

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

70.

JÓKAI MÓR

EGY AZ ISTEN

(1876-77)

II. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

Sajtó alá rendezte
SZEKERES LÁSZLÓ

Lektorálta
MOLNÁR JÓZSEF

Magy. ir. T. 3.
93,801/H.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1970

MÁSODIK RÉSZ
TÖRTÉNET,
MELYNEK SOHA SINCSÉN VÉGE

„Im egy világrész, ahol az Isten egyedül maga van.

Egy világrész, mely nagyobb, mint a többi öt együttvéve.

Neve: a tenger.

Még az istenekkel bővölködő Olymp idejében sem volt itt több úr, csak egy; ma is csak egy van.

Nincs rajta se templom, se moschée, se pagoda; nem nyúlnak ki belőle műnstertornyok, minarék, teokallik; nem hangzik rajta végig harangszó, tamtam, muezzimkiáltás — mégis jelen van ő.

Egyedül van. Nem osztozik senkivel. Nem tanít róla Mózsés, Confucse, Mahomed, az evangelisták; mégis megismeri minden nemzet. Ez a minden színű és nyelvű emberek Istene. Az Úr a vizek fölött.

A föld változandó, a tenger örökké ugyanaz.

A tengeren járó ember mindig Isten kezében van. A földi világot a túlvilágtól csak egy átlátszó lap választja el: a víz színe. S e kettő között hintálja őt folyvást egy kéz, egy lehet. Egy kéz, mely fenntarthat, s egy lehet, mely elmeríthet.

A tenger alatt nincsen pokol; ez a szárazföld kiváltságos eszményképe.

A tengeren járó emberek örülnek, ha a láthatáron meglátnak egy sötét pontot: „Vitorla!”, s mikor egymás mellett elrepülnek, üdvözlik egymást. Lehet, hogy a rokonaik otthon a szárazon gyűlölnek egymást.

S akik különben is szeretik egymást, mily nagygyá lesz szerelmük a tenger közepett!

Ha én festő maradtam volna, egy képet lett volna kedvem alkotni, párját annak a festményóriásnak, amit Palma Giovane alkotott a dózse palota számára, a feltámadást. De az én képem lett volna a feltámadás a tengeren! Mikor az angyal trombitaszavára a milliók és milliók, kiknek sírja a tengerfenék, felmerülnek a hullámok közül, s velük együtt százezrei az elsüllyedt hajóknak, s szárnyra kelt emberek szárnyra kelt házakkal emelkednek az ég felé!

Ugye nagy bohó vagyok én, kedves?"

— — — — —
Ketten voltak a hajó kormánypáholyában. A férfi tartotta a kormánykereket, a hölgy a lábainál ült s fejét hátrahajtá az ifjú térdeire s annak balját kezei közt tartva, sima állát, piros arcát hozzá cirógatta, s lopva egyet csókolt a kézen. Szemei a végzetetlen eget járták, mely tele volt ragyogással e napon. A tengernek mindegy: ősz vagy tavasz. Ha akarja, novemberben is májust tart. A szél sem éles itt, a hajó együtt megy vele; a rajt ülő nem érzi azt úgy, mint a leszegezett földön. A hullám csak ringatja a trabakelt. A padrone, a kormányos és a legények mind alusznak a vitorlából feszített ernyő alatt. A hajó megy a keleti széllel nyugotnak.

— Látod, milyen jó volt, hogy Rómában a harci párt került felül. A kikötőben minden gőzöst lefoglalt az új kormány a nagy tengeri expedícióhoz; nekünk nem volt más választásunk, mint egy vitorlást felfogadni, s ezzel tovább tart az út. S még azt sem tudjuk, hogy hová megyünk.

— Én oda megyek, ahová te visesz — súgá a nő, felvetve hozzá nagy sötét szemeit.

— S én oda viszlek, ahová te küldesz.

— Nem azt mondtad-e, mikor búcsúzni jöttél: „Megyek az én kis holdbeli szigetembe haza. Ott veszedelem van.”

— Azt akkor mondtam, mikor még magam parancsoltam magamnak.

— És most?

— Most pedig te parancsolsz nekem.

— De hát nem történt-e meg számtalanszor a világban, nem történik-e most is, hogy a férfi elhagyja a nőt, akit szeret, s fölkeresi a vést, amit retteg?

— A nő erős lelke teszi azt. Bizonyosan a szeretett nő mondta azt: „eredj! hagyj el engem!” Ha azt mondta volna neki: „maradj nálam!” ott maradt volna. Minden elkövetett hőstett s minden elmulasztott hőstett asszony munkája volt.

— Igazán?

— Igazán!

— Hát lehetséges volna az, hogy olyan férfit, minő te vagy, olyan asszony, mint én vagyok, el tudna csábítani, hogy ne oda menj, ahová a baj idéz, hanem oda, ahová a gyönyör hív?

— Megvallottam már neked, hogy nem vagyok se hős, se szent; közönséges ember vagyok. Az határozza meg a sorsomat, hogy mi vagy te.

— Tehát még magad sem tudod, hogy merre kormányozzuk a hajót? Északnak-e, délnek-e? Megy az, a szél jó szántából, a végtelennek. És kettőnk között nem fekszik a földgömb, hanem le vagyunk borítva ezzel a nagy üvegharanggal! Tehát kísértjük meg, el tudnálak-e csábítani. Én? Tégedet? Hiába vettem volna leckét a szép Cyrene-től hét nap egymás után ebből a tudományból? Nézzük, mit tanultam tőle? Aztán majd meglássuk, hogy merre hajlik el a — delejtű? — Tehát — hunyd be a szemedet és hallgass. Hallgasd meg, hogy mire tanított engem a szép Cyrene.

— „Ha tudnád, hogy milyen szép a világ; dehogy hagynád azt magadtól elzárva tartani! Ha tudnád, hogy milyen édes a szerelem, dehogy ismernél törvényt, mely azt megtiltja tőled! Ha tudnád, hogy mennyire bűnös minden ember; dehogy szégyenlenéd magadat előttük.

Te gazdag vagy, ő pedig egy lángész. Két cím, amely mindenre jogot ad. Te hercegnő vagy, ő pedig művész. Mind a

kettő koronát visel; egyik gyémántból, másik babérból. Csak fényt vet egyik a másikra, nem árnyékot. Ki kérdezősködik a la Fornarina erényei után? Canova Venusának mintaképe egy uralkodó hercegnő volt. Mikor a szemérmes prűdéria azt kérdezte tőle, hogy tudott „ily” alakban mintát állni egy művész előtt; azt felelé: „Mais la chambre était bien chauffée”. — Hiszen jól be volt fűtve a szoba. Palma Giovine a szeretőjét, ki hívebb volt hozzá, mint az esküjéhez, bevitte a paradicsomba, megörökíté mint üdvözültet, kolosszális ítélet-napi tablóján. Joga volt hozzá. A művész beatificálhat, mint a szent congregatió.

Neked van hatvanezer scudid hazulról, másik hatvanezeret tartozik a detronált herceged fizetni. Gazdag vagy vele. — Ne sírj, ne deklamálj; hanem ajándékozz tízezer scudit szent célokra, s kapsz engedélyt, egészségi tekintetéből egy évig utazhatni. Ha az év letelik, megújítod a kegyes adakozást, s megújítják az engedélyt. Arannyal minden zárt ki lehet nyitni.

Az idegen föld útja a szerelmesek hazája. S minthogy a föld gömbölyű, ennek a birodalomnak nincsen határa. Az ember úgy gombolyítja le az életét erről a nagy gömbről, mint egy nagy gyapotgöngyölegről.

Elmégy a Nílus partjaira, felütöd a sátorodat a pyramidok között, a homokpusztán. Magad lakol benne, és az, aki önkényt követett. Nem hallja más, csak a tevehajcsár, hogy mit beszéltek egymással, egy olyan nyelven, amit sehol a világon a saját földén túl meg nem ért senki.

A művész fest afrikai melegtől átsugárzott képeket, s a te szíved melege érzik ki e képekből. Lesz belőle hírhedett meseter.

Sokáig nem időzöl egy helyen, nehogy enigmádat kitalálják. Teveháton megjáród a Szentföldet. Megfürdesz a Jordán vizében, meglátogatod a Libanont. A cedrusok árnyéka is édes pihenőhely. Művészed előtt ott is egy új világ nyílik meg. A cedruslombok illata szentté teszi a mámort.

Mikor észreveszed, hogy ottlétedről beszélnek, otthagyd a kioskot, s tovább mégy a próféták vándorútján.

Mindenütt találsz római katolikus templomot. Oda ájta-toskodni eljársz. Meggyónsz, lelkedet megnyugtatód. A gyónó bárcákat hazaküldöd a jogfelügyelődnék. Azok dokumentumok. A patriarchákat, a kápolnákat megajándékozod. Ezt hirdetni fogják a világnak, s az a hír, mint a pók, a próféta rejthelye előtt, mentő hálót sző menedéked sátornyílása fölött.

Átkeltek a tengeren, át Indiákra, végigjártok a délszigeteket. Minden országban elültettek egy fát, mely az utánatok jövőnek virágot és gyümölcsöt fog teremni.

Minden országban elveszitek az örömeiteket, s nem kérdezitek senkitől, hogyan, milyen föltételek alatt, kinek az engedelmevel szabad azokat elfogyasztani. Az oltárt és a lelkiismeretet kiengeszteli a vezeklés és az alamizna.

Bejárhatjátok a világ legismeretlenebb részeit: Kína belsejét, Japánt, ahol az emberek semmit se tudnak még arról, hogy kell-e két ember boldogságához egyéb, mint az, hogy az emberek szeressék egymást; ahol a hajnali harangszó nem ver föl senkit a legédesebb álomból azzal a szemrehányással, hogy azért, amit álmodtunk, a sátán prédájává lettünk!

Mikor a boldog pogányok között jártok, ne mulasszátok el magatokkal vinni a jámbor misszionáriust, egy szegény szerzetest, aki málháitokat cepeli, a gyóntató levelet kiadja ott, ahol nincs többé templom; s titkaitokat el nem árulhatja, mert azokat a gyónás szentsége őrzí nála.

S ha elfogy ez a három világrész, ott van még a másik kettő. Az is mind paradicsom annak, aki magával hordja boldogságát.

S ha egyszer körüljártok a földet, minden pihenőt áldozatgalambok vérevel jelölve, s visszahoz benneteket az Európa-vágy, a szokás, a dicsekedési ösztön, akkor kiadtok egy nagyszerű albumot, melyben varázshatású útleírásait bemutatja

a világnak egy hercegnő, illusztrálva egy világhírűvé lett művész remekműveivel. S ez igazolni fogja egymáshoz tartozástokat, erősebben, mint minden oltári eskü, áldás és házasságlevél. Amiért a közönséges embernek azt mondják: „Ki a sekrestyeajtóba, ekléziát követni!” ugyanazért a lángésznek megnyitják az Olympot. S azontúl egymáshoz tartoztok, és senki sem fog benne megbotránkozni.

Így tett egyszer egy férjétől üldözött királyné is. S a férj Nagy-Britannia királya volt. Kémeivel vette körül a világba elutazott nőt. Bizonyítékai voltak. A nő nem védhette magát. S mégis föl lett mentve. A koronás férj megvásárolta magát a királyné kedvesét, hogy legyen árulója a nőnek, aki őt félistenné tette boldogságában. S a nőt mégis mindenki fölmentette: a törvény és a világ! A megkínzott asszonyszív szerelmi önvédelme éppen úgy nem vétek, mint a gyilkosság önvédelméből.

Egész életetek az örömök szakadatlan egymásra következése lesz. Tehetitek, hogy mindig ott legyetek, ahol tavasz van. Még az évszak sem képez számotokra börtönt. Soha nem látjátok magatok előtt a föld szemfödélét, a havat. Együtt jártok a vándorló madarakkal, amik mindig ott laknak, ahol zöld a világ.

S aztán nem fognak benneteket kínozni Európa fájdalmai. Nem siránkoztok a haza keserűségei fölött. Nem hallgatjátok félelemmel a közeledő vagy távozó ágyúdörgésből az ütközet kimenetelét, mely nemzetek sorsát dönti el! Nem tudtok semmit abból, ami kínoz, nyugtalanít, keserűsége ingerel. Politikai változások, forradalmak, elbukások kedélyeteket meg nem zavarják. Semmi fájdalom szava utol nem ér benneteket, mely visszahíjon. Átálmodjátok a legnehezebb esztendőket, amikre aggódva tekint minden ember, aki kénytelen benne maradni az átkozott ébrenlétben. Ti az álom országában jártok azalatt, s mikor egyszer tetszeni fog felébrednetek, kíváncsian fogjátok végighallgatni, hogy mi történt ezalatt a

földön. Hihetetlen híreket csatában elesett, vesztőhelyre jutott ismerősökről. Bámolni fogtok rajta, hogy lettek gazdag emberekből rongyos koldusok; hol hagyta el ez meg az a jó barát a fél kezét, fél lábát; miért jár annyi asszony gyászruhában az utcákon; mit csináltak ők azalatt. — Menynyivel okosabb lett volna, ha ők is azt tették volna ez idő alatt, amit ti!

S ezzel a térdére ült a hölgy a férfinak, s átölelte annak a fejét, és megcsókolta őt.

És aztán a szemébe mosolygott édes, kedves, gyermekteleg hamiskodással.

— Nos! Hát elcsábítottalak-e? Én? Téged?

— El — szólt Manassé, túrva a csókot.

— Nem igaz! — mondá gyorsan Blanka, s épp olyan gyorsan arcul legyinté őt bársony tenyerével. — Gazember vagy! Mindig hazudsz. A delejtű egy hajszálynnyira sem mozdult meg az előbbi helyéről.

Erre aztán hangosan nevettek mind a ketten. Manassé magához akarta szorítani a hölgyet.

Az pedig eltaszítá őt magától.

— Eredj! Nem kellesz! Én elhagylak. Megyek innen!

Volt is hová!

Aztán, amint Manassé felállt a kormánypadról, hogy a távozni készülőt visszatartsa, akkor rászedte őt Blanka; maga szökött oda a helyére a kormánypadra, s a kerékküllőt két kezébe ragadva, annál fogva megfogózott benne.

— Most én ülök a kormányhoz. Te pedig ide ülsz az én lábaimhoz; aztán ide teszed a fejedet, úgy hogy a szemedbe lássak. Aztán most te kísérsd meg, hogy hogyan tudnál te elcsábítani engem. Engemet! Te! — Beszélj nekem arról, hogy mi vár ránk a te holdbeli szigetedben.

Most tehát Manassé beszélt.

— Ahol az én kis tanyám áll, ott nincs örök tavasz, hanem örök munka.

Amíg odáig eljutunk, egy fenckestől felfordult országon kell keresztülmennünk, amelynek minden népe fegyverben áll, s rohan egymást öldökölni. Az én kis holdszigetemet két tenger keríti be: lángtenger és vértenger. Azon kell keresztülmennünk; veszélyek között, amik mindennap megújulnak és rettegek között, amiket még az álom se szakít félbe.

A nő, aki engem oda követ, kiállja a mártírok legnagyobb kínszenvedését, a rettegést fenyegetett férje miatt. Hőzivatarban farkasüvöltés közt kísér engem úttalan hegyhátakon keresztül, gyalog, fázva, éhezve, s tanyázik velem barlangokban, pásztorkunyhókban, s mindennap fölteszi a rettenetes kérdést a sors elé: „érünk-e holnapot?”

Bejárja velem nem azt az áldott országot, ahol elég két embernek egymást szeretni, hogy boldoggá tegyék egymást; hanem azt az elátkozottat, ahol elég két embernek egymást nem szeretni, hogy megöljék egymást.

Kalauzunk az ágyúdőrgés, s világitó tornyunk az égő városok lángja.

A nő, aki engem oda követ, még batyut is hoz a hátán. Abba van bekötte rokonainak kitagadó levele, nagybátyjának keresztülhúzott végrendelete, elvált férjének szétépett móringlevele — és az én jövőendő életmódomnak az eszközei: a véső, kalapács, próbatégely.

S veszteségének nem az lesz a súlyosabb része, hogy feláldozott egy gazdagsággal, pompával, kényelemmel teljes földi világot, hanem az, hogy feláldozott egy imádott, hévvel átölelt világot, tele, vigaszadó, közbejáró dicsfényes védszettekkel, mennyei dicsőült alakokkal, kiknek hatalmas pártfogásába, mint gyermek anyja keblére, hajtá le eddig fejét! — Hogy száműzi magát nemcsak a hercegek palotáiból, hanem még az oltárok házaiból is, s amint elfordítják tőle fejüket azok mind, akik koronákat viselnek honilokaikon, éppúgy nem ismernek rá többé azok is, akiknek koronája aureola és töviskoszorú.

És mikor megérkezünk együtt az én népem kis szigetvilágába, ott nem vár ránk boldog magány, melyben csak mi ketten lakunk, hanem egy közös családi ház, amelyben testvérek és azoknak nejei laknak velünk együtt. — És a nőnek, aki engem oda követ, szeretni, tisztelni, becsülni kell mindazokat; úgy, ahogy én szeretem őket. Azoknak hibáik, rigolyáik, nehéz természetük, rossz szokásaik vannak, miket eltűrni, kímélni, jóvá tenni kell a nőnek, ki engem oda követ; úgy, ahogy én teszem azt.

S aztán reggeltől napestig nem édes enyelgés vár ránk. A nő egész nap nem látja férjét. Maga viseli a ház gondját; a férj pedig végez nehéz munkát, s este mikor megjön, sárosan, korinosan, kifáradtan — néha kedvetlenül kárbavesztett fáradtsága miatt, nem szabad őt azzal a kérdéssel háborítani, hogy mi baja van. Tűrni kell ridegségét.

A hetedik napon pedig, mikor az Úrnak szombatja vagyon, elmennek együtt a templomba. Egyszerű fehér boltozatú ház ez. Se Rafael, se Canova keze nem fáradt abban, hogy láthatóvá tegye benne az Istent. Nincs benne oltár. A nép maga énekel. S az rideg, vontatott, egyhangú zsoltosma. A pap nem ölt aranyos ruhát. Olyan egyszerű ember ő is, mint a többi. Amit beszél, az nem szól fölfelé az angyaloknak, csak lefelé az embereknek. Mikor megáld, nincs nála se páasztorbót, se halászgűrű; olyan szegény ő is, mint amilyen szegények azok, akiket áldásával elbocsátott.

Hanem, midőn az egyszerű lelkipásztor kezébe teszi a nőnek a férfi kezét, akkor azt mondja neki: „Ez a férfi a te férjed, és te *asszonya* vagy ennek a férfinak mindhalálig!” s akkor az egész ház föláll, s rázendíti az ament! S akkor a nő, aki asszonya az ő férjének, annak kezét kezében tartva, a minden fejedelmek büszkeségét meghaladó ragyogással arcán, halad végig a kettős sor között, melyet tiszteletreméltó agg férfiak s tisztelettudó gyermekek, erényes matrónák és szűz hajadonok képeznek előtte. S mikor eljön az idő, hogy ez a nő anya legyen,

nincs királyné a földön, akinek erősebb fölségi joga legyen az uralkodásra, mint van annak a nőnek, aki asszonya, bálványa, gondviselése annak a világnak, amit, mint Isten, a semmiből teremtett.

Ez az én csábképem, hercegasszony!

Blanka a két kezében tartott kormánykerék küllőin egy erőszakos rántást tett, s aztán odaveté magát az ifjú keblére, hangosan — édesen — zokogva.

Szólni nem tudott. Csak ujjával mutatott a boussole felé. A delejtű eltért. — A hajó északnak fordult, s megkezdte futását — a holdbeli sziget országa felé.

— Elviszesh-e hát magaddal? — kérdező a nő.

— Eljössz-e hát velem? — mondá az ifjú.

— Jól tudod te azt, hogy ami tért a két karoddal átölelhetsz, az az én láthatárom; az én egész világom.

— Akkor még most csak rabom vagy. S abban én nem nyugszom meg. Én nem akarom veled elhitetni, hogy te egy hajótörött vagy, az én szívem egy mentő deszkaszál, melyen tovább úszhatol. Ez nagyon sötét prognosticon volna neked is, nekem is. Hogy téged a kétségbeesés dobott volna keblemre! Miért kiáltottad azt, hogy „ed io sono la condannata!” mikor legelőször megcsókoltál?

— No! És nem esett jól neked az a csók?

— Nem! Fájt...

— Fájt — a csók?

— Fájt az, hogy te haragodban csókolsz.

— Nem volt-e okom elkeseredve lenni? Nem omlott-e abban a percben minden hamuvá, amit addig örökké égő fénynek hittem? Nem veszett-e el a hitem az emberi alakok istenségében; az áldások foganatjában; magában az emberi igazságszeretetenben is? Akik engem mártíréletre, mártírhalálra elítéltek, maguk elfutnak az ő ítéletük elől. Mit higgyek én tovább azoknak az égig emelkedésében, akiket a földön így futni láttam?

— Összetéveszted a fogalmakat. A földet ők el fogják veszíteni. De az ég kulcsait mindig bírni fogják. Az, akit te futni láttál, a földi uralkodó volt, ki itt hagyta koronáját, aki

ellen a hús és vér fellázadt. De a szellemek megmaradnak neki. A szentek, a dicsőültek serege, az apostolok, a vértanúk, akikkel telve van az a világ, nem jönnek eléje alkotmányt követelni, s százmilliói az élőknek fogják ezután is kérni tőle, hogy nyissa meg előttük ezen világnak kapuit, és teneked fájni fog a szíved, hogy kiléptél abból a fényes processióból, amelyet ő vezetni fog.

— És ha le kellene érted mondanom magáról az égről; már meg van téve. Te jól tudod azt. Belőlem nem lehet többé más, csak az, amit a szép Cyrene mondott, vagy amit te mondtál.

— S te választottál a kettő közül. Feleségem akarsz lenni. S hogy az lehess, meg kell tenned az utat odáig, ahol hitsorsosaim laknak. Ezt rendeli a törvény. Át kell térned az én vallásomra.

— Készen vagyok rá.

— Nem vagy rá készen. Az én templomom nem átjáró ház egymással találkozni vágyó szerelmesek számára. Az én ekléziám nem azilum más vallás elítéltjeinek, kik oda bírának elől menekülnek. Az én templomom tornyán a *gömb* nem azt hirdeti, hogy „jertek ide! itt szabadabb az erkölcs, könnyebb az élet, itt nem kell *keresztet* viselni.” Neked előbb meg kell szeretned azt az Istent, akit én követek.

— S hogyan ismerem meg őt?

— Azokból az emberekből, akik az ő hívei. Nem az igékből, nem a szent könyvekből, hanem a tettekből: az emberek életéből. Majd ha megtudod, hogy mit tesznek azok, akik nem halasztják az Istennel és emberekkel való kibékülést a más-világra, hanem cselekszik azt itt ezen a földön, akik elkezdik a szentek országát építeni már itt a nap alatt, akik megmutatják, hogyan kell embernek az embert eltérni, igazságosnak lenni, bántalmakat megbocsátani, dolgozni föld fölött és föld alatt, hűségért hűséggel fizetni, szenvedőkkel jót tenni, művelni a lelket a tudás által; s mindezekért nem zúgolódní, hanem

örülni az életnek és mindannak, ami benne van; örülni a munkának, a hűségnek, a megbocsátásnak, a jótetésnek, a tanulásnak, s mindezekért áldani azt az egy Istent, aki mindezt nem csapásul mérte reánk az eredendő bűnért, hanem saját lelkét lehelte belénk — hogy legyünk „boldog emberek” abban, amiben ő „boldog Isten”!? akkor szeretni fogod az én atyámfiait; akkor szeretni fogod azt az egy Istent, aki a béke Istene; akkor nem fog neked fájni az én csókom.

— Szólj, mind ilyenek a te atyádfiai, mint te vagy?

— Mind jobbak ők nálamnál egytől egyig.

— Akkor már szeretem őket.

... És többé egyiküknek sem fájt a másik csókja.

S most aztán súghatta a nő: „*ed io sono la beata.*”

A boldogság addig tartott, ameddig a tenger. Amint a trieszti árbocerdő meglátszott körben forgó őrtüzével, azt mondá Manassé Blankának:

— A mi beteg szárazföldünk közelít. Ez a mi gondtalan örömeinknek a vége. Amint a szárazföldre kilépünk, megjelennek előttünk a föld hatalmasai s megkérdik tőlünk, hogy kik vagyunk; mi közünk van egymáshoz; honnan jövünk és hová akarunk menni. — S mindezekre mi igen rossz feleleteket tudunk adni. Útleveleink vannak cittadino Scalcagnatótól, aki az osztrák partrendőrök előtt nem jó firma. A Cagliari név jóhangzású név egész a magyar határig; azontúl már gyűlöletes; megfordítva — a Zboróy név rossz hangzású Istriában, mert ily nevű urak a magyar hadseregben szolgálnak. Az én nevem gyanús itt is, ott is. Rómából jövünk, a forradalom fészkeből, s Magyarországra megyünk, a forradalom tűzkatlanába. Egymáshoz tartozásunkat nem tudjuk igazolni semmivel. Kémeknek, emissariusoknak fognak tartani bennünket mindenütt; letartóztatnak és elválasztanak.

— Tanácsolj hát, mit tegyünk?

— Kétféle utunk van, amit választhatunk. Az egyik az, hogy Triesztben kiszállva te veszed át a vezetést. Útleveledbe beírjuk a nevedet, mint inasodét; én livrée-t öltök, bajuszomat levágom, s szolgállok az egész úton, mint cseléded, tiszteletteljes távolban tartva magamat. Te a Zboróy földesasszony utazol haza birtokodba, s én követlek és hordozom a málhádat. Így legkönnyebben átcsúszunk minden akadályon.

Blanka a fejét rázta.

— Mi a másik?

— Az sokkal nehezebb és veszélyesebb.

— Akármilyen legyen, én azt választom. Hogy én az egész úton úgy bánjak veled, mint cselédemmel, hogy egy gyöngéd szót ne szólhassak hozzád, azt nem bírom ki. S hogy te ezt a szép kis drága bajuszodat levágd, azt nem engedem meg. Mondj mást.

— A másik az, hogy a partra kiszállva, átadjuk útleveleinket a szemközt jövő rendőrbiztosnak, ahogy az most szokás; attól megtudjuk a parancsolatot, hogy holnap mely órában jelenjünk meg személyesen a rendőrfőnöknél, további rendelkezések elfogadása végett. Mi azonban azt a reggelt nem várjuk meg Triesztben, hanem veszünk egy-egy vándorbotot a kezünkbe, egy útításkát a hátunkra, s nekiindulunk gyalog a Karszt-hegyeknek, s ösvényeken, amiken okos ember nem jár, átvezettetjük magunkat egy kalauzzal a magyar határig.

Blanka a tenyerébe tapsolt.

— Az lesz jó. Ahol elfáradunk, ott leülünk egymás mellé pihenni. Éji szállásra találunk egy pásztorkunyhót és abban friss szénát fekhelynek.

Ebben aztán megállapodtak.

Triesztben legsürgetősebb dolguk az volt, hogy mind a ketten levelet írjanak Zimándy úrnak, kiről azt hitték, hogy Budapesten lakik mindíg. A levélben tudatták vele az eddig történeteket. Hogy a hercegnő Rómát elhagyta, hogy magát Manasséval eljegyezte, s evégett utaznak együtt Erdélybe, ahol egyedül lehető az áttérés és az egybekelés.

Ez majd nagy meglepetés lesz Gábor úrnak!

S hogy annál hitelesebb legyen a levél, mind a ketten egy darab papírra írtak; az egyik oldalára Blanka, a másikra Manassé.

A levél természetesen hamarabb haza fog érni, mint ők, akik az út egy részét gyalog teszik meg.

Azután csak azt várták, hogy beesteledjék, akkor kísértáltak a város végére, ott a legutolsó szatócsboltban parasztruhát, háttarisznyát és élelmiszert vásároltak, átöltöztek istriai póroknak, s aztán a legelső albergóban találtak egy kalauzt, aki fölvezesse őket a Karsztra.

Idáig tartott a boldog délöv világa: a ciprusfák, az olajfaligetek országa. Az első útkanyarodónál már más világrész következik. Egy ország csupa kőből. Hegyhátak, amiken egy fűszál nem leng; pedig barázdákat szántott rajta — mint mondják — az ördög.

Egy elátkozott vidék, ahol az ember száműzetésben él. Vagy mint a sas, csak fészket rakja rajta, s másunnan hordja oda eddelét. Kecske járta ösvény vezet a gyopár fedte hegyoldalon végig, melynek szédítő mélységében megszállt az esti köd.

Hárman haladnak egymás nyomában. Elöl a kalauz. Kipróbált csempész. Most is azt hiszi, hogy csempészeket vezet, akik csipkét, selymet lopnak át az osztrák határon. Ismeri a douancier-k, a vámőrök les-zugait, amiket kerülni kell s az útféli tanyákat, amikben meg lehet pihenni. Messze vannak azok egymástól, s gazdáik nem mindig vannak otthon.

A merész havasi vasutak még akkor nem szelték át a sziklaországot; dörömbölő robajuk nem verte föl a hegyszakadékok csendjét.

Ahol a hold megvilágítja a hegyoldalt, néhol a kopár szirtlapon egy-egy keretbe foglalt kép látszik: egy kis csendélet. Néhány fa, bokor, közötté zöld vetés; egy zugban kicsiny ház, melynek egyetlen ablaka messze világít. Ott valami vakmerő ember megkísérlé dacolni mostohaapjával, az ördöggel, s kieroszakolt a kőből annyi termő földet, hogy fát ültethetett, rozst vethetett bele, s körülvette azt kőkerítéssel. Túl e folton semmi élet, semmi növényzet.

Az elkényszeredett boróka meghúzza magát a sziklák oldalába, s nem mert túlnőni a palarétegen, mely védi a rettenetes bórától.

Éjfél tájon, mikor lemegy a hold, s tovább utazni veszélyes, a vándorok elérik a pihenőtanyát.

A kalauz azt mondta, hogy itt a „város”.

Minő város volt az? Egy Pompéji a hegytetőn, mely soha nem volt eltemetve, mégis elmúlt. Egy holt város. Holt házak, holt utcák, holt piac.

Még áll fal fal mellett, egymásba róva, egymást támogatva; teteje már egynek sincsen; az út magasságáról minden szobába belátni, némelyik kékre van festve, a másik pirosra; a konyhák oldalai még feketék a koromtól. — Itt valaha éltek.

A falakra borostyán kúszik fel, s a cseresznyebozót pagonyt képez a házak körül, miknek némelyikén még látszik mésszel felírva a tulajdonos neve. Itt valaha örültek és szerettek.

S nem ölte ki badjázat a hajdani lakókat; sem meghonosult gonosz járvány nem kényszeríté elhagyni falaikat. Igen egyszerű dolog történt velük. A patak, mely vidéküket éltette, egyszer csak keresztülásta magát a mészkövön, más üreget talált; elhagyta ezt a völgyet, s egy másikban mérföldekkel odább tört magának kijárást. A kis „város” lakóinak itt kellett hagyni a sorba rakott köveiket, ha szomjan nem akartak halni. A nevére sem emlékezik már senki a helységnek.

Jó szerencse, hogy a hajdani templom sekrestyéjének boltozatos teteje van; abban meghúzhatta magát egy kecskepásztor: összes lakossága az egész városnak s vendégfogadósa a járatlan út vándorainak.

— Mindjárt meglátjuk a vén „fecsegőt” — mondá a kalauz, amint az ösvényről a puszta város felé letért.

— Fecsegőt? Az a *neve* a gazdának? — kérdé Manassé.

— Az a tulajdonsága. Egész nap fecseg.

— De ez igen rossz tulajdonság.

— Olyan nyelven fecseg, amit nem ért senki. Ötven esztendeje él már itt a sziklák között egyedül. Senkije sincs, mint a kecskéi. Azalatt csinált magának egy oly nyelvet, amit semmi emberi teremtés meg nem ért. Azon beszél a hozzá betérő

utasokkal; s ha maga van, a láthatatlan emberekkel egész nap. Egyszer nagy összeütközés volt ebben a völgyben a csempészek és a vámmőrök között, s a fecsegőt is felvitték a törvényszékre tanúnak. De könnyebb lett volna azt leírni, amit egy szarka beszél az ágon, mikor jóllakott és ejtőzik, mint az ő válaszait. Voltak tudós urak, akik mindenképpen meg akarták tudni, hogy miről van szó; s egész nap szóról szóra jegyezték a mondasait. De két egyforma szó nem fordult azokban elő. Csak amikor elvégezte a mondanivalóját, akkor ismétlé ezeket a szavakat: „róre mityi nőfiti”, ez a végszó, de annak sem akad gazdája.

Már messziről lehetett a pergő diskurzust hallani, amit a puszta templom sekrestyéjében támasztott valaki. Mintha egy korcsmáros perlekednék odabenn egy egész tele csapszék vendéggel, akik megitták a sok bort s nem akarnak fizetni.

Nem volt ott se bor, se vendég. A tűzhelyen pattogott a borókabozót lángja. (Abból állt a hegyoldalt terítő erdő.) S akörül sürgölődött egy csodálatos alak. Kecsebőrből, tarka darócrongyokból, összezsapzott emberi hajból és szakállból összeállítva. Csak a szája és két szeme számára volt nyílás a gubancban. Főzött valamit egy cserépfazékban a tűz mellett.

Amint a kalauzt meglátta az ajtajában a két utazóval, egyszerre abba hagyta a perlekedést az eddigi vendégeivel, s csupa üdvözlés és bókolás lett minden szava; s amivel sorba mind a háromnak felszolgált, az valószínűleg mind megannyi teljes című titulus volt. A következő beszéd pedig, aki értette azt a nyelvet, világosan azt fejezte ki, hogy mit parancsolnak a nagy uraságok; hány szobát, milyen ágyakat, hogyan akarnak étkeezni — „à carte” vagy „à table d'hôte”. Parancsolnak osztrigát, burgundit? van minden.

Jól van már, öreg! „Róre mityi nőfiti.” Nem kell az uraságoknak semmi, csak rözse a tűzre, aztán meg friss moha fekhelynek. Enni- innivalót magunk hoztunk magunkkal.

A gazda megértette a kívánságot; mert hallani tud olaszul is meg illírül is; csak beszélni nem. Csinált ágyat az uraságoknak a tűzhely mellett és szép lobogó tüzet; melyet azok körülültek, s előszedve az iszákából a magukkal hozott lakomát, elkezdtek estelizni. A gazdát is kínálták, de az világért meg nem kóstolt volna semmit. Ellenkezőleg elkezdte magasztalni azt a valamit, ami az ő egyetlen fazekában rotyogott. (Láthatólag kecskesavós zsendice.) A szavakat nem értette senki, de a hang, a mosolygás, a cuppantás, az összecücsörített ajkakhoz vitt ujjhegyek mimikája elmondá azt bőségesen, hogy abban a fazékban megvan minden, ami csak emberi ínynek drága és kedves: az olasz olla potridája, a kínai fecskefészke, a török piláfja, a magyar gulyáshúsa, a zsidók mannája! Lucullus szakácsa annál jobbat nem főzött. S mikor azt látta, hogy a kalauz mindezekben kételkedik, fogott egy nagy főzőkanalat, megkavarta vele a fazék tartalmát, s kihúzott annak fenekéről egy óriási hosszú — kígyót!

A férfiak felkurjantottak, a hölgy felsikoltott a rémület miatt a szörnyű eledel láttára, amire aztán a gazda azt mondá, hogy „róre mityi nőfiti”. S nagyon elszomorodott, hogy az ő fejedelmi lakomáját így megvetik az idegen barbárok; s aztán motyogott magában; ez az ő *csemegéje*: delicatesse, amivel a minden állatok táplálója bőségesen ellátta őt, a sziklák egyedüli lakóját. Mindennap küld a számára egyet az útjába. S a kígyó jóízű állat, jobb, mint az ángolna. A kígyó szelídebb a galambnál, mert nem repül el. Hazugság minden rossz, amit ráfogtak. Hanem hát „róre mityi nőfiti”. Nem is maradt ott a társasággal, mely lakomáját így megveté; hanem amint tökéletes lett a főzemény, vette a fazekát, kiült vele az ajtó elé egy nagy köre, ott költötte el a mannáját, s aközben haragosan kergetett egy csoport vásott suhancot, akik bele akartak torkoskodni. Ellenben igen bőkezűleg kiosztá a maradékát szegény koldusasszonyok között, s a csontokra összehívta a kutyákat. Nem volt ott rajta kívül senki; se

koldusasszony, se suhanc, se kutya; csak a kövek, a kövek, meg a kövek . . .

Aztán csak kibékült megint magától, s elkezdett a vendégeinek vidám történeteket mesélni, csodálatos adomákat, amiknek felét elnevette. Olyan jóízűen tudott kacagni, hogy utoljára azok is együtt nevettek vele; — nagyon vidám történetek voltak azok, csakhogynem értette senki.

Mikor aztán a vendégek alunni készültek, még egyszer megrakta a tüzet; (a hegyek tetején a novemberi éjszakák hidegek) s aztán magukra hagyta őket, maga a kalauzzal együtt bement a templomba, melynek megmaradt boltozata alatt tanyáztak kecskái. Ott elébb egy hosszú értekezést tartott a kalauznak, valószínűleg az időjárás változandósága fölött. Azután elmondott neki egy pár rémséges történetet, bizonyosan dugárusok baleseteiről, vámőrök megsebesültéről, de amint végül azt mondá, hogy „róre mityi nőfiti!” a szája elé tette a mutatóujját, hogy ebből aztán egy szót sem szabad ám odább mondani.

Mikor aztán a kalauz elaludt, nem hallgatott rá többet, akkor odament a kecskéihez, s tekintve azt, hogy a többiek már alszanak, halk hangon, suttogva kezdett el nekik kegyes oktatásokat tartani; szemrehányásokat tett nekik számtalan gonoszúságaikért; megfeddé, megdorgálta a keményebb szívfűket, akik a többieknek rossz példát adtak, s aki egy „me-e-e” szóval visszafelelni bátorkodott, azt lehordta méltó haraggal.

Végre ő is ledült alunni a kecskebőrrel terített mohágyra. Ott még egy kis ideig nevezetes vitája volt egy képzelt házastárral, aki szeret a férjébe minden áron belekötni, s nem engedi békével elalunni. Visszafeleselt neki. Embertől nem érthető nyelven. Mégsem bírt vele. Az asszony kifogyhatatlan volt a perpatvarban, utoljára is „az okosabb enged”. Neki kellett elhallgatni. „Róre mityi nőfiti.” Hátat fordított a képzelt perlő társnak és horkolni kezdett.

Blanka oly édesdeden aludt a hevenyészett mohágyon, a kővilág pusztaságának közepette. Ahol az egyetlen ember egyetlen vada a kígyó.

A Cagliari-palotában egyszer sem volt ilyen édes, nyugodalmas álma.

Korán reggel felköltötte a harangszó. A kecskék csengettyűszava. Itt az a hajnali harang.

A gazda lopózva osont a sekrestyén keresztül. Blanka utánanézett az ajtó hasadékán keresztül, hová megy.

A templom előtt állt egy kőkereszt. Az egyik ága már le volt törve, s az idvezítő testéből csak a jobb kar és a két láb-szár volt még rajta.

A fecsegő odatérdelt a csonka jelvény elé, s elkezdett egy hosszú imádságot mondani azon az érthetetlen, senkihez nem szóló nyelven. „Rőre mityi nőfiti.” Ez volt az ámen. — Az, akihez beszélt, bizonyosan megértette azt.

Azután került-fordult, nemsokára visszatért egy tál tiszta vízzel, amit a borókáról lerázott zuzmarából olvasztott a tűznél, s azt nyájas mosolygással ajánlá fel Blankának. Tudta, hogy az asszony boldogtalan azon a napon, amelyen arcát és kezeit meg nem moshatta.

Azután megtanítá őt a kecskét megfejteni. Szép tudomány az egy asszonynak, aki szereti reggelire a maga fejtét inni. Aztán még ki tudja, hogy „rőre mityi nőfiti”? . . .

Manassé igen jól okoskodott, mikor ezt az utat választotta; a Karszton gyalog keresztülhatolva nyílt kapu volt előttük Magyarországba; mehettek, anélkül hogy valaki hozzájuk szólt volna. A horvát határőrvidék összes férfi lakossága messze távolba volt elszólítva a hadműveletek mezejére; a falvakat, városkákat nem őrizte senki, rendőrség, vámőrség, mind be volt vonva; ahol fuvarost fogadtak, tizesztendőös gyermekek voltak a kocsisok.

A Muraközön átjutva izgalmasabb élet közé jutottak; a magyar községek népfölkelése volt hazatérőben; a hadseregtől elbocsátott, nem harcolni való elemek. Ezekkel sem volt semmi baj.

A Bakonyerdő a legbátorságosabb hely volt most.

A magyar hadsereg még Győr előtt állt, háta mögött egész Budáig szabad volt a tér.

A Lánchídon még nem jártak, a hajóhídon még nem szedtek *úri kinézésű* emberektől vámot.

Amint Manassé Blankát az „Angol királynő”-nél elhelyezte, azt kérdé tőle, hogy nincs-e elfáradva.

Blanka nevetett: „Ugyan mitől?”

Hiszen csak két napig járt gyalog a hegyek tetején és négy napig rázatta magát kukoricaszár ülésű parasztszekéren. A finom alkotású testnek oly acélidegzete volt, amit külső viszon- tagság ki nem bírt fárasztani.

— Akkor holnap reggelre megrendelem a „gyorsparasz- tot”.

A gyorsparaszt volt akkor a magyarországi közlekedés előmozdítója. Tanyája e nemzeti vállalatnak a budai „Fehér farkas”-ban volt feltalálható, s a részvényeseket nemhiába hítták „nyergesújfalusiaknak”.

Előbb azonban Zimándy ügyvéd urat kellett felkeresnie, hogy értekezék vele azon ügyek felől, amiket Triesztből küldött levelében reábízott.

Az ügyvéd irodája ismeretes volt, a leghíresebbek közé tartozott az a fővárosban. Mindig volt négy-öt segédje és ugyanannyi jurátusa.

Ezúttal azonban a nagy irodaszemélyzetből csak három volt otthon található: egy sánta, egy púpos meg egy hebegő. A többi elment honvédnek.

Manassé szörnyű nagy lármára nyitott be az irodába. A sánta meg a púpos nagy veszekedést folytattak egymással, amibe a hebegő is törekedett beavatni magát, de amint a legelső „k”, „g”, „p” vagy „b” betűhöz ért, ott oly nagyszámú hasonló betűknek az elszaporításával gyúlt meg a baja, hogy a másik kettő nem várt addig rá, hanem tovább harcolt. Mind a háromnak fel volt téve a kalapja; úgy jobban lehet gorombáskodni.

Manassé ismerte mind a hármat.

Amint őt belépní látták, levették a kalapjaikat, s a két vitakozó fél rögtön elővette, hogy legyen az ő vitás perükben bíró.

— Tehát „miért zúgolódnak a pogányok?”

A sánta így szólt:

— Ez a púpos itt ni, azt állítja, hogy ők, a *pozsonyi jurátusok* csinálták a forradalmat Bécsben március 13-án, s azért azt kellene nemzeti ünnepnek elfogadni.

— Persze hogy azt! — kiálta fel a púpos — nem is a pesti paraplé-revolúciót ám, amit te sánta segítettél csinálni március 15-én.

Ezeknek nem volt akkor nagyobb bajuk.

Manassé aztán eligazította köztük a dolgot.

— Mind a kettőtöknek igaza van. Te sánta csináltad valóban a március tizenötödikét, csak hogy az nem volt forradalom, mert csak egy puskát sem sütöttek el benne; a bécsi már az volt, mert abban egy embert meg is lőttek! — csak hogy azt, te púpos, nem csináltad.

Ezért aztán összeszidták mind a ketten, s rajta kibékülve felcsapták kalapjaikat s eltávoztak. Otthagyták egyedül a hebegővel. — Az volt az irodafőnök.

Manassé Zimándy úr után tudakozódott.

A kis hebegő megkísérté előbb egy nagymennyiségű kkkk betűvel; mikor az nem sikerült, egy még hosszabb sorozat pppp betűvel nyitni meg a választ; mikor látta Manassé, hogy sehogy se megy a dolog, azt mondta neki: „Próbáld meg pajtás élni, amit mondandó vagy”.

S ezen a módon csodaképpen jól ment a kísérlet. (Mint tudva van, a hebegők énekelve igen tisztán tudnak beszélni.) Borgia Lucretia „qualunche sia l'avento” dallamára igen szépen elő tudta adni az irodavezér, hogy Zimándy úr nemcsak a háznál nincsen, de sőt Budapesten sem kapható. Még egy hét előtt egy fulmináns cikket írt a „Radical Lapban”, felszólítva a lakosságot, hogy temessük el magunkat Budavár romjai alá, s annak a nyomatékaul maga a nagyságos asszony is kiment délután a Gellérthegy alatti reduithoz sáncot ásni, s ott hordta a földes kosarat másfél óra hosszat, más úrhölgyekkel egy társaságban. Bizonyosan ott nagyon felhevítette magát, mert éjjelre nagy migrént kapott, mely ellen a házi orvos gyors levegőváltoztatást rendelt; minek következtében Zimándy úr rögtön elköltözött nejével együtt a falusi jószágára, ami vagyon Szathmár vármegyében. Ami elég szép levegőváltoztatás. A maga részét Budavár romjaiból itthagya — akárkinek, akinek tetszik.

E szép énekszó mellett azt is megtudta Manassé, hogy ami levelet ő küldött Zimándynak öt nap előtt, ez már nem találta

őt Budapesten, hanem minden bizonnal utána lett küldve „Pálmás”-ra, a birtokára, a többi Clintézetlen levelekkel együtt.

— Ez sem baj — gondolta magában Manassé.

Másnap még az olajlápák pislogása mellett megindult a gyorssekér az utazókkal. Vannak vasutak, amiken túltett ez utazási mód. Az út jó volt: nem vas, de acél; egész hónapban nem esett eső. Délre Szolnokban voltak, estére Püspök-Ladányban. Ott néhány órai pihenés és megismerkedés a vendéglős rántottájával és ágyszalmájában zörgő egereivel, s aztán a fiastyúk feljövetelekor folytatott vágatás a rónán keresztül, mely reggelre Debrecenben végződött — úgy, hogy másnap korán délután már közel járt a gyorssekér négy, csengős paripájával a „pálmás”-i kastélyhoz, melyet azért neveztek el ekkint, mert az egész park körül van szegélyezve olasz jegenyefákkal, miket a nemzeti büszkeség pálmafáknak nevez.

Amint a pálmafa-szegélyhez ért a négyes fogatú gyorssekér, egy kukoricaszárból épített kunyhóból egy marcona alak ugrott a lovak elé, egyik kezében kétágú vasvillát emelve, másikkal az első ló zablóját ragadva meg.

Meg kell állni! — rivallt a kegyetlen ember a kocsisra.

— No, mi baj? — kérde Manassé. — Útlefél kell? Passzus?

— Nem paksus kell — válaszolt a szigorú férfi —, hanem ezeket a csengettyűket kell leszedni a lovakról, ni!

— Ugyan miért? — kérde Manassé.

— Hát azért, mert a nagyságos asszonynak ma nagy „mirge” van.

A vendégek nem értették azt; az őr bővebb magyarázatot szolgáltat.

— Ilyenkor az útfélen két strázsa áll, hogy aki elhajt a kastély előtt, annak leszedje a lováról a csengőket.

— De mi éppen ide akarunk szállni a kastélyba — mondá Manassé.

— Akkor meg éppen megkövetem; majd csak lépésben fogom vezetni a lovakat, hogy a kocsi ne zörögjön. A nagyságos asszony nem szívvelhet semmi hangot. Még a szomszéd faluból is összevásároltatta mind a kakasokat, hogy ne kukukoroljanak; mert nem tud aludni tőlük.

De bármi óvatosan igyekezett is a négy ló meg a kocsi lábujjhegyen járni, mégis óvhatlan volt, hogy valami kis neszt ne támasszon, amíg a kapun bejárt, s már a folyosóajtóban megjelent egy új komornyik, haragosan ijedt képpel mutatni némajátékban, hogy csendesebben kell zörögni!

— Mondtam ugye, hogy mikor a nagyságos asszonynak *mirge* van, olyankor nagyon *idegen*.

A vadparaszt sohase hallotta hírét a *migrénnek* és *idegességnek*; aztán olyan szókat csinált belőlük, amik azokhoz legközelebb álltak.

A szelíd paraszt aztán megigazította, odasielve az uraságokhoz. Ő németül beszélt.

— Óh, ez a vadparaszt! sohase tanulja meg az igazi szókat. A nagyságos asszonynak „Meergrün” baja van, s ilyenkor egészen „närrbös”.

Blanka kérte, hogy vezessék őt beteg barátnéjához. Az asszonyok nagyszerűek a betegápolási vágyban.

Az inas előbb bejelentendőnek találta a vendéget, mert a nagyságos asszony ilyenkor „närrbös”! S lábujjhegyen lépegetve benyitott egy posztóval levont ajtón, melyen túl egy másik paplannal kivert ajtó következett. Blanka és Manassé azalatt állottak a folyosón, s várhattak rá, míg visszatér. Az pedig jóideig tartott.

Mikor aztán az inas ijedésre meredt szemekkel visszajött, mutatá némajátékkal Blankának, hogy be lehet menni; de az arcáról lehetett látni, hogy nem igen kellemetesnek jósolta a látogatást. Sietett azután a férfivendéget a nagyságos úr szobájába vezetni, aki nem is sejti, hogy valaki érkezett a házhoz. Olyan csendesen lopózik be ide a vendég.

A szép Marie szobájában nappal is sötét volt. Az ablaktáblák be voltak téve, a függönyök leeresztve; azonkívül valami barna szőnyeg, mellyel a falak be voltak húzva, még segített a komor hangulatot növelni. A szép hölgy egy causeuse-ön hevert, félig fekvő állapotban, sárga selyem háziköntös volt rajta; hosszú szőke haja lebontottan omlott el körülé. Háta mögött egy sovány komorna állt, meg egy köpcös szolgáló. A komorna egy hosszú nyakú üvegcséből eau de Cologne-t csepegtetett az úrnő fejére, s a szolgáló, mint Aeolus segédei, tele pófával fújt arra a helyre, hogy az illatszer gyorsan elpárologjon.

A szép úrnő már tudta, hogy ki jön őt látogatni, mert az inas bejelenté a vendég nevét, hanem azért mégis úgy tett, mint akit e megjelenés a kísértetlátás rémületébe hozott. Felszökött, kezét reszketve maga elé tartá, szemeit holdkörös elbámulásra mereszté, ajkai lihegtek, állát rángatta a görcs, melle fuldokolt; aztán visszaesett fekhelyére, rémülten kiáltva — „herc . . . (aztán megigazította magát: már nem az!) Blanka!” — s akkor aztán elkezdett zokogni.

Blanka odament hozzá, megcsókolta gyöngéden a homlokát, s részvétteljesen kérdezé:

— Marie! Ön szenved?

A szép szőke hölgy e csóktól is összeborzadt; mintha kísértő szellem csókja lett volna az, s két karját arca elé tartá, hanem a rémület közepett is eszébe jutott annyit súgni vendégének, hogy „parlons français devant les domestiques”.

S Blanka kénytelen volt franciául ismételni kérdését.

— Ah! ah! — nyögött a szenvedő úrhölgy — mi az a fájdalom, amit a fejemmel szenvedek, ahhoz a kínhoz képest, amit a szívem érez ön miatt — Blanka.

— Énmiattam? Mivel okoztam azt?

— Mon dieu! Ah, mon Dieu! Minő örvénybe vetette ön magát! Férjem elmondta. Annak a betege vagyok. Ön koldussá tette magát. Minden vagyonát eldobta magától. Rette-

netes gondolat! Önt éhezve, rongyokba öltözve látni. Dieu et Jesus Maria.

Blanka mosolygott.

— De ettől ne féljen ön. Én nem fogok se éhezni, se rongyosan járni. Férjhez megyek, s a férjem eltart.

— Borzasztó eszme! Férjhez menni — az egyház tilalma ellen! A fejem szétszakad mindjárt! Látom önt a kárhózat tűzében égni! Ezt a szép, mosolygó arcot. Eddigi szentképe-met. Eltorzulva az örök lángok között. Elveszve menthetlenül! Megőrülök bele! Ah „sót”, „sót!” Adjátok ide azt a repülő sőt! Ne lássam Belzebubot ily irtózatossá.

A repülő sőtől aztán monsieur Belzebub kezdett egy kissé toleránsabb lenni.

A szép Marie imára kulcsolt kezei közé szorítá a repülő savas fiolát, s úgy kezdett el Blankának előterjesztéseket tenni.

— Ön át akar térni a *pogány* hitre! Zsidóvá akar lenni! Zsidóvá! Hüh be pokolbeli meleg van idebenn! Hol van az a thermometer? Legalább ötven fok melegnek kell lenni. Oltsák ki a tüzet a kályhában. — Ah, Blanka! Ha még nem késő, ha még van visszatérés. Fusson ön! Fusson! Hagyja el azt az embert! Azt a démont!

— Kérem, Marie, én azt, akit szeretek, tisztetem is.

— Bocsásson meg! De most olyan nagyon szenvedek. Nem akartam önt megsérteni. Nem akartam önnek fájdalmat okozni.

— Nem is lehet — szólt Blanka angyali nyugalommal —, aki boldog, annak nem lehet fájdalmat okozni — s én az vagyok!

— Szerencsés ön! Ah, én amióta az ön balsorsát megtudtam, folyvást beteg vagyok bele. Hat nap óta nem alszom, nem eszem, nincs nyugodalmam.

Blanka délcegen fölemelte fejét, és arca ragyogott a kevélységtől. Egészséges arcpírja eleven dicsekedés volt.

— Ne beszéljünk most énrólam! — szólt aztán szelíden, s leült a szép szőke hölgy mellé. — Tudja ön, Marie, **máskor**

ha szenvedett ön a fejével, én a két kezem közé fogtam azt, s ön azt mondta, hogy a tenyeremnek gyógyító ereje van.

— Igen; ön volt az én szentem.

— Kísértük meg; azért, ha megszűntem is szent lenni, hátha az ujjaimban megmaradt ez a gyógygyerő. Tegye ide az ölembe a fejét.

S azzal gyöngéden odavonta barátnéjának a fejét az ölébe. Az most elkezdett reszketni, s panaszkodott, hogy milyen hideg van itt! A szilicei jégbarlang semmi ehhez a szobához képest.

Ezeket az elátkozott Szamos-parti házakat nem lehet soha kifűteni, mert a vadvíz felfakad a falaik alatt. Milyen penészszaga van mindennek. Aztán még az egérszag meg a kender-szag! Áthat az ablakon is! Ez az otkolon meg oly bűdös! A boltos bizonyosan ként tett bele.

A két cseléd meg se mukkant.

Blanka várta barátnője homlokára tett kézzel, hogy az elszunnyadjon.

— Vegye ön el arcomról a kezét; szivarszag érzik rajta.

Blanka aztán nem nyúlt hozzá többet.

A szép úrnő végignyúlt a kereveten, s úgy tett, mintha megadná magát az álomnak.

Most életveszéllyel járt volna valakinek a szobában egy mozdulatot tenni.

Egyszer aztán megint felugrott fektéből, s elsikoltá magát.

— A szúnyog! A szúnyog!

Egy szúnyog döngése elriasztá szemeiről az álmot.

A két cseléd aztán futott a szúnyogot elfogni, s addig nem lett helyreállítva a nyugalom, amíg csakugyan eléje nem hoztak egy szúnyogot, megmutatva, hogy itt van, elfogták.

(Minthogy télen az ilyen rovar ritkaság, az eszes cselédség nyáron szokott elegendő mennyiségű legyet és szúnyogot összefogdosni s télre eltenni, hogy hasonló esetben rögtön előállhasson a készlettel.)

E megnyugtató tényre aztán mégis csak elaludt. Holnap reggelig már nem lehet vele beszélni.

Blanka szánakozva tekintte rá. Sajnálta a barátnéjának a fejét, de még jobban a szívét. — A szíve sokkal rosszabbul volt annak, mint a feje.

És neki most ennél a háznál kell tölteni egy egész éjszakát!

Ezalatt Manassét is elvezették Zimándy úr szobájáig, ki az épület túlsó szárnyában lakott. Valamennyi közbeeső ajtó mind kilincs helyett kaucsukvánkosokra csukódott, hogy ajtóbecsapás vagy kilincszáródás ne legyen hallható a háznál.

Gábor úrra alig lehetett ráismerni, amióta a házaselet rózsaláncait felvette. Az arca is megváltozott. Megnyúlt vagy mi. A bajuszát sem alakította már kettős kérdőjel mintájára, hanem kifésülte torzomborzra.

— Bátyám, talán szökni akar, hogy így eltagadja a régi ábrázatját? — szólt beköszöntve hozzá Manassé.

Gábor úr pedig gondosan betette utána az ajtót, s elébb körülnézett, ha nem hallgatódik-e valaki, azután is olyan csendesen beszélt, mintha félne, hogy a nagyságos asszonyt felköltsi vele.

— Bizony, öcsém, te is jobban tetted volna, hogyha haza nem jössz. Tudod-e, hogy tripla bakot lőttél vele?

— Ne ijesszen meg!

— A szimpla bakot már magad is ismered. Az egyik az, hogy Blanka hercegnőt elszöktetted magaddal Rómából.

— Nem szökött. Úzték.

— De veled jött, s ez a hiba. Tudod-e, hogy egész vagyónát elveszti ez által, ha kitudódik.

— Márpedig kitudódott; mert első dolga volt Budapestről megírni mind a rokonainak, mind a hercegnek, hogy újra férjhez megy.

— Nagy bolondot tett akkor.

— Tudom, de azt előre megmondtam, hogy ha egyszer talál ez a nő egy férfit, aki megér harminc ezüstpénzt, el fogja

dobni érte — a börtöne aranykulcsait. S úgy látszik, hogy engem becsül annyira. Már ezen nem segíthetünk.

— Jól van hát. Idáig hát eljöttetek. Az is nyaktörő vállalat volt ugyan. Isten csodája, hogy minden állomáson föbbe nem lövetett benneteket valamelyik fél, mint emissariusokat. De már most hova innen? Ha meg akarsz Blankával esküdni, akkor Erdélybe kell őt vinned, ahol unitáriusok laknak, hogy áttérhessen és a consistorium előtt az erdélyi törvények szerint fölbonthassa a házasságát Cagliari herceggel. De hogy jusson be most Erdélybe? A magyar seregeket mindenfelől kiverték a császáriak. Kolozsvár az ő kezükben van. Szülőttevárosodat tizennégyezer főnyi oláh fölkelő sereg veszi körül. Oda, ha csak madárrá nem váltok, be nem juttok.

— Az én dolgom lesz az, bátyám.

— Jól van. Hát ez a te dolgod lesz. De bezzeg megörlének a testvéreid, ha közéjük toppansz. Tudod, hogy nekik is lőttél egy bakot?

— Lássam!

— Hát a testvéreid közül a legöregebb, Bertók, a magyar kormány alatt biztosi hivatalt vállalt. Sándor, az utána következő bátyád, népgyűlést tartott a székelyek között. Barnabás, aki mindig szeretett poétázni, egy fulmináns harci dalt bocsátott közre a saját neve alatt. Áron, a bányász, granátokat és gyuta-csokat gyártott a hadsereg számára. Simon és Jonathán a nép-fölkelés vezéreiül lettek megválasztva; a náladnál csak egy évvel idősebb Dávid pedig beállt a „Mátyás-huszárok” közé, s már csatában is volt; míg az ikertestvéred, Anna is azt tette, hogy egy felhívást intézett a honleányokhoz tépések és sebkötelek gyűjtésére. Mind a nyolc testvéred kompromittálva van.

Ezt a hírt nem bírta el Manassé; csak leroskadt a pamlagra.

— Már most csak hallgasd tovább! — Mikor ilyen szépen elkészítették maguknak az ágyat, s kezdtek észrevenni, hogy a dolog görbére megy, ekkor a legokosabbnak ez a jó gondolatja támadt: „Mi már mind a nyolcan el vagyunk veszve, ha

az ország felfordul, a vagyonunkat mind konfiskálják, sok apró gyermekünk mind koldussá lesz. Szerencsére van még egy kilencedik testvérünk, aki jól eltette magát. Az nincsen kompromittálva. Pingál vagy mit csinál Rómában. Az jó firma. A megbukott dicasterium egykori hivatalnoka, exconsiliarius. Írassuk az ő nevére minden vagyonunkat. Ő becsületes fiú; tudjuk jól, hogy nem tartja meg magának a mi osztályrészünket, hanem gondoskodik rólunk, ha szerteséjjel börtönben leszünk, s főzet a gyermekeink számára minden nap, s nem engedi őket rongyosan járni!” Mindnyájan helyeselték az indítványt, az egész birtokot a te nevedre írták. Most te vagy az egész Adorján-uradalom birtokosa.

Manassé eltakarta arcát kezeivel; talán sírt.

— S most te odapottyansz közéjük az égből; azt mondd, „én is itthon vagyok!” s azzal az egész tervüket dugába döntöd. Ha otthon vagy, lehetetlen, hogy bele ne keveredjél te is a csávába, s míg ők ebbe vetették a reménységüket, hogy ha mind elvesznek is, marad „egy” utánuk, aki özvegyeiket és árváikat pártul fogja, te még viszesz oda nekik egy új, leendő özvegyasszonyt. Látod, milyen bolondot akarsz most csinálni?

Manassé fölkel a pamlagról, s nyugtalanul elkezdett föl s alá járkálni.

— Az az egy szerencse, hogy nem férhetsz hozzájuk. Legalább, ha egy makulányi józan eszed van, nem kísérted azt meg. A Torockó körüli hegységek mind meg vannak szállva fölfegyverzett oláh népfölkeléssel. Egy út sem szabad odáig. Én azt a leveledet, amit hozzám küldtél, hogy eljuttassam Áron testvéredhez, egy nálam szolgáló becsületes oláh cselédemre bízom, hogy vigye el Torockóra. Őt nem fogják föltartóztatni. Hogy mit írtál leveledben, azt nem tudom, csak annyit mondott a küldöncöm, hogy mikor Áron bátyád olvasta a leveledet, odacsapta a fejét (a saját fejét) a falba háromszor, s aztán a két kezével a hajába markolt, s úgy megcibálta saját magát, mintha valami idegen ember volna.

— Azt írtam neki benne, hogy jöjjön eléem Kolozsvárra, és várjon ott rám.

— Nagyon szép. Áron nem adott levelet a küldöncnek, csak annyit bízott rá élő szóval, hogy megteszi, amit kívánál tőle.

— Szegény Áron! ha elfogják?

— Akkor már ő lesz a harmadik. Mert Simon és Jonathán bátyáidat, akik a székely népfelkelést rendezték, már elfogták az oláhok, s fogva tartják a táborban.

— Két bátyámat! — kiálta fel Manassé indulatosan.

— Bizony kettőt. Azoknak az életéért nem adnék egy tűzkövet.

Manassének csak nyitva maradtak a szemei és az ajkai, mint akinek megállt az esze.

— Legokosabb lesz, édes barátom, ha megfordítod a kocsi-rudadat, s igyekezel ebből az országból kijutni. Blankát hagyj itt nálunk; ő nőnnél elmaradhat. A Cagliari herceg móríngját már menthetlenül elvesztette, amint Rómát elhagyta; de a püspök nagybátyja hitbizománya még megmenthető, amíg a katolikus hitet el nem hagyta. Hanem ennek az a kezdete, hogy — arra van Lengyelország! Még arrafelé szabad az út. Búcsút se végy tőle, hanem fuss!

— De én Erdélybe akarok menni! — kiálta Manassé indulatosan.

— No, de ne kiálts olyan nagyon, mert az asszonyok azt fogják hinni, hogy veszekedünk. Hát miért akarsz te mindenáron Erdélybe menni?

— Ha eddig volt rá egy okom, van most rá kettő. A két testvéremet kiszabadítani, aki el van fogva! S hátha még Áron is élém jön! Óh, Istenem! Nekem oda kell mennem.

Gábor úr ezalatt rágyújtott egy keserves szivarra, s Manassét is megkínálta vele; de annak nem kellett.

— Tudod mit, fiatal barátom —, mondok én neked két dolgot. Az egyik az, hogy amíg nem kénytelen az ember vele,

addig ne házasodjék meg. Nincs az az elítélt rab, nincs az az üldözött adós, akinek a sorsa alábbvaló legyen egy feleséges emberénél. Az asszony csupa gyöngédség és szeretet, amíg férjhez nem megy; azontúl csupa szeszély és rigolya. Az ember, aki megházasodik, megszűnik ember lenni; lesz kutyra, akit szidnak; számár, akit megnyergelnek; papagáj, akinek fecsegnie kell és selyembogár, akiből fonalat húznak. A legjobb asszony is olyan, mint a harmadnapos hideglelés: az ember akkor érzi magát jól, amikor elhagyja.

Manassé mélyen felháborodva tekintte a tanácsadó szeme közé; az nem vette észre a szemrehányást ezen tekintetben.

— A másik tanácsom pedig az, hogy sohase szaladj te a fejeddel a falnak, úgysem fogod azt keresztültörni. Ne keverd magadat is bajba a két bátyád miatt. Te nem tehetsz róla, ha veszedelembé jutottak. Ne másztak volna a fára, nem estek volna le róla. Csak két dolog történhetik velük. Vagy élve hagyják őket az oláhok, vagy nem hagyják. Az első esetben majd csak megtalálod őket egyszer; az utóbbi esetben pedig — nem kilencfelé, hanem — csak hétfelé megy szét az ősi birtokotok.

Ez a meztelen cinizmus már undorító volt Manassé előtt.

— Elég, uram. Az én ügyemről ne beszéljünk többet. Az az én dolgom lesz. Tudni fogom, mit kell tennem. Legyen ön szíves Zboróy Blanka grófnőnek ügyeit elintézni úgy, hogy e mai napig minden tartozása és követelése rendbe legyen hozva.

— A mai napig!

— Igen. Mert a mai napon túl megszűnik minden viszonya rokonaihoz, s azzal együtt eddigi vagyoni helyzete is.

— De barátom! Zboróy Blanka grófnő az én kliensem.

— Nem az. Az enyim.

— No, de barátom; én jogigazgatója vagyok! Teljhatalmazottja.

— Én pedig vőlegénye s jövődöbéli férje.

A párbeszéd igen hangossá kezdett fokozódni. Az ajtón egy sápadt, ijedt kép dugta be magát; mintaképe a „horror” és

„pavor”-nak Az inas volt. Vacogó fogakkal, hebegő ajakkal jelenté:

— A nagyságos asszony kéreti a nagyságos urakat, ne tessék olyan hangosan beszélni, mind áthallik; aludt volna, s felébredt rá.

... — Látod? — suttogá Gábor úr Manasséhoz, azzal az ijedt képpel, amit az iskolás gyerek mutat, mikor fél, hogy mindjárt jön a rektor a pálcával, s lesz „kikapsz”.

— Ismétlem hát én is a legcsendesebb hangon, hogy méltóztassék Blanka grófnő ügyeit minél előbb rendbehozni.

— Az mindjárt megtörténhetik — szolt Gábor úr felnyitva szekrényeit s elővonna az iratsomagot a Z-betűs fiókból.

A félelem sápadt remek-képe újra benyomult az ajtónyíláson.

— Kéreti a nagyságos asszony a nagyságos urat, ha még életben akarja találni, siessen hozzá egy pillanatra.

— Gyere be! — mordult rá Gábor úr, s azzal visszalökte a fiókba az iratokat. — Átkozott dolog! — Most át kell öltöznöm, mert ha megérzi rajtam a szivarfüstöt, megöl.

S azzal nekifogott vetkőzni, mosdani, törülközni, hogy az ámuló dohányillattól megmeneküljön; eközben három posta jött utána, sürgetni, hogy siessen! A harmadikat már egyenesen a túlvilágból küldte hozzá a nagyságos asszony.

Manassé otthagya, és kiment a parkba.

Azt a parkot valamikor a szép Marie nagyatyja ültette, aki híres nagy gazda volt. (Az asszonyságé volt a birtok.) Csodamódon elkészített talajban amerikai tenyészet pompázott. A nagyobb rész gyümölcsös volt és a gyümölcsfák maguk is óriási fajúak. A park hosszában egyenes út vonult le a Szamosig, mely szegélyezve volt terebély somfákkal. Másutt csak cserje ez, itt almafa nagyságú koronás fának mutatja be magát, a leg-hosszabb idényű fa, levelei még késő ősszel is mind megvannak lehullatlanul, csak hogy most már lila színűek, s a rőt lombozat közül az érett gyümölcs, mint korallgyöngy piroslik elő csomókban és füzérekben. Utolsó gyümölcs, melyet már senki sem szed le.

Blanka e hosszú úton sétálgatott végig, egyedül.

Kora tavasz volt, mikor legutóbb ugyane fasor között végigsétált, akkor a somfák arannyal voltak behúzva a korai virágtól.

Amennyi idő alatt a som gyümölcse megérik, beh sok változás történik az emberrel!

Akkor is éppen így jött föl a telihold a Szamos tükréből, a sétányon végigöntve rézvörös világát — egy izzó lapos gömb a láthatár rótbarna ködfátyola mögött.

S azóta az ő sorsa kétszer is megfordult.

Azóta harmadszor kezdi újra az életet.

És érti, tudja jól, hogy az az élet, amit most kezd, a másik kettőnél még nehezebb lesz.

És mégsem érzi azt a terhet a lelkén, amit akkor viselt, mikor előtavasszal itt járt végig az aranylepte somfák sétánya közt.

Akkor gazdag volt, előkelő. Hódoltak neki. Futottak előtte, utána; kedvét keresték, alkalmatlankodtak neki hízelgéseikkel. Most, hogy érzik, tudják, mi vár rá; rang-, vagyon elvesztés, igyekeznek előtte kellemetlenek lenni, hogy elrettentsék maguktól.

Blanka maga is asszony volt. Melyik asszony nem szenved testileg? Hisz a nőt úgy alkotta a természet, hogy az idegek uralkodjanak rajta. Csakhogy adott nekik hozzá csoda lelki-erőt, túrni és titkolni a szenvedést. Blanka meg tudta azt ítélni, hogy egykori barátnéjának nervosájában mennyi a valódi baj, s mennyi az affektált kiszámítás.

A *tisztességes* asszony akarja éreztetni vendégével annak hamis helyzetét; a *birtokos* úrnő fogadja most a vagyonvesztett, aláhanyatló nőt, kinek viszonya még nem törvényes azzal a férfival, aki útjaiban kíséri, s ha egyszer szentesítve lesz az csak oly úton történhetik meg, melytől a *vallásos* érzelmi kegyes hölgy mint kárhozatra vivőtől visszaborzad.

És mégsem érzi Blanka, hogy fájna szívének valami. Csak bosszantja, keseríti, megszegyeníti az a gondolat, hogy neki ez emberek házánál kell egy éjen át menedéket és a vendégszeretnek falat kenyérét igénybe venni.

Mikor tavasszal itt járt, s aztán visszafelé térve sétált végig a hosszú, egyenes úton, az a gondolatja támadt, amint a holdvilágtól messze elnyúló árnyékát elnézte, hogy hát az embert örökké kíséri ez árnyék. Sohase lesz abból fény? Mindig azt kell-e tudni az embernek, hogy a háta mögött jön a sötétség? Sohasem lehet-e, hogy egy világos alak kísérje? Olyan hű, mint az árny s olyan tiszta, mint a fény.

Most újra eszébe jutott az.

Visszafordult. S íme nem az árnyék volt háta mögött, hanem Manassé.

Az ifjú gyöngéden kezébe vette a hölgy kezét.

— Nézd, milyen szépen süt a holdvilág — súgá neki. — Gyönyörű éjszaka lesz. Szél sem leng. Olyan langy idő van, mint

egy nyári éjjel. Nem volna-e kedved folytatni az utazást, lelkem?

— Azt mondtad ki, amire gondoltam! — szólt a hölgy mohón, szívéhez szorítva Manassé kezét. — Menjünk! Menjünk! Még ez órában induljunk.

— Tudtam, hogy ráállsz. Már rendeletet adtam a kocsinak. Magunk a Szamos-parton lesétálunk odáig. Búcsút vennünk sem szükség.

— Nem! Nem! — Nem akarok szóba állni vele többé! — szólt öntudatosan Blanka, s odasimulva Manassé keblére, reszkető hangon súgá: — Azt mondta nekem ez asszony, hogy hagyjalak el téged! Ugye teneked is azt mondta rólam a férje? S azzal átölelték egymást és sírtak.

— „Menjünk e háztól, menjünk!”

Manassének nem sok válogatása volt, hogy merre jusson be Erdélybe. Éjszak felől kellett kerülnie Deésnek. Az út odáig akadálytalan volt egyes utazókra nézve, csupán rendes hadcsapatokkal kelle találkozniok, s azok békével hagyták őket maguk mellett elmenni. Arra is volt gondja, hogy jól megpakott élelmiszeres tarisznyát vigyen magával, így Blanka még azt sem vehette észre, hogy az út egy szétrobbantott hadsereg által lett simára taposva; olyan simára, hogy az útba eső vendéglőkben imádkozásért sem lehetett volna egy harapás enni-valót kapni. Az idő igen szép volt. A verőfényes őszi egész karácsonyig tartott abban az esztendőben. Az olaszországi carbonári köpönyeg (az akkori év polgári divatja) elég volt az útra. Manassé régi ismerős e tájon. Amely vidéken átvonultak, elmondá annak népregéit, történeti mondáit útitársnéjának. A harámvezér Tolvaj Dénes viselt dolgait, Nagy-Bánya regényes gesztenyeerdő koszorúzza hegyei között. Dénes nádor fiának tartották, Pintye Gregornak csúfolták, rettegte az egész vidék, utoljára a nagybányai polgárok ölték meg; barlangvárában most is ott van kőasztala, kandallója, ivókútja; vadászkalandokat mondott neki a medvéről, mik az erdők otthonos lakói, s igaz történeteket az aranybányászokról, kik e hegyek némelyikét már üresre ásták belülről. Most is ott küzdenek a bányarémmel az aranyért, ezüstért abban a völgyben, ahonnan az a fehér kődalak emelkedik föl. Az a ködóriás a „bányarémm” Kén és mireny füstje ez, amit az ércpirítók máglyái támasztanak. Minden lehelet, amit az aranyolvasztók beszívnek — sul-

phur és arsenicum. S e méregfűstben él egy egész nép, és férfiai erősek, hölgyei szépek, s szeretik a szülőtteföldet.

Odább térve, egész regényt mondott el Blankának arról a kastélyról, mely a dombtetőről sűrű jegenyefák közül messzire kitűnik. József császár építtette azt a legszebb erdélyi asszonynak. A regényes történet a nagy császárváros történetébe jászolja bele ezt az erdélyi kastélyt.

Manassé még a gunyhók történetét is ismerte az útban, s a vidám adomákat, amik egyes falvakhoz vannak kötve. Még az út melletti feszületre is figyelmeztette Blankát, melyen az emberséges szobrász a mi urunkat, üdvözítőnket akként alakította, hogy a sérelmes töviskoszorú helyett tisztességes házi sipkával látta el homlokát.

Úgy, hogy mikor egy este azt mondá Blankának: — „Az ott Kolozsvár!” — a nő bámulva nevetett föl.

— Hát mit beszéltél te nekem két tengerről, amely szülőföldedet körülveszi? az egyik láng, a másik vér; hiszen mi egy szikra tűzön, egy csöppnyi véren sem jöttünk keresztül.

Manassé segített Blankának nevetni.

— Csak el akartalak ijeszteni, de te nem ijedtél meg.

Pedig bizony keresztüljöttek ők mind a két tengeren, s most ott álltak a kellő közepében a vérnek és a lángnak, s csak Manassé gondos figyelme volt az, hogy Blanka előtt a veszélyt el tudta takarni, s úgy sikamlott rajta keresztül, mint a török üdvözültek az Alsiráth borotvaéllű hídján a paradicsomba.

Ha csak egyetlenegy napot késik; ha csak azt az egy éjszakát ott tölti Pálmáson, éppen a kellő közepébe jut bele a legszerencsétlenebb, a legvégtetesebb ütközetnek. A hadcsapatok négy oldalról siettek ugyanezen vidék felé, s ahol ők megpihentek, ott már másnap a dragonyosok ütöttek tanyát.

Mikor Kolozsvárott a nagy hídhöz eljutottak, éppen akkor indult meg Baldacci hadteste kifelé. A szekerek nem jöhetett át a hídon a katonaság miatt. Zimándy tehát mégis tévedett, vagy talán szándékosan híresztelte az ellenkezőt. Kolozsvárt

még a nemzeti hadsereg tartá megszállva. Itt tehát még sem Manasséra, sem bátyjára nem várt a közvetlen veszély. Itt útlevelet sem kértek tőlük a város kapujánál, mikor szekérrel bejöttek. Valószínű, hogy amint a szekérről le szállva átmennek a hídon karöltve, ott sem fogja őket senki megszólítani.

Azonban csalatkozott Manassé. Amint a gyaloghídra lépett (az ember azt gondolta volna, hogy most minden jegyszedő az átrobogó honvédet, huszárt, nemzetőrt bámulja), csak megfogja valaki a köpönyegét s rákiált:

— Ne te né! Bizony elmenne előttem passusmutogatás nélkül! Hol az igazság?

Manassé bosszúsan fordult az alkalmatlankodó felé. Kicsi, széles vállú, tömzsi emberke volt az; székelyes zekében, hosszúszárú csizmában, fején nagy kalappal. Aránytalan hosszú karjai voltak. Bajusza, szakálla kurtára nyírva, vagy talán inkább régóta nem borotválva, ott állt nagy hetykén szétterpesztett lábakkal Manassé előtt, mintha birkózni híná.

Blanka csak elbámult, midőn azt látta, hogy Manassé csakugyan öltre kap ezzel az emberrel, átnyalábolja mind a két karjával; — de azért nem mentek egymással birokra, hanem inkább összevissza csókolták egymást.

— Áron! kedves bátyám!

— Én vagyok biz az, Manassé öcsém — szólt a tömzsi emberke nevetve, s félvállra vetette a zekéjét, hogy a jobb kezével megszoríthassa az öccse kezét.

Aztán Blankához fordult:

— Hát ez a drágalátos szentkép meg tán az ángyikánk lesz? Ugyan, az Isten áldja meg, hajoljon le hozzám kisség; hadd adjak az arcára vaj egy fél csókot.

Blanka megtette a kívánságát, s adott aztán az arcára Áron nem felet, de másfelet, s elégiülten mondá rá:

— Ugyan szeretem, hogy nem fakadt sírva, hogy megszurkálta a borostás szakállom. Négy nap óta nem borotválkoz-

tan ám. Mind itt lestem a nagyságos uramöcsémeket három nap, három éjjel a vámdutyiban.

— De hát, hogy tudtad bátyám, hogy ezen jövünk?

— Hát a lófőnek is van annyi esze, hogy ki tudja kálkülálni, hogy aki Szathmárból jön Erdélybe, annak a nagy hídon kell bebandukolni. Itt vagyok biz én parancsolatodra, három nap, három éjjel, minden utasnak én eresztém fel éjszaka e sorompót, s nem évém azalatt egyebet szalonnánál, kenyérnél; s csak az az egy bajom volt, hogy hagymát nem ehettem hozzá, ne-hogy megharagudjatok érte, ha majd megcsókolak.

Szegény jó bányász. Három napig lemondott az éltető hagymájáról, a rokon csók kedvéért.

— Hát a két bátyámról mit tudsz?

Ez volt a legsürgetősebb kérdése Manassénak.

Erre a kérdésre megállt Áron a gyaloghíd közepén, s két-felé vetette a lábait úgy, hogy nem lehetett tőle tovább menni.

— Mondok egyet, Manassé öcsém, igyunk ahajt előbb egyet.

S egy kulacsot húzott elő a zekéje ujjából.

— Én nem szomjazom.

— De jóféle székely ital ám: fenyővíz.

— Azt meg éppen nem szomjazom.

— De én addig egy tappot sem megyek ám odább, amíg velem nem iszol elébb.

Manassé ismerte a bátyját; tudta, hogy a szavának áll.

— No hát inkább iszom.

— Egészségedre legyen. Már most én is iszom. S mondd vissza.

— Egészségedre legyen.

— Köszönet érte. Hallod, hogy harangoznak a mi feleink templomában?

— Azt is hallom.

— Rosszul harangoznak. Egészen elkálvinistásodott a

harangozásuk. Nem tudják olyan szépen, mint minálunk odahaza Torockón; hogy egészen megfordul a harang a koronájával lefelé, s csak az egyik oldalát üti meg: „egy! egy! egy!”, nem úgy mint ezek: „egy-kettő, egy-kettő, bing-bang!”

— De én nem bánom, akárhogyan húzzák!

— Dehogyan nem bánod! Tudod-e, hogy ma Úrnapja vagy? Aztán ez a déleesti isteni tiszteletre hívó harangszó. Aztán tudod, hogy két székely testvér, ki egy kulacsból ivott, s ha Úrnapján déleesti harangszó után van az idő, akkor nem szokott egymással veszekedni. Pedig, ha én teneked arra a kérdésre felelek, hogy „hol van a te két bátyád?” — hát abból veszekedés lesz. Aztán azt nem szabad ennek a gyöngye ifjasszonykának meghallani. Majd ha ez egyszer el fog aludni, akkor beszéljünk róla; tudod?

Manassé meg volt hatva a kérges tenyerű bányásztestvér gyöngéd jószívűségétől. Ő nem akarta Blankát megszorítani.

— Csak annyit mondj meg, hogy élnek-e — súgá Áronnak.

— Hát bizonyára élnek. Elfeleddet a hiszekegyet? Örök életünk van. — Élnek bizony. Ők jönnek lóháton elejbénk a Leányka-kőig, csak tartsa készen a számukra ángyika a vőfélybokrétát! mert ingyen nem tanulták be a szép menyaszszony-fogadó verset.

Blanka mosolygott a jó Áron tréfáján, s azt mondta, hogy majd maga fog szedni az erdőn őszi virágokat a számukra.

— No abban ugyan lesz ám módja a szép ángyikának, olyan helyen megyünk végig, ami most is tele van virággal. Ha nem hiszi, nézze ezt a piros bokrétát a kalapom mellett, még el sem hervadt; ezt is ott téptem a Tordai hasadéknak. Ugyan hallotta-e már híret a Tordai hasadéknak? Nincs olyan természeti csoda több a kerek világon. Az egész életében meg fogja emlegetni. Ott van ám gyönyörűséges szép virágos kert! Meg a híres Balyika vára, aki a Rákóczi Ferenc vezére volt.

Azt is megnézzük, ugye drága bálványom? Onnan aztán csak egy ugrás a Székelykő, s otthon vagyunk. Szeret-e erdőn keresztül gyalogolni?

— Az a legnagyobb örömem.

— No hát ebből lesz sok.

Manassé sűgva kérdé Árontól:

— Te igazán a Tordai hasadékon át akarsz bennünket vezetni? — Hát akkor nem is jutunk mi el a Leányka-kőhöz!

— Ejnye, de szigorú vagy! Hiszen tudod, hogy mikor a szegény góbé urakkal beszél, csak megmondja az igazat; — csakhogy nem egyszerre.

Most trombitarecségés vonta félre a figyelmüket. Egy szakasz Mátyás-huszár vonult át a hídon; fiatal újonc lovasok mind.

— Ne te né! Milyen büszkén ül azon a lovon! Bizony meg se látná a szegény embert? Hé, Dávid öccs! Hé! Micsoda huszár vagy te, ha még a szép asszonyon se akad meg a szemed? Te varasgyék!

Ezzel a kiabálással csakugyan odacsalta a hadcsapat élén lovagló fiatal hadnagyot a gyaloghíd korlátjához Áron.

Szakasztott hasonmása volt Manassénak. Ugyanazon arc, termet, szemek. Akárhányszor összetévesztették őket egymással. Csak egy év különbségük volt az időkorban.

A korláton keresztülnyújtotta kezét Manassénak, s míg a kezeik egymást szorították, sokáig néztek egymás szemébe.

— Hová? bátya! — szólt Manassé.

— Megyek a két bátyámért bosszút állni.

— Én pedig megyek őket megmenteni.

— Megyek a hazámat védni.

— Én is oda.

S aztán megcsókolták egymást.

— Hát az ángyikádtól nem kérsz egy csókot? te rusnya béka! — dorgálá őt Áron bátya.

A fiatal hadfi elpirult erre, mint egy szűzleány.

— Majd ha visszatérek; ha megérdemlettem; megkérem azt. Ugye megadod azt, ha halva hoznak is éléd, édes ángyom?
Blanka sejtelemteljesen nyújtá neki kezét.

— Ne félj, nem halok meg! — kiálta szikrázó szemekkel, mikor azt látta, hogy Blanka szemébe könny gyűl. — Egy az Isten!

— „Egy az Isten!” — dörmögé utána a vénebb testvér. Az ifjú sarkantyúba kapta paripáját, s csapatja élére vágatott.

— Siessünk — mormogá a hosszú kezű, s átvéve Blanka útításkáját nagy gyorsasággal vezette őket tekervényes utcákon keresztül egész a Házsongárd utcáig; ott volt egy nyári mulatólaka a családnak, egyúttal megszálló, ha Torockóról bejöttek. Odáig még pipagyújtásra sem állott meg.

A ház mellett kert is volt, az most zöldséges kertül volt kiadva egy kufárnének; az hevenyészett estebédet az utasoknak. Blanka kiment hozzá a tűzhely mellé, s segített neki. A kufárné is részese volt már az összeesküvésnek, amibe mindenki be volt avatva, akivel csak Blankának érintkeznie kellett. Terv szerint titkolták előtte a veszélyt, mely őt minden oldalról körülfogja, s melynek szédítő örvénye fölött csak egy keskeny fenyűszál vezet keresztül. Neki nem szabad az örvénybe lenézni.

— Tud-e a szekéren alunni, lelkeim nagyságos asszony? — kérdé dolgát folytatva a sütő-főző asszony. — Én néha két hétig is úgy alszom utazva, mikor almát hordok eladni a Mezőségre. Megszokja azt az ember. Mert az urak még az éjjel akarnak ám tovamenni Torda felé. Mivelhogy holnap országos vásár lesz Kolozsvárott, s arra annyi tordai cserzővarga, mézeskalácsos, kofapecsenyésütő s más efféle fog tódulni erre felé, hogy velük szembe szinte lehetetlen lesz haladni. Hát még a rengeteg sok szarvasmarha, birka, sertés, amit felhajtanak! Azért még az éjjel akarnak útra kelni.

Blanka igen helyesnek találta azt.

Áron bátya pedig azalatt a jó négy lovat befogatva odakinn, elmondá rövid szóval Manassénak, hogy „elől tűz, hátul víz”.

A rengeteg oláh tábor, mely Torockót fenyegeti, a tordai hegyeket tartja megszállva. A tordaiak eddig erősen tartják magukat; de most jött a hír a főparancsnoksághoz, hogy Kalliany császári tábornok egy dandárral közelít Szeben felől. Akkor Tordáról minden ember menekülni fog Kolozsvár felé. Pedig már a nagyszebeni és felvinci menekültek is ott vannak. Ha ez megindul, azzal szemközt hatolni tiszta lehetetlenség lesz. Azért egy órai elvesztegetni való idő sincsen, hogy mielőtt a népvándorlás megindul, ők elérhessék a Hessedád pataki malmot, ami a Tordai hasadék szállója. Onnan aztán gyalog tovább — madárlátta ösvényeken.

Blanka megszokta már az éjjeli utazást; azt hitte, mulatságból történik ez így. Ősztön, sejtelem vagy talán az „otthon” utáni vágy súgta neki is, hogy sietni kell. S nagy veszély érzetében az asszonyok kitartása óriási.

Áron maga hajtotta a lovakat (egyet ott hagyott a háznál); hármasba fogta őket. Manassé mellette ült, s a hátsó ülés Blankának volt egészen átengedve, akit a kertészno kerdőkkel úgy bekötözött, bundába úgy betakart, hogy alig látzott ki belőle.

Hanem azért a mindent meglátó asszonyi szem majd hogy fel nem fedezte a kegyes csalást, amivel a szemközt jövő veszélyt előtte takargatni igyekeztek.

— Nini! ezek a lovak fel is vannak *nyergelve* — szólt Áronhoz.

— Az ám — felelt a bányász megzavarhatlan kedéllyel —, Erdélyben ilyen *bahó* szokás van. Csak olyanformán, mint ahogy a stajerek meg a ló nyakára tesznek egy nagy kalodát.

Blanka megnyugodott benne, hogy ez csak erdélyi szokás. Azzal Áron nekiereszté a gyeplőt a három jó székely paripának, amik a havason nevededtek, s úgy voltak szokva, hogy ha kell, egy huszonnégy óráig étlen szomjan elkocogjanak, s ha egy kicsit kieresztették őket a fűre, megint be hagyják magukat fogni, s újra kezdjék, amit elhagytak.

A kocsisnak nem is igen nagy szüksége volt rá, hogy a lovakat igazgassa. Tudták azok mind a kötelességüket, hegynek fel húzni, völgynek le tartani, síkon kocogni; maguk előtt haladó szekeret megelőzni, ha a hátul jövő zörgését hallják, akkor vágatásnak eredni, becsületsértést elejbe kapással meg nem tűrni, csárdakapunál szépen megállani.

Áronnak elég alkalmá volt, hogy a kocsikulésből visszafordulva, ángyikáját vidám adomákkal mulattassa, amikből

kifogyhatatlan volt, s jóízű természetes humorral tudta azokat előadni.

Egyszer aztán, mikor vette észre, hogy a felekhegyi unalmas főlhágónál, mikor lassan halad a szekér, az ifjasszonyka elbólintott, s a tordai „okos malac” adomáján sem akar nevetni, akkor a ködmene zsebébe nyúlt, s onnan kivonva zománccos aranyóráját, annak a gombját megnyomta, s az ismétlődő órát ütteté a füléhez tartva.

— „Tizenkettő és két negyed.”

Az egész ember ilyen volt; aranyóra báránybőr-bekecszsebben. Parasztos külső alatt nemesemberi szív; munkában tört tenyér, s tanult, eszes fő; népies szólásmódokba burkolt értelmesség; gúnyoló pórcinizmus az uraskodók, a hetvenkedők előtt; hidegvér, jókedély a veszélyben; igazi székely lófőpéldány. (A „lófő” nem gúny, hanem rangcím a székelynél.)

Tehát amint az ismétlődő óra tizenkettőt és felet ütött, azt mondá az öccsének:

— No most már elmúlt az Úrnapja öcsém, az ifjasszonyka is elaludt, beszélgethetünk egyről-másról. Hát a két bátyád után tudakozódtál; hogyan jutottak azok fogságra? Hát hogy az elején kezdjem. Tudod, mikor megszületett a szabadság, hát ez még akkor gyöngye gyermek volt, aki azt akarja, hogy szoptassák. Hát én tehetek róla, hogy ez olyan csecsemő, akinek nem tej kell, hanem vér? Biz a torockói fiatalság is beállt mind egy szálíg honvédnek. Ott szolgálnak a jámborok a 11-ik, 32-ik és 73-ik zászlóaljokban. Hallom, mit mondasz te erre, „hogy hát mi szükség volt a bányászoknak katonákká lenni? Semmi okos nemzet nem viszi el a bányászait a csatáerre. Eleget harcolnak már azok hazájukért a föld alatt egész életükön keresztül. Elég, ha ők készítik a vasat, még forgassák is? Miért kapták II. Endrétől, IV. Bélától szabadalmaikat, hadi szolgálat alól fölmentésüket? Miért írták alá 1702-ben a város vénei a reverzálist, hogy soha közülök és maradékaik közül senki fegyvert nem fog, s a mara-

dékaiknak is meghagyják, hogy tegyverhez ne nyúljanak, amit meg is tartottak híven mind ez esztendeig.” — Ezt mondod te Manassé öcsém, ugye? Könnyű neked onnan a külföldről! De lettél volna csak idehaza! Láttad volna csak Dávid bátyádat, mikor a piac közepén azt a beszédet tartotta a fiatal-sághoz, s maga is lóra ült és kardot kötött! Magad is velük mentél volna! Aztán ki olthatja el azt a tüzet, ahol minden ház ég? Az egész fiatal-ság égett, lángolt. Nem lehetett azt eloltani. Aztán nem is olyan háború ez, mint más. Ha György fejedelem hadat indított Lengyelország ellen, azt mondhatta rá Torockó: „Mi közöm hozzá, ám lássa György, hogy húzza ki a saruját a sárból, ha belelépett!” De most a szabadságról van szó, s ez Torockónak is dolga. — Hallom, mit felelsz te erre. — Hogy „jól van hát no; ha a ménkű-fiatal-ság nem maradhatott a sarkán; de hát nekünk véneknek lehetett volna már annyi eszünk, hogy tudtuk volna, hogy nem kell a puliszka-evéshez kés; hát mi minek fogtunk fegyvert? Minek állítottunk ki egy nemzetőr zászlóalj-t?” Hát erre csak azt mondom neked, amit az egyszeri góbé mondott a földesúrnak, akinek a szelindekét agyonszúrta vasvillával, s az szidá érte; hogy mért nem üté inkább a villanyelével? Azt tevém vala, mondá a góbé, ha a szelindek is a farkával akart volna engem megharapni. Körös-körül az egész oláhság fegyvert fogott; nekünk is hozzá kellett nyúlnunk a magunk védelmére, s bizony úgy megőrizzük a hozzánk vezető utakat, hogy ingyen azokon semmi nép be nem jön. Mivel pedig a két bátyádat legjobban szerette a népség, mit tehetett mást, mint hogy őket választotta meg hadnagyainak. Hisz ez máskor is csak úgy volt. Aki legokosabb ember volt a városban, az vezette a dandárt: váci püspök, kalocsai érsek az egész sereget. Hallom ám a nagy pirongatásodat, hogy no ugyan derék sereg, aki el hagyta fogni a két vezérét! De csak ne lármázz olyan nagyon! (Manassé még egy szót se szól.) Meglátod, hogy a két bátyád nem esik egy sorba a tordai malaccal, akinek esztendő-s lé-

tére lehetett volna már annyi esze, hogy ne futott légyen a szekér alá. Tudod, hogy a balázsfalvai román népgyűlésre következt az agyagfalvai székely népgyűlés. Sándor bátyád is jelen volt azon az aranyosszékiekkel. Akkor aztán a mi kis szigetünk itt maradt a tenger közepett. Egy tízezer főből álló oláh tábor Móga vezetése alatt (talán ismered ökelmét?) megjelenene nálunk a „Kő” előtt. Mi pedig volnánk háromszáz puskások. Éppen annyi, amennyit Thermopylaenél vezényelt Leonidás. S a „Kő” is olyan jó erősség, mint a Thermopylae. Legöregebb bátyánk, a Bertók azonban, aki azóta, hogy vegetáriánussá lett, minden vérontásnak ellensége, s még egy csirkét sem enged megölni; azt tanácsolta, hogy kísérténők meg a békés kiegyezést. Sorsot húztunk, ki menjen el közülünk. Simon bátyád neve jött ki. Az átmene az ellentáborhoz fehér zászló alatt. De azonban ott fogták, s nem erszítették vissza. Ekkor fogta magát a Jonathán, utánament, hogy majd ő váltságot ajánl érte. Akkor azt is ott fogták. Már most ott vannak mind a ketten. Már most aztán az oláh atyafiak azzal fenyegetnek bennünket, hogy ha meg nem adjuk magunkat, ha le nem rakjuk a fegyvert, ha be nem bocsátjuk őket Torockóba, akkor mind a két testvérünket felakasztják. Mi pedig nem rakjuk le a fegyvert, és nem bocsátjuk be őket, inkább mind egy lábíg elveszünk. És te énnekem hiába lármázol; mert engem meg nem térítesz. Én beszélek a hozzám beszélőkkel; de ha harapnak, én is harapok. Csúnya dolog ugyan, hogy a két bátyádat felakasszák; nemesembert sohse akasztottak, hanem megtisztelték, fejét vették; de hát mit kényeskedel most? Mit válogatsz a parasztnak való, meg a nemesnek való halálban? Egyenlőség van most. Hiába kiabálsz, szidsz, rugódozol; én most viszlek Torockóra, s mint-hogy a két bátyádnak már „szervusz világ!” neked kell a csapat élére állnod; te már tudod a kommandót, s láttál Bécsben és Rómában is torlaszharcot. — De ugyan ne veszekedjél hát velem olyan nagyon.

Manassé pedig még egy szót sem szólt, csak hagyta Áront magamagával (az ő nevében is) vitatkozni.

— Nem veszekedem én veled bátya. S bár vinnél hát haza Torockóra. Nem is rugódozom egy cseppet sem. Hanem úgy látom, hogy nem jutunk mi oda. Gazda nélkül csináltuk a számadást. Nézd azt a roppant porfelleget, ami ránk szemközt jő.

— Ejnye bizony, ugyan jó szemed van, hogy holdvilágnál is meglátod. Én nem vettem eddig észre. Egész Torda meg Nagy-Enyed jön szemközt. Azok is megkezdték az elmúlt estén a menekülést, hogy felhasználják az éjszakát. Ezen az úton ma keresztül nem törünk. — Hanem hát azért ne búsulj. Rossz róka az, amelyiknek csak egy lyuka van.

A Felek hegy magaslatáról messze el lehetett látni a hold-sütötte tájon; a Torda felé vezető út fehéren kanyarodott alá, a távolban magasra emelkedő fellegtől jelölve.

— Látod ezt a völgyet itten jobbra? Itt az erdős hegyhát alatt. Erre is út van. Ez vezet Oláh-Fenesre. Ezek jó oláhok; velünk tartanak. Annak a jeléül a hosszú hajukat is levágták. Azontúl jön Szent László. Ott magyarok laknak. Odáig elmehetünk szekéren. Gyilkos út biz az; egyikünknek gyalog kell menni a szekér mellett, hogy tartsa, mikor dűlni akar, s az asszonykát fel kell ébreszteniük, hogy megfogózzék a lócsben. De te azért semmit se félj! A ló kitartja, s a szekér torockói munka, elmegy az „ördög szántásán” keresztül is, tengelytörés nélkül.

Amint a kocsi megállt, magától felébredt Blanka. Manassé odament hozzá; beszélt neki a szép csillagos égről megcsókolta a kezét, s kérte, hogy dugja el a bunda alá, mert megfázik; azzal Áron bátya nekifordította a völgyi útnak a lovakat, s elkezdődött a veszedelmes haladás azon az úton, melyen csak fát szoktak különben felhordani.

A völgyben sötét éjszaka volt; a hold nem sütött ide le; Blanka nem tudta többé a szemeit nyitva tartani, amire kü-

lőnben a szekér dőcögése sem invitálta nagyon; olyanokat zök-
kent az, hogy csoda volt épségben maradása, s néha úgy fél-
oldalra vágott, hogy még nagyobb csoda volt fel nem borulása.

Egy ízben a keserves út felkanyargott a hegyhátra. Amint
ott pihenőt tartottak, a tordai úton vágató szekerek dübör-
gése úgy hangzott át hozzájuk a csendes éjszakában, mint a
távoli égzengés moraja. Dél felé, kelet felé a hegyek csúcsain
vereslő fények kezdtek kigyúlni.

— „Milyen szép!” — mondá Blanka hátratekintve. Ő nem
tudta azt, hogy azok jeltűzek, mikkel táborozó csapatok izen-
getnek egymásnak emberirtó munkára való jelszavakat.

Most egy falu következett; a katonai térképen Peánának
van följegyezve. Különbönb mindegy, akárhova rajzolta azt a
jelt a mérnök; mert az a falu hosszabb egy mértföldnél; a há-
zak oly messze egymástól, hogy egyik szomszéd a másik kiál-
tását meg nem hallja. Három temploma van; egyszerű faépü-
letek. Egyik ház fel van rakva a hegyoldalba, másik le a pa-
takpartra. Alusznak már valamennyiben, csak a patakmalom
ablakában ég a mécses; a kocsizőreje kitekint valaki a sötét
éjszakába és egyet kurjant.

Egy kanyarodónál megnyílik a hegyvágányt elzáró erdős
hegyoldal, s oda engedi sütni a holdvilágot a csendes táj-
képre. Zúgó patak, telenőve égerfákkal; azon keresztül do-
bogó híd; a hídon túl palánkkal körülvett emeletes ház; a
földszintje fehér kőből rakva, az emelete karzatos lépcsővel
és tornáccal, fából alkotva, s rajta pyramidélességű magas tető,
hangyáspikkely módra bezindelyezve. Körülötte öt más ha-
sonló, de kisebb mérvű házikó. Túl rajta rengeteg nagy gyü-
mölcsös, melynek garádja mellett omlik alá a sziklákról a he-
gyipatak.

A kutyaugatás messziről jelzi a közeledő szekeret. — Az
udvarban éjfélre kukorítanak a kakasok.

— Hallod, hogy kukorítanak a Ciprianu kakasai? —
mondá öccsének Áron.

— Hát te még Ciprianut is ismered, meg a kakasait is?

— Az egyiket jobban, mint a másikat. Ciprianu oláhnak született magyar nemesember. Regalista is volt. A kakasai pedig unikumok az egész világon. Tiszta fehérek és a nyakuk, fejük egészen olyan, mint a pulykác. A kiáltásuk is olyan öblegető hang. Különös jó faj. De Ciprianu nem ád belőle senkinek, se pénzért, se barátságért; kivéve kappant. Még a tolvajoktól is meg tudja őrizni; azért tart annyi kutyát. S ha meghallja a szekerünket zörögni, bizonyos, hogy kijön a tornácra s kilövi a puskáját; nem ugyan ránk, hanem a levegőbe azért, hogy tudassa, hogy ébren van s felfegyverkezve.

— Nem tartozik a fölkelőkhöz?

— Azt nem lehet tudni. Talán igen, talán nem. A nemesurak az oláhok között eddig még tartották magukat. Dacoromaniát szeretnék, de a demokráciát nem. Eszük is van, vagyonuk is van, s az nem kívánczik a forradalomba.

Eközben mind közelebb értek a házhoz, melyet a patak választott el az úttól. Itt a völgy lánján jó út is volt, kissé nyirkos, de sima; sebesebben lehetett haladni.

A házcsoportot körülvevő palánkra fölkapaszzkodtak a komondorok, s fejeiket kidugva a faragott deszkák között, onnan ugattak alá.

Most egy lövés hangzott az éjszakában a ház tornácáról.

— Mondtam ugye? — szólt Áron.

— Úristen! Mireánk lőttek? — kiáltá föl Blanka.

— Ne féljen, ángyikám; nem nekünk szólt az — s aztán elkiáltá magát kürtnél magasabb hangon. — Ne lövöldözz, Ciprián! Asszony van a szekéren; megijed tőle.

Erre a palánkon belül nagy kutyaexekúció támadt, valami husággal tanította jobb véleményre a békétlenkedőket, s aztán a tanórkapun keresztül kijött egy öles termetű óriás kifordított bundában, nagy furkósbottal a kezében, s odaügetett a szekérhez, azokkal az oláhnál szokásos hibbanó lépésekkel.

— Sze treaszka Adorján!

— Sze treaszka Ciprián!

Az első üdvözlésre támadt párbeszéd oláhul folyt, s abból Blanka nem értett semmit. Ciprián a hegyeken látszó jelekre mutogatott, s a szemei ijedten forogtak aközben. Végre megfogta az egyik ló zablóját, s erővel félretéríté az útból a szekeret, a saját kapujához vivő hídra terelve azt.

— Mi történik velünk? — kérde Blanka.

— Semmi baj — felelt neki Áron. — A domnule azt mondja, hogy nem jó lesz ez úton tovább mennünk; mert a víz úgy elrontotta az átjárókat, hogy éjszaka még szerencsétlenül járhatunk. El kell fogadnunk a meghívását, hogy töltsük nála a hátralévő éjszakát.

Igazat is mondott Áron, de nem „egyszerre”. Mert Ciprián csakugyan nem tanácsolta a továbbhaladást ezen az úton; csakhogy nem a vizek miatt, hanem a tüzek miatt ott a hegyeken.

A nemesúr maga sietett kinyitni a kaput, s aztán szétverni az ebeket az udvaron, mely zajra többen is jöttek elő a házból. A falusi embernek sohasincs egész éjszaka, félig felöltözötten alszik az, s éjjel is fölkel körülnézni a házat, az aklokot.

A házigazdának volt egy szép leánya. Éppen olyan magas, ölet erő személy, mint az apja; szabályos, római metszésű vonásokkal. Az lejött az udvarra apja hívására, s Blankát úgy emelte le a szekérről, mint egy gyermeket. Úgy is vitte fel az ölében a ház emeletébe.

Kellemes kis kastély volt az. Tölgyfából faragva az egész, ami simára volt gyalulva és kifényesítve. A konyha, mely egyúttal előtornác, tiszta, mint egy sekrestye, fényesre csiszolt cinedényekkel a tálason. A tűzhelyen még nem aludt ki a tűz, a friss gyaluforgácstól felélesztve, egyszerre lángra kapott az, s a kürtő úgy volt csinálva, hogy annak a hátlapja mázos kemencoldal alakjában a konyha melletti szobát fűtötte.

A házigazda és leánya csupa szívesség voltak vendégeik iránt. Egyik asztalt terített számukra; másik hozzálátott a kedvenc étel: a bálnos készítéséhez. Felhordták eléjük, ami csak jó és ízletes volt a házuknál, s kínálták erősen Blankát valami idegen nyelven, ami hasonlított az olaszhoz, de amiből azért ő egy szót sem értett.

— Tudnak pedig magyarul is mind a ketten — sűgá egyszer Áron Blankának, mikor magukra maradtak —, de most olyan idő van, amikor elfelejtették.

Blanka aztán törte rajta a fejét, hogy micsoda idő lehet az, amikor az ember valamit elfelejt, amit máskor tudni szokott.

Blanka annyit tudott meg, hogy a ház leányát Zenóbiának híják.

Mikor asztalhoz ültek, Zenóbia kezét akart csókolni Blankának. Blanka nem engedte azt, hanem magához ölelte a leányt, s megcsókolta annak a szép arcát.

A házigazda nagy dolgot csinált ebből!

Blanka nem érté, mit beszélt, de az oláh oly elevenen tud kezével, arcvonásaival magyarázni, hogy Blankának abból, amint Ciprianu a fejéhez kapkodott, Áronnak a vállát megta-szigálta, a saját összefogott ujjai hegyét megcsókolgatá, égne-k emelt fejét himbálta, a szemöldökeit felrángatta; lehajolt meg felegyenesedett, a mellére ütött, aztán megint nagy izmos tenyereit Blanka felé cirógatásra forgatta, — ki lehetett venni olyasmit, hogy az oláh magyar-nemes büszke erre a leányának adott csókra.

Míg Áron ezalatt még kurtábban húzta össze a nyakát a vállá közé, s csak a kurta bajuszát rángatta, s aztán úgy szétvetette a lábait, mint mikor valaki háborgó tenger közepett áll meg a hajó földéltén.

Utoljára kirohant Ciprianu az ajtón, le a lépcsőn, s néhány perc múlva megint be a szobába, kísérve nagy siralmas kárálástól és kotkodácsolástól. Egy kakast meg egy jércét hozott lábaiknál fogva egymáshoz kötve, abból a dicsőséges

fajból, amelyiknek olyan a feje és nyaka, mint a legszebb kallekuti pulykának. Azt a párt keleti nagylelkűséggel odanyújtá Blankának.

Blanka mosolygott, és szívesen fogadta az adományt. Gondolta, most már neki is gazdaságot kell majd alapítani; kezdetnek ez is jó.

Ciprianu nem várta be a hálakitörést; goromba szerénységgel eltűnt a szobából.

— No ángyikám — dörmögé Áron —, maga sem sejtí, micsoda nagy dolgot nyert most el. Soha ebből a fajból Ciprianu még a püspökének sem adott kakast jércével együtt ajándékba. Most már nyugodtan alhatunk a házában; úgy megvette a szívét. Ciprianu kakasával keresztülmehetünk az egész oláh táboron. Ez olyan, mintha pazsuránk volna.

Blanka nevetett. Tudta is ő, hogy mi az a *pazsura*. Olyan volt valóban, mint egy szent; égő parázs fölött járt-kelt, s még csak a ruhája szegélyét sem égette meg.

Annak az egy „szónak” pedig hej de sok özvegy, árva volt a kísértete!

Blanka ki volt fáradva; alig várta, hogy lefekhessék.

Ciprianu háza jól el volt rendezve vendéglátáshoz; ahogy a nemeseké szokott lenni az oláhoknál. A népies, nemzeties meg van tartva náluk; de a finomság és bőség mutatja az előkelőt. Mennyezetes nyoszolyák voltak mindenki számára, csak a háziúr maga aludt, ősz szokás szerint, künn a konyhaajtó előtt keresztülfekve, bundájába takarózva, mellette a duplapuskája.

A benyílóban volt két ágy; azokba Blanka és Zenóbia feküdtek, s a konyha melletti szobában Áron és Manassé.

Mindenki lepihent az Úrban.

Azonban rendesen olyankor tud az ember legkevésbé aludni, mikor legjobban el van fáradva. Szokatlan volt Blankának az ilyen mezei lakban az éj, aní nem oly csöndes, mint a városi éjszaka. A sok kutya egyre ugat, az egyik elhagyja,

a másik rákezdi. Majd meg a kakasok jelentik, hogy „holnap” van már. Aztán rákezd egy egész tyúktól kodácsolni. Valamilyik háremhölgy bizonyosan menyétről álmódott. Benn a házban is élethangokat ad az álom világa, s az ilyen fából épült házban minden keresztülhangzik. A házigazda álmában horkol és fújtat, álmódott ellenfelekkel veszekszik, tolvajt akar fogni. Majd meg a szobatársné kezd el álmában nyöszörögni, zokogni; egyszer csak megszólal álmában magyarul, ki ébren egy szót sem akart tudni e nyelven s sutogja szerelmesen: „Óh, kedves Dávid! Ne hagyj itt! Ölelj meg!” Aztán reszketve nyög, mint egy haldokló.

Blanka szeméből mind kiment az álom.

Csak egy deszkafal választá el Manassétól, ki egy ágyon feküdt Áronnal. Ha Blanka a deszkafalhoz érteté ajkait, és túlfelől Manassé, megcsókolhaták egymást. Blanka egyre nyugtalankodni hallá Manassét, mintha nehéz küzdelemben volna valakivel. Beszélt, vitázott; bizonyosan álmában.

„ — Nem. — Nem bocsátalak el! — Egész hazámat megfürösztöd a vérben egész nemzetemet keresztülviszed a tűzön: . . . de az én kis szigethazámat nem hagyom tőlem elvenned! . . . Azt Temagad körülvetted szikláiddal . . . benépesítetted szelíd, békés néppel . . . Nekem az utolsó menedékem az özönvízben . . . Odaviszem nőmet . . . Add vissza azt nékem a Te erős kezedből . . . Küzdök Veled! harcolok Veled! . . . Nem rázhatsz le Magadról . . . *Nem bocsátalak el Tégedet, míg meg nem áldasz engemet! . . .*”

S az álomküzdelemnek ököl- és könyökdöféseit mind a szegény Áron oldalbordáinak kellett elviselni, ki, midőn meg-sokallta végre, felrázta öccsét álmából s fülébe dörmögé:

— Kivel küzdesz így öcsém?

— Az Istennel! — sóhajtja fel Manassé.

— Miként Jákób El-Bethelben?

— S nem eresztem el „Őt”, míg meg nem áld; miként Jákóbot El-Bethelben.

— Vigyázz! Mert kificamítja csípőcsontodat!

— Teheti.

Azzal Manassé is a deszkafal felé fordult. Blanka is. Csak két ujjnyi tölgyfalap volt közöttük. Akkor aztán elaludtak.

Az „Úr” pedig mondá fölöttük: — „Én vagyok a mindenható erős Isten! Növekedjél és sokasodjál. Nép és népeknek gyülekezete származzék tetőled! Mert ha Isten ellen diadalmas voltál, az emberek ellen is diadalmas leszesz . . .”

Novemberi reggel későn hajnallik; a háznál mindenki talpon volt már, mikor Blanka fölébredt.

Manassé azzal örvendezteté meg, hogy innentúl az utat nem szekéren fogják folytatni, hanem lóháton, aminek Blanka úgy örült, mint a gyermek.

(Ezért volt a három ló egyúttal fel is nyergelve.)

A külső szobában gazdag reggeli várta. Forró tejszín, bálmos, paprikás szalonna, hófehér havasi méz, csupa virág-illatú, s szűknyakú „egyesebben” felrakott gyümölcsszeszfélek, fenyőhéjba takart kászutúró, gesztenyeízű baraboly; olyan étkek, amiket Blanka először ízlelt életében, s azonnal meg is szeretett. A házigazda örült ennek nagyon. S amit vendégei meghagytak az asztalon, azt még összecsomagolta számukra az útitáskájukba, megmagyarázva Blankának, hogy erre nagy szükség lesz. Blanka úgy vette észre, hogy az oláh nyelv olyan, hogy ha az ember nagyon hallgatja, hát megérti. Annyit megértett ő is, hogy a legközelebbi állomásuk lesz Szent László; ott a domnu rektor lesz a gazdájuk, aki pedig „vegetarianu”.

Majd megtudja Blanka azt is, hogy mit tesz ez.

Mikor a lovaikat nyergelték, azt mondá Áron Manassénak:

— No, öcsém, most már csak megmondom neked, hogy ez az én kurta nyakam ugyan nem érdemli, hogy nyaknak neveztessek; de már amilyen, olyan; ezúttal azt a te szentecskédnek köszönhetem, hogy megmaradt épségben; mert tudd

meg, hogy ez a Ciprianu, akinek a házában most meghál-
tunk, mind egész háza népével együtt a legelkeseredettebb
agitátor, s azonkívül énrám különös oka van haragudni. De
a te bálványod az első pillanatra kicsavarta kezéből a fegyvert.

— De nem történhetik-e meg rajtunk, hogy majd akit
mellénk fog rendelni a hegyeken át vezetőül, az visz bele va-
lami kelepcébe?

— Nem. A tulajdon leánya fog bennünket vezetni. Az
ugyan elvesztene engem egy kanál vízben; de a te Blan-
kádért keresztül fog bennünket vinni a tűzön is. Öcsém, már
benne vagyunk. El ne áruljuk az asszony előtt.

Blanka nevetett az örömtől, mikor fenn ült a nyeregben.
Eleinte különösnek találta, hogy férfimódra kell megülni a
mokány paripát; hanem aztán, mikor a délceg Zenóbiát meg-
látta így lovagolni, kedvet kapott hozzá. A jámbor havasi ló
úgy ment alatta, mintha dajka ringatná bölcsőben.

A két hölgy előrelovagolt, a két férfi még hátramaradt
az utánuk szaladó házigazdával még egy rájuk tuszkolt bú-
csúskortyot inni.

Mikor az erdő szélébe értek, Blanka megszólítá társnéját.

— Zenóbia, kérlek, tegezz engem, s beszélj velem magya-
rul. Az éjjel álmodban hallottalak így beszélni.

A leány visszarántotta paripáját, s keresztet vetett magára.
Aztán súgva mondá:

— A szent szűzre kérlek, szent asszony, ne áruld el, amit
hallottál tőlem; s ne kérdezz erről többet.

Azzal tovább léptettek egymás mellett. Az út hegynek vitt
fel.

— Szólj! Messzire fogsz te bennünket elvezetni?

— Ahogy illik. Az apám birtokának a határaig.

— S meddig terjed a te apádnak a birtoka?

Zenóbia egy távol meredő hegycsúcsra mutatott, amit a
reggeli ködfátyol takart még.

— Annak a hegynek a szélső oldaláig.

— Az odáig mind az övé? — kérde elbámulva Blanka.

— Nagy darab szegénység! Van rajta tüzelőfa, kecskenyáj, sertéskonda, rongyos kalyibák és szurtos emberek. Sok a semmiből.

Egy úr, aki mérföldekig folyvást a saját birtokán jár; hanem azért azt a kis darab földet, ami abban kenyeret terem, maga szántja!

Blanka gyönyörét találta ebben az utazásban. A szép zöld mező lepve volt már az őszi dértől, de amint feljött a nap odáig, ahogy a hegy árnyékot vetett, egyszerre zöld lett a gyep, az árnyék megmaradt fehérnek. S a zöld gyepen virítottak a rózsaszínű kökörcsinek.

Az út felvitt a hegyoldalnak, ünnepélyes templomi csendességű szálerdő fogadta az utazókat, melyben, mint a misemondó antiphonája, hangzott fel a vadmadarak egymásnak felelgető kiáltása. Egy pár gyönyörű vadpáva szerelmi ömledézei közepett hagyta meglepni magát a lovaglóktól, s aztán felrebbenve meg leszállva előttük sokáig folyton az útjokban maradt, mintha előhírnöke volna jövetelüknek.

Mentül feljebb haladtak, annál elevenebb lett az erdő. Vegyülni kezdett a levélvesztett lombfa az örökzöld fenyővel. A borókabozót sűrűn fedte már az aljat, s azon tarka tollú madárcsoport kergetőzött. Egy ilyen bozótból egész konda disznót vert föl az utazó csoport. Azok nagy rőfögve vágattak odább. Zenóbia nem mondta meg Blankának, hogy azok vaddisznók voltak; engedte őt csodálkozni rajta, hogy íme egy egész konda — pásztor nélkül!

A hegyoldal még meredekebb lejtőre vált; a paripák ugyan-csak feszítették a hegynek felmászásban. Holmi síkon termett ló rég kidőlt volna ebből; ezek még csak meg sem izzadtak bele.

Végre fölérték a hegytetőre, s ott egyszerre az erdő is megnyílt. Sajátszerű tájkép tárult eléjük.

Északnak a fennsíkot egy kokojszás foglalta el. Az egy

ingovány a hegymagason, még magasabban fekvő hegyek tengerszemétől táplálva; fölül rőt magas fűvel benőtt láp, mely közt gyér veres fenyőfák láthatók; a bürü alatt feneketlen dágvány, mely elnyeli a rátévedett embert és állatot. Szomorú, ijesztő kép; a sás érett bugáitól róka fakó az egész mező. Délnek pedig egy fiatal fenyves, mely valami őserdő helyén támadt, amit tán húsz év előtt a vihar, mint egy kaszavágással aratott le. A vén fa rohává lett rég, s a húszéves sarj üde hajtással magasodik föl sűrűn, buján, áttörhetlenül. Csak egy csapás víz rajta keresztül.

A fenyők aljában virítanak a havasi nefelejcsék, az erdők örök virágai.

Itt csak egyesével lehet előrehaladni. Zenóbia elől lovagolt, nyomában Blanka. A két férfi messze hátul maradt. Ők nehezebb terhe voltak a lónak.

Egyszerre Blankának valami furcsa alak vonta magára a figyelmét.

Olyanforma, mint egy ember: két lába, két keze. Egészen bundába van öltözve. Emlékezett rá, hogy valamikor, állatseregletben látott ilyenforma alakot, csak hogy az ott mogorva, kedvetlen pajtás volt. Itt pedig jókedvű fickó. Táncol, mórrikál, bukfencet hány; hintálja magát a fa ágán két hosszú karjánál fogva. Furcsa, gömbölyű fülei, felnyitott szája nevető kifejezést adnak tréfás ábrázatjának.

Eszében sem volt, hogy megijedjen tőle.

Zenóbia a nyergében maga előtt keresztülfektetett duplapuskának a sárkányait csendesen felvonta.

Blanka pedig gyermekeg örömmel kiáltá a hátul lovagló Manassénak:

— Nézd csak, Manassé! siess! Milyen furcsa bohó állat van itt!

Manassé sietett is aztán.

A tréfás fenevad erre a kiáltásra, mint a mókus, oly ügyesen futott fel arra a fiatal fenyőszudarra, aminek az alsó ágán him-

bálta magát addig, s mikor a legtetejében volt, hogy a hajló sudar elkezdte nehéz terhét himbálni; tökéletes naív humorú pofával tekintte alá, mintha egészen Blankának produkálná magát. Egy szörnyeteg, mely pajkos gyerkőcöt mímél.

S az utazóknak éppen azon fa alatt kellett elmenniök; mert kétfelől áttörhetlen bozót terült.

Blanka kíváncsi mosolygással nézett fel a feje fölött hínázó erdei bohócra.

Az pedig megvárta, míg mind a négy lovas elhaladt alatta, akkor, hogy megmutassa a nézőknek, hogy mit tud még, hirtelen belevágta rettentő körmeit a fa háncsába, s egyszerre aláeresztve több mázsás termetét, egy pillanat alatt egész a tövőig meztelenre hántotta a fiatal fenyőfát.

Blanka csak akkor sápadt el az ijedségtől, mikor ez iszonyú erőmutatványt látta.

— Ne félj semmit — mondá neki Zenóbia —, a medve csak játszik.

S azzal a szörnyeteg befutott a bozót közé; a sűrű fenyőgeszt, mint a vetés kalásza nyitott utat iszonyú termetének.

Zenóbia mondott Blankának valamit.

— Aki boldog, az nem tud félni! Lám, én a madár felrebbelésétől is megijedek.

Az út most egyszerre megkönnyült. A hegyháton víz az végig; folyvást sima gyepen, mohos mezőkön, miket egész mesgyékben fedett az áfonya most érő piros és kék, édes bogyóival. A hegygerincről messze be lehetett látni a vidéket. Hasonló volt a látvány a tengeréhez. Itt a föld vet hullámokat, ott a víz. Itt a zöld fenyőlomb takar egy alatta élő világot, ott a zöld hullám; — itt távol házikók jelzik csak, hogy e magányban ember is él, mint amott a fehérülő vitorlák. Olyan vidék, amelyben hegytetőről sem látni falut.

Már délponton állt a nap, amint a hosszú hegygerinc végét elérték. Ott egy meredek bércfal állta el az utat, s annak a lábában kellett a völgybe alászállni.

E pontról már meg tudta mutatni Zenóbia az utasoknak a „Monasteria” hegyormát, mely a „Tordai hasadék” fölött uralg. Ezen a bércfalon keresztül kell lenni egy átjárásnak, mely a Hesdád-völgy katlanába átvezet. Messziről hozzájárulhatlanak látszik az; de itt a „Mikus bán” várromjai alatt lakik egy ember, aki jól ismeri ezt a merész utat; a nép a „Vén Matuzsálem”-nek hívja. Egy „magyar zsidó”.

Blanka kétkedve tekintte Manasséra.

Ahelyett Áron felelt meg.

— Igen. Egy elzüllött maradéka az „erdélyi szombatósok”-nak.

Blanka rejthetlen kíváncsisággal nézett Manasséra. Ez pedig megszokta már hölgye tekintetéből kiolvasni a gondolatban ejtett kérdést.

— Te azt hitted ugye, hogy a „magyar zsidó” csak gúnynév, mellyel minket illetnek: egy Istent vallókat. Magyar zsidók valóban léteznek itt Erdélyben egész községszámra; de elszórva is laknak köztünk, s azok tartják magukat az igazi zsidóknak; minket csak sadduceusoknak fogadnak el.

— Majd látni fog egy eredeti példányt belőlük, ángyikám — biztatá őt Áron. — Én rég ismerem az öreg Matuzsálemet; úgy tudom, hogy egy unokája is van; ha még meg nem házasodott.

Eközben az utazótársaság egész a sziklafalig ért, mely útjokat elzárni látszott. Hatalmas, égnek meredő, júraképződési mészfal volt az, mely a többi hegycsoportot kettévágni látszott. A fennsík véget ért előtte, s meredeken hanyatlott alá, beborítva egész a völgy mélyéig sűrű borókával. A fennsík magasán állt még egyetlen vén bükkfa: az utolsó abból a lomberdőből, mely valaha a hegyormot koronázta; sokszáz éves lehetett már, s még mindig tartotta magát. Vastag gyökerei messze elnyúltak, s belekapaszkodtak a sziklába. — E tölgyfa mögött látszott a sziklafalban egy barlang száda gótídomú csúcsívvel, s előtte egy öblös medence volt, melynek csak a fenekén látszott valami maradvány nyirok.

Ide érve, Zenóbia leszökött a lováról s kirántva annak a fejéből a zablaszerszámot s megeresztve a terhelőjét, azt mondá Blankának:

— Most itt a „csodakútnál” pihenőt tartunk, falatozunk egyet, a lovainkat legelni hagyjuk s aztán megitatjuk.

— Miből? Itt nincs víz.

— Nincs. De nemsokára lesz. Azért csodakút ez. Minden kétórában felbuzog a forrás, s megint visszahúzódik.

Blanka hitetlenül rázta a fejét, s mert nem volt képes elhinni, hogy abban a medencében mai nap több víz legyen, mint amennyi már van, a markába merített belőle, s megittatta vele — az ajándékba kapott jércéjét, kakasát.

Ezalatt Áron bátya kiteríté az Isten adta szép zöld abroszra az útításka élelmikészletét, s ezüstveretes kését elővéve elkezdet mindenki számára felszelni a komoly csemegéből.

Blanka azt mondá, hogy ő inkább szomjas, mint éhes.

Zenóbia mosolyogva mondá:

— A szent asszonyoknak minden kívánsága beteljesül; még a szikla is megindul szavukra. Halld csak; a forrás már közelít.

A barlang szája bugyborékoló korgást kezd hallatni, zuhogó hullám böffenései hangzottak az üreg mélyéből elő, s perc múlva rögtöni lökéssel buggyant ki a barlang torkából az üde kristályzuhatag, ellepve a medencét, s aztán túlömlve rajt. A bőséges forrás szakadatlan rohamban tódult elő a sziklanyílásból, s aztán alább omolva, szikláról sziklára zúdult szökellve a völgybe alá.

Blanka örömeben tapsolt a szép tüneménynek. Azt mondta, hogy ha ő nagyúr volna, ide építtetne magának egy házat, s aztán elnézné azt a csodaforrást reggeltől estig, s nem kívánna más mulatságot.

Nevetett a gyönyörtől.

És meglehet, hogy ez volt az egyetlen nevető hang, amit azon a napon egész Erdélyből hírül vihettek az égnek az Úr angyalai.

Az a völgybe levivő út kegyetlenül megviseli a lovast. A ló szikláról sziklára lép, a zsurmalék megindul a lába alatt; néhol egyik partról a másikra kell átugornia; a lovas nem vezeti a mént; maga esze és szeme után jár az, valódi hű társa a bajban.

Különb is sietni kellett, a nap már öt óra után lemegy, s nekik eddig a Hesdád-völgyben kell lenniök.

Zenóbia oly óvatosan vezette őket a hegyhátakon keresztül, hogy minden közbeeső falvat elkerültek; Szelistye, Indal — csak a távol harangszó volt sejtető.

Egyórai folytonos völgynek alászállás után jutottak el az első pihenőig.

Egy völgykatlanba épült ház volt az, mely mögött sövény-nyel bekerített szántóföldek látszottak, körülpalánkolt ólak a hegyoldalban, s tövissel elsáncolt szénaboglyák.

— Itt vagyunk már! — mondá Áron. — Ez a mi zsidónk háza.

Valamivel különb épület volt az a többi oláh kunyhóknál, de Ciprián lakával nem vetekedett. A ház eresze tele volt galambokkal; azok a magyar zsidó kedvenc majorsága. A ház udvarán látszott a lombsátor borókából építve; a ház keleti oldalán egy kis szoba, mintegy kinövése az egész épületnek, mely fehérre volt meszelve, s aztán vörös festéssel írombára pettyegetve. — Kutya nem volt a háznál; azt a zsidó nem tart, mert megharapott egyénnek fizetéssel tartozik. Hanem egy oláh suhanc őgyelgett ott az udvaron; arra rábízák, hogy jártassa meg a lovakat.

Blankát azonban ölben kellett a ház küszöbéig vinni, mert körül olyan nagy volt a sár, hogy abban a női lábbelivel célhoz jutni nem lehetett.

Áron tudta már itt a járást. Az ajtó, mely a szobába vezetett, be volt zárva, s kilincse nem volt kívülről. Bezörgetett rajta ökölrel.

— Mi kell? — hangzott belülről.

— Eressz be az ajtón!

— Nyisd ki, ha tudod.

Áron pedig tudott ahhoz. Ha kilincs nem volt az ajtón kívülről, de volt rajta egy lyuk, azon bogra kötött zsinog volt kidugva, azt ha meghúzta az ember, a závár ütközője fölbilent, s be lehetett lépni a szobába.

Ott pedig egészen sötét volt. Az ablaktáblák betéve; hanem egy vékony faggyúgyertya égett az asztalon, s az olyan sötétséget terjesztett maga körül, hogy a bennlevők ki nem vehették tőle egymást, kivált akik a verőfényről léptek be egyszerre.

— Jézus! — kiáltá föl Blanka. — Ide kell bemennünk!

— S azzal félénken húzódtott vissza a tornácra, Manassét is visszatartóztatva. Csak Áron lépett be. Benn a sötét szobában cihelődött valami.

— Hát fiam, Naftali, mért nem akartad kinyitni az ajtót?

— szólítá meg Áron azt a valamit.

— Azért, mert ma huszonnegyedik Tizri van — felelt ridegen a valami.

— S mi van azon a huszonnegyedik Tizrin?

— A Garizim hegyén való ünnep.

— S azon a napon igazhítű zsidó még az ajtó kilincséhez sem nyúl, ugyebár?

Te tudod.

Hát nem jössz elő a sutból, Naftali?

— Mindjárt, csak bekötöm az arcomat.

— S miért kötöd be az arcodat, Naftali?

— Azért, mert idegen asszonyi állat hangját hallom.

— S neked még most sem szabad idegen asszonyi állat arcát látnod?

— Így parancsolja az „Eben Haäser”. S minthogy az asszonyi állatok nem takarják be az arcaikat, nekem kell az enyimet betakarnom; különben a hátamon a „makot mardot”.

— Hát az micsoda, jó Naftali?

— Az a harminckilenc ütés a szíjjal, amit a nagyapám kiszolgált.

Erre a nagy boglakemence mellől kilépett egy hosszú, nyurga suhanc; a fején gömbölyű bőrsipka volt, természetét ujjatlan báránybőr bekecs fedte, lábain szíjas bocskor, hasonlitos ahhoz, amit a zsidók a sógornő elvétele megtagadásával a Chalizeh szertartásához használnak; a homlokán egy kendő volt keresztülkötve, mely arcát az orra hegyéig eltakarta; gyér szakáll a két hegyes ágba indult; egész arca, ami meglátzott belőle, sovány volt és pergamentszínű.

— No hát Scholem álech, Naftali! — üdvözlé az előlépőt Áron, amire ez nem felelt semmit. — Azt hittem, már meg is házasodtál, anióta nem láttalak.

— Ugyan kit vehetnék én el? — felelt duzmadtan a legény.

— Hát az Ábrahám zsidó leányát Peterdről, a Rebekát.

— Jó is volna, de nem engedi az öregapám, hogy elvegyem.

— Talán biz azért, mert az valóságos zsidó?

— Ellenkezőleg. Azt mondja, hogy az nem igazi zsidó.

— Hogyan? A valóságos Izrael nemzetségéből való zsidó ellen lehet kifogása az öregapádnak, aki székely ember?

— Nem elég törvénytisztelő előtte Ábrahám. Órát tart a házánál.

— Hát az a törvény ellen van?

— Igen. Az igazhívő zsidónak télen-nyáron egyformán kell felosztani a nappal és az éjszaka óráit. Télen napfelkeltétől naplementéig éppen úgy tizenkét órának kell letelni, mint nyáron, mert minden órának külön áldása van, s azt elmulasztani véték, s bizonyos órákban az ördögnek szabad-

ság van adva az emberek fölött, s azt meg kell vigyázni. A masinaóra azt nem tudja megtenni, hogy télen rövidebb nap-pali órákat mutogasson, nyáron meg hosszabbakat. Az én öregapám meg fővényórát használ avégre. A téli napokban egész a Tebeth hónap Sabbath Vajera napjáig minden reggel kivesz egy kanál fővényt a klepsidrából, s aztán megint a Siván hónap Sabbath Slah leha napjáig folyvást tesz hozzá egy kanállal. Így tartja meg a törvény parancsolatját. Az Ábrahám ezt elmulasztja, s azért az én öregem előtt az Ábrahám leánya és gyerekei mind „mamzerin”.

— Hát aztán mivel töltitek itt az egész életet?

— Imádkozunk és böjtölünk.

— Akkor rengeteg sok pénzeteknek kell lenni, ha annyit böjtöltök.

— Dehogyan van. Hiszen hatvanhat keresztyén ünnepnapon nem szabad a mezőn dolgoznunk, akkor csak idebenn szövünk és fonunk. Száznegyvenkét nap meg a magunk ünnepe, amikor ki sem szabad mennünk a házból. Amink terem, nem szabad másnak eladnunk, mint zsidónak, s ha valaki megcsal, vagy nem fizet, nem szabad keresztyén bíró előtt beperelnünk. Ez a törvény. Azért szegényebbek vagyunk a nádi verébnél.

— Látod pedig, most szép darab pénzt szerezhetsz; elég lenne a szép Rebekának „keszubbára”, ha minket elvezetnél a hegyi úton a hesdádi völgybe.

— Meg is ölné érte az öreg mindjárt; miként Mathatias a templomfertőztetőt, vagy Fineás a Simri fiát, a bálványimádkót, ha azt memém tenni a Garizim-hegyi ünnepnapon, hogy útra keljek és pénzt keressek.

— Hát legalább a szolgálodat bocsásd el velünk vezetőül; az úgy tudom, hogy keresztyén és nincs ünnepnapja.

— Nem merem tenni az öregapám engedelmével.

— Hol van az öregapád?

— Itt van az imaszobában s a „brachot” hálaimáit mondja el sorba.

- Hát te nem imádkozol vele?
- Én már elmondtam háromszor, de ő elmondja kétszer.
- Én nem tudom többször, mert a szívem megfájdul bele.
- A mellékszobából áthangzott a gépszerű imahadarás.
- Áron odament és kopogtatott.
- Egy mély, rekedt hang megszólalt onnan belülről.
- Naftali! Ki van itt? Ki háborgat engem?
- Két idegen férfi meg egy asszonyi állat.
- Láttad, hogy asszonyi állat?
- Nem láttam, csak a hangjáról hallom.
- A kisujját sem láttad?
- Semmit sem.
- Micsodák a jövevények? Midianiták, a Baal Peor imádói vagy emoreusok?
- Köszöntésükből gondolom, hogy sadduceusok.
- Erre a hadaró hang sietve bevégzte a megkezdett dicséretet, s annak végeztével hallatszott, hogy az ajtóhoz csoszog valaki.
- Az ajtó pedig be volt zárva, s a kilincset fordítani a Garizim-hegyi ünnep törvénye ellen van. Azért egy gömbölyű ablak volt vágva az ajtó felső részén, s ez letakarva kicsi függönykével. A lyukon dugta ki a fejét Matuzsálem, úgy, hogy a függöny takarót képezett a homloka körül.
- Mintha sírboltajtón dugna ki a fejét valami rég ott heverő halott. Ez arc barna, mint a szattyán és keresztül-kasul ráncokkal tele, hosszú, kétágú szakálla s szijácsnak kunkorított hajfürtjei nem voltak fehérek, hanem zöld és sárga színűek; szemei szűrők és mélyen bennülők, sovány orra nyergéhez fölhúzódtak az éles ráncok, s két szemöldöke hegyesen állt előre.
- Első dolga volt az, hogy kiköpött a szobába. Ezt rendeli a törvény, ha hitetlenek vannak jelen.
- Áldassék Isten neve! — üdvözlé őt Áron.
- A kidugott fő lehunyta szemeit, és ezt mormogá:
- „Min haólam, wead haólam.”

S aztán egyszerre fölnyitá megint a szemeit, Áron szemébe nézve, s most már kérdőleg, követelőleg ismétlé: „Min haólám, wead haólám?” — míg Áron észrevette, hogy az öreg azt kívánja, hogy ő is mondja azt utána. Miért ne tette volna meg neki? Utánamondta.

Erre ravasz vigyorgás szedte ráncba a múmia vonásait. Nevetett magában. Sikerült rászednie a sadduceust. „Min haólám, wead haólám” azt teszi, hogy „egyik örökkévalóságtól a másikig”, s kétezer év előtt Kanahánban nagy vita volt afölött a farizeus és a sadduceus között. Ez utóbbiak csak „egy” örökkévalóságot akartak elfogadni, s azt mondták: „ad haólám” — de az igazhívő két örökkévalóságot vall. Jólesett az öregnek, hogy egy tévelygőt most kelepccébe ejt-hetett.

— No hát mit akartok, Saddók fiai, akik utaztok idegen földön a Garizim-hegyi ünnep napján?

— Nem jókedvünkből utazunk, öreg; ellenség kerget bennünket, fegyverrel jön sarkunkban.

— Ah! Úgy kell nektek. Kergettetek ti is minket. Tűzzel-vassal pusztítottatok; házainkból kiűztetek; megfizet most nektek az Úr miértünk; áldassék szent neve min haólám, wead haólám!

— Mi bizony nem üldöztünk benneteket, öreg; hiszen tudod, mi is egy Istent hívők vagyunk; magunk is árvák, békességben élők.

— Nem igaz! Nem igaz! — rikácsolá a múmiafő, s szakállát s hajcsapjait rázta mérgesen. — Ahol ti többségben vagytok, ott ti is hatalmasok vagytok; ott a ti nevetek az „Alm”! — A pápista a kálvinistának az „Alm”, a kálvinista az unitáriusnak, az unitárius a szombatosnak. A püspökök megégették Huszot — de Calvinus megégetteté Servetet, s saját testvére megfojtá Blandratát, a ti prófétátokat, s a ti apáitok kegyetlenkedtek a mi prófétánk, Simon fölött; az erős bosszúálló Úr megbünteti az apák bűneit a maradékokban.

Vagy egy hiten vagyunk-e most is? Megünneplitek a szombat napot? Megböjtölitek a szerdát, ami az ördögnek a napja? Nem eszitek-e meg a sertéshúst? és a marhának a forgócsontja melletti inat? és a nyelvét, meg a pacalját! és a szőlőnek a levét? Kinyitjátok az ablakaitokat, mikor mennydörög és villámlik, hogy bejöhessen rajta a Messiás, aki az örök boldogságot elhozza a földre, amiért mi énekelünk? vagy meg vagytok elégedve azzal a világgal, amiben titeket nyomorgat az „Alm”, s ti nyomorgattok minket, meg azokat, akiknek ti vagytok az „Alm”, s szidalmaztátok a nyomorgatottakat azzal, hogy már eljött a Messiás?

— Nem bánom én bizony, öreg — vágott szavába Áron —, akárhogy eszik és böjtöl más, s mit csinál, mikor az ég zörög. Hallgass rám, s aztán eredj vissza imádkozni, s idvezülj a magad hite szerint. Tisztelem én azt nagyon. — Hanem most arról van szó, hogy az oláhság föllázadt a mi nemzetünk ellen, s jön táborszámra mögöttünk és ránk szembe; mi menekülni akarunk a mi atyámfiaihoz. Az idő sürget. Még naplemente előtt át kell hatolnunk a hegyeken, hogy itt ne lépjenek bennünket. Nézd, hárman vagyunk; magyarok, hazád fiai.

Áron hívására megjelentek az ajtóban Blanka és Manassé.

— Hát mi közöm nekem mindezekhez? — freckelte a tajtékszó szót a kidugott fej. — Akár a midianita falja fel az emoreust, akár az emoreus a midianitát? Nekem ez nem hazám, mert az én hazám Jeruzsálem. Nekem azok, akik az én nyelvemet beszélnek, nem testvéreim, mert az én atyámfiai azok, akik Izrael hitét vallják. A ti jajgatástok nem fáj nekem. A ti futástok nem ijedség nekem. A ti hazátok romlása nem keseríti meg az én szívemet. Én hetven esztendő óta nem teszek egyebet, mint tőrök és imádkozom. Tanuljatok ti is tűrni és imádkozni.

— Megtanultuk már, öreg. Hanem ezzel most nincs segítve rajtunk. Nektünk egy vezető kell, aki a hegyeken át kalauzol-

jon. Neked van egy felesleges szolgád, engedd azt eljönni velünk; megadjuk a bérét.

— S ha annyi siklus aranyat adnátok, amennyi hajsza van a fején annak a szolgának, mégsem történhetnék az meg, hogy a törvény ellen útra keljen egy szolga, aki az én kenyeremet eszi, a Garizim-hegyi ünnepe napján.

Áron könyörgésre vette a dolgot.

— Matuzsálem! Jó öreg apó! Ha miértünk, férfiakért nem teszed meg; nézd e nőt. Ez rettenet a veszélytől, s szájalomért esdekel hozzád.

— Mit? — vonított csúfondárosan az öreg —, egy nő, akinek nincs levágva a haja, s még sincs befátyolozva az arca! Ha asszony volna, nyírott feje volna, ha leány volna, fátyolt viselne. Ez a Midián leánya; egy tisztátalan személy!

De már erre a szóra elhagyta Áront az unitárius flegmája.

— Bekapd a fejedet a lyukon, vén káromkodó! — ordítá Matuzsálemre — vagy kikapok a táskámból egy darab szalonnát, s bedugom vele a szádat!

A legirtózatosabb fenyegetés és sérelem, amit a szombatoson el lehetett követni.

Matuzsálem vissza is rántotta a fejét a lyukból, mintha tűz-zel-vassal közelítettek volna hozzá, s a függöny újra lehullt a nyílásra. Hanem a függöny mögül kihangzott az öreg rémséges átkozódása a házára tört idegenek ellen.

Blanka ez iszonyú átkozódástól zsibbadni érzé tagjait, mintha Lóth felesége volna, s kezdene sóbálvánnyá válni.

— Gyerünk! — mondá Áron megfogva Blanka kezét, s kivezette őt a pitvarba.

Naftali az ajtóig kísérte őket, de a küszöbön keresztül nem lépett; azzal vigasztalá a kiűzött vendégeket, hogy ez még csak a kisebbik átok — az „arur”.

— Hát még ennél is cifrább van?

— Igen: a „schófer”. Az elől elfut minden ember. Ez a mi

fegyverünk, a mi várunk, a mi ajtónkon a zár, a mi védelmünk, a mi igazságunk: az átkozódás!

Áron felsegítette Blankát a nyeregbe, s aztán a kantárt tartó oláh legénnyel eredt szóba.

— Vaszilie! Mi béred van neked Matuzsálemnél?

— Húsz forint.

— Hát ha te minket most elvezetsz arra az útra, amelyiken a Hesdád-völgybe jutunk, én adok neked ötven forintot, s nem kell esztendeig szolgálnod Matuzsálemet.

Vaszilie megörült ez ajánlatnak, s nagyot ugrott, mikor Áron egy bőrzacskót nyomott a markába, ami huszonöt darab valóságos kétforintos tallérral volt kibélelve.

— Elvezetlek ezért, uram, akár a mennyországba.

Az alku hamar megvolt; de gazda nélkül volt kötve.

Már fennültek a nyergeikben mind a hárman, midőn a háziú gömbölyű ablakából kidugta magát a múmiafő, s onnan zengé alá a szolgáló nevét:

— Vaszilie!

És akkor aztán rákezdé a „schófer”-t.

Szerencse, hogy most oláhuul beszélt a megszólított kedvéért, s Blanka nem értheté az átok szövegét; csak az arckifejezés változataiból sejtheté annak tartalmát meg a hanglejtésből. Valami csodálatos, éneklő vonítással kevert hadarás volt az, hol felsikoltott, s éles fistula hangon visított fel az égbe, hol meg alámélyedt dörgő basszus hangon, a dübörgő pokol mélységeig, megrázott álla jajgatva vacogott, szemöldökei vonaglottak; majd meg epileptikus elmeredéssel nyitá fel a száját, égre tartott arccal, s egyszerre megint rákezdte a folytatást, arcát ráncba szedve s felső ajkát vicsorgatva. — A megátkozott szolgálégény arca elkéült, elsápadt, térdei megcsuklottak, utoljára odadobta az erszényt Áron ölébe, s két kezével lerántva a nagy báránybőr süvegét a két fülére, úgy elszaladt, hogy többet utol nem lehetett érni.

A vén patriárka pedig a diadal után még egy hálaadó dicsé-

retet zengedezett el onnan a magasból az Úrhoz, „Min haólám, wead haólám!” De már azt nem várta be a társaság.

— Mit fogunk most tenni? — kérdezé aggódva Blanka.

— Istenre bízzuk magunkat — felelt neki Áron — Az Úr válasszon, hogy melyikünk fohászatát hallgatja meg. Megkeressük az utat magunktól.

S a hegyszakadékok tömkelegében megtalálták az igazi utat a bérckatlanból; a Hesdád-völgy egy óra múlva ott mosolygott eléjük kedves kis magyar falujával, aminek a házai messze fehérленek.

— Az Úr a mi imánkat hallgatta meg! — rebegett Blanka, s a kiállt kétségek után kitört kebléből a zokogás.

— Kétkedél-e benne? — szólt Manassé, kezét a hölgy kezének ujjaival kulcsolva imára.

A bérctetőről messze el lehetett látni. Északnak meglátszott a meredek sziklafal, melynél delelőre pihentek volt; az óriási bükkfa füstje, mint egy gőzkatlan kéményéből gomolygott föl a magasba; délkeletnek egy másik hegytetőn szintolyan füstoszlop emelkedett, s a hegy alatt látszott meg a Tordai hasadék óriási kapuja.

Áron azt mondta, hogy itt a hegytetőn a lovakat meg kell pihentetni; mire mindhárman leszálltak a nyeregből. Áron leterítette Blanka számára a bundát a gyepre, hogy pihenje ki magát; annak pedig előbbvaló volt a csalitot fölkatatni havasi virágokért.

— Gyémánt egy asszony ez a tied! — mondá Áron Manassénak. — Kora hajnaltól kezdve nyeregben ül; a legkeszervebb utat teszi, és nem panaszkodik, nem sopánkodik. Ezzel a filigránmunka termettel kiáll olyan viszontagságokat, amik egy férfi csontvázát is kipróbálják, s még jókedve van. Nevet a baj után, s nem ájuldozik előtte. — Láttam egy párszor, hogy meg akart ijedni; hanem aztán a te szemedbe nézett, s egyszerre megnyugodott. „Pécsi Simonnak” nem volt fanatikusabb híve az ő hírhedett „Esztere”, mint ez teneked. S mellett tökéletes gyermek. Mikor a gyermek sírni akar, azt mondjuk neki: „nézd kicsinyem, milyen szép madár repül ott!” s abbahagyja; ígérünk neki valamit s belenyugszik; mikor elfáradt s ölbe kíváncsozik, vesszőt metszünk neki, azt mondjuk: „paripa; ülj fel rá!” — s előrenyargal. Pedig az út neheze még most jön.

— Mi terved van?

— Nézz el csak arra Monasteria felé a távcsöveddel, ahonnan az a füst száll föl; nem látsz-e ott sátorokat fehérleni?

— Látok, az erdőszélben szuronyok villogását is látom.

— No hát az ottan Moga fölkelő tábora. Az fekszik közöttünk és a Székelykő közt. Szind felé szekérúton mehetnénk el; de az is el van most előlünk zárva. A Székelykőre mind a három följárás bizonytalan. Most halld meg, hogy mi az én tervem. A Monasteria hegy tetejét a fölkelő tábor foglalja el, s mi e tábor mellett fogunk elmenni; csakhogy kétezer lábnyi mélyen alatta — a Tordai hasadékon keresztül. Mind a két malom molnára a mi szövetségünk, a sziklahasadék innenső és túlsó büdtüjénél. A magyarpeterdi molnár mára elzárta a Hesdád-patakot egy völgymedencébe szorítva föl a vizét, ahogy szokta, mikor a zúgót kell tisztogatnia. Mi tehát a száraz mederben haladhatunk végig a túlsó büdtüig. Az ottani malom molnára megadja nekem a jelt, hogy szabad-e az út a tordai berken keresztül. Ha ez nincs a fölkelőtől elzárva, akkor igyekezzünk az Aranyos partján lévő deszkafűrészlőt elérni. Ott vár ránk egy szekér négy lóval. És aztán tizenkét bágyoni lovas legény. — No csak ne húzd össze a szemöldöködöt. Nem lesz azért ebből vérontás. Tizenkét bágyoni lovas megteszi a a tréfát, hogy keresztülront egy egész fölkelő táboron anélkül, hogy valakinek a hajaszála meggörbülne. Lövöldözni is fognak ránk, de nagyon messziről; semmi kárt nem tesznek bennünk. Az asszonynak azt mondjuk, hogy így szokás az Erdélyben. A lakodalmas menet elé lövöldözni szoktak. A bőrési hídnál aztán már otthon vagyunk. Odáig bizonytal nem fog bennünket üldözni senki.

— És ha a tordai berket elfoglalva tartja a felkelő sereg?

— Akkor pihenőt tartunk a Balyika várában. El van készítve minden az ottidőzésre. Bevárjuk, míg odább mennek. A jeladás az, hogy amint a Balyika kapujához érünk, ott egy zsinag lesz keresztülhúzva egyik sziklától a másikig, s arra

lesz akasztva, ha baj van, egy veres posztószél; ha nincs semmi baj, akkor egy zöld gally.

— Most álljunk meg egy szóra, bátya. Ha te úgy csináltad ki a tervet, hogy a Tordai hasadékon át jussunk ki az Aranyoshoz, akkor te már Kolozsvárról elindultunkkor tudtad előre, hogy mi nem jutunk az egyenes úton Tordára, az Aranyosparti deszkafűrészlőhöz.

— Ezt is felvettem a lehetőségek közé.

— Nem te. Egyenesen így tervezted, hogy erre jöjjünk, s útközben megmutathasd nekem Ciprianuban a fenyegető ellenséget, akit azonban Blanka történetesen lefegyverzett; aztán pedig a vén Matuzsálemben az én békeszeretetem torzképét ismertesd meg velem, hogy megundorodjam saját ideálmotól, amikor meglátom a képtelenségig vitt közönyt, fanatizmussá vált önmegtagadást; a haza gyűlöletévé fajult istenimádást. Kiszámított terv volt ez tőled, bátya.

Áron felkacagott.

— No ugyan nem szeretnék eléd valami gyilkosság bűnvádjával kerülni; mert ugyan belelátsz az embernek a veséibe. Hát hiszen, ha kitaláltad, mit rejtegessem? Azt gondolod, hogy mi feneörömből ragadtuk kezünkbe a fegyvert? Azt gondolod, hogy nem mindnyájan kerestük a békességben megmaradást, amíg úgy kényszerítve nem lettünk a kardhoz nyúlni, mint ahogy te kényszerítve lész eldobni a kezedből Elihu Burrit olajágát, s kirántani Péter apostol szablyáját, mikor azt támadják meg, ami neked legdrágább. Kénytelen vagy vele. A sors vaskeze hajtja bele a nyakadat. Kedvesedet elhoztad Rómából, együtt utaztál vele. Férfiúi becsületed parancsolja, hogy a feleségi koronát, a főköttőt a fejébe tedd. Törvényünk, kánonunk parancsolja, hogy evégett hazahozd, másutt meg nem esketnek. Az utadat ellenség állja el. Kapsz jó lovat, kardot, pisztolyt; velem együtt tizenhárom jó pajtást, s tűzön, véren keresztül fogsz számára utat törni ahhoz az oltárhoz, amely elé kötelességed őt vezetni.

— Attól tartok, hogy ő nem állja ki ezt a nagy fáradságot.

— A munka nehéz lesz; de mikor a bajt érzi az ember, akkor az erőt is érzi hozzá. Olyan ő, mint egy gyermek. Láttál már valaha gyermeket játékban úgy kifáradni, hogy újra ne tudja azt kezdeni? Csak bízd őt énám. Hát hiába neveltem volna én fel valamennyi testvéremnek a gyermekeit? Én voltam mindannyiok pulyáinak a dajkája, pesztonkája, játszótársa, hoppmestere. Mindent megtettek, amit én akartam, s azt hitték, hogy ők akarják. Nézd, milyen jókedvvel fut felénk! Valamit talált bizonynal.

Blanka azalatt, míg a férfiak a merész haditervet készítették, nagy gyönyörűségét találta a sziklatető késő őszi flórájában.

Itt még dér nem volt; még nyíltak az indigókék csengettyűvirágok, a fehér és piros gyopár; a sziklahasadékokat elfoglalta a rózsaszínben virágzó szaka (Sedum) s az üszögörnek egy sárga virágú faja (Senecio). Ezekből ő egész bokrétára valót szedett. Utoljára aztán az a gyermeköröm várt rá, hogy egy „medveszőlő” bokorra akadt, mely éppen tele volt érett gyümölcssel. Ez a havasok díszcserjéje. Sötétzöld bőrkemény levelei sohasem hullanak le, s ághegyein piros bogyófürtök csüggnek.

Hogy megörült neki!

— Nem mérges ez? — kérdezé Árontól repeső kíváncsisággal.

Áron megnyugtatóan a szájába vett egyet a bogyóból. Akkor aztán Blankának is meg kellett azt kóstolni, amitől nagyon furcsán összehúzta az arcát. Azt mondta, hogy igen fanyar.

— Azért ő medveszőlő.

— Hanem bokrétának jó lesz a két bátyánk számára, akik vőfélyül elénk jönnek a Leányka-kőig — mondá Blanka, s ledőlt pihenni és bokrétát kötni a leterített bundára.

Áron szeme tele lett könnyel erre a szóra.

Azért mégsem esett ki a gyermeknevelő szerepből.

— Ah, annál sokkal szebbet fogunk találni a Balyika-vár

völgyében. Az is egy fajta az arbutusnak; de nagy ritkaság. E tájon kívül csak Olaszországban és Írlandban terem. Itt úgy híják, hogy „ősz-tavas virág”. Az ágai korallpirosak, a levelei örökzöldek s az ághegyein késő ősszel nyílik a virág fehér illatos fürtökben, s a gyümölcse a másik ősszel érik meg úgy, hogy egyszerre borítja virág és gyümölcs a szép bokrot. Valódi nemzetiszínű bokréta.

— Hol van az? Messze van ide? — kérde Blanka felugorva henyéltéből; nem volt már fáradt.

— Bizony jó messze van az, drága gyöngyöm. Amíg a Tordai hasadékot elérjük, jó egy óra. Onnan a Balyika váráig másik óra. S én azt hiszem, hogy valaki nagyon el van már fáradva; jól fog esni megpihenni a malomházban, s holnap reggel folytatni az utat.

— Nem, nem! Én nem vagyok elfáradva! Még ma menjünk oda!

S kész lett volna rögtön lóra ülni.

A gyermeknevelői csíny teljesen sikerült.

— A lovak hadd legeljenek egy kissé, azután sem ülünk nyeregbe, sokkal jobb lesz gyalog mennünk a hegy lábáig, ez kevesebb fáradság.

Azután elment maga az öreg a csalitba, s teleszedte a kalapját érett áfonyával, előkereste az iszákjából a tiszta sávolyos kendőt, azon keresztülfacsarta a bogyók levét egy bükkfapohárba, s megkínálta vele Blankát.

A nő csak éppen annyit hagyott benne, amennyitől Manassé „megihassa utána szerelmét”, s azt mondá, hogy soha életében nem esett neki valami jobban.

Egészen felfrissült tőle. A gyermek készen volt újra kezdeni a — játékot —, mibe már belefáradt.

Aron szájába dugta két ujját, s füttyentett. A három szanaszét kóborló paripa erre odaügetett. „Co fel fakó! megyünk tovább!” Azzal felkerekedtek, s mentek toronyirányába a hegyoldalon át. A három paripa követte őket vezetés nélkül.

A tordai hasadék a vulkáni alkotás egyik legbámulatosabb remeke; itt egy hegylánc tetejétől a talapjáig kettérepedve. A két átelleni meredek fal kiálló sziklái és mélyedései még most is egymásba illenek, a háromezer lépésnyi sziklafolyosó hajlásai, megtörései mindenütt egyenközűek maradnak, csak itt-amott mutat tágabb öblöket, hol a sziklaőrülő idő görgeteg kőzuhanyokká porlasztotta a bércfalat; míg egyes sziklatornyok, mint a gót építészet pillérei állnak el a falaktól, amiknek ormozata ma is a műnsterek cifra, fantasztikus párkányzatát mímeli.

A Magyar-Peterd felőli bejáratát egy óriási csúcsíves sziklakapu alkotja, több száz lábnyi magas; a világ legnagyobb diadalíve: egy geológiai talány.

Az átelleni bércetetőről az egész sziklacsarnokot végiglátni, mely megragadó nagyszerűségével az isteni némaságot egyesíti.

S e felséges táj nem volt mindig ilyen csendes. Egy darab világtörténet ment itt végbe. A római kultúra egyik előretolt központja volt itten. Túl a hasadékon volt a provincia legnevezetesebb városa: Salinopolis s a fennsíkon mellette a megerősített táborhely: láncolata a védműveknek, honnan az uralkodó Róma az északi barbároknek parancsait osztá. A kétezzer év előtt vajt sóbányák tanúi ez életnek, és a gigászi kőkockák s a romok alul napfényre kerülő arany ékszerek, pénzek, fegyverek, hamvvedrek, síremlékek s művészi alkotású istenszobrok töredékei hirdetik, hogy itt hajdan egy darab Róma volt. A hatalmas Traján-út most is ott domborodik a

zöld szántóföldek között (a Pratu lui Trajanon, hol Róma uralkodója az utolsó dák királyt, Decebalt letörte), hosszú egyenes vonalban. — Azután más lakók jöttek. A letelepült magyar népnek egyik szent királya: László, itt vívta döntő harcát a tatárok ellen. A legenda azt meséli, hogy az ő imájára hasadt ketté a bérc, hogy ellenségeit visszatartsa; átszökellő lova patkójának nyomát ma is mutogatják a szikla ormán, s azon a helyen kápolnát építettek a szent harc emlékére. Azt a kápolnát megint Dzsingisz-kán fiának mongol hordái pusztították el, s akkor a sziklafolyósban védte magát a nép az egész mongol tábor ellen. Majd a szabadság- és vallásháború alatt volt itt menedéke Rákóczi portyázó vezéreinek, kik még a harc bevégezte után is innen folytattak egy mesebeli küzdelmet, százan egy egész világ ellen. Azontúl csak az emlék maradt meg, s az elrejtett kincsekrőli mondák. A Szent László kápolnája helyén egy faépület húzódott meg, keleti hitű kalugyerek számára — történetünk idejéig. — Ma már (huszonnyolc év után) azt sem találjuk ott, csak egy alacsony kőkereszt jelöli — a kalugyerek egykori temetőjének helyét.

A természet alkotásának nagyszerű látványa, a mondák, a legendák, a történeti emlékek, miket Áron bátya minden lépten-nyomon elő tudott adni, feledteték Blankával a fáradtságos, nehéz utat.

A peterdi malom fűzfáit elhagyva, folyvást a vízmederben kellett előreléptetni, melyből el levén fogva a víz, csak a tócsák maradtak a fenekén, tele vickádozó apró halsereggel s nyüzsgő rákcsoporttal.

A kétnyilatú sziklakapun áthaladva a tűz-húszt ölnyi távolra szétnyílt két sziklafal odafenn csak egy keskeny szalagját engedni láttatni a kék égnek; csak a déli sziklákön megtört verőfény tanúsítja, hogy még nappal van.

A hegyrepedés egy óra járásnyi távolban a Hedsád-völgytől annyira összeszűkül, hogy a két átellenes fal nem esik egymástól távolabb három ölnél. Hacsak egy kissé meg van is áradva

a Hesdád patakja, a két fal medre között csak nekivetközve és nagy elszántsággal lehet keresztülhatolni. Azért a Tordai hasadék túlsó kapuját nagyon kevés ember látta testi szemével.

Ezt a szorost Balyika kapujának hívják.

Még nagyon jól kivethető a két horonyzat, ami a kirúgó sziklafalba van vágva; e rovátkokba bocsáták le a vár lakói a nehéz tölgyfakaput, mely aztán zsilipként zárta el a patakot. E kapunak legalább tizenöt láb magasságúnak kellett lenni, amit világosan jeleznek a vízmosás nyomai a sziklában, egész üregeket, gömbölyű döböröket vajt a bezárt hullám a kapu fölött. E bevágáson túl látszik a nyoma a vasrostélynak, melyet kerekcs lánccal vontattak fel, mikor a zsilipet megnyitották. Olyankor aztán a sziklafolyosó felső részébe felszorított víztömeg, mint a fáraó népeit elseprő tenger, omlott az alsó mederbe, s ha ostromló sereget talált benne, azt tisztára kiséperte, ha ezernyi ezer is volt.

E vastács és zsilip védte a két barlangvárat, mely a szűkülésen túl egymással szembenéz úgy, hogy egyiknek a kapujából a másikához nyíllal, puskával át lehet lőni. A néphagyomány e természeti erősséget utolsó védőjéről Balyika várának nevezi.

Mikor a kapuhelyhez közelítettek, hol a patak hátramaradt vize a kőtalaj kivájt medencéjében álló tavat hagyott hátra, Áron bátya előrelovagolt, állítólag azért, hogy megmérje a vizet, elég sekély-e a keresztülgázolásra. Voltaképpen pedig azért sietett előre, hogy az adott jelt a keresztülhúzott zsinegen megjelje, és mire Blanka odaér, eltávolítsa.

Úgy beszéltek össze Manasséval, hogy ha a jeladás kedvező, akkor Áron megmutatja Blankának a völgy virágkertét; magáról a barlangról azonban elvonja megtekintési kedvét azzal a szóval, hogy abban nagyon sok kígyó lakik; ha pedig a jeladás veszedelmet hirdet, akkor minden mesemondási tudományát előveszi, hogy Blankának kedvet csináljon hozzá az őjt a barlangvárban tölteni.

Áron nemsokára visszatért azzal a tudósítással, hogy a medencén könnyen át lehet lóval gázolni, s akkor rögtön meglátjuk a Balyika barlangvázat.

— Ah; nincsenek abban a barlangban *kígyók*? — kérdező rögtön Blanka. Minden asszonynak ez lett volna bizonytalanság az első kérdése. Amióta a paradicsomban úgy megjártuk a kígyóval, azóta a nőknek különös ellenszenvük van ez egész hüllőfaj iránt.

— Vannak — felelt rá Áron bátya.

Manassé megkönnyülten lélegze fel.

Hanem ezúttal csalódott. Áron bátya csak egyenes hazugság mondásra nem volt képesítve; válasza nem a jó jeladás következtetése volt.

— Hanem azoktól minékünk nem kell félnünk — folytatá tovább —, tüzet rakunk elűzésükre, aminél még erősebb oltalmunk ez a kakas meg a jérce. Ezekről elfut minden kígyó és patkány; azt hiszi a csupasz nyakuk felől, hogy saskeselyűk. Ezek fognak bennünket strázsálni, amíg alszunk.

Ebből megértette Manassé, hogy a veszély körös-körül elzárta az útjokat, s itt kell maradniok a Balyika-várban.

Áron pedig azon volt, hogy földicsérje Blanka előtt azt a felséges mulatságot, mikor a ropogó tűz mellett fognak heverészni egy templom magasságú barlangban, amiben hajdan őseik hónapokon át védték magukat diadalmasan barbár hordák ellen. A férfiak fölváltva állnak őrt, míg ő a tűz mellett jó bundába takarva szenderegni fog, a fejealja illatos szénapetrencéből vetve.

Ezalatt a szűk torkolatból kiértek a tágasabb öbölbe, mely a két átelleni várat egyszerre fölmutatja.

Két egymásra néző barlang az a két sziklafalban, a patak medre fölött egyforma magasságban, mely hetven lábnyi lehet. Az északi oldal barlangjához csak szikláról sziklára mászva lehet följutni; tágas szája annak is be volt falazva, s a fal bejárata is oly magas van, hogy oda valószínűleg csak lábtón jutottak, akik benne laktak.

A déli oldalon levő barlangvár azonban valóságos erődítmény. Tágas, boltív alakú szádát a bejáratánál széles tömör kőfal zárja el; gigászi rendszerben rakott sziklabástya, mintegy tizenöt láb magasan, s azonfölül még egyszer olyan magas a barlang kapuúvezete, de az első falon túl jön egy második, mely a barlangot egész magasságban elzárja, ezen ajtók és ablaksorok látszanak, tanúságául annak, hogy ez lakályosan berendezett otthona volt valakinek.

Ehhez a barlanghoz egy öblös völgyteknő vezet föl. E völgyecske a vadon virágos kertje. Még késő ősszel is tele zöldellő cserjével, s az őszi virágok ritka fajaival

Szenvedélyes fűvészek nagyon jól ismerik e helyet. Hogy Torda felől hozzá lehessen jutni, egy osztrák tábornok löporral vetteté szét a sziklákat, s úgy vágatott egy merész utat a sziklaoldalba; ezt az utat most egy magyar főpapról nevezték el, ki tekintély és mecénás a botanikus világban, s maga is gyakran látogatja a helyet (Haynald).

Mikor Blanka e kis völgyben leszállt a lováról, olyan volt, mint egy valóságos gyermek. Minden virágot le akart szedni, ami eléje akadt. Áron megmondta neki minden virágnak a nevét, s hogy azok „e helyen kívül” mely távol világrészben találhatóak csak föl.

Még Manasséra is elragadt a fűvészkedési kedv, elfeledte azt, hogy ez csak a halálveszély borzalmait eltakarni való játék, egy asszony számára kigondolva, aki előtt a bajt titkolni kell.

— Hogy került ide, s hogy maradt meg itt annyi ritka déli növény? — jegyzé meg Áronnak.

— Hát én az én paraszt eszemmel így okoskodom: ez a vidék római kolónia volt. Ezt a barlangot még a rómaiak erődítették meg itten. Tanúja annak a falakba ékelt sok égetett cserép, melyet csak a római használt, a dák se azelőtt, se a mai napig nem vesződik azzal, hogy követ süssön. Ez is a Salinae védelmére szolgálhatott a leigázott dák ellen. Amely római urat ebbe a várba tettek centuriónak, az azt száműzetésül ve-

hette, s Ovidiusszal együtt sírhatott az elhagyott „urbs” után. A római szereti a virágokat. Amerre járt valaha, nemcsak a romok, a hamvvedrek, a régi pénzek, hanem a meghonosított növények is hirdetik egykori ottlétét. Én azt hiszem: e vár száműzött urai csináltak egykor virágos kertet ebből a völgyből. Ők elmúltak, a virág megmaradt. Ezt a völgyet a déli nap süti, a bércek védik az északi szelek ellen; alatta soha be nem fagyó víz zuhog, a tél fagyát enyhíti; így ebben a katlanban, mint egy melegházban tenyészik száz olyan növény, ami ez égalj alatt sehol.

A virágszedés mellett mindjobban megközelítették a barlangot. Blanka futott elől. Nem akarta másnak engedni azt a dicsőséget, hogy az „ősz-tavaszi virágot” feltalálja, aminek létezését bizton hitte.

Áron nem szokott tréfálni. Ő Manassé bátyja. S Blanka Manassét is úgy ismerte már, hogy amire az azt mondja, hogy „van”, az bizonyosan van.

S asszonyoknál megvan a találási ösztön. Blanka az öröm sikoltásával rohant egyszerre előre, mintha attól félne, hogy valaki elveszi tőle, amit talált. S valóban ott volt a díszbokrok leggyönyörűbbike: az „ősz-tavaszi kukujca” (Arbutus Unedo) odahúzódva egy sziklasut fülkéjébe, mintha rejtegetni akarná kincsét szem elől; egy embermagasnyi bokor, tövénél pikelyes kéreggel, mit századok moha fed már; míg fiatal ágai a korall pirosságával vetekednek, sötétzöld levelei kemények, mint a puszpángé, s ághegyein egymás mellett skarlátpiros bogyófürtök és gyöngyvirág alakú illatos fehér bokrétácskák.

Ha Dárius rejtett kincseit találta volna meg, nem lett volna olyan öröme Blankának, mint mikor azt az ígért bokrot megelé.

Örömeiben nem tudott mást tenni, mint hogy Áront megcsókolta, amin az öreg nagyon elbámult. Rút volt szegény, szokatlan volt neki, hogy őt jókedvűből megcsókolja valaki.

És aztán nem mert arról a szép bokorról egy ágat letörni

Blanka. Csak állt előtte, mintha attól félne, hogy most mindjárt kijön az a nagyúr a barlangból, akié ez a csodaszép bokor, s iszonyú zálogot követel.

— Látja ángyikám ugye, hogy Áron bátya nem hazudott. Blanka felkacagott.

— Áron bátya! Én szeretném, ha tegeznők egymást.

— Az se hazugság ám.

— No, hát szakíts nekem róla; én sajnálom megtépni.

Áron aztán, kertész ember módjára, kivette a görbe kését a bekecs zsebéből, s szép figyelmesen metszette le a gallyakat a pompás bokorról. Blanka rendelkezett. „Egyet Manassé kalapja mellé! Egyet teneked. Kettőt a két vőfélybátyánk számára. — Többet ne. Nekem nem kell. Hadd maradjon azoknak is, akik jövő évben ide jönnek.”

A nap utolsó alkonyugarai aranyat szóttek a sziklavölgy átlátszó ködébe, midőn a barlangvár kapujához érének. A magasból valami hangzott alá, ami hasonlatos nagy néptömeg énekléséhez, vegyülve dobörgéssel.

— Siessünk be a várba! — sűgá Áron Manassénak. — Aszszonyod meg találja kérdezni, mi az, ami itt a fejünk fölött zeng.

Az a fölkelő tábor estima-éneke volt. Az ott tányázott a fejük fölött ezerlábnyi magasban. A barlang száda fölött elnyúló sziklatömeg, mint egy titáni rizalit eltakarta az alatt fekvő völgyet a fennsíkon levők szemei elől.

A vár bejáratának azonban kapuja is volt. Ezt nem készítette ács és lakatos, maga a természet növelte oda rengeteg vadrózsa-bozót alakjában, mely a kapu elejét egészen betölté.

Áron előretörtetett a bozóton keresztül; az ő bőrködmenének nem ártott az meg; de Blankának és Manassénak kívül kellett maradniok, amíg ő a várból visszatért három szál deszkával, amiket keresztüldugva a csipkebozóton, kettővel kétfelé hajtották ő és Manassé a gallyakat, a harmadikat pedig a résbe fektették pallónak; azon aztán Blanka sértetlenül vehette be a tövissáncot.

— Hol vetted te ezeket a *dockákat*? — kérdé Manassé bátyjától.

— Gondoskodik az Úr az ő hívciről a pusztában — felelt neki Áron bátya.

S az Úr gondoskodása még többre is kiterjedt. Az ölnyi vastag külső falnak egy zugába szénahalmaz volt tetézve; annak a rejtekéből szurokfáklyák kerültek elő; egyet azok közül

meggyújtott Áron, s azután, mint aki idehaza van, s a cselédjeivel rendelkezik, kiadá a parancsolatot Manassénak, hogy vezesse be a lovakat egyenkint az udvarba, Blankának pedig, hogy addig üljön le a kőpadra, és kösse meg bokkrétáit, etesse meg a baromfiat, amíg ő bemegy és rendbe hozza — a házat.

Blankának dévaj kedve volt afölött, hogy ő valahára egy elhagyott várban fog meghálni éjszakára, kísértetes meséket hallgatni, karját kedvesébe fűzve a lobogó tűz mellett.

Várákozásában azt a mulatságot találta ki egyes-egyedül, hogy a vadrózsáról leszedte a csipkebogyókat, s azokat fonálra fűzve, korall-nyakláncot készített belőle magának. — Pedig még a másik ékszere is megvan Manassé ereklyéi közt: a pity-pang-nyaklánc a Colosseumból. Azalatt a kakas és jérce az öléből ette az árpát.

Manassé eközben felvezette a lovakat, kipányvázta őket a fal mellé, s szénát tett eléjük. Azután behúzta a deszkákat a rózsabozótból, azokat bevitte Áron parancsa szerint a barlangba; az összeboruló rózsza aztán ismét zárt kaput képezett a barlang előtt.

Akkor Áron bátya is előkerült, s mint szíves házigazdához illik, karját nyújtá Blankának, hogy őt bevezesse.

— Ah, ez a te házad, Áron? — kérdé enyelgőn Blanka.

— Ez eleitől fogva mindig annak a háza, aki elfoglalja. Most az enyém.

De mennyire meg volt lepelve Blanka, mikor a belső ajtón belépve, egy tisztán tartott boltíves termet látott maga előtt, melyet a közepén rakott rőzsetűz körös-körül megvilágított, s a tűz mellett terített asztalt, annak folytatásaul egy vetett fekhelyt, az asztalon palackokban friss vizet és üvegpoharakat.

— Áron bátya, te ezermester vagy! honnan szerezted ezt mind?

Ez a kérdés majdcsak hogy ki nem pattantotta azt a titkot, hogy idejövetelük és itt megmaradásuk elő volt készítve. Áron gondolkodott rajta, hogy mit feleljen. Azt mondani,

hogy mindezt magával hozta az általvetőben, mégis ocsmány nagy hazugság lett volna az Isten színe előtt, aki bizonyára a föld alatt is meglátja az embert. Valami közvetítő orákulumot gondolt ki. „Annak” a molnárnak tudtára adtam, hogy itt maradunk, az küldé előre mindezeket a rövidebb hegyi úton. — Így aztán csak a jobb kezének a hüvelykujja hazudott, amelyikkel hátrafelé mutatott, mert nem „annak” a molnárnak a cselekedete volt ez, aki a peterdi bejáratot őrzi, hanem „emenek”, aki a Torda felőlinél őröl.

A további kérdezősködésnek útját állta Áron bátya régészeti értekezéseivel, elmagyarázva Blankának, mire valók voltak azok a nagy ablakok a homlokfalon s azok fölött a lőrések; hol voltak a ví-folyosók, a lakszobák az emeletre épült szikla alatti házban; melynek bizonyosan volt asszonylakója is, — különben kinek a kedvéért lett volna a kert ültetve a vár előtt?

Azután körülhordozta vendégét a palotájában. Az egy görög π betűt képez (éppen, mint a Cagliari-palota) s a túlsó szárnyából egy fölfelé haladó folyosó nyílik, de melyen már csak meggörnyedve lehet haladni. Ez vezet a kúthoz, ahonnan Áron a friss vizet meríté. A vár hajdani lakói mindennel el voltak látva.

— Mi úgy vagyunk most itt — mondá Blanka —, mint Cooper „Utolsó Mohikán”-jában az utazó angol család a barlangban. Csak az indiánok hiányzanak.

A két férfi egymás szemébe nézett. Hiányzanak? Itt vannak a fejünk fölött.

Blanka, amint visszatértek a tűzhelyhez, kínálás nélkül elfoglalta a számára készített fekhelyt. A három szál deszka három széles kődarabra volt végigfektetve, s le volt takarva bundával. Áron bátya négy szál paticsfából meg Blanka sáljából még mennyezetet is rögtönzött a fekhely fölé; ez illő és szokás is. Amint Blanka végignyújtózott e fekhelyen, a kakas is fölrepült jércéjével együtt a mennyezet kalodafájára úrnője lábához; onnan őrkdött rá. A nyoszolyául szolgáló deszkák

folytatása volt az étkezőasztal, melyhez a férfiak letelepedtek. Blankának nem kellett már semmi, csak egy ital üde forrásvíz, azután meg mesemondás. Azt elhallgatta félálmosan is, arcát tenyerébe nyugtatva; olyan érdekes volt, ahogy azt Áron bátya (keverve a valót a költőttel) ki tudta rakni. Hogyan védte magát e várbarlang utolsó harcos ura éveken át a császári tábornokok ellen. Mikor Rákóczi Ferenc seregei mind lerakták már a fegyvert, ő egyedül, századmagával megtagadta a békekötést. Hogy viselt háborút egy egész ország ellen. Hogy hullottak el bajtársai egyenkint az egyenetlen harcban. Hogy maradt utoljára egyes-egyedül. Még akkor sem adta meg magát, még akkor sem tudták legyőzni. Végre őt is, mint annyi mást, csak a szerelem ejthette meg. Belebolondult a szép Rozáliba, a tordai mézesbábsütő legszebbik leányába. Annak pedig volt már akkor jegyese, Marci, a nyalka henteslegény, a leghíresebb tordai malacpecsenyesütőnek a fia. A szép Rozáli mégsem sajnálta Balyika Nikita szerelmét viszonzni. De ezt csak azért tette, hogy a hírhedett rablót megejtse, s az országot megszabadítsa tőle. Egy este, mikor ismét találkozót adott Balyikának, alattomban értesítette a bírakat és hadnagyokat, s azok elrejtőztek fegyveres hadakkal, hogy a híres rablót elfogják. De Balyika kivágta magát a fegyveresek közül, s menekült a Tordai hasadék felé. Üldözői nem bírták utolérni se gyalog, se lóháton. Csak Marci, a megcsalt vőlegény maradt a sarkában, s mikor már Balyika éppen be akart illanni a vára kapuján, utánahajított fejszével úgy fejbe találta, hogy rögtön ott halt meg. Ez lett vége a vár utolsó urának.

— Hát a Marciből és Rozáliból mi lett? — kérde tovább Blanka.

Áron bátya aztán fogta a Marcit, elvitte török fogságba, tatár fogságba, kozák rabságba; mikor már a kutyafejű tatároknál volt vele, ott Blanka szép csendesen elszunnyadt.

— Sohase hallottam én ezt a történetet, bátya — mondá Manassé, midőn bizonyos volt már, hogy Blanka alszik.

— Magam sem — felelt rá őszintén Áron —, de hát szorultságból az ember még poétává is lesz. Nem tudom, holnap miféle hazugságokkal tudjuk az asszonyt itt tartani. Gondolj ki már te is valamit! Ne csak mindig az én lelke kárhozzék el a sok görbe igazságmondástól.

— Jó lesz, bátya, majd gondolok ki valamit. Most tedd le magadat és add át a nyugalomnak; én fönnmaradok őrködni s a tüzet élesíteni. Éjfél után majd fölkeltelek, s akkor én fekszem le aludni és te virrasztasz.

— Biz az jó lesz — mondá Áron —, hanem gondolj ki valami tréfát holnapra az asszonyodnak, mert én már kifogytam a tudományomból.

Azzal egy köteg rőzsét tett a feje alá vánkosnak, a két karját keresztbe tette a mellén, „én édes istenkém!” sóhajta, s a másik percben aludt.

... Manassé aztán azon volt, hogy találjon ki valami újat holnapra, valami *meglepőt*.

Manassé elővette a tárcáját, s annak a pergamenlapjára e sorokat írta irallal:

„Kedves Áron bátyám!

Lehetetlen az, hogy én álomra hajtsam fejemet, amikor Simon és Jonathán bátyám feje fölött a halálpallos függ.

Lehetetlen az, hogy az én drága kis szülőttevárosomat irtóharc színhelyévé tenni engedjem.

Lehetetlen az, hogy én arra a völgyre — mely az emberölést nem ismerte erénynek soha, ahova nőmet azért akartam vinni, hogy megismertessem vele az embert a maga őszátlanságában, az Istent a maga végtelen szeretetében — most tűzlángokat, vérfürdőt vigyek.

Megkísértem azt, amit lehetőknek tartok.

Míg ti csendesen alusztok az Úrban, én elmegyek fölkeresni a fölkelő tábor vezérét. Amit erőszak, fenyegetés ki nem vihet, jó szó, engesztelő hang elérheti. Én két bátyámat a halálból és fogságból megszabadítom. Nincs félelem, mely ettől visszatartson. — Valamint hogy nincsen öröm, nincsen gyönyörűség az életben, mely rábírjon, hogy a siralomházba tett testvéreim börtöne mellett lopva osonjak el, s menjek lakodalmat ülni, amíg őket veszteni vizsik.

Egyedül megyek közéjük és fegyvertelenül.

Ti jöttök énrám dárdával, pajzssal, én pedig rátok a seregek urának nevével!

Hiszem, hogy győzni fogok.

Téged pedig arra kérlek, hogy légy oltalmazója egyetlenemnek.

Mindenekelőtt a Balyika-várat hagyjátok el kora hajnalal. Ittlétütnket már egy ember tudja, s az elárulhatja.

Te ismered az utat innen a »Porlik-barlang«-hoz, aminek létéről kevesen tudnak; az jól el van rejtve itt a sziklák között. Oda költözzetek át.

Én reggelre a Monasteriától szintén oda fogok jönni a két bátyámmal együtt. Amelyikünk elébb érkezik, a másikat nyugodtan bevárja.

Ha pedig azt végezte volna felőlem az Úr, hogy feladatomban elbukjam; akkor légy gondviselője egyetlenemnek. Mentsd meg innen, de ne hadd elveszni a világban. Ha családunkat megtartja az Úr, fogadjátok őt testvérül magatok közé. Ő hozzátok méltó. Balsorsomat, ha utolér, kíméllettel add tudtára. E tárcában van az ő vagyona és az én megtakarított keresményem; — ennek viseld gondját.

Dávid bátyám annyira hasonlít hozzám arcbán; szívében sokkal jobb, mint én . . .

Mindenemet reá hagyom . . .

Aztán ne mutasd előtte, hogy miattam keseregsz.

Ha Isten velem, ki ellenem?

Öcséd Manassé"

Mikor ezt megírta, a tárcából néhány bankjegyet vett magához, s azzal a tárcát Áron bekecsének külső mellzsebébe dugta.

Aztán odahajolt csendesesen Blanka fölé; egy csókot lehelt tiszta homlokára, a tűzre új rőzseköteget rakott, s köpenyét vállára vetve elhagyá a barlangot.

Az udvaron felnyergelá a lovát, s keresztültörtetett a kaput elzáró csipkebozótton.

A hold akkor jött fel; utolsó negyedében járt már; egy idomtalan, világító jégtömeg a csillagok között. Világánál kivethető volt a patakmeder útja, melyből a Balyika várától néhány

száz lépésnyire egy meredek lejtő visz fel a Monasteria fennsík-jához. Merész, kockázatos út, görgeteg kövek között; a paripát jobb kantáron fogva vezetni, mint rajta ülni, de az erős akarat legyőzi az erős akadályt. Félórai nehéz fáradság után Manassé elérte a Munte fennsíkjának kezdetét, mely szálás tölgyerdővel volt fedve.

Jó kalauza volt az éjben a hegyormon meggyújtott jeltűz, melyhez hasonlók több hegytetőn világítottak közel és távolban; égő felkiáltójelek az éjben, mintha Erdély minden hegyei összebeszéltek volna, hogy ma tűzokádókat játszanak.

E jeltűzből megtudta azt, hogy hol van annak a fölkelő tábornak a főhadiszállása, amelyik Torockót fenyegeti.

Afelé tartott. A fölkelő tábornak nem voltak előőrsei; ez nem szokás; — útjában egész a Monasteriáig nem talált senkit, aki feltartóztatta volna. Ott leszállt a lováról, azt megkötötte egy fához, s aztán gyalog ment a kis tornyos épületig, mely zárda és kápolna volt egy személyben, s ez alkalommal, mint egyetlen földél a hegyháton, főhadiszállás is.

Az épület bejárata előtt volt két őr; mind a kettő hason feküdt és aludt. Az egyiket megrángatta Manassé, hogy bejelentesse magát vele; az nem sikerült sehogy, a másiknak aztán békét hagyott. Kénytelen volt minden bejelentés nélkül belépni az ajtón a Monasteriába.

Künn hamvadóban voltak az őrtűzek; csak az egy szurokkal bekent jelfa égett lángolva. Aludt az egész tábor csendesen. Felőle mind el lehetett volna lopni azokat a hosszú faágyúkat, amelyek mellett a vontató bivalyok kérődztek csendesen.

Áron bátya felől ugyan szépen elmúlhatott az éjfé, meg is virradhatott a szép piros hajnal; ő ugyan föl nem ébredt magától, olyan jóízűen aludt azon a puszta földön. — Hanem a lovaknak az a szokásuk, hogy ha egyet elvisznek közülök, az ottmaradtak elkezdnek nyeríteni utána. — Ez ébreszté föl Áron bátyát.

Meglepetve ugrott fel. A tűz elhamvadt egészen, hanem az ablakokon besütött a reggel fénye.

— Hopp! de el is aluvám! — mondá az öreg, s elkezdte Manasséval veszekedni, hogy mért nem költötte föl elébb; s csak azután, hogy szemeivel is meggyőződött róla, hogy az, akivel perlekedik, nincsen itten, kezdett róla gondolkozni — hol van hát.

Bizonyosan kiment a lovakhoz, s engedte bátyját nyugodni. Utánanézett.

Az udvarra kilépve aztán látta, hogy nincs ottan több két lónál; a harmadik hiányzik.

— „Hát ez már micsoda?” — dörögött az öreg meghökkenve. — „Csak nem evett gombát, hogy itt hagyjon bennünket?”

Ekkor, amint tapogatni kezdi magát, hogy vajon csakugyan ébren van-e — észreveszi a bekecs zsebébe dugott tárcát.

— „Ne te ne! Hisz ez a Manassé puggyillárisa! hát ennek mi kell, hogy hozzám ragasztja magát?”

Kinyitotta a tárcáját, s látta, hogy a pergamenre valami van írva, ami ezen kezdődik: „Kedves Áron bátyám!”

— „No, ezt aligha hozzám nem írta a Manassé-gyerek.”
S hozzáfogott, hogy olvassa.

Mikor aztán végigolvasta, csak odacsapta magát a két tenyerével a kőfalhoz, s fölsóhajta keservesen:

— „Óh, én édes Jehova Istenem! Mivel látogatsz még meg engem? Minő csapást mérsz még az én kemény fejemre? Óh, én uram, kegyelmes Istenem!”

Olyan lenyomott hangon beszélt, hogy azt csak az Isten hallhassa meg, de amaz alvó személy föl ne ébredjen reá.

Aztán Manassével kezdett el versengeni, mégpedig oly hangon, hogy az mértföldnyi távolban is meghallja azt, de a közel lakó asszony föl ne ébredjen reá.

— „Hát elmentél te is megkísérteni a lehetetlent. Beszélni fogsz a jégesőnek, hogy váljon permeteggé! Beszélni fogsz a kiáradt folyónak, hogy térjen medrébe vissza! Beszélni fogsz az oroszlánnak, a tigrisnek, a párducnak, hogy ne szomjazzák többé a vért? Rábeszéled a halált, hogy legyen személyváltató. Ne vágja le eztán azt, akit megsíratnak, hordja el csak a naplopót, a gonosztevőt. Be akarod oltani az emberekbe a szeretetet, mint a bárányhimlőt, hogy ne legyenek egymásra nézve dögvész? — Óh, én legkedvesebb, legjobb vérem! házamnak koronája! miért cselekedted ezt mivelünk? Vesztünk volna el mind a heten, csak te maradtál volna meg! Ki szabadít meg, ki tart meg, ki oltalmaz meg téged ama halálos utadban? Hol lakik az Isten? Lakik-e ebben a kőben? Hát ebben a másik kőben? Pedig ezek nem olyan kemény kövek, mint az emberek szívei.”

S elkezdte egyik követ a másikra hajigálni.

Erre a zajra fölébredt Blanka.

Első pillanatra nem tudott ráeszmélni, hogy hol van. Egy sötét terem, nagy ablakokkal, künn kőzuhogás. Azt hitte, a Cagliari-palotában van, s a római nép hajigálja kövekkel a falakat.

— Hol vagyok? Manassé!

Kiáltására a fehér kakas elkezdett kiabálni. Ettől megijedt, azt hitte, rém! Lidérc.

Aztán lassankint magához tért. Kezdte az álmát elfeledni s felismerni a helyzetet, amiben van. Egyes-egyedül egy mély, sötét, süket barlangban.

A ködöbálás zöreje is elnémult, s aztán sírbolti csendesség lett körülötte. El van-e itt temetve?

A kakas azonban megtudta már, hogy itt van a hajnal, s pulykautánzó, tompa hangján egy nagyot kukurékolt ülőjéről.

Blanka leszállt fekhelyéről, s a félsötétben a barlangfal ajtajához közelített.

Látta, hogy már világos van; a nap verőfénye ragyog az ormokon.

Az ajtófélféhez húzódva kitekintte, s ott a csipkebokor előtt látott egy férfialakot, ki két hosszú karját összekulcsolt kezeivel feje fölé emelve tartá, s úgy nézett fel mozdulatlanul az égre. Egyszer aztán e szobormereven álló alak elkezdé énekelni:

„Szívemet hozzád emelem,
És benned bízom, Uram!”

Egyszerű, csendes dallamú zsoltár az, s aki énekl, sem mestere, sem művésze az éneklésnek; de érzés volt benne és igazság, mit kifejezett a hang és a tekintet.

Dávidnak, az ellenségeitől körülvelt királynak, az üldözői elől barlangba rejtőző igaznak, a gyermeke halálhírétől lesújtott apának égre kiáltó szava volt az.

Ez nem ceremónia; — ez az érzések kitörése.

Valami ellenállhatatlanul megragadó volt a jelenetben, amint ez idomtalan, túlizmosult férfialak az ember nem lakta magányban, holt kövek és örökké élő bokroktól környezten, kezeit feltartva, kényszeríté a magasságos eget leszállni hozzá. Az Istennel érintkezés közvetlensége sugárzott szeméből vissza; arcvonásain az erőszakos törekvés megtalálni azt, aki mindenütt jelen van — s nem látható sehol.

S aztán minő áldott megnyugvás tért ez arc vonásaira, midőn zsoldárát végigéneklé; élető hit, meleg bizalom, szívbeli erősség, „Mert szégyent nem vallanak, akik hozzád esedeznek.”

Mikor tekintetét elfordítá az égről, látszott ez arcon, hogy ez embernek a szíve megtölt Istennel.

A barlang felé indult.

Blanka visszahúzta magát az ajtótól, nehogy Áron észrevegye, hogy őt megleste. Azt hitte, hogy ez bántani fogja őt.

Mikor aztán meglátta őt Áron, egyszerre visszatért az arcára a megszokott, székelyes, enyelgő kifejezés:

— *Ne te ne!* Hát már *magát* fel is öltöztette a dajka?

A „maga megszólítás” még a tegezésnél is bizalmasabb.

Blankának azonban csak egy kérdése volt hozzá:

— Hol van Manassé?

Hiszen már erre készen volt a felelet nagyon szépen.

— Jaj, édes vérem, nagy kópé az! Azt gondolá ki, hogy útba ejtsük a „Porlik-barlang”-ot, ami szintén hegyhasadékban van; de kissé furfangos az útja, azért kissé elmene előre, hogy a kecsekpásztorok segélyével azt előttünk elegyengesse. Az ám a gyönyörűséges szép barlang, édes mézem!

Áron bátya aztán elmondott mindent, amit a Porlik-barlangról korábbi szemléletből tudott, hogy az olyan, mint egy teátrum, belül bevonva drága csepegőkő briliáns zúzmarájával; kívül, mint egy színpad, fölcifrázva repkénnyel, bokorral, bohókás csepegőkő alakok benne a játszó személyzet; van orgonája is sztalaktitból, azon játszani fognak fölváltva Manasséval az ő kedvenc nótáját, ha majd megmondja, hogy mi az; s ott fognak ebédelni a Dárius király asztalán, amely mindig meg van terítve, csakhogy kőből van rajta a kenyér.

Mikor vége volt a mesemondásnak, Blanka fájdalmas, szívtől szakadt hangon ismétlé megint csak az elébbi kérdést:

— Hol van Manassé?

— Hát hiszen, drága gyémántom, mind arról beszéltem most egyfolytában.

Blanka e pillanatban oly mondhatlan fájdalmat érzett szívében, mintha azon török járnák azt keresztül, mik a szűzanya szívét megsebzék. Egy okát meg nem mondó, meg nem magyarázható kínos érzés: sejtelen, előérzet, titkos „alajtása” a nagy veszélynek, mely a lelkéhez nőtt alakot fenyegeti; névtelen, alakot nem öltő bajjóslat.

Olyasmit érzett, mintha most mindjárt meg kellene halnia.

— No no, édes kis bárányom; mi baj hát? Ne reszkess. Mid fáj olyan nagyon? — szólt Áron bátya gyűgyögtetve, s átkarolta a szegény teremtetést, és kivitte a szabad levegőre. — Nézd, milyen szép kék az ég, galambkám!

— Az ég — sóhajtá föl Blanka, s homlokát odanyugtatá Áron bátya vállára; aki soha annál nehezebb terhet nem érzett a vállára súlyosodni; pedig de sok „vaskenyeret” fölhordott a mély föld alól!

— Óh, Áron bátya! — sугá neki Blanka. — Te az imént egy olyan szép zsolozsmát énekeltél itten.

— Te hallottad?

— Taníts meg engem erre az énekre.

— Meg akarod azt tanulni? Látod, ez az ének nekem olyan nagy kincsem. Ha a világ minden aranyát nekem kínálnák érte; nem adnám oda cserébe, hogy ne legyen az enyim többé! Mikor ezt elénekeltem, akkor minden csodában hiszek. Akkor eszembe jut, hogy hányszor szabadított meg a csodatevő Isten, az én földön mászó eszemmel ki nem található módon engemet, szeretteimet, népeimet, hazámat, az üldözött igazságot, s akkor aztán a legnagyobb bajok és szorongatások közepett is hiszem, hogy újra megszabadít. Sokszor vitatkozniak előttem a tudósok, a geológusok afölött, hogy a Tordai hasadékot ki alkotta. Neptun-e vagy Vulkán. Egyik se tudja, amit állít, bebizonyítani, csak a másikat tudja megcáfolni. És én akkor inkább hiszem azt, hogy amidőn a nemzetnek egy szent királya e helyen harcolva az ellenséggel, azt látta, hogy nemzete el fog múlni, ha itt legyőzetik; ezzel a zsolttárral és

az erős hittel kényszeríté az Istent, akinek Neptunus csak inasa s Vulkánus csak kályhafűtője, hogy egy perc alatt kettérepeszze ezt a sziklát. — Látod, olyan erős hitem van nekem abban megnyugodni, hogy ha én kérném az Istent, hogy ismét csukja össze fölöttem és szeretteim fölött ezt a sziklahasadékot, úgy védelmezzen meg; hát az is megtörténnék. — Ilyen kincsem nekem az én zsoldárom! — De veled megosztom, drága virág-szálom. Ülj ide mellém erre a kőre, s mondd utána a te üveg-barang hangoddal az én köszörülő hangomat.

S aztán megtanította a maga zsoldárára.

Jó tanítvány volt.

— Hát hiszed már most, hogy Manassé ott fog bennünket várni a Porlik-barlangban?

Blanka nem felelt rá; de megkísérté „hinni!”

Mikor Manassé benyitott a Monasteria ajtaján, kellett neki néhány pillanatnyi tájékozás, hogy a terep tudományával rendbe jöhessen.

Egy igen tágas, de alacsony teremben tíz-tizenkét férfi ült egy hosszú asztal körül, s azon az asztalon nem volt több egy szál faggyúgyertyánál. E gyöngye képviselője a világosság terjesztésének igyekezett megküzdeni azzal a dohányfüsttel, amit ahány ember, annyi pipa tömörített egy lapáttal méríthető légkörré.

E félhomály és negyedrészes világosság mellett fáradozott az egész társaság (polgárruhába öltözött fegyveresek, egypár határőr-egyenruhát viselő tiszt és egy kalugyer) abban a munkában, ami a hadjárat alatt — tudvalevőleg — legélénkebb föladatát képezi a táborkari tagoknak: — ferbliztek.

Miután histórikumot adunk elé, kénytelenek vagyunk mind a tárgy címét, mind annak műszavait eredetiben visszaadni. Aki nem érti meg, ott van számára a német (stb.) szótár; csak keressék. Hogy megtalálja-e? aziránt nem vállalunk szavatosságot.

A közreműködők közül néhányat személyesen ismert Manassé.

Azok nem ügyeltek a belépőre. Nagyobb gondjuk volt annál. Éppen „nagy cupász” volt.

Az asztal mellett volt egy üres szék, annak a helytartója talán már kidűlt, vagy elfogyott az aprópénze, s kiment váltatni. Manassé nem sokat gondolkozott, odament, s leült arra a székre.

Talán nem ügyeltek rá? talán olyan társaság volt az, amelynek tagjai csak most nemrég kerültek össze, s még nemigen ismerik egymást? talán a nagy füst és pila világ mellett nem tudtak különbséget tenni? vagy ami a legvalószínűbb volt, hogy az általános érdek foglalt el minden figyelmet, arról lévén szó, hogy ki „teszi a cupászt?”

Erre a kérdésre pedig csak az universal nyelv ad feleletet; „pénz beszél”. Manassénak csak be kellett tenni.

Ami azonban nem volt olyan könnyű tudomány.

Mert azokban az időkben voltak ugyan osztrák állambankjegyek, csakhogy azokat nemigen bocsátotta józan meggondolású ember forgalomba. A közforgalmat képezte, különösen a ferblinek nevezett pénzműveletnél (*az elfoglalt területhez képest*) vagy a magyar bankjegy vagy a német államjegy, melyek mindegyikéből egész a demokratikus krajcármennyiségekig terjedő képviselők voltak nyerhetők, úgyhogy az ember nem volt kénytelen, mint későbbi években, az egyfórintost négy felé elválni, ha ki akart belőle adni.

Már most az tökéletes önárulás lett volna, ha Manassé annál az asztalnál, ahol a kasszáé képviselő tányérban csupa osztrák államjegyek heverték, egy azoktól elűtő magyar bankjegyet dobott volna. Tehát elő kellett keresnie a zsebéből egyikét azoknak a (minden eshetőségre számítva, dugaszban tartott) Reichsschatzscheinoknak, amiknek az egyik oldalára aranyos, a másik oldalára ezüstös betűkkel (ez volt az „ércalap”) volt nyomtatva, hogy mennyit érnek; s ugyanaz nagyobb hitesség okáért tizenkétféle nyelven ismételve. Azok közül egyet oda dobott a tányérba, s akkor aztán neki is osztottak kártyát. A kalugyer osztott; Manassé esett neki „ostorhegyre”. Az, aki átellenében ült, volt a fővezér; azt ő ismerte jól; együtt szolgáltak a guberniumnál. De annak most órá semmi gondja sem volt, mert komolyabb dologgal volt elfoglalva: „*gusztálással*”. Aminthogy „*ki is vágott*” két királyt.

Manassénak még egy szerencséje volt: az, hogy egy hetest

meg egy nyolcast kapott két különböző színből. Mindenki szájalommal tekintte — nem órá, hanem a hetesre meg a nyolcasra.

A kalugyer aztán *kivágott* maga elé „két sántát”.

Általános elszörnyedés!

Akik csak „farbára” mentek be, azok előre elszaladtak, sejtve, hogy itt nagy ütközet lesz. Háromnak azonban még volt reménysége, kiknek sántájuk akadt (öttel játszottak).

A kalugyer kegyetlenül bánt velük. Minden kártyát „kóstaltatott”. Azok egymás után „forpásztak”.

Manassé fizetett minden „javítást” a maga hetesére s nyolcasára. — Ez bizonyosan részeg, vagy lopott pénzt hajjigál! — Mi köze másnak hozzá!

A fővezér azonban helytállt, s az utolsó kártyát is fizette.

Manassé még akkor sem futott meg. Kivette a maga kártyáit, amik már most ingyen jártak.

Akkor azután a két matador, a vezér meg a kalugyer elkezdtek egymásra „*hívogatni*”; keményen „*vágott vissza*” mind a kettő. Nagy ütközet lett volna belőle, ha ez a félbolond ott nem ül közöttük, s mindent megadva be nem rekeszti a harcot.

Most azután jött a döntő kérdés: „mi van érte?”

A fővezér diadalmasan szólt:

— Íme ez a jutalma annak, aki a királyokat szereti: „négy király *in natura*!”

A kalugyer még nagyobb diadallal kiálta föl:

— De íme a jutalma annak, aki a disznókat szereti: „négy disznó!”

S azzal nyúlt a bankóval tetézett tányér után.

Manassé azonban szépen megfogá a kezét, s kiterjeszté az asztalra a kártyáit, c lesújtó szóval: „gírigári!”

Hetes, nyolcas, kilences, tizes — négy különböző színből.

Ez meg aztán „levágja” a királyokat is meg a disznókat is.

S azzal besepré a kasszát.

Most aztán egyszerre minden ember a szeme közé nézett.

— „Hát ez kicsoda itt?”

A vezér ráismert, s bámulva kiálta föl:

— Ez itt Adorján Manassé!

Egyszerre felugrált minden ember a helyéről, s megannyi ököl emelkedett Manassé felé; csak a kalugyer csapta össze imára a kezeit.

Példátlan vakmerőség ez! Az oroszlanok közé lépni, s elkapni előlük a véres koncot.

Manassé pedig könnyűvérű otthoniassággal mondá a rátámadóknak:

— Remélem, hogy urak és gavallérok között vagyok, akik nem szokták agyonütni azt, aki a pénzüket elnyerte.

A megjegyzés talált. Úri társaság nem emelheti fel a kezét egy ember ellen, aki éppen a kasszát behúzza.

— Te Adorján! — szólt bosszúság és bámulat hangján a vezér —, hogy jössz te ide? Mit akarsz te itten?

— Arról majd ráérünk beszélni. Ne rontsuk el vele a mulatságot. Engem nem kerget senki. Most „färbl geht vor”. Előbb el akarom nyerni a pénzeteket. Az a kérdés, hogy ki ad „vizit”?

Azzal a magával hozott bankjegycsomót kitette az asztalra.

— Átkozott fickó! — mondá a vezér. — Mindig ilyen hidegvérű volt. Hanem azt előre is megmondom, hogy ide hiába jöttél. Hogy nem lóttok le az előőrsök!? — És ha azt hiszed, hogy bennünket majd azzal le fogsz kenyezni, ha a pénzedet elveszted közöttünk; hát nagyon rosszul számítasz.

— Sőt el akarom nyerni a tieteket. Engem már bemutatnál ezeknek az uraknak, légy szíves megismertetni azokkal, akikhez még nem volt szerencsém. Majd beszélhetünk aztán, ha rákerül a sor, idejöttöm céljáról, hiszen bölcs, tapasztalt és művelt férfiak között vagyok. Most pedig „lássunk az után, amiből élünk”.

A társaság nevetni kezdett, a fölemelt ököl tenyérre nyílt meg, s a betolakodó vállára vert negédesen; mindenki visszaült a helyére.

— Szent atyám! — monda Manassé a kalugyernek — nem volna egy heverő pipa a számomra?

A kalugyer hozott neki pipát; Manassé rágyújtott és játszott.

Holmi gyöngé szívű ember csakugyan azt tette volna, hogy abban a társaságban, ahol a saját élete és testvéreié van kockára téve, azon igyekezett volna, hogy a saját pénzét szándékosan elnyeresse; de Manassé az ellenkezőt tette. Irgalmatlanul kifosztotta az uraságokat. Azok egymás után hagyták abba a játékot, s helyeikről felkelve, lassankint a két élve maradt játékos háta mögé csoportosultak „Brodsitzer”-eknek. Csak Manassé és a vezér kapaszkodtak össze. S Manassé egyre nyert, a vezér meg győzte pénzzel.

A vezér már dühös volt. Egyre ivott.

— Adjatok hát nékem is abból a pálinkából — mondá Manassé s amint megkóstolta, letette fitymálva a butykost. — De rossz kis vutki! Majd én küldök nektek holnap egy hordóval az én szilvapálinkámból.

— Nem te!

— Hogyan nem?

— Mert holnap függni fogsz.

— Ott leszek én akkor — mondá Manassé, s amíg a vezér nagy figyelemmel szorongatta a kártyáit, egyiket a másik mögül lassan tologatva előre, ezalatt Manassé kiverte a pipáját, újra megtölté az asztalón álló döbbözből, s egy Reichsschatzscheint fidibusnak tekerve, azzal rágyújtott.

A vezér csakugyan megkapta, amire rálesett: a két X-et, s kivágta maga elé büszkén.

Nagy ütközet lett belőle. Javítás, visszajavítás, árverezés, háromszor „blind”-re bevágás; visszavágás; a kasszába nem fért a pénz már.

— Még ezt a „mausit” — mondá Manassé, egy marék olvasatlan pénzt téve a középre.

— Adom! — kiáltá az ellenfél. — És még egyszer annyit. És még a két bátyádnak a fejét is rá.

— Tartom — mondá Manassé. — És még a saját fejemet is vissza.

Aztán fölveték a kártyákat —, megint Manassé nyert.

Ellenfele olyan méregbe jött ezen, hogy a kártyáit kétfelé repeszté. Tovább aztán nem lehetett játszani.

Manassé bezsebelte a pénzt. Rablónak nevezték; de respekálták. Ha ott próbálta volna hagyni, azt olyan megbántásnak vették volna, hogy sorba meg kellett volna verekednie valamennyivel.

— Nos hát, mármost ráérünk. Mondd el, hogy miért jöttél ide? Rá akarsz beszélni ugye, hogy a két bátyádat bocsássuk szabadon, s Torockót ne pusztítsuk el.

— Ily éleseszü férfiú, mint te, könnyen kitalálhatja a gondolatjaimat is.

— No hát lássuk, hogy fogsz hozzá? Jonathán bátyád, az egyszerű falusi ember, azzal jött hozzám, hogy a bibliából akart kapacitálni. Beszélt a testvériségről, Krisztus parancsolatjáról s Jehova hatalmáról. Addig fecsegett, míg meguntam, s kalodába tettem. Simon bátyád már tudományos ember. Ő Kolozsváron végzett. Ez fenyegetőzve jött. Beszélt nekem alkotmányról, históriáról, a kormány hatalmáról, a kamarilla perfídiájáról, Hora, Kloska gyászos példájáról. Addig fenyegetőzött, míg farkasgúzsba tettem. Te mindenkinél bölcsőbb vagy. Diplomata voltál. Bécsben kvalifikáltad magadat. Tanultál Metternichtől furfangot. Halljuk, hát te mit tudsz? — Ezzel fölült az asztalra.

— Én is csak tudok valamit — szólt Manassé, fölülve szintén az asztalra a vezér mellé. — Ha ti szabadon bocsátjátok a két bátyámat, s parolát adtok rá, hogy Torockót nem fogjátok megtámadni, hát akkor én adok tinezhat tizenhat hízott tulkot és húsz akó jó szilvapálinkát.

A vezér e szóra leugrott az asztról, s a kardjára csapott büszke haraggal.

— Ha most kard volna az oldaladon, e szóért meg kellene

velem verekedned! Hát örmény bőrkereskedő vagyok én, akitől azt lehet kérdezni: hogy a hátibőr párja?

Manassé pedig csak nyugodtan harangozott a lábaival ott az asztalon ülve.

— Bizony, ha örmény bőrkereskedő volnál, sokkal okosabb mesterséged volna, mint most. De hát minek az a nagy harag? Én azt kínálom, ami nektek legjobban kell: enni és inni valót; s azt kérem tőletek, ami nekünk kell, nektek pedig nem kell: a békességet.

— De azt, amit te kínálsz nekünk, mi elvehetjük erőhatalommal is. Most már hárman vagytok a kezünkben. Megizenjünk a torockóiaknak, hogy ha le nem rakják a fegyvert, s önkényt föl nem adják a városukat, oda fogunk benneteket fölakasztani a szentgyörgyi vár ormára mind a hármat.

— Maradnak még otthon öten. Aztán, hogy a szentgyörgyi várig eljuthassatok, keresztül kell mennetek a kőhasadékon, vagy a Székelykövön, s azt tudhatjátok, hogy már egyszer a torockóiak az egész tatárjárás ellen meg tudták azt a völgyet védelmezni.

— Elfeledeled, hogy egy harmadik út is van Torockóra?

— Az Aranyos hídján át. Azt védik Áron bátyám vaságyúí, s a te rendezetlen hadinéped egy hosszú defilé megostromlására nem alkalmas.

— No hát essél kétségbe. Nézz ki az ablakon amarra a nyugati hegyek felé. Látod azt a jeltüzet? Ez azt tudatja velünk, hogy egy csapat a rendes hadseregből a szentlászlói úton nyomul előre Torockó felé, ágyúkkal és lovassággal.

Manassé fölkacagott.

— Ez a jeltűz azt jelenti, hogy ma délben egy vidám társaság ott ebédel a csodakútnál a nagy bükkfa alatt. A darázsok boszszantották őket, s ők csóvát dugtak az odúba, amitől a pudvás fa egyszerre lángot vetett egész a koronájáig.

— Manassé! Ha most hazudtál!

— Ismersz, hogy azt sohase teszem. Amit kimondok, az

igaz. Ha nem akarok igazat mondani, hallgatok. Az éjjel ott háltam Ciprianunál. Az egész helységben egyetlen fegyveres csapat sincsen. Ellenben a magyar sereg elhagyta Kolozsvárt s kivonult. Merre? azt nem tudom. De megtörténhetik, hogy te, aki segítséggel hiszszel találkozni, éppen a torkába futsz ellenfeleidnek, s azok bizony tűzre rakják a te fágyúidat. A három Adorján után találkozni fogsz a negyedikkel: Dáviddal, s amit az hoz, annak a nevét ismered; az az „ultima ratio regum” — magyarul „ágyú”.

A vezér meg volt döbbenve. Rejteni akarta azt a nyers, ijesztő modora alá.

— Ha most nem mondtál valót, Adorján, akkor olyan bizonyos, hogy eljátszottad az életedet, mint hogy most éjszaka van. Ha hazudtál, haditerveimet feltartóztattad velem, s akkor nincs Isten, aki megszabadítson.

— Minthogy pedig nem hazudtam, s minthogy Isten mindenestre van; tehát add tudtomra, hogy hová fekhetem le alunni; mert el vagyok fáradva.

— Zárjátok őt be a toronyba — parancsolá a vezér.

— Biz az jó lesz; legalább hajnalra majd felharangozlak benneteket — szóló nevetve Manassé, amíg a harang alatt ágyat vetettek neki szénából.

— Hanem azért a *tizennyolc* tulok kínálása miatt számolni fogunk egymással! — kiálta rá az ajtón keresztül a vezér, mikor azt bezárta rá a nehéz retesszel.

— Én csak tizenhatot mondtam! — dörmögé vissza Manassé.

A vezér rögtön haditanácsot tartott.

Áron bátya nem sokat időzött a Balyika-várban tovább. Abban az esetben, ha Manassé vakmerő kísérlete rossz véget ér, az is ki lesz nyomozva, hogy ő Áron bátyjával és Blankával együtt jött erre a vidékre, akkor könnyen rájuk találnak, s Áronnak több oka is volt egynél azokkal ott a feje fölött nem kívánni semmi találkozást. Leszálltak ismét a patak mentébe, s annak a medrén átgázolva haladtak azon szikla-ösvényig, amely a Porlik-barlanghoz felvezet.

A titokteljes építéseknek egyik legszebb alkotása ez; kevesektől ismerve, ritkán látogatva. Egy tündérek számára épült színház. Magas, boltívre hajlott kapuja párkányáról piros levelű, piros gyümölcsű sombozótok hajlanak alá, s buja iszalag futja be a két oldalát, pelyhes magfüzereit hosszú girlandokban fonva keresztbe, függönyként a bejárat fölött. S túl a virágfüzereken csillámlik a párkányról lecsüggő cseppkőzet ezüstdíszítménye. S a tág kapun keresztül a napvilág egész a mélyeig besüt a tündérteremnek, csillárokká gyűjtve a ragyogó stalactitet.

De nem a tündérépítmény szépségén járt a látogatók gondolatja.

Egyszerre szólalt meg mind a kettő; egy szót mondtak ki mind a ketten.

— „Ha most csak Manassé egyszerre elénk lépne a barlangból.”

— Né te né! — monda Áron. — Egy dolgot mondánk ki mind a ketten; azt tartjuk, hogy az olyan dolog bizony teljessélni szokott.

S aztán követelte magában a sorstól, hogy ha már az előjelt megadta, hát tartsa is meg az ígérletét; álljon a szavának, ahogy emberhez illő.

De bizony Manassé csak nem lépett eléjük a tündérteremből.

— Nézd! édes lelkecském — monda Áron —, mintha zúzmarával volna behúzva az egész terem. Látod, hogy amott közeledik egymáshoz két pillércsoport. Az egyik felülről csügg alá, a másik alulról emelkedik, a felső növeli az alsót is meg magát is, míg egyszer összeérnek. Így építik itt a karzatokat.

S amíg az élő kőszikla alkotását magyarázta, magában arra gondolt: „Vajha ne egyedül jönne Manassé vissza! hanem a két bátyjától is kísérvé!” — De hát szabad-e egyszerre olyan sokat követelni a sorstól? Nem haragszik-e meg az a nagy úr, ha olyan sűrű kívánságokkal lépnek eléje? Nem lehetne-e vele megalkudni? Kiegyezkedni? Ha csak Manassé térne is vissza egymagában; akármilyen rossz hírt, ha gyász-hírt hozna is magával.

— Nézd galambom, hogy következik egyik válív a másik után s közben apróbb-nagyobb páholyocskák; tündérkéek, föld alatti lidércek nézőhelyei. Odafenn meg egy galéria. Az a kakasülő, a paradicsom az aprószentek számára.

(Óh, az a Manassé bizony már azóta idekerülhetett volna a Monasteriától!)

Blanka is úgy tett, mintha az érdekelné, amiről hozzá beszélnek.

Az öreget a szorultság nemcsak költővé tette, hanem zenészé is.

— Hallgasd csak, szívecsikém; itt orgona is van. Ez is kell egy teátrumhoz. Nézd, amott; egyik cső a másik mellé rakva, egyik hosszabb, másik rövidebb. Aszerint adnak hangot, ha megütik őket. Várj, majd én fölmegegyek hozzá. Mászni kell, te nem jöhetsz oda; síkos a szikla. Eljátszom neked rajta egy szép nótát.

S szegény öreg fölkapaszkodott a cseppkő-organához, s a fejszéje fokával össze-vissza kongatta a hangadó oszlopokat, s azt mondta, hogy ez nóta volt.

Blankának nevetni kellett volna erre.

(Hajh, csak Manassé volna itten; majd könnyen állna nála a neveltség.)

— Hát itt a hátlapja ennek a barlangnak nem tökéletes olyan-e, mint egy színpadi előfüggöny? akár csak a kolozsvári teátrum kurtináján, ott van Apollo meg a múzsák, csak egy kis képzelet kell hozzá. Az embernek kedve volna a lábával dörömbözni, hogy kezdjék el már a darabot; s azt hiszi, hogy most mindjárt fölhúzzák a függönyt, s kezdődik az előadás.

(És ha Manassé elő nem jön, ha délig, ha estig elő nem érkezik, mi fog történni ezzel a szegény asszonnyal?)

— Az a Manassé gyerek bizonyosan valami zűr zavart csinált megint! Ilyen a tapasztalatlan ifjú ember. A hosszabb utat választotta a Muntyén keresztül, ahelyett, hogy énám hallgatott volna. Ott van ni! Most itt vagyunk a Dárius király asztalánál, aztán „körülültük, semmi sincs”!

Megerőltette magát: nevetett.

— S ha most innen a mélyből visszapillantunk a bejárat felé, nézd csak bálványom, milyen fölséges tekintet ez! A nap éppen most bukkanik ki az átelleni sziklatorony mögül, s amint besüt a barlangba, ezek a fejünk fölött csüggő fényes csapok, mintha az Isten csillárjai volnának, úgy ragyognak, s a lehulló cseppekben hallgatjuk a másvilágiak melódiáját.

Blanka szívét e pillanatban úgy elfojtá az a névtelen fájdalom, hogy a természetnek minden föld alatti és föld fölötti pompája nem létezett rá nézve többé. Két kezét egymásra tette keblén, s ott a föld alatti istenség oltára előtt, az önalkotott szent szobrok titokteljes kathedráléjában, kitört ajkain a vigaszkereső ének:

„Szívemet hozzád emelem!
És benned bízom, Uram!”

Áron nem bírt magán uralkodni többé. Amint e nőt így látta maga előtt, amint meghallá őt énekelni, lelkének vész-hárító óhajtása szerint; csak levágta magát arccal a földre, s elkezdett hangosan, hevesen zokogni, ahogy csak egy erős szívű férfi sírni képes, aki azt magáért nem szokta tenni, de íme szerettei veszedelmét nem tudja tovább elviselni.

Azonban egyszerre a közepén félbeszakadt a zsolozsma. Áron Blanka által a nevét hallotta háromszor kiáltani, oly hangon, mely megrettenté.

— „Áron! Áron! Áron!”

Felemelte fejét a földről, térdre állva.

És amit akkor látott, hasonlított ama jelenetekhez, amikkel a szentírás hagyományai tele vannak; amiket a patriárkák istenihlett pillanatokban szemek elé tárulni láttak. A fényözönben, mely kívülről a barlangba ömlött, három férfi-alak jelent meg, a napsugár aranykódétól dicsfényvel befátyolozva. Egymás kezét tarták. A középső volt a legmagasabb, a legdélcegebb. Olyan volt az, mint egy álomjelenet. — Manassé és testvérei.

Áron felszökött helyéről, s mint a fiait feltaláló orosz-lán, oly embertelen ordítással rohant hozzájuk. Előbb a Jonathánt, azután a Simont fülelte le. Nem volt elég, hogy megölelje őket, hogy összecsókolja arcaikat: „Kedvesem, szerelmesem, drágaságom!” — még földhöz is csapta őket egymás után, s hátaikat öklével jól megdömöckölé: „Nesze neked, te rusnya béka, te varasgyék! engemet így megkeseríteni. — Te gyémántos báránycám!”

S meg ölébe vette a lehurrogatottat.

— Hát én senki se vagyok? — mondá Manassé. — Nekem nem jut belőle?

— Te pedig vagy a te bátyáidnak atyja, aki előtt a test-

vércid meghajolnak, mint József előtt a búzakévék, és mi mindnyájan a tiedig vagyunk.

E szók alatt odaborult Áron Manassé lábaihoz, és átölelte annak térdeit.

— Mert bizony mondom néked! hogy csodatételek helye a Tordai hasadék; de a legnagyobb csodát te követted el benne, midőn bátyáidat ide hoztad.

E visszatarthatlan öröm egy messze bepillantást engedett Blankának elvállalt sorsába. Elárulá előtte azt, hogy ez a találkozás több mint vőfélyfogadás, több mint nászkíséret; hogy nagy oka volt szívének úgy fájni, amidőn a zsolozsmában a kínzó sejtelem utat keresett magának. Nagy oka volt a félbehagyott zoltárt megvigasztalt szívvel befejezni — ott, azon a helyen állva, ahol elkezdé:

„Mert szégyent nem vallanak,
Akik hozzád esedeznek;
Azok pironkodjanak,
Akik hitetlenül élnek.”

A négy testvér bámulva hallgatott és szeméit lehunyta, ahogy ima alatt szokták a hívők.

Mindhárman lovon jöttek idáig. Manassé biztosítá Áron bátyját, hogy az az út, amelyen ők jöttek a hegyhát felől, egészen jó; nem lesz szükség ismét a patakmederbe leszállni és a malom felé kerülni.

— De nincs az útban valami „ugrató?” — kérdezé Áron.

— Ne félj semmit. A lovaink jók és pазsuránk van.

Blankának még most sem magyarázták meg, hogy ni az a pазsura. Elég, ha Áron értette.

Most azután volt nagy vigasság a Porlik tündérszínházában; a két újonérkezett testvér elmondá, mily nagy pompával várják a bórévi hídnál Manassét és menyasszonyát az atyafiak; s segítették az útításkákat az utolsó morzsaig kiűrtetni; nem lesz már több szükség a „madárlátta” kenyérre.

Délfelé lóra ültek mindannyian; Blankát a két vőfélye közrevette, ezt a jogot nem engedték maguktól elvételni, s ők lovagoltak előre; Áron és Manassé kissé hátramaradtak.

— Most mondd el hát, hogy mik történtek? — szólott Áron bátya —, mert énnekem olyan ez, mintha álmodnám. Mózsés csodatételei voltak a kezekben, Áron ékesszólása volt a nyelvden, hogy rá tudtad bírni a fáraót, hogy bocsássa szabadon a te nemzetségedet?

— Nem voltak biz énvelem csodatételek, se ékesen szóló tehetség. A botomat nem tudtam kigyóvá alakítani, sem a kezemet bélpoklossá; próféták hatalmas nyelven sem tudtam beszélni, hanem úgy jelentem meg közöttük, s úgy beszéltem velük, mint hozzájuk hasonló ember. Nem mutattam előttük

se félelmet, se büszkeséget. Beültem közéjük, s nem rontotam el a multságukat. Kérdeztek, és én mondtam nekik rá igazat. Kértem tőlük a békességet, s kínáltam nekik érte megfelelő árt.

— Miféle árt? — kérde Áron bátya, ki rosszat kezdett sejtteni.

— Találd ki.

— Hogy fegyvereinket lerakjuk és átadjuk nekik?

— Annál értékesebbet.

— Hogy vasbányáinkat szolgálatjukra bocsátjuk, és el látjuk őket kaszákkal, fegyverekkel, vaságúkkal?

— Sokkal többet érőt annál.

Áron üstöke izzadni kezdett.

— Talán csak azt, hogy meghódolunk Puchner proklamációjának, kitűzzük a tornyunkba a sárga zászlót, s aláírjuk a balázsfalvi határozatot?

— De már annál igazán nagyobbat.

— Ne kínozz hát, hanem mondd meg, hogy mit?

— Tizenhat tulkot meg húsz akó szilvaszeszt.

Áron kijött a csendes flegmájából.

— Hiszen volna csak hosszabb a karom, hogy hátba üthetnélek.

— Ők is azt tették, mikor először kimondtam az ajánlatot. Hanem aztán rájöttek, hogy az igen alkalmas békeföl-tétel. Nem kell neki se magyarázat, se tolmács, se szövegezés. Megérti minden ember. A hadsereg belenyugszik.

— Hát azt a két lovat hogy szerezted az öcséim számára?

— Ott vettem. Olyan áron, amin angol paripákat vesznek; de fele saját pénzük volt, amit az éjjel tőlük nyertem.

— Kártyáztál az emoreusokkal! Istentelen!

— Reggelig bezárva tartottak, s azon folyt a haditanács, hogy mit csináljanak velem és testvéreimmal. Többen azt akarták, hogy jó lesz a fejeinket elküldeni Torockóra nálunk nélkül, s aztán felszólítani a várost, hogy vagy adja fel magát, vagy megrohanják, s porrá égetik.

- S te hallottad ezt?
- Olyan helyen voltam, ahol minden szót kellett hallanom.
- Mondd a végét frissen, mert nem bírok rágondolni.
- A vége az lett, hogy hajnalra ismét előhoztak, s akkor tudtomra adták, hogy elfogadják az általam ajánlott békét. Felhagynak Torockó ostromlásával, s hazavonulnak falvaikba, s lesznek ezentúl is jó szomszédok, mint hajdan.
- Megesküdtek rá?
- Az oltár előtt, a pópa olvasta fel az esküt.
- Égett két gyertya az oltárnál?
- Igen.
- Akkor jól van.
- Én pedig mint családunk felhatalmazottja és képviselője, pecsétes írást adtam magamról, hogy népemet az öel-
lenük folytatandó harctól visszatartom.
- Ezért meg otthon lesz harcod.
- Otthon is győzni fogok. Ők nem törik meg a békét, s mi nem keressük a harcot. A vezér, midőn átadta számunkra a pászurákat, s testvéreimet elővezetteté, azt mondta: „Most bizton maradhattok felőlünk békében. Sem én, sem társaim titeket és várostok népét bántani nem fogjuk. Az ígért kollációt elfogadjuk, mint barátságos áldomást; nem mint vérdíjat. — Hanem, hogy egyszer, valamikor *egy közületek támadt renegát* nem fog-e tüzet és vasat vinni a várostokra — arról nem állunk jól.” Azzal kezét szorítottunk, összecsókolóztunk, s bizony mondom neked, hogy egész az Aranyosig nem fogjuk őket utunkban találni többé.
- S ugyan mivel tudtad ennyire megvenni szíveiket? Hisz a tizenhat tulok meg a hordó pálinka csak áldomás volt.
- Egy igaz szóval. Elmondtam nekik a csodakút melletti égő fa történetét. Ezt ők jelzőtűznek vették, s ez a tévedés nekik nagy kudarcot okozhatott volna.
- S hittek a szavadnak?

— Nem hittek. Kétkedtek benne. Ezt vitatták sokáig a haditanácsban. Egy rész azt mondta, hogy nem kell hinni, előre kell nyomulni a haditerv szerint, mely az ő késlekedésük miatt teljesen megghiúsulhat. Ezek sürgették erősen rögtöni kivégeztetésemet.

— No. És mi jött segítségedre?

— Egy véletlen. Ne mondjuk azt. A gondviselés. Szív és akarat, mely érez és cselekszik. A haditanács alatt érkezett meg Ciprianu izenetével egy küldönc, aki szavaim valóságát bizonyította.

— Ciprianutól? Akkor annak egész éjszaka kellett utazni.

— Úttalan erdőkön, hegyszakadékokon keresztül.

Nem is tudom, hogy tehetta azt meg ember?

— Asszony volt.

— Kicsoda?

— Aki eljött a Monasteriáig, bizonyosságot tenni róla, hogy igaz volt, amit mondtam, hogy a jeltűz a véletlen műve csak. Ezzel szabadított ki mindnyájunkat a halálveszélyből. Zenóbia volt az.

— Jaj, jaj, jajajaj! Óh, jaj, jaj, szörnyű jaj! — kiálta föl csaknem éneklő jajveszékeléssel Áron bátya. — Micsoda nagy adósság ez már! Inkább jöttél volna haza azzal a hírral, hogy lekötötted az egész birtokunkat harminchárom percentes adósságban a jebuzeusnak, mint hogy azt hallom tőled, hogy három testvérem fejével tartozom Ciprianu leányának.

De már erre a nagy jajgatásra mégis figyelmes lett Blanka, megállította a lovát, s bevárta, míg a testvérek odaérnek.

— Min pereltek egymás között? — kérde Manassétól bámuló tekintettel.

(— „No most hadd látom, hogy tudsz igazat nem mondani s mégsem hazudni?” — dörmögé Áron.)

Pedig lehetett neki.

— Afőlött nem egyezhetünk ki Áron bátyáimmal, hogy kiket híjunk meg a menyegzői lakománkra? Ő egészen csak a

családban akarja azt megtartani, én pedig szeretném rá meghívni minden jó ismerősünket. Hát te, angyalom, mit szólsz hozzá?

Blanka szelíden viszonzá:

— Nekem senkim sincs a kerek világon, akit lakadalmunkra meghívjak. Igen boldog leszek, ha a ti családotok minden tagja ott lesz arra a napra. Tehát Dávid is. Őt is hívjátok akkorra haza.

— Ott lesz, édes mézsem! — dörmögé Áron.

— De mégis! — szólta Blanka. — Van egy ismerősöm, egy jó barátnőm, akit azóta szereztem, hogy Erdélyben járok, akinek, ha ott lehetne, nagyon örülnék. Ez Zenóbia, Ciprianu leánya.

Áron bátya majd lefordult lováról erre a szóra.

— Amit pedig asszony kíván, az parancsolat — szólta oda nevetve Manassé.

Azzal Blanka egy csókot vetve ujjai hegyével Manassénak, előrelövagolt ismét.

Áron bátya pedig Manassé háta mögött maradt, s onnan dohogott feddő haraggal rá:

— No már sok furfangos emberrel találkoztam ezen a pulykanyomos világon, de se örményben, se zsidóban, se cincárban, se székelyben oly körmönfont félkékzalmárral, mint te vagy, még össze nem kerültem.

Manassé nevetve vágatott Blanka után, s a hegytetőre fölérve, a gyönyörű panoráma részleteit magyarázta neki.

Útjuk kioltott őrüzek szénmaradványai közt vezetett el. Tábornak nyoma sem volt már előttük.

Alkonyatra elérték az Aranyos-parti hidat, s azontúl van már az édes otthon. A sokszor megálmodott kis holdsziget: Torockó.

Blanka egy új világot látott maga előtt, különbözőt mindentől, amit eddig ismert.

E kis sziklazug saját különyszerű életével, jól el van rejtve szem elől, semmi fővonalnak útjába nem esik. Az ő útja, egyedül az ő útja, az a híd Borévnél az Aranyoson át, egyedül az ő számára, az ő költségén épült. S ez a híd is megtekintésre méltó. Százszentendős az már, s annyi idő óta tartja erős járma alatt a rebellis folyót, mely e tájon, mint egy rakoncátlan bércpatak rohan sziklamedrén alá partjait szaggatva, s sziklaszigeteket szed, és rak le kénye-kedve szerint innen amoda. Hídoszlopai valódi római helepolisok, megtöltve kövekkel; egész alkotása tömör, mammutszerű, furfangos.

Napjainkban kényelmes országút vezet már e hídig az Aranyos partja mentében, a meredek sziklaoldalba vágva és építve; ez út kapuja a bálványként felmeredő sziklacsompó, mit a népmonda Leánykakőnek nevez. Történetünk idejében azonban még csak egy lóháton járható sziklaösvény vezetett végig az Aranyos szorosán, Várfalvától Borévig, s minden terhet a lóhátra tett „kerezs”-ben szállítottak ez úton. Egy hosszú bércfolyosó volt az, változatos színű sziklatömegekből alkotva, — valóságos ördög útja.

A borévi hídon túl aztán már kezdődik a torockói út. Egy útvonal merő vasból készítve. Ami századok óta kikerült vasalak a kohókból, abból van verve egy fekete chaussée az Aranyostól egész a Kőig. S ez út mentében emelkednek Torockó kincstárai, a vasbányák, kohók, hámorok, a félévezre-

des munka tanújelei, a körülöttük félkörben felmagasodó fekete dögörök, a kihányt vassalak halmaza, melyben némelyik hámor úgy el van mélyedve már, hogy a teteje nem látzik ki, csak a kürtőjéből fellövellő láng hirdeti, hogy ott Vulkán legényei dolgoznak. — S a föld alatti zuhogás, dübörgés megmondja, hogy nehéz munkát végeznek: a vasat tanítják engedelmelkedni.

A hídnál Barnabás bátya fogadta Blankát és az érkező négy testvért. Kocsikkal jött eléjük, s mikor a menyasszonyt üdvözölte, azt versben cselekvé. El is pirult miatta. Ő magyarázta aztán Blankának azokat, a földbe lebújó házföldelek titkait: az ott a Mezőségbánya; ez a Prudentia, ott következik a Washington; ez a Hermány, az a Cibulás Gárgyás, az a nagy csoport ott a Hármás hámor; ezek itt a mi hámoraink és bányáink, mint megannyi lesben ülő sárkánynak, úgy fénylik a szemük! Barnabás bátya poétai hajlamú ember volt, szertette a költői hasonlatokat.

Egyszer aztán a Hármás hámort elérve, az útkanyarodásnál megnyílt a tekintet előtt Torockó völgye.

Ehhez már nem kellett szóbeli magyarázat. Blanka önkénytelen bámulattal csapta egymásba két keze ujjait, felsőhajtva: „Istenem! beh szép!”

Egy óriási bérctömeg, fehér, mint a csontkoponya, emelkedik fel meredeken, s hosszú, eget emelő sáncfalat képez a völgykatlan előtt, melyet a másik oldalon rengeteg erdővel borított hegylanc zár körül. A kopár szirtfal a „Székelykő”, történelmi ősemlek, barlangjaiban a bronzkorszak emlékműradványai, tetején az ősz székelyvár dűledékével, mely Dzsingisz kán fiának hordáival dacolt egykor; a mongol és székely nyilak hegyeit most is feltúrja még az ekevas; a mongol nyila lándzsás volt, a székelyé szakállas.

De e kopár szirt lábánál, mint egy amfiteátrum páholyosai, mint a Colosseum emeletrétegei emelkednek egymás fölé az emberkéz legszebb remekei: a csinált szántóföldek.

Az ember földet csinált a kőből. Lépcsőzetes karzatokra vágta a sziklát, megtörte porrá, keverte kövérítő anyaggal, s kényyszerítette a követ átalakulni kenyérré. Mint egy óriási étagère, amit megraknak virágcserepekkel, úgy tűnik föl a Székelykő. Négyötöde meztelen, holdhideg sziklafal; az ötödik egy virágágyakra felosztott kert. Hasonló szépet csak Lombardiában vagy Toscanában lehet látni. A késő őszi vetés táblái szép zöld keretet képeznek a város körül, mely a völgy katlanát foglalja el sűrű gyümölcserdők közé rejtett házaival, mik közül magasra emelkedik ki az egyistenvallók tornya aranyos gombjával; az alkony-nap bíborsugárai ragyognak róla vissza. S ugyanezen sugarak aranykődöt szőnek az egész csöndes völgy fölé, bezománcozva a házak fölött elterjedő kékes füstfelleget.

— Ez a mi otthonunk — súgá Manassé Blankának.

S az a túlvilági ragyogvány a nő szemében hirdeté a boldogság végtelen tökéletességét, amiben lelke kéjeleg.

Ez volt egész életének ábrándja mindig. Ilyennek képzelte, álmodta, ilyené színezte ő ki a paradicsomot. Elzárva, elrejtve a világtól; — boldogság, mely nem beszéltet magáról.

S e boldogság tanújeleivel találkozott e pillanattól fogva szakadatlanul. Annál a szép koronás fűzfából képzett sétánynál, mely a patakparton vonul végig, lovas legények jöttek üdvözlőkre sajtászerű rókaprém galléros kacagányaikban, s a piacon, hol a hatalmas patak háromágú víz-sugárban szökik ki a sziklából, nagy néptömeg fogadta őket, melynek éppen akkor adta tudtára Sándor bátya, a népszónok, a Manassé által szerzett békességet a felkelőkkel. Mindenki meg volt azzal elégedve. A szekeret megállították, s Manasséhoz tódultak, hogy kezeit csókolják. Blanka kezébe virágcsokrokat erőszakoltak az odacsoportosult leányok. A férfiak délcegek, a leányok szépek mind. És viseletük oly sajtáságos, ami sehol a világon nem található másutt. Az csak egy, a világtól elválva élő kis népecskének saját képzetéből

származhatott, aki kereste a festőit, az eszményi szépet, s csinált magának egy oly divatot, amit nem lehet utánozni. Hogy miért nem lehet? Azt megtudta Blanka később.

A nép áldása közben hangzott a toronyból a harangszó. Ez már olyan igazi harangozás volt, amilyen Áron bátyának tetszett. „Egy!” „Egy!” A harang, ahányat kondul, annyiszor megfordul tengelye körül.

S ez üdvözlő kondulások tovább kísérik a kedvesen fogadott vendéget, végig a csinos kőházak sorain, miknek ablakain vastáblák, pitvaraikon vasajtók vannak; egész az ősi házig, ahol az utolsó két honn maradt testvér fogadja őket: Bertók bátya, a legöregebb és Anna, Manassé ikernővére.

A két nőt nem kellett egymásnak bemutatni. A találkozás pillanatában egymás keblére borultak, s csak azután néztek jól egymás arcába, mikor már azok egymás könnyeitől voltak nedvesek.

Blanka meg volt lepetve; de kellemesen. Ő egy fájdalomtól földúlt arcot vélt találni, a korai csalódás hervasztó emésztődésével, s talált helyette egy életvidám, ragyogó, kékszemű, telt, piros arcú, szőke fejecskét körülhullámozva göndör aranyfürtökkel, akinek még a sírása is olyan, mintha kacagás volna.

Annán kívül még több asszony is volt a háznál. Rebeka, Bertók felesége: egy magas, nyúlánk természetű matróna; szelíd, nyugodt tekintetű bibliai alak és Zsuzsánna, a népszónok tűzrőlpattant menyecskefelesége; aztán még egy csoport apróbb-nagyobb gyerek, leány, akik mind egyszerre meg akartak ismerkedni Blankával; a kisfiúk hozták neki mutogatni írásait, rajzaikat; a leánykák dicsekedtek neki a babáikkal, s a kis ölbeli baba kivette szájából az árpacukor darabkát s azzal kínálta meg. S aztán mentül jobban hajtotta róla és szidta a sisera hadait Zsuzsánna, azok annál jobban lármáztak körülötte, míg végre a család legokosabb asszonya: Rebeka bemenekíté őt egy oldalajtón át egy mellékszobácskába, ahol

már el volt készítve Blanka számára az utolsó részletig minden új öltözet. Az asszonyi gond kiszámította, hogy aki azon az úton jött Torockóra, melyen Blanka, annak legelső szüksége lesz az öltönyváltás. S ezt nem hozhatott magával.

Blanka azon csodálkozott leginkább, hogy minden úgy hozzáillik, mintha testére volna szabva. Rebeka megsúgta neki: Manassé előre megírta, hogy Blanka termete Annához hasonlít. — Tehát ő most Anna öltönyeit viseli.

És viselte azután az egész ház szeretetét. S az annál a háznál sok volt. Ebben a nagy köztársaságban, melyben senki sem volt elnök, egy törvény volt csak: a szeretet; az volt az alkotmány, a bíró, az volt a király. Az osztotta föl a munkát és a jövedelmet; az gondoskodott kinek-kinek a szükségéről; az örökíté meg az együttmaradást. Se asszony, se férfi, se gyermek nem civódott itt egymással soha. Pedig emberek voltak ők is, szeszélyeik, indulataik csakúgy voltak, mint másnak. De a szeretet volt közöttük a törvény. A haragvónak nem volt, aki ellentmondjon, s kibékíté a szeretet.

Ez volt a fölhalált paradicsom legdrágább gyümölcse.

Az örömnep szokás szerint nagy áldomással végződött; meg voltak híva a családi lakomára a város notabilitásai, az őscsaládok fejei, kiknek eredetét egy erdélyi tudós a makka-beusokig vezeti fel, a lelkész, a bírák, a tanárok s a nemzet-őrség altisztjei. A nagy családi étterem egészen megtelt velük.

Blankának volt mit bámulnia Zsuzsánna néne gazdaszszonyi talentumán, kinek azon a feladaton kívül, hogy egy nagy társaságot közmegelegedésre ellásson mindennel, ami kívánatos, még arra is figyelmének kellett lenni, hogy az asztal vendégeinek minő kényenckedéseit kell kielégíteni. Mert ahány ember, annyiféleképpen szereti az ételt elkészítve látni. Egyik tejszínnel óhajtja a puliszkát, a másik kászutúróval; egyik pörköelve a malacot és paprikás lében, a másik ropogósra sütve nyárson. Rétesben, bélesben s a to-rockói „somodi”-ban pedig ahány ember, annyifélet kíván. Tisztelendőnek, bíró uramnak saját kedvenc ételeik vannak, amikről nem szabad megfeledkezni. Az egyik tanár is, tiszteletes Vernezs uram, kivételt képez. — Magában a családban a legöregebb bátya egész háza népével együtt vegetariánus. Azoknak csak növényi eledelt szabad feladni; ők soha húst nem esznek. És a többiek, kik velük egy asztalnál lakomáznak, nem akadnak fel e különösségben; nem bosszantják őket kínálgatásaikkal, nem gúnyolódnak velük; ők amellett egészségesek és meg vannak elégedve.

A tanár azonban nem veszi igénybe a maga részére a gyülekezet toleranciáját. Vernezs uram hódítani, küzdeni és téríteni

akar a maga meggyőződése mellett. Ő a környékbeli vegetariánusok doktora és patriarchája. Csak a csontja meg a bőre; de az eltörhetlen csont és elviselhetlen bőr, aminek semmi sem árt meg. Ő az igazi ortodox vegetariánus! Még a növényféléket is csak nyersen eszi, sohase megfőve vagy sütve. Az ő osztályrésze a gazdag lakománál vékonyra szelt retek, hosszúra hasgatott murok; élő állattól nem fogad el egyebet, csak a mézet. Kenyerét apró dercepogácsák képezik, minőket gazdasszonyaink kenyérelasztóul szoktak megaszalni a napon. S minthogy éppen Áron bátya mellé került az asztalnál, még kötődik vele, kínálgatva őt a nyers sárgarépájával, amit ez nemzeti büszkeségből utál akármi alakban.

Blanka ájtatos kegyelettel figyel e rendkívüliségre; azt hiszi, hogy ez valami vallásos fogadalom. Áron bátya, ki vele szemben ül, észreveszi ezt a gondolatot az arcáról, s nevetve mond neki:

— Azt ne gondold ám valahogy, drága briliántom, hogy a nyers gyökérévés a hitágazatunkhoz tartozik, mert akkor én rég kikeresztelkedtem volna belőle; vagy elmentem volna egy olyan világrészbe, ahol a fán terem a rostélyos.

S hogy hitvallása becsületét megmentse, kapott is a tányérjára egy olyan darab sült húst, mint maga a tányér, amiből a piros lé kiszivárgott, amint a villát belesúrta.

— Aki pedig az állat vérének megkóstolja — mondá a tanár —, az az embervérre is rászomjazik.

— Márpedig a tanár úr lakomáiról szoktak a vendégek véres szájjal hazajönni — vágott neki vissza Áron bátya.

S minthogy előlött az egész asztal népe nevetett, Áron bátya megmagyarázta a célzás értelmét Blankának. Vernezs tiszteletes úrnak keresztneve is van; Lajosnak híják; a nevenapját ő is meg szokta tartani; a vendégeinek olyankor felhord mindent, ami csak jó és drága: nyers murkot, burgonyát, zöld mandulát, borsót s végül egy tál jó érett paradicsomalmát. Aki ebből eszik, bizony véres lesz tőle a szája.

A tanár úr ezt is komolyan vette.

— Csak egy évig laknék ön a növények országában, sohasem kíváncsoznék onnan többé vissza.

— Hiszen én is szeretem a növényt — a sült mellé — mondá Áron bátya, kezébe fogva egyet azon szárazul föltett zöld hagymák közül, amik különösen az ő számára voltak rendeltetve.

— És tudja-e ön — szólt a tanár —, hogy azon hagyma, mely ez évszakban már ritkaság, s egyedül az ön kedvéért természetik, egyike a legritkább növényeknek, amik egy botanikus érdekeltségét felkölthetik; ez az „*allium obliquum*”, ami egész Európában nem jön elő másutt vadon, mint a Tordai hasadéokban. Bölcsője az Euphrat vidéke. Valószínű Carus cézár légiói hozták onnan magukkal, azok honosították meg Salinopolis vidékén.

Áron bátya bekapta a hagymát.

— Né! bizonyára mondom, valóságos perzsiai íze nagyon neki. Mintha csak abajt szakították volna Semiramis kertjéből. Kóstold meg rózsaszálom, milyen fölséges.

Ez a kínálás Blankának szólt.

Csak akkora kis hagyma volt az, mint a legkisebb mogyoró.

És mégis, mikor Blanka mosolygó ajkaihoz vitte Semiramis és Vasthi királynő kedvencét, nagy, beszélő szemekkel Manasséra tekintte félve.

S csak hárman értették meg e tekintetet: ő, Manassé és Áron bátya.

Mert Semiramis és Vasthi királynők óta mind a mai napig mindig a Salamon pecsétje volt a női ajkon a hagyma.

Vasthi királynő azzal veszté el koronáját, hogy férje, Ahasvér király hívására azt izente neki vissza: „ma hagymát ettem.”

— „Mi ketten” ne féljünk tőle — szólt ravaszul hunyorogva Áron. — Én élhetek vele holtig, te pedig tizenegy hétig.

Blanka elérte azt. A Székelykő völgyében a vőlegény és menyasszony az eljegyzés idején át végtől végig az utolsó napig tanulják egymást — tisztelni. Az első csókot az esküvő után váltják.

Anna segélyére akart sietni Blankának; most már ő is elérte a példálózást.

— Áron bá! Az nem lesz olyan hosszú idő.

— Nézd, a kedves galambocska, hogy akarja tanítani a vén baglyot, merre kelljen botorkázni a sötétben. Hát szám-láljunk, édes mézsem. Holnap bejelentjük az esperesnek, hogy Blanka húgunk egyházközségünkbe akar átlépni; a törvény azt rendeli, hogy két hét múlva újra meg kell jelennie ugyan-ott s ismételni előbbi elhatározását. Ez két hét. Aztán jön hat hét a válóperre. Egy krajcárral sem adják alább. Ez már nyolc. Aztán még a háromszori kihirdetés. Tizenegy. Bizony hetvenhét napig lesz teneked éjjeli, nappali társad a mi kedves virágszálunk.

Mire Blanka és Anna szerelmesen megölelték egymást.

Blanka nem is lett rosszkedvű.

— És én még öt napot adok hozzá.

— Hogyhogy?

— Úgy, hogy én nem megyek holnap mindjárt az esperes úrhoz, hanem megvárom előbb a vasárnapot; elmegyek a ti egyházatokba, végighallgatom a szertartást, s csak azután nyilatkoztatom ki, hogy híve akarok lenni e gyülekezetnek.

Áron csak elbámult ezen az okos beszéden. Sehogy sem illett az arra az ártatlan, semmi bölcsességre nem formáltott ajkakra, amik azt elmondták.

— Hallja ezt, nagytiszteletű úr! — szólt oda az esperesnek. — A mi oltáriszentségünk nem akar egyik templomból a másikba átköltözni, amíg meg nem tudja, hogy ott mi lakik. Bizonyosan nagyon megrémíthetették szegénykét, akik le akarták beszélni. Hogy mi kisgyermekek vért használjuk az áldozathoz. Hogy a Bafomet bálványt térde-

peljük körül. Hogy a Jézus Krisztusnak, a mi szerelmes urunknak viaszkból épített alakját gombostűkkel szurkáljuk szíve táján.

— Eredj, nagy bolond vagy Áron! — csattant fel erre Anna, s meghajítá bátyját egy kis galambkával. (Szokása volt asztal fölött kenyérgalacsinokból apró madárkákat alkotni remeklő ügyes ujjakkal és futó nyulacskákat, egérvéket. Egy ilyen plasztikus alakot hajított Áron felé.)

— Senki sem szólt mirőlünk Blankának semmi rosszat — mondá Anna —, de Manassé bizonyára megmondá neki, mikor a kezét megkérte, hogy a mi egyházunk nem átjáróház találkozni akaró szívek számára; nem azilum más vallás elítéltejének. Ismerje meg elébb az Istent és az embert, kívül e ház megtelik, azután kérjen benne magának helyet.

Blanka elbámulva tekintte Annára.

— De hát hogy tudod te ezt, hogy Manassé hozzám így szólt. Egyedül voltunk; sík tenger közepén; száz meg száz mértföldre innen. Se madár, se felhő nem járt fölöttünk, hogy elhozhatta volna hozzád, amit Manassé beszélt.

— Hát nem tudod, hogy nekünk kettőnknek van egy lelkünk? — mondá Anna, s aztán kezét az asztalon átnyújtva Manassénak, sokáig néztek egymás szemébe, azzal a mondhatlan gyönyörérzettel, amiben egy kétfelé osztott lélek kéjeleg, midőn saját felével ismét összetalálkozik.

A nagytiszteletű úr kenetteljes áldomása ismét helyreüté a derült hangulatot; költői virágokat s bibliai forgácsokat használt hozzá — igen szép tósztt volt.

Mire az áldomások egész sorozata következett, vígak és lelkesültek, egyszerűek és felcikornyázottak; és egyetlenegy hang el nem árulta az egész asztal fölött, hogy a mai nap ünnepélye több, mint egy vidám eljegyzési lakoma; — ez egy komoly népünnep, a Torockó és a dákoromán felkelők közötti békekötés áldomása. Mindenki tudta, hogy az egyetlen vendég előtt ezt el kell titkolni — amíg lehet.

Tehát nyolcvankét napig leszek a te éjjeli-nappali társad! — szólt Blanka, Annát szívéhez ölelve, midőn késő éjjel kis hálószobájukban egyedül maradtak.

Úgy örült annak a gondolatnak, mint egy gyermek.

S ahogy a gyermek szokta, első dolga volt annak a kis szobának, mely új otthona lett és lesz sokáig, minden titkai-
val megismerkedni.

Megismerkedett a könyvekkel, amik Anna asztalán sorba voltak rakva. Az rá nézve mind érdekes újdonság volt. (Őelőtte oly gondosan eltitkolták eddig, hogy van magyar irodalom a világon.) Azután a hímszeteket kutatta föl. Azután Anna kanári madarával ismerkedett meg, mely a lámpavilágra egyszerre elkezdett énekelni. Majd meg előkutatta valahonnan társnéja rajzmappáját. Anna igen szépen rajzolt, akvarelljei remekek voltak. Hogyne, neki mindent kell tudni, amit Manassé tud, hiszen egy lelkük van. A szoba falai is mind az ő rajzaival vannak tele, igen egyszerű fekete rámákban. Óh, mi kedveseknek találja azokat Blanka. Nem győzi őket végignézni. Hiába unszolja Anna a lefekvésre. „késő már az éj!” Azt mondja, nem álmos. Mindent meg akar látni előbb.

Egyszer aztán visszadöbben. A lélegzete eláll. Egy kis tojásdad, gömbölyű rámában pillantott meg egy képet, melynek látása vértet megfagyasztja. Egy szép, eszményi férfiarc. Az ecset, mely azt lefesté, szeretet melegéről tanúskodik. Élethűség és eszményítés találkozik benne. A szemek ragyognak, az arc büszkén mosolyog, az egész tekintet csábít.

Ez Vajdár Benjámín képe.

Sírbolti rém nem ijeszthető meg Blankát jobban, mint ez a kép.

Hát még e rejtett paradicsomba is be tudott az jutni, hogy ott is üldözze őt!

Anna észrevette Blanka arcán az önkénytelen indulatkifejezést, s mikor annak zavart tekintetével találkozott, mélyen felsóhajtott:

— Manassé szólt neked őfelőle?

— Én ismerem őt jól — szólt Blanka, s nem bírta idegeiről eltiltani a borzadály végigreszketését.

A leány két összetett kezébe szorítva Blanka kezét, könnyörgött neki oly gyöngéd, oly búbánattelt hangon:

— Óh kérlek, ha valami rosszat tudsz felőle, ne mondd el azt nekem!

— Te most is szereted őt? — kérde Blanka szájalommal és megrettenéssel.

Anna ágya szélére roskadt, s két kezét térdei közé szorította. Szép, göndör fūrtei, mint a gyászfűz ágai a síremléket, takarták el arcát.

— Ő engem megölt. Ő sok olyant tett, amit férfinak, becsületes embernek nem szabad tenni; — és én mégsem tudom őt gyűlölni. „Tegnap még szerettelek, holnap már gyűlölni foglak!” — Lehet azt *mondani*, lehet azt *megtenni*; de nem lehet azt — *érzeni*.

— Szegény Annám! — suttogá Blanka, s eltakarta arcát e kép elől, mint aki fájós szemét őrzi a szűrő lámpafénytől.

— Én tudom, hogy ő becsületes! — szólt titkos suttogás hangján Anna. — Asszonyok vannak itt, kik mindent elmondanak. Azt hiszik, meggyógyítanak vele. Mit ér az? Aki igazán beteg, nem lehet azt rábeszéléssel meggyógyítani. Hányan voltak már, akik vártak egy messze elutazott alakra. Vártak rá, míg az körülutazza a földet, a világot, s vár-

ták, hogy aki az egyik égsark felé elment, a másik felől majd visszajön. És azalatt nem szűntek meg szeretni.

— Ha csak a földgömb feküdne köztetek! — sűgá Blanka.

— Igaz! — mondá Anna, arcát a tenyerébe nyugtatva.

— A földgömb nem olyan véghetetlen, mint egy bűbájos arc, mely két szív közé áll. Azt nehezebb körülvitorlázni, mint a világot. Az hosszabb út, mint a tengerészeké.

— S ha csak egy bűbájos arc állna köztetek — rebege Blanka, leülve Anna mellé s annak fejét a keblére vonva.

— Azt is tudom. Az egész világ áll közöttünk. Az ég és a pokol. A becsület, hit, hazaszeretet minden törvénye szakít el egymástól minket. Én nem mehetek oda, ahova ő. De ő jöhet oda, ahol én vagyok.

— Te azt hiszed?

— Mint az egy Istent! — szólt fellángoló szemekkel Anna. — Nem. Azt nem remélem, hogy valaha boldogok lehessünk együtt; hogy ő nekem valaha bármilyen örömet adhasson. Ahhoz nincs hitem. De hiszem, bizonyos vagyok felőle, hogy az út, melyen ő elindult, ide, e ház küszöbéhez visszavezet; hiszem azt, hogy egykor összetörve, megalázva, az egész világtól gyűlölvé, eltaszítva ide fog vánszorogni az utolsó menedékéhez. És akkor az, akit senki sem szeret többé, fog találni egy szívet, aki sohasem szűnt meg őt szeretni, s akinek akkor nem lesz egyéb életgondja, mint az ő sebeit, amiket a világból elhozott, begyógyítani, s a szennyfoltokat, amiket homlokán elhozott, letisztogatni. Ez az én erős hitem!

S e szónál a leány alakja felmagasodott és arca ragyogott.

Egy angyal, aki egy ördögöt szeret!

— Lásd — szólt Blankának a képre mutatva, mely most is immortelle-koszorúval volt körülfonva —, ez a kép itt szobámban (akarata ellen) tanúvallomást tesz mindennap arról, hogy a mi családunkban mily végtelen nagy a szeretet. Testvéreim mind gyűlölik őt, és mégis, mert tudják, hogy én még most is szeretem, nem dobják e képet a tűzbe, a pocso-

lyába; itt hagyják szobámban. Nem bántanak meg azzal, hogy egy más alakot hozzanak elé, aki nálánál jobb, hogy őt elfeledtessék velem. Tudják, hogy mennyire szeretem, s kímélik azt, amit más meg sem ért. Óh, kérlek, ha neked is van okod őt gyűlölni, törd el az ittlétét, ahogy a többiek eltűrik, és ne lásd meg!

És Blanka most még jobban gyűlölte azt az embert. Eszébe jutott a szép Cyrene s összehasonlítást tett a két alak között. Hogy amaz maradhatott a győztes!

— De lásd, én sem vagyok háladatlan irántatok — szólt mosolygó arccal Anna. — Nem lát engem senki kisírt szemmel; nem keverem senki jókedvébe sóhajtozásomat. Derült vagyok, érdekel minden, ami körülöttem történik. Arcom sem ijeszt meg senkit panaszt tevő halványságával. Nézd, milyen piros vagyok; akár csak te magad.

S Blankát a tükör elé vonva, odaszorítá arcát annak az arcához, s aztán vitatkoztak egymással, hogy melyikük pirosabb.

— Pedig te boldog vagy. És boldog fogsz lenni! — mondta a leány. — Manassé paradicsommá teszi rád nézve a földet. Óh, ha te őt egyszer úgy megismered, egész a szíve fenekéig, ahogy én ismerem!

Blanka nem állhatta meg, hogy gyöngén el ne nevesse magát. A nővér jobban akarja ismerni testvérét, mint ő, a szerető!

Anna pedig elkomolyult.

— Tán nem hiszed? Láttad őt már haragudni? Ellenféllel szemközt állni?

— Láttam.

— S mit tett akkor?

— Homlokán két égő folt támadt olyankor.

— Az, az! És tovább?

— Szemei kigyulladtak, arca kővé látszott meredni; melle küzdött a rajta fekvő rémmel, míg lassan ő lett a győz-

tes; arcvonásai kiderültek, elmosolyodott, s aztán hidegvérrel szólott tovább.

— Akkor nem láttad még az igazi szenvedély arcát nála, ahogy én láttam őt, mikor az őt megbántott erős férfit fél kézzel felkapta övénel fogva, s úgy vágta a lábaihoz, hogy egész atyafiságának kellett összefutni, hogy őt fölszedje a földről. Mikor haragjában szól, megrettent vele egy sokaságot, s minden fegyver úgy otthon van kezében, hogy meg nem mérkőzhetik vele senki. Ugye, ilyennek te nem ismered őt még?

— Nem — szólott Blanka elámulva.

— És lásd, mikor a gyász megesett házunkon, ami menyasszonyi koszorúmra az özvegyi fátyolt akasztá, egész családkban nagy felháborodás támadt. Bátyáim esküdtek, hogy megölik azt az embert, ahol összetalálkoznak vele. Csak Manassé hallgatott. A többieket nem kísérlém megengesztelni. Tudtam, hogy haragjuk őszinte ugyan, s ha megsértőjüket közre kaphatnák, annak rossz vége lenne. De ők nem mennek utána a világba, hogy őt keressék. Torockói embernek már Erdélyből kimenni is, külföldi út; Bécsbe, Rómába erővel sem hagyja az magát vinni. Hanem Manassé bizonyosan találkozni fog vele; egy városban laknak, egy világgörben élnek, utaik keresztezik egymást. És ő hallgat. Őt vettem elő. Szobájába mentem; még rajtam volt a menyasszonyi ruhám. Manassé útra készült; éppen egy pár pisztolyt akart eltenni tokjába. Az egyik pisztoly a kezében volt. Én odamentem hozzá, vállára borultam s azt mondtam neki: „Manassé, lelkem! Fogadd meg nekem, hogy nem ölöd meg azt az embert; nem pusztítod el nyomorultul! Mert az »énnekem« fájna”. Manassé rám nézett — úgy, ahogy te mondd: lángoló szemekkel, homlokán az a két veres folt kigyulladt, arca olyanná lett, mint egy márványszobor, s amíg melle zihálva küzdött a rajta fekvő démonnal, azalatt annak a pisztolynak a csöve, amit kezében tartott, e szörnyű önküzdelem közben rettentő öklei kö-

zött meghajlott, mint egy viaszgyertya, és úgy maradt. Én bámultam és kacagtam, „Lásd, nem is lőhetnél vele többet! Isten és önmagad álltok mellettem; ne öld meg, ne pusztítsd el”. És akkor megölelt, megcsókolt, s aztán öklét feltartott hüvelykujjával égnék emelve, mondá: „Fogadom neked, hogy nem ölöm meg, nem pusztítom el őt, mivelhogy az a te szívednek fájna!”

Mennyire fölmagasodott Blanka lelkében e vallomás alatt Manassé alakja! Eddig csak felét látta annak. Az ikertestvér lelke volt a kiegészítő rész. Eddig csak bámulat tárgya volt előtte az önuralom, mellyel Manassé a bosszúállást elutasította magától; azt hitte, rideg, vallásos dogma annak a kútfeje; most aztán megtudta, hogy ami azt az elátkozott embert védelmezi, ami azt, mint az Iliász és a Niebelungen hőseit sértetlenné teszi, az egy szeretni soha meg nem szűnő szívnek örök varázslata; egy sóhaj, egy néma imádság burkolja körül az átkozott démont, amit kard, golyó keresztül nem járhat. Manassé a szerető nővérnek adott fogadalmat emelte hitágazattá. — Most már imádta őt az asszony.

Blanka boldogsága utópiáját találta fel az Annával megosztott kis szobácskában.

Nem is gondolunk arra, minő kincs két rokonszenves nő egymásra nézve.

Szeretőt találni: mindennapi dolog; de testvért találni: a sors kegyencei számára tartogatott szerencse.

Aki előtt egy nő szívének legrejtettebb titkait elmondhatja, s aki azt megérti; azokat az ezerféle apró bajait a női szívnek, amiknek felfogásához még a legodaadóbb férfikedélyben is hiányzik az érzék; azokat a nevezetes gondokat, amik a férfira nézve bohó semmiségek, de miket egy másik nő teljes értékükben méltányolni tud. Aztán a leghívebb, a legszeretőbb férfi is nem ismer egyenjogúságot, ha meghallgatja is a szeretett nő panaszait, aggodalmait, ha talál is rájuk vigasztalást, de a maga baját viszont nem panaszolja el neki, nem engedi a homlokát elülő felhők titkait kitalálni, bűjút, keservét tartogatja magának, megcsalt reményeket, megtorolhatlan sértéseket büszke elmondani az ő szerelmese előtt, bezárja a száját s csak magában évdik — míg a rokonszenves nőszív a vele közlött panaszra a saját panaszával felel, kitarja a maga világát, engedi a testvérelket egészen beleköltözködni.

Blanka és Anna egész hajnalig nem aludtak el; mindig volt egymásnak mit beszélniök, alig várhatták, hogy a se-lyemszálakat, amik éltük eszményeit képezték, úgy keresztül-kasul szőjék egymáson, hogy azokból utoljára egy szétbontatlan mintarajz alakuljon.

Hogy közleményeikben Manassé és Benjámin volt a két főalak, az természetes. Mindketten megegyeztek végre abban, hogy aki Benjámint oda fogja kényszeríteni, ahol őt Anna akarja látni, az Manassé leend.

Hanem azért mégis fölébredt Blanka, mikor az első nap-sugár besütött az ablakán, s az ódon üvegkarikákon keresztül bíborpiros világot odaveté az ő ágyára. Annát is felkölté.

— Nézd, már hajnal van.

— Pihenj még, édes — súgá neki Anna —, ez még csak az „első hajnal”. — A Keresztesmezőn jött még csak fel a nap.

S néhány perc múlva eltűnt a bíborsugár a falról, s ismét úgy lett, mintha bealkonyult volna. Blanka szempilláit lecsukta az álomtündér.

Jó egy óra múlva aztán Anna ébreszté fel őt.

— Most van nálunk hajnal, kedves.

Akkor villant ki az első lángsugár a Székelykő fölött, s most már Anna vánkosaira sütött az.

Torockón kétszer látják a napot felkelni, nem kell e tü-neményért *Ava Saxa* szikla előfokára vándorolni.

A férfiak már nem voltak otthon a háznál, mikor Blanka és Anna hálószobájukból előjöttek. Manasséről azt mondták, hogy a családi birtok ügyeinek rendezésében jár. Annálnagyobb dolga is volt: elrendezni a békeegyezményt szülőtevérosa és a dákoromán fölkelők között.

Reggelizés után a meleg őszi verőfényen kísétált a két fiatal hölgy a kastély parkjába, melynek berendezése műértő kézről tanúskodott. Apró mulatóházak, darázs-köböl rakott grották, teleültetve havasi virággal, csörgeteg patakok, haty-tyúktól átszelt halastavak élénkíték az őspagonyt; a remontant rózsák utóvirágai búcsúztak a múlt esztendőttől, s százados vadszőlőtő még sárguló lombbal koszorúzta be az óriási tölgyfát, mikor már annak a saját levelei rég lehulltak. S ez a tölgyfa takarja be azt a csendes halmot, hol az apa és anya

hamvai nyugszanak. Előtte egy fehér obeliszka áll, azon e szók: „a legjobb szülőknek!” s alatta a kilenc testvér neve. Azt a tölgyfát pedig még a nagyapa kedvenc szajkója ültette. A fecsegő madár, mikor gazdáját eltemették, utánament, s a domboldalba, ahova eltűnni látta, egy makkot dugott el a csőrével; abból nőtt a tölgyfa. Minden fának, minden kődarabnak története van itt, s egy-egy mohos szikladarab emléke felvezet az Árpádok és első honfoglalók korszakáig.

Majd a nyáron, a nagy pünkösdi népünnep alkalmával el fogják vezetni Blankát a Székelykő tetejére is, ahol az ősi Székelyvár utolsó sáncfala fennáll még, amiről annyi hősege beszél, annyi népmonda dalol még. A magyar nép legrégebb mítoszának bölcsője, oltára ez a völgy, ez a bérc.

Dobszó szakítja félbe a beszélgetést.

A „Kő” felől porfelleget verve közelít egy harcias csapat. Blanka és Anna a parkot átszelő patak hídjára felállva nézik az előttük elvonulókat.

A torockói nemzetőr dandár két szakasza az, mely a megkötött békefrigy után a sziklaszoros oltalmából visszatér. Egyik szakasz hajlott korú férfiakkól áll, a másik tizenhat éven aluli ifjakból. Ami e két életkor között esik, az elment honvédek. Jól vannak fegyverezve mind; hogy miként látták el magukat szuronyos löfegyverekkel, az Áron bátya titka. Felvonulásuk példaszzerű és a rendes csapatokhoz illő. Az ifjak szakasza az akkori idők harci indulóját énekli.

Blanka tenyerébe tapsol; azt gondolja, népies multság ez.

Pedig ha Manassé közbe nem jön, ma és holnap ez éneklő ifjak egyharmada ott festi vérével a Kő patakának megáradt habjait.

Most azután az a kis sziklaöböl akár egy bűvös üvegharang alá volna letakarva. A négy égsark felől mindenünnen fognak felé tódulni a pokoltól szabadon eresztett szörnyetegek. Ezt bűvkör veszi körül, nem törhetnek át rajta. Szétmállanak, köddé válnak, mikor határát érintik.

Azalatt a sziklasziget boldog védencének elég ideje marad új hazáját megismerni.

Mindenütt együtt járnak Annával, s az minden háznál otthon van.

A holdsziget városkája sajtyszerű kis telep ezen a világon.

Magára hagyatva; körülvéve elhanyagolt, messze visszasett idegen népfajtól, mely faviskókban lakik, rongyban jár, sötét-ségben lát; — e kis darab föld egy önmagából született kultúra telepe. Minden saját teremtménye, mint Japánnak, Kínának vagy az inkák birodalmának.

Rendes város, amelyben nincs se prókátor, se orvos. S a pört mégis eligazítják, s a nyavalyát mégis meggyógyítják. Boltja nincs, de azért mindent megtalálni benne, ami az élet kényelmére szükséges. Ismeri a pompát, a fényűzést, de azt mind maga állítja elő; a határán túl nem kér senkitől semmit. Szeret jól élni, vigadni; de egyetlen csapszéke nincsen; az idegen számára vendégfogadó minden ház; az ott lakó pedig mit keresne a korcsmában?

Azt mondják, hogy lakói valaha (ötszáz év előtt) németek voltak, eisenwürceli települők; de most a legtisztább, a leg-tibátlanabb magyar nyelvet beszélnek.

S a kis maroknyi népnek tanodái vannak, mikben filozófiát és költészetet oktatnak. Külön osztályuk van a mechanikai és technikai tanulmányokra. Leányneveldejük legrégebb az országban.

Blanka elbámult, mikor meglátogatta a szegény nép gazdagságát. Mert az gazdagság.

Alacsony házikó a gimnázium és nevelde. Valahány angol utazó ott járt, mind belecsapta még a homlokát a bejárat alacsony szemöldökfájába. Mert valamennyit figyelmeztették bár előre a bemenetkor, hogy vigyázzon az ajtóra; azt őseik háromszáz év előtt apró emberek számára építették; de amint odabenn az egyszerű parasztfiúkat a klasszikusokból felelni s a parasztleányokat zongorázni hallotta, bámulatában mind elfeledte a fejét kijövetkor aláhúzni.

Szerencsére Blanka nem nőtt olyan magasnak.

S a kis sziklaváros nem éri be azzal, hogy a maga gyermekeit nevelje, még idegeneknek is menedéket tár fel. Szegény székely fiúk messze földről vándorolnak Torockóra, s ott adnak nekik ingyen kenyeret és tudományt.

S hogy mulatsága se hiányozzék a kis szigettanyának, még azon a héten szombat este, azok az emberek, akik egész héten át dolgoztak, ellenség előtt álltak, Blanka tiszteletére nagyszerű hangversenyt rendeztek ott abban a tanodaházban, hogy arra a hercegi úrhölgy azt mondá, hogy olyan szépet nem hallott életében.

— Látod — mond Anna —, ez a mi Scala-színházunk!

Blanka egészen új életmódot talált maga előtt: teljes ellentétét az eddiginek.

A Cagliari-palotában egyedül, elhagyottan élt, a világtól számkivetetten; környezete zsoldért hízelkedő, alattomban ellene áskálódó, kémkedő, renyhe had. Egyedüli látogatója a csábító szép kísértet, a vetélytársnő, a bűbájos démon; hálótársnője a zengő szoborkép; künn a társaságban cselszövény, hazug barátság, álszenteskedés, hízelgő irigység s áldozatai fölött kacagó bosszúvágó. — A templomban bársonyba öltözött hölgyek, kik az imakönyvbe nézve sutognak egymáshoz forró szerelmi kalandokra s jéghideg politikai merényletekre kiadott jelszavakat, míg fenn a kórusban magasztos hangok éneklék Palestrina himnuszait, s azalatt a redució a pápák síremlékéhez köszörülék orgyilkaik pengéjét.

Itt pedig egy közös házban lakó testvércsalád, melynek minden tagja munkában tölti el a napot, s jól megszolgált kenyerét a közös asztalra felhordja. Minden öröm és gond közös mindenkivel. Az új családtag pedig kegyence mindenkinek, akinek az első belépése óta a ház küszöbén kedvét keresi a ház apraja és nagyja. Még dolgot is találnak a számára; tudják, hogy neki ez is öröm lesz. Az első naptól kezdve úgy szeretett volna segíteni mindenkinek; a konyhán sütni-főzni, a kertben a konyhanövényeket télire elrakni; a majorházban a baromfiakat etetni; odabenn a gyermekek számára ruhát szabni, varni; — de ezt mind nem engedték neki. Ehhez vannak mások, akik jobban értenek. Találtak aztán ki a szá-

mára valamit, ami egészen neki való volt. A családi számvívőséget. Kapott egy nagy könyvet, amibe az ő feladata volt följegyezni a napi kiadásokat, a mosásba adott fehérneműt, a cselédek előlegezéseit, az apró bevételeket és a többi. Valami prózai lélek számára végtelenül unalmas feladat; de egy költői kedélynek valódi mulatság. Az annak olyan, mint a szárazföld a tenger istennőinek. Az egymás alá rakott számok: a sorok rímei, s az egész teletölt oldal, végén a „summá”-val (ha jól kiüt) a legsikerültebb poéma! (Mikor én mulatni akarok, akkor én számadást csinállok.)

Következett aztán (a *munkanapok* végén) az Úrnak napja, a vasárnap.

Ami után Blanka oly régen óhajtozott.

Egy ünnep abban a házban, amelyről Manassé azt mondta, hogy az nem átjáróház találkozó tartó szerelmesek számára.

Vajon milyen lehet az ő templomuk? milyenek az ő szertartásaik?

Aki Rómából jön, ugyan mire lehet ez még kíváncsi templom dolgában? Találhat-e az még a torockói völgykatlanban valami újat?

Találhat.

Egyszerű, fehérre meszelt négy fal, sima boltozattal. Két karzat a két végében, közepén a szószék, az előtt az Úr asztala.

Férfiak és nők, legények és leányok mind külön ajtókon jönnek be az Úrnak szentelt házba. Legelőbb az ifjú legények. Azok elfoglalják a karzatokat, az orgona karzatát a tanulók. Azután belépnek a családos férfiak életkor rendje szerint. A legelső padsor szemben a szószékkal az előjáróké, a nép elnevezése szerint a „nagyfejűké”.

A szószék melletti baloldali padsorokat a város tekintélyes családjai foglalják el. A legelső pad magával az Adorján családdal teli van; egy másik a Zsakókkal, harmadik a Boslákkal, kiknek neveit mint alapítókét az iskolák aranykönyvei tartják megörökítve.

Blanka most látja a torockóiakat először ünnepi öltözeteikben. Hétköznapi durva munkásöltöny van rajtuk, a férfiakon a ködmen, az asszonyokon a „muszuly”.

Valami sajtószerű, sehol másutt nem található viselet a torockói, csupán egy város népe számára kigondolva; valami vegyülete a németnek és magyarnak.

Fekete, bárányszőrrel prémezett dolmányok a férfiaknál, ezüsthogyalatú carniol és ametiszt gombsorokkal, miknek nyitott eleje közül kilátszik a finom bőrmellény, arra tarka cikornyák hímezve selyemmel, aranyfonállal; a derekat tenyérynői széles piros bőrvöv szorítja át, színes szironnyal gyönyörűen kivarrrva, s a délceg öltözet fölé van vetve panyókául a sujtásokban gazdag kacagány, magasra fölálló rókaprém-gallérral; azt hatalmas ezütsatok tartják összekapcsolva a mellén; kétoldalt hat sor ezüsthogyal. Ez a nép fényűző! Jól teszi! Sajat tenyere izzadt érte, amiben pompázik.

Amint a férfiak helyet foglaltak, jönnek a házas nők.

Párizs minden divatja neveléses erőlködés ahhoz a fantáziához, amivel e földműves nép asszonyainak jelmezei dicsekesnek. A menyecskek islógos ingpatyolatja, a csipkék, hímzettek, fodrozatok remek összeállításai, az eszményi vállfűzők, zsinórövek, a prémes palástok, a redőgazdag *fersingek*, a klasszikus ráncvetésű *garáznák*, a selyem előkötények kimeríthetetlen változatait mutatják föl az asszonyi szépízlésnek, amit tökélyre emel a fekete csipkefűző, festői hajításokban átkötött fehér fátyolkendőjével.

Mikor a nők helyeiken ülnek, akkor jönnek be végre a negyedik, hátulsó ajtón a hajadon lányok; egyszerre, párosával, s kétoldalt a nők háta mögött foglalnak helyet. Utoljára jönnek a gyermekek. Gyönyörű falanksz! Murillo és Bernini angyalai; csakhogy elevenen.

Ez a torockói templom pompája!

Róma templomainak a falai ragyognak a művész remekétől, de népe rongyos és szurtos. A torockói imaház falai mezte-

lenek, de népének arca ragyog a boldogságtól; az aranyat, a selymet, a dicsekedő pompát nem a szent szobrok, hanem az emberek viselik.

Az volt a Canova, az volt a Michel Angelo, aki ezt a kődarabot kifaragta ilyen szobornak!

Egy durva, idomtalan kődarabot, mit a vaksors Ázsiából, vagy a finn pusztákról, vagy ki tudja honnan szeszélyében ide hajított. Az „ember” boldogsága, a nép pompája az Isten házának legnagyobb dicsősége!

Az egyszerű ének után a lelkész föllép a szószékbe s beszél a gyülekezetnek — nem a csodákról, nem a misztériumokról, hanem arról, amit mindenki megért: hazaszeretetről, embereknek egymás iránti kötelességeiről, a munka áldásairól, Isten végtelen irgalmáról, a jótetteknek önmagukban föltalált jutalmáról.

Imájában megemlíti Jézust, mint Istennek szerelmes *fidt*, embereknek követendő *mintaképt*.

És nem tagadja meg az üdvöt és paradicsomot azoktól, akik más úton, más csillagok vezetése mellett indultak azt fölkeresni.

Azután hazabocsátja a gyülekezetet.

Legelőbb eltávoznak az egyház vénei, a férfiak, akkor felkerekednek a házasnők, s azok mögött akkor egyszerre előtűnnek Torockó drága kincsei: az eddig rejtve volt hajadonok.

Hat hosszú padsort töltenek meg egymás végtében.

Mintha a „szépek könyvei”, az almanachok sorbaszedett címarcképei elevenültek volna meg, úgy tűnik elő száznál több eszményi arc és alak egy csoportban.

Viscletük harmonikus egysége a fehérnek. Fehér irhabőr ujjatlan mente, fehér, kézcsuklóiig érő bő patyolat ingujj, fehér, sűrű ráncos fersing, s az arc körülköteve fehér fátyolkendővel. S az arcok ábrándképei a szépségnek, gyöngédek a színben, nemesek a vonásokban, változatosak a kifejezésben, csak a szűz szemérmességben hasonlók egymáshoz, mintha mind egy családhoz tartoznának.

Hanem a hosszú hófehér sorban aztán feltűnik egy-egy fényalak. Egy leány, aki már menyasszony. Társnői fellelőalakja között ezeregyéjszakai tündér. Viganójának bíborpiros *köcsnyői*; arannyal, ezüsttel gazdagon kihímzett vállfűzője, arannyal áttört piros zsinóröve; a vállait, nyakát, keblét elfedő széles, gazdag csipkék, az övébe feltűzött, hosszan lecsüggő színes selyemkendő, a felhajtott orrú piros szattyáncsizmák, a kézsuklóit szorító gyöngyhímezett kösöntyúk a népviselet remekét tüntetnék föl; de a homlokára tett párta még ezen is túlemeli azt, a tenyérynyi széles arany paszománt, mint egy korona fogja körül a ragyogó tekintetű főt, körüllebegve vállig leomló tarka szalagoktól, amik közül büszkén kiválik az aranyvirágoktól rezgő mátkabokréta: a menyasszony büszkesége.

Blanka nem állhatta meg, hogy egy ilyen szép menyasszonyt templom után oda ne csaljon magához, apróra megbámulni araköntösének ragyogó pompáját.

Mind igazi arany s igazi drágaság az.

És amit az rejt, a szív is olyan arany és olyan drága.

Blanka azt látta, hogy itt százan vannak, akik versenyeznek vele szépségben és szívjóságban. Jó szerencse, hogy mégsem vetélytársak.

— Honnan veszi ez a nép ezt a pompát? — kérde Annától bámulattól elragadottan.

— Saját munkája ez mind.

— A csipkét, hímzésgazdagságot értem; ezt maga készíti; de hol veszi ezt a rózsával és liliommal kevert arcszín! e gyöngéd modort, e szelíd, finom hajlékonyságot?

— A torockói férfi nem engedi asszonyát, leányát durva munkába elegyedni; nem küldi a mezőre dolgozni. Kíméli és őrzi a napsugártól. A nő csak házimunkát végez.

E szóban van a civilizáció ideálja kifejezve.

— De ha a torockói férfiak asszonyaik, leányaik finom szépségét nem engedik a napsugártól elbarnulni, ha selyemben,

csipkében, aranyhímzett patyolatban járatták őket, ha növeléket, tanodákat tudnak fenntartani, micsoda mesebeli tündér kölcsönöz nekik erre elég gazdagságot? — Ezt kérde Blanka Annától.

— Annak a tündérnek neve: a munka. Torockón az Úr napjait kivéve, nincs pihenő nap. Mikor a természet téli álmát alussza, akkor a torockói férfiak lemennek a föld alá, ott folytatják a munkát. Azok a füstökádó fekete sáncok az út hosszában az ő kincstáraik: a vasbányák, a kohók. Több mint félezred év óta hordják fel a vasat a bányákból, s az messze földön hírhedett legjobb vas. És minő fáradsággal termelik és készítik azt el! Egyszerű, öneszükből feltalált gépeiket egyedül a patak hajtja, a legtöbb munkát emberkéz végzi, századokról századokra pihenés nélkül. Ez az ő kincshordó tündérük. Nyáron át nehéz fáradsággal művelik a sziklába vágott szántóföldeiket, s ha rossz időjárás, jégeső, fagy elpusztít mindent, amit a föld fölött talált, megmarad ami a föld alatt van: a vas, s ami az aranykalászban elveszett, visszaadja a vas. Ez mindig egyformán terem, annak mindig van ára. Torockónak vasba van vésvé a múltja, vasra van építve a jövődjöje.

— És én azt hiszem, hogy az a vas benne van itt a légben, a vízben, a növényben és az emberek szívében, lelkében is.

— Úgy van! — felelt rá Anna büszkén.

Az ünnepélyes ájtatosság után Blanka felkérte Bertók és Áron bátyáit, hogy menjenek el vele tanúkul a lelkészhez. Ott kijelenté áttérési szándékát. Tudtára lett adva, hogy két heti időt szabott a törvény elhatározása meggondolására. Ha változatlan marad az, jelenjen meg ott ismét.

— Még két hét! — sóhajtott fel Blanka. — S aztán még hat hét a válóperig!

Áron meghallotta azt a sóhajtást.

— Én abból tudnék lealkudni valamit, ha nagyon szorítanók.

— Hogyan?

— A törvény azt rendeli, hogy annak, aki válópert indít, vagy itt kell lakni Erdélyben, vagy pedig itteni birtokosnak kell lennie. Ha tehát itteni birtokos lennél, akkor nem kellene tovább várnunk, mint míg a consistorium összeül, s kimondja, hogy a római kúria által hozott ítéletet érvényesnek találja az elválásra nézve; az újra összekelésre aztán nem kell engedély.

— Hát mit kellene tennünk?

— Valami kis viskót kellene megvásárolnod itt Torockón.

— De én nem tudom, hogy van-e nekem pénzem?

— Hogyne volna.

— Manassé mondta?

Áron meg volt akadva. Azt nem felelhette, hogy Manassé „mondta”, mert ez hazugság lett volna; az igazat sem árulhatta el, hogy mit látott és olvasott Manassé tárcájában, mert akkor minden egyébről föl kellett volna világosítani Blankát; tehát igazi székely óvatossággal azt felelte e kérdésre, hogy „mondódott”.

Ennek aztán Blanka nagyon örült.

— Volna annyi pénzem, hogy megvehetnék rajta egy vasbányát?

— Micsoda? Te egy vasbányát akarsz venni? Te drága kincs.

— Igen. Manassének hozományul. — Ő azt mondta, hogy új pályát akar kezdeni: bányász lesz.

— Tehát veszünk egy vasbányát; azt a te nevedre kereszteljük, s az akkor mindjárt gyémántbánya lesz.

A vétel még aznap megtörtént. Egyikét a városhoz legközelebb eső tárnáknak elkeresztelték Blanka nevére, s kocsi-kon kimentek azt átvenni. Maga Blanka is leszállt az aknába, új birtokát a föld alatt megtekinteni.

Egész gyermek lett az örömtől.

Pedig biz a vasbánya nem valami költői képzelmet felmelegítő látvány.

Estére az áldomását is megülték a birtokbavételnek. Mert az egy Istent hívók és az angol puritánusok között az a nagy különbség van, hogy a míg ezeknél a vasárnap a zárkózottság rideg napja, addig amazoknál az öröm és vigasság határideje. Akkor a leányiskola termeit kiüritik, átalakítják táncteremmé, cigányt hozatnak, s hajadonok, menyecskék és ifjak esti harangszóig táncolnak ártatlan jókedvvel. Korcsma, tivornyaház e városban nincsen. A multság a falu véneinek gyönyörködő szemlélete mellett foly le.

Az Adorján-házban is multság volt tehát ezen a napon. A bányavásár áldomását ülték. Áron bátyának is nagy kedve csucsorodott, hogy lehetett tréfálni vele.

— Ma nem lehetne tőlem olyat kérni, amit meg ne tennék.

Blanka és Anna szaván fogták szegényt.

Régóta suttogtak egymással titokban valamit, ami a szentjársából s a félbeszakított beszédekből ítélve nyilván Áron bátya ellen tervezett cselszövény volt.

Csaknem egyszerre szólalt meg mind a kettő.

— Áron bátya! szavadon fogunk.

Meg kell tenned, amire kérünk.

Most már Áron megszeppent. Igazi székely volt, aki tudja, hogy az ígéret: adósság, s azért jó azzal takarékosan bánni.

— No — de csak *egy*t kérjeteK, mert többet nem ígértem.

A két hölgy egyik a másikat nézegette, hogy szóljon.

— No már tudom, hogy miben mesterkedtek? Látom arról a te fitos orrockádról, Anikó húgocskám, hogy mi bolondra akarsz rávenni. Azt akarod, hogy táncoljam el az igazi székely táncot!

Az pedig egy igen furcsa tánc, arra a nótára, hogy: „Az én csórnám disznóbőr!” Híres jókedvének kell lenni a székelynek, hogy azt valakinek bemutassa; mert az nagyon tréfás tánc. Komoly annak, aki járja; de aki nézi, mindig kacag rajta.

— Hamis a zúzád! Már el akarod velem járítani! Pedig megmondám, hogy nem táncolom el, míg lakadalom nem lesz a háznál. Csitt, te leány! Szólj te asszony! Inkább a te kívánságod teljesüljön.

Blanka bátorságot vett magának a biztatást fölhasználni.

— Hát éppen az én lakadalmamra akartunk valamit kérni.

— Mit hozzak rá gyémántom? Elhozom a kolozsvári Salamon bandáját? hozassak csimpolyást?

— Csak azt szeretném, ha együtt lenne akkor az egész családunk.

— Hisz az meglesz.

— Dávid is?

— Az is itt lesz. Urlóbot kérünk neki három napra.

— Hát akkor az, amire mi ketten kérünk tégedet, hogy — hívd meg a lakadalmamra Zenóbiát is.

Az öreg székely azt gondolta, hogy ez elől az orozva tett megtámadás elől legjobb menedék lesz a futásban. Megfordult s megszaladt.

De a két asszonyceléd elfogta, s nem ereszté ki a keze közül. Egzekálták rajta az ígéretet.

Akkor aztán elkezdett alkudni.

— Inkább eltáncolom az igaz székely táncot.

— Nem! Nem!

— Inkább elhozom a Salamon bandáját Kolozsvárról.

— Nem kell! Nem kell!

— Inkább elmegyek a püspökhöz, elhozom a diszpenzációt a számodra; s két héttel megrövidítem a várakozási időt.

Blanka aztán olyan szépen kérte.

— De mikor, látod, azt már nekem meg is ígérted.

— Nagy bolondság volt tőlem! De még nagyobb tőled, hogy rá emlékezel. Hiszen ha ígértem, hát meg vagyok fogva. De látod, Salométól sem volt szép, hogy apjától, Heródestól, ~~Keresztelő~~ János fejét kérte ajándékba.

— De hisz én nem kérem tőled senkinek a fejét.

— Mit tudod te azt?

— Óh, tedd meg a kedvemért.

Áron bátya megfenyegette keményen a görcsös mutatóujjával Anikó hűgát. Könnyű volt kitalálnia, hogy az beszélte el Blankának Dávid és Zenóbia szerelmi idilljét; aztán meg azt is, hogy ebben a családban Áron bátya a „tribunus plebis”; ő gyakorolja a „vétót”, s amelyik testvérének a házasságába bele nem egyezik, annak nehéz állapotja van. Ezt kell meghódítani.

— De rögtön velünk kell jönnöd a szobánkba. Ki tudja, mikor kapunk megint ilyen jókedvedben? Mi már megírtuk a meghívást.

— Már előre megírtátok?

— Mind a ketten egy levélben.

— Meghívtátok Zenóbiát?

— Igen.

— Akkor az apját is meg kellett hívnotok, Cipriánt.

— Természetes.

— Természetes. Biz az nagyon természetes. Hát már most én mit csináljak?

— Jer és írd alá te is a levelünket.

— Este van. Nem látok.

— Hozunk pápaszemet.

— Akkor inkább látok.

S a két ifjú hölgy addig nem ereszté el Áron bátya karjait, míg át nem ment velük közös szobácskájukba. Ott alája tolták a hímzett tabourettet, kezébe adták az író tollat, meglíneázták előtte a helyet a papíron, ahová a nevét kell pingálnia, s széles vállára fektették kétfelől a fejcskékiket, mindaddig, amíg a levelét aláírta.

Megtörtént; a toll utolsó vonása olyan tinta-kartácsot fecskendett maga körül, hogy az tökéletesen kifejezte Áron bátya érzelmeit ebben a pillanatban.

— El sem olvastad, mit írtál alá! — enyelgett vele Blanka.

— Hátha haláltélet volt?

Áron ránézett szörnyű komoly arccal, s széles tenyerét rátéve a levélre szomorúan mondá:

— Minden bizonynal az volt.

Aztán megcsókolta Blanka kezét, s azt mondá neki:

— Nagy bolondságot csináltam mai nap. De hát a te kedvedért még azt is megteszem, gyémántom.

Azután gunyoros nevetéssel fordult Anna hűgához, hozzája intézve a szót:

— Tehát Manassé menyegzőjén poharat koccintunk egymással, én és Ciprián! — A zalathnai napok után!

Anna fehér lett, mint a fal.

Blanka arca örömtől ragyogott.

Anna már tudta, hogy mit jelent — a zalathnai napok története.

De Blankának még nem beszélt róla senki.

Hadd örüljön még!

Mik voltak azok a zalathnai napok? Egy névtelen történet, minőket földdel betakarni szeretünk, s a kizöldült pázsitot nem bolygatjuk fölöttük. Azt mondjuk: a végzet keze volt; annak méltóztatott egyszer az „embert” mint *elemi csapást* mutatni be a világnak. Árvíz, jégeső, tűzokádók látvája emberalakban.

Hogy Torockó új vendége előtt titokban lehetett azt tartani, ami hozzá oly közel történik, annak igen egyszerű magyarázata van. Nem voltak hírlapok. Kolozsvárott a sajtó megszüntette működését, s Magyarország felől nem volt postajárás.

Olyan idők voltak.

Hanem ha távolabb elmegyünk a színhelytől, majd ott megtudunk belőle valamit.

Caldariva márkinő ez idő szerint Bécsben időzik.

E nő jellemének megértésére el kell némely előzményt mondanunk.

Férje Caldariva márki valóságos nápolyi főnemes volt. Keze által a szép Cyrene-ből valóságos márkinő lett. S a nápolyi udvarnál ez elég cím volt az elfogadtatásra. Igaz, hogy Caldariva Rosina ellen nem is lehetett akkor semmi olyan vádat felhozni, mely előtte a magasabb társaságok bejáratait elzárja.

Mikor a márkit az a baleset érte, melyet már említettünk, a gyászos özvegy Rómába költözött. Ott ismerkedett meg Cagliari herceggel, akinek azután később bizalmas barátnejává lett.

Még Rómában nem érezte a viszonyok semmi közvetlen hatását az életben. Diplomatak és főpapok csakúgy látogatták szalonjait, mint azelőtt, s a vatikáni fejedelem mellett nincs fejedelemnő, aki srupulózus legyen megválogatni a hölgyeket, akik előtt nyitva vagy zárva kell lenni a „boscarettó”-nak.

Hanem amint Cagliari herceg felköltözött Bécsbe s a szép márkinő is egyidejűleg a fővárosba tette át székhelyét, nagyhamar tapasztalá, hogy az ottani magas régiókban sokkal hidegebb a levegő, mint az olasz capitálékban.

Caldariva márkinőnek nem volt elég a magas cím, hogy minden ajtó megnyíljék előtte. A bizalmas viszony közte és Cagliari herceg között olyan volt, mint a pókháló a korona ágain. Azt le kellett onnan tisztítani.

A márkinő bizonyos volt afelől, hogy a herceg nem tud az ő bűvköréből menekülni soha többé; azért azt a tanácsot adta neki, hogy házasodjék meg.

Ő maga választotta ki számára, akit nőül vegyen: a kolostorból csak akkor kikerült Zboróy Blanka grófkisasszonyt.

Tudta előre, hogy ez igen szerencsétlen házasság lesz, s számított rá.

Annyi célt elért vele, hogy a herceg megnősülése által a saját hírnevének hiányosságai, úgy ahogy tatarozva lettek. A külső tisztesség meg volt mentve.

Cagliari herceg, mint diplomata igen becses személy volt a sorsintéző körökben; közbenjárása által sikerült egy meghívót kieszközölni Rosina számára is egy udvari bálba.

Az akkori bécsi udvari bálók feszes etikettje erős ellentétet képezett a nápolyi multságok kedélyes fesztelenségével szemközt.

A szép márkinő elég érzékkel bírt észrevenni azt, hogy őt ott lenézik. Ez még nem elég erős szó. Nem látják meg.

A sorba állított szép élő kariatidák mindenfelé fordulnak, csak őfeléje nem.

A feszes rendben fölállított cercle átelleni oldalán megpillantja az ifjú Cagliari hercegnőt. Valóságos gyermek még. Mosolyog, köszönget jobbra-balra, hanem mikor átellenesére kerülne a tekintete, — akkor lesüti a szemeit és elkomolyodik; vagy átugorja azt tekintetével.

A márkinő megjegyzi magának, hogy ez a nő tudja azt a mesterséget, hogyan kell valakit meg nem látni; annyira meg nem látni, hogy vonásaira se emlékezzen, ha valaha összejön vele.

Azután elkezdődik a tánc. A vendégcsoport közül felszínre kerülnek, akik eddig háttérbe voltak szorítva: a fiatal hadnagyok és kancelláriai fogalmazók, akiknek feladatuk az ünnepély táncrendi részét gyakorlativá tenni. A szertartás mestere bemutatja őket a szép élő szobroknak, s azok egyenkint lejtésre kelnek, selyemuszályaik kört seprenek a sima parketten, — csak a szép Cyrene-ért nem jön senki. Az egész valcert végignézi.

Most a zenekar a francia négyes előjátékát hangoztatja; az ifjú urak sietnek foglalkozni, a táncoszlop alakul; a szép Cyrene megint ott marad, mintha ő volna egyes-egyedül márványból.

Ekkor egy festőmintának való szép ifjú alak válik ki a tétlen vendégtömegből, s a szertartás rendezőjével odavezeteti magát a márkinőhöz.

— Vajdár Benjámín úr.

Óhajt abban a szerencsében részesülni, hogy a szép úrhölgygel egy chassé croisét ellejthessen.

Ez a szerencse megadatik neki.

Ettől a pillanattól fogva rabja volt Vajdár a szép Cyrenenek.

A francia négyes jó suttagási találkozó. A szövevényes csoszogó tánc alatt annyira mentek egymással, hogy a márkinő felhatalmazta Vajdárt, hogy őt meglátogassa.

Ez ifjú az ő reputációját mentette meg, mert a hivatalos báli tudósító kénytelen lesz a márkinő nevét is fölemlíteni,

midőn a française táncoszlopnak résztvevőit az utókor számára megörökíti.

Diadalát csak az utolsó táncára zavarta meg. A „lánc”-ban minden találkozó kezét nyújtja egymásnak sorba, s mikor Cagliari hercegnő találkozott a szép Cyrene-nel, csak a legyezőjét nyújtá neki, és megint nem nézett rá.

Talán egész öntudatlanul tette. Talán másnak sem adott kezet. Talán nem is tudta, mennyire megsértett akkor egy nőt. Talán azt sem tudta, hogy az egy olasz nő, s az olasz nők között az, akit a világ a „szép Cyrene” névvel tisztel meg és gúnyol.

Azt pedig, hogy minő átkos ellentéte van ezen nő csillagának az övével, bizonyára éppúgy nem ismerte, mint ahogy nem ismerik az angyalok a hét főbűnt.

Nem sok időre ez első találkozás után Vajdár Benjámint elhagyta a szerény subalternus állomást az udvari kancelláriánál, hogy Cagliari herceg magántitkárja legyen.

Azon időben egy dúsgazdag főúr magántitkárjának állomása a legnevezetesebb közhivatalokkal versenyzett.

Vajdárt kora ifjúságától kezdve üldözte az élvágy, a gyönyörvadászat, az úrhatnámtság. Ezeknek a rossz ösztöneinek sok lelkiismeretbeli kérdést alárendelt.

Menyegzője ki volt már tűzve Annával, s ő az utolsó napon írta meg, hogy visszalép. Az egész család együtt volt már, vártak rá, s helyette a kegyetlen levél érkezett meg.

Azt nem is tartotta szükségesnek tudatni egykori jötevőivel hogy egyúttal hitét is megváltoztatta. Ez nagyon természetes volt. Cagliari herceg nem tarthatott unitárius titkárt.

De átesküdtött volna ő már akár phansigarnak is, amióta annyira elveszté eszét, hogy a főúrnak mind a feleségébe, mind a barátnéjába belészeressen.

A márkinő ismerte mind a két örültségét, s táplálta mind a kettőt kápráztató reményekkel.

Vajdár, mikor valami gyönyörvagyat kellett kielégíteni, nemigen volt scrupulózus annak megszerzésében.

Az úrkodás és bonviván életmód a fiatalembert odatántorítá, hogy megismerkedjék az uzsorásokkal.

Azok pedig előrevigyázó urak. Tudják, hogy egy fiatal hivatalnoknak, aki hazulról semmit sem várhat, nem sokat ér az aláírása.

Benjámin nem sokat tusakodott magában a lelkiismeretével, hogy a hozzá legközelebb eső jó barátja nevével adjon a saját magáénak nyomatékokot. Utánozta Manassé nevét a váltóján. Hiszen leendő sógora volt és igen jó ember, aki ha megtudná is, megbocsátana érte; de meg hitte is, hogy az sohasem fog napfényre jönni. Az uzsorás becsületes ember, akinek a szavában bízni lehet. Ha egyszer az megígérte, hogy a letett váltót senkinek nem fogja mutatni, hát akkor nyugodtan lehet aludni felőle.

Mikor aztán a hercegnél hivatalba lépett, s egyszerre nagy pénzelőleget kapott, az első dolga az volt, hogy az uzsorához siessen, azokat a bizonyos váltókat kifizetni.

A pénz férfia megvigasztalá nagyon: nem kell már azokat kifizetni. Neki bizony egy kis pénzzavara volt; szüksége volt a jó papírjait folyóvá tenni: a letett váltókat elvitte ahhoz az úrhoz, akire utalva voltak, s ez igazi gavallér ember, kifizette azokat első látásra.

Benjámin meg akarta enni az embert dühében!

Az ő hamisított váltóit annak az embernek a kezébe juttatta, kinek a testvérét ő éppen az idő alatt oly csúful meggyalázá. Odaadta a nyakára hurkolt kötél végét a legkeserűbben megbántott ellenségnek.

Ez ember őt most üldözheti az egész világon keresztül, s még csak azzal sem segíthet magán, amivel férfi férfi ellen szokott föllépni, ha egy láncot ketté akar szakítani, mely őt akadályozza: még csak meg sem ölheti. Hisz a kihívásra elég annak fölmutatni a hamisított váltókat, s nem lehet párbaj.

Manassé pedig kerülte őt e nap óta.

Vajdár megjelenése a Cagliari-palotában nyílt kitörésre hozta a hercegi házastársak közt lappangva izzó ingerültsé-

get; egy délután a hercegnő elhagyta a palotát s egy nevelő-intézetbeli barátnéjához menekült Magyarországra. Onnan indítá meg a válópert férje ellen.

A közbejött nagy politikai fordulatok aztán fölforgattak minden eddig létező rendet. A világnak nem volt gondja a hercegek magánéletében előforduló botrányokra, s a főudvarmesterek, amióta a „tisztelet polgártársak” talpai otthagyták a nyomaikat a fényes parketten, nem válogattak többé olyan nagyon a márkinőkben.

A herceg válópere — még inkább a római események — aztán Rómába szólták a herceget, titkárját és barátnéját.

Az a gondolat a márkinő agyából került ki, hogy megfordítsák az eddigi viszonyt a két nő között, s az elválás után Blankát Vajdárhoz adják nőül, kit a szerelemszomjas herceg kész volt fiává fogadni — ilyen eredményért.

Hanem aztán önmaga elrontotta megint az egészet. Lehet, hogy Blanka miatt nehezen kivihetőnek találta a cselszövényt. Nyomára jött Blanka vonzalmának Manassé iránt. Most azután más tervet főzött ki. Egészen nagyra nevelni Blanka szívében azt a szenvedélyt, s bukott nővé tenni őt általa.

A kúria ítélete a válóperben a márkinőre nézve is kényelmetlen lett. A hercegnek nem lehetett újra nősülni, amíg elvált felesége él.

Most már nem volt elég, hogy megalázza, összetörje azt az asszonyt, most már az kellett neki, hogy el is temesse.

Úgyis halott volt már. Annak egy nappal több vagy kevesebb ezen a világon, nem sokat számít már.

És akkor egy csodatevő varázsló rábeszéli ezt a halottat, hogy hagyja el a sírboltot, s kezdjen el egy új életet az Isten szabad ege alatt, s az bejelenti egész naív őszinteséggel, hogy őneki bizony megtetszett az a szép világ, s visszaküldi koporsóját az elvált urának, az özvegyi évdíj arányaival s a szentszék ítéletének papírhamvaival együtt.

Mármost mi vár erre az asszonyra?

A szomorú évben is voltak, akik mulatni szerettek. Amíg a Tisza partján, a Kárpátok között, az erdélyi havasok völgyeiben folyt a vér, a nagy császárvárosban csakúgy nem maradt el a farsang, mint más esztendőben. S a táncvigalmak legelsője, amit a hírlapi fáma előre elhíresztelt, a Caldariva márkinő táncestélye volt. Még akkor a gazdag főurak voltak a társadalom tónadói; az egyenlőség korszaka nem tolta helyükbe a — fényűző fináncbárókat.

Az olasz asszony ízlése túlfinomította a megszokott mulatságot. Az ő termeiben nemcsak táncot és pezsgőt talált a vendégsereg, hanem isteneknek való mulatságot is. A kor hírhedt művészei voltak megnyerve az estélyek számára; a hasonlíthatatlan Alboni, a hegedűművész Vieuxtemps, kit kétszeresen érdekessé tett az, hogy Budapesten a magyarok, amiért szerződése ellenére a német színpadon is fellépett, kifütyülték; Elssler Fannynak egy fiatal növendéke (állítólag leánya), ki félévi ragyogás után a művészi pályáról végképp letűnt, s ami legnagyobb zajt ütött azon idő tájon Európában, Kobler automat színháza, melynek alakjai minden gépezet nélkül táncoltak, lejtettek, maig is kitalálhatlan mechanizmus bővítése hatalmával. Ezeket mind egyesíté a Caldariva-palota estélye, melyre a bécsi társaság színe-java hivatalos volt.

A multság fényes volt és hevélyes. A házinő ünnepelt királynője volt a mulatságnak, akit mindenki tömjénezett.

Csak az volt a kérdés, hogy ki volt ez a „mindenki”.

Mikor az utolsó vendég is búcsút vett s a zenekar a finálé

ábrándját hangoztatta, a ház úrnőjét karonfogva vezeték Caldariva herceg pompás budoárjába.

— Hogy van ön megleégedve az ünnepélllyel, királynóm? — kérde a herceg dicsekvő hízélgésszel.

— Sehogy sem — felelt rá a márkinő, legyezőjét, karperceit lehajgálva az asztaúra.

— Mi hiányzott belőle?

— Az emberek.

A herceg elbámult.

— Én azt hittem, hogy az ön termei tele voltak.

— Igen. Majmokkal.

A kesztyűt, mely nem akart könnyen lejönni kezéről, lerepesztette, úgy tépte le róla.

— Nem vette ön észre — mondá a márkinő —, hogy egyetlenegy udvarképes alak nem volt a megjelentek között. Még az udvari színház tagjai is kimentő leveleket küldtek saját becses személyeik helyett. Éppen azok, akiket akartam itt látni, tündököltek jelen nem létükkel.

— Az udvarnál gyász van — szépíté a dolgot a herceg.

— Nálam van a gyász, uram, nálam! — mondá a márkinő iudulatosan, s gondatlanul szórta le hajfürtéből a gyöngysorokat, nyakáról a gyémánt riviére-t, s hogy corsette-jétől hamarább szabadulhasson, ollóval vagdalta szét a fűző selyemsinórt, s aztán a földre taposott bálruha helyett egy bő burnuszt kerített magára. — Meddig fog e megaláztatás még tartani?

A herceg bosszúsan vont vállat.

— Én oka nem vagyok.

— Hát ki?

— A római kúria, mely megtiltotta megházasodnom.

— Önnek legnagyobb örömére.

— Ön igazságtalan hozzám, Rosina. — Tudja, hogy mennyire szeretem.

A márkinő ajkait pittyeszté, s lehűtő tekintettel nézett a maga bolondjára. Olyan rút szájat tudott csinálni és kiáll-

hatatlan orr-redőket, mikor bosszús volt, hogy az embernek rosszul esett reánézni.

— Esküszöm önnek — mondá a herceg —, hogy amely napon elvált nőnek halálhírét veszem, másnap kihirdettem eljegyzésünket.

— Ezt tchette volna ön, mielőtt azt a nőt elvette.

— Nem önnek a tanácsára vettem-e el?

— Akkor még nem ismertem az itteni szokásokat. Azt hittem, hogy jobb lesz szabadnak maradnom. Önnek a házában lesz egy hosszan tűrő mártír, akinek a hallgatása elfed minden titkot, s az nekem szabadalmat ad. Nem tudtam, hogy itt még az asszonyok számára is van titkos rendőrség. De hát utoljára is nem tudott ön végképp megszabadulni ettől az asszonytól?

— Én mindent elkövettem, hogy a kúria kedvezően ítéljen. Követtem önnek a tanácsát, hogy a nőt a kegyelem útjára vezessem. Mi hiúsítá meg mindezt? Most ki van ránk mondva az ítélet. Ameddig ez a nő él, addig sorsunkat el nem fordíthatjuk.

— És meddig fog még ez a nő élni! — kiálta fel szikrázó dühvel a halavány alabástrom alak.

A herceg hidegen felelt:

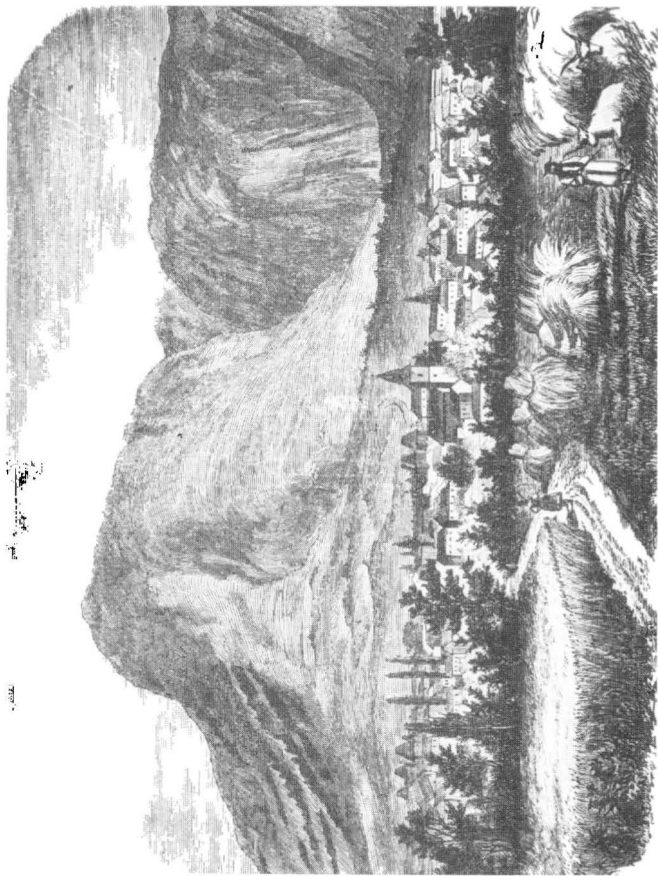
— Ameddig Istennek tetszik.

A szép Cyrene közel simult hozzá, s fejét vállára téve hal-kan sűgá fülébe:

— Tudja ön, hol van most az az asszony?

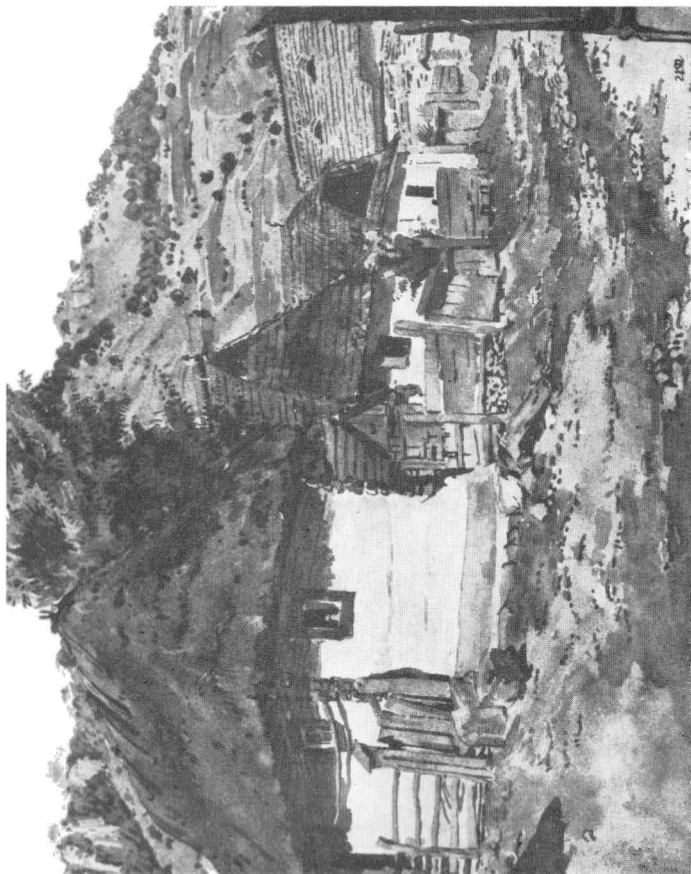
— Nem tudom — szólt a herceg, arcát félrefordítva, mint aki nem mond igazat.

Lássa ön, én nem bocsátom el őt olyan könnyen a szemem elől. Ön otthagya őt Rómában, jól odaláncolva őt börtönéhez. Feje fölött kifent kések, lába alatt kaszatömlőc; árulók, orgyilkosok körülötte; lázadás, gyújtogató népharag közepett. Már ott ugattak az ablaka alatt Jezabel kutyái! Én tudtam, hogyan kell ettől az asszonytól megszabadulni.

Torockó látképe (Orbán Balázs művéből)

VI.

Torockói falucsészlet

— Ön remek nő, Rosina.

— Ekkor egy ember, aki senki — egy pont, egy zérus, közécsap a játéknak, s halomra dönt mindent. Igen, mert ez a senki, ez a pont, ez a zérus mégis volt valami, mi több egy hercegnél, egy fejedelemnél: — egész férfi! Ez elvitte magával Rómából azt az asszonyt.

— Szerették egymást.

— Azt gondolom. — A sors másodszor is belevezette őket a kelepcebe, amiben annyi más ember otthagya az életét. Triesztben három óráig voltak a haditörvényszék és rendőrség hálófonalai között. Ha négy óráig maradtak volna ott, bizonyosan megfogta volna őket a háló. Csak az útleveleiket kellett volna hamarább elolvasni valakinek, hogy megtalálják az okot, amiért az ember a cinterembe vándorol. Azonban, mire ez valakinek az eszébe jutott, akkorra már az az ember, az a semmi! az a férfi! elvitte őt magával. Gyalog mentek a Karszt sziklaösvényein keresztül.

— Nagyon szeretik egymást! — mondá a herceg.

— Olyan nagyon szeretik egymást, hogy nem fognak öngyilkosokká lenni, hanem tovább élnek, hogy tovább szeret-hessék egymást. Eleinte azt hittem, hogy úgy fog végződni a drámájuk, amint hasonló kedélyű embereknél szokott. Turbékolnak, epedeznek, édelegnek, s mikor azt látják, hogy nem lehetnek boldogok, hogy a sors ellen hasztalan küzdenek, akkor egy szép este bezárkóznak egy szobába, s reggel mint szép halottakat találják meg őket. Még mást is reméltem. Hisz nem vagyok oly kegyetlen szívű. Azt hittem, el fog-nak szökni együtt más világrészbe. Onnan majd egyszer a nőnek halálhírét fogjuk venni. Nem lesz igaz; ők álnév alatt elrejtőznek, de nekünk a hivatalos hír elég lesz bizonyítékul. Cagliari herceg keze felszabadul a rávert bilincsből, s akkor aztán válaszolhat arra a kérdésre, hogy vajon a szép Cyrene több-e rá nézve, mint egy szép játékszer.

— Rosina, esküszöm önnek!

— Fölösleges eskü! Legalább egy időre az. Ön megkapta Zboróy Blanka levelét?

— Nem kaptam.

— Dehogynem, amit még Triesztből írt önnek novemberben.

— Nem jutott el hozzám. Én még a decemberi havi illetményét elküldtem neki Vajdár által Rómába: ötezer scudit.

— Habaha! Önnek derék fogadott fia van, mondhatom. Önnek a leveleit utasítás szerint ő szokta fölbontani. Erre az egyre elfeledte önnek a figyelmét fölhívni. Annak aztán megint nem ő lesz az oka, ha a mostani olaszországi állapotok mellett egy ötezer scudis küldemény, mely a címzettre nem talál, úgy elvész, hogy nyomára nem lehet akadni. — Ez igazán zseniális kölyök!

— Kitelik tőle ilyen escroquerie.

— Hanem azért ne vesszen ön vele össze. Nekem vett rajta gyémántokat. A családban maradt a vagyon. Arról a levélről nekem már novemberben tudomásom volt.

— No, és szabad nekem „is” megtudnom, hogy mit írt nekem a hercegnő?

— Azt, hogy lemond az apanázsáról, újra férjhez megy, s minthogy ez nem megy templombontás nélkül, áttér a jegyese hitére.

— Ebben az az örvendetes, hogy nekem megmarad a hatvanezer scudim.

— Fi donc! Ha Mayer bankár mondaná ezt! De egy Cagliari herceg!

— Én ezt a hatvanezer scudit ezentúl önnek adom — szólta a herceg, hízelgően fonva karját a szép hölgy vállalai körül.

— Uram; ne érintse ön a kezemet! — szólta az, elhárítva magától az ölelést. — Ha volt bátorsága „egy” nőnek azt mondani önnek a szemébe: itt a hercegi koronád meg az aranyaid: szedd fel! nekem nem kellene; én akarok egy

„egész” embert, aki nekem uram és királyom! — hát akadhat ön még egy második nőre is, aki ezt szintén megteszi.

— De hát mit kíván ön? Csináljam én is utána azt, amit Zboróy Blanka tesz? Legyek önnel együtt protestánsná, hogy aztán mi is megesküdhessünk?

— Bizony, majd azt mondtam rá, hogy tegyen úgy! Úgy hiszem, hogy ha egyszer az „advocatus diaboli” előtt védeni kell a földön elkövetett bűneinket, az ön tréfájára könnyebb mentséget találna, mint amit én tervezek.

— Ön valami tréfát tervez, Rosina?

— Nem is rosszat. Hogy a szerelmes pár célt érhessen, Torockóra kell hazajutnia. Nyomrul nyomra kísértem eddig az útjokat. Erdély felé tartanak, annyi bizonyos. Ott a hegyek között van a galambpár fészke, amelyben meg akar húzódni. S azok a körülfekvő erdők most tele vannak kányákkal, héjával!

— Ön arra gondol? — szólt akadozó szóval a herceg.

Az öreg roué szerette magát kegyes embernek mutatni, aki fél az éjszakai rémektől; hisz a babonákban. Nem szerette, ha egy szép hölgy halálról beszél előtte.

— Még most csak *gondolok* — szólt a szép Cyrene. — S lehet, hogy a gondolatom is teljesül. De ha nem úgy lesz, akkor majd *tenni* is fogok.

Azzal elővette azt a nagy katonai térképet, melyen Erdélynek minden hegye, völgye, még elszórt csárdái is mértani pontossággal vannak följegyezve. Több hely beleszúrt gombostűvel volt megjelölve.

— Itt a völgykatlanban fekszik Torockó. Körülötte ezeket a pontokat tartják megszállva a fölkelők. Hallott ön már valamit a viselt dolgaikról?

— Borzasztó meséket.

— Azok nem mesék, s borzad tőlük, akinek gyöngé szíve van. Én nem. Mit gondol ön, hogy ha egy ilyen borzasztó mesének a színhelyére tévednének a mi menekültjeink, mi történnék velük?

— Arról álmodni sem szeretek.
— Ott nem védi meg őket az angyali szépség. Azok ott gyorsan ítélnék és végrehajtanak.

— Valóban?

— Valóban! Valóban! Ön olyan hangon mondja azt, mintha egészen másutt járnának a gondolatjai. — Meglehet, hogy önnek a felesége már ebben a pillanatban valamelyik kútnak a fenekén fekszik.

— Az rettenetes volna!

— Rettenetes csak az volna, ha igaz lenne, s nem volna senki, aki a tényt be tudja bizonyítani. Erről gondoskodtam én.

— Ön borzasztó nő, Rosina!

— Ne rémüljön el! Én nem tettem semmit. Én csak engedem őket menni a maguk útján. Ha elbuknak, nem az én hibám. Én csak arról gondoskodtam, hogy ha balsorsuk utoléri őket, erről bizonyítvány legyen a kezemben. Csak nem tart ön Fredegondának, Lady Macbethnek, Borgia Lucrétíanak?

— De hát hogy akar ön erről bizonyos adatot szerezni?

— Igen egyszerű úton és módon. Erdélyből minden ily rémeseménnyről a legrészletesebb tudósításokat küldik meg a hadügyminisztériumnak.

— Ki küldi azt?

— Olyan hű emberek, akik a hadviselésnek azt a nemét rosszallják. Azokban a tudósításokban fel vannak sorolva az áldozatul esettek nevei mind! Én e leveleket megkaptam másolatban.

A márkinő felnyitá pompás, teknőnchéjjal kirakott szekrénykéjét, s egy rózsaszín szalaggal átkötött iratcsomagot vett ki belőle.

A herceg tetteté, hogy összeborzad, mikor azt az asztalkára letette eléje.

— Ne ijedjen meg, herceg. Nem lehet cz iratokat olvasni. Titkos írásjegyekkel vannak fogalmazva.

De a herceg mégis fölkel az asztaltól, mintha egy sírboltot

nyitottak volna ki előtte, s annak a kísértetei emelkednének ki eléje.

A szép Cyrene vette észre a hatást, s most már úgy tett vele, mint az állatszélidítő a meghunyásztott oroszlánjával, mikor a nyers húst szájához veri, s korbácsot ad neki helyette.

A márkinő felnyitott egy iratot, s neverterve olvasott fel belőle egypár sort. Az természetesen úgy hangzott, mintha szanszkrit nyelven lett volna írva: semmi értelme nem volt. A herceg fülében mégis úgy hangzott az, mint valami rettenetes varázsmondat.

Aztán csábító mosollyal dült oda a vállára a szép hölgy, s bársonyujjaival megcirógatva az állát, azt mondá neki:

— Hanem ha egy kellemes éjt akar ön az oldalam mellett eltölteni, ha van önnek vágya egy rendkívüli, nem mindennapi emberek számára fenntartott gyönyörben részesülni, akkor szerezze ön meg nekem a hadügyérségtől e levelezések titkos kulcsát. Akkor ketten egymás mellé ülünk. Ön nekem kibetűzi az iratok tartalmát. Gyönyör és borzalom küzdenek egymással. Meglássuk, melyik lesz erősebb! — S ha aztán „egy nevet” talál ön felolvasni előttem, amelyre várok, akkor majd megtudja ön, hogy milyen az a nőoroslán, aki az ő meghódítójának a lábát csókolja.

A hercegnek a hideg veríték gyöngyözött a homlokán.

A hölgy leveté magát a kerevetre, állát tenyerébe fektette és kacagva ingerkedett.

— Nos, uram, az idő még nem késő; csak éjfél után három óra. Ilyenkor legjobban lehet a hadügyminisztériumban értekezni valakivel. Kevés ember van jelen. Legjobb óra a bizalmas kérdezősködésre. — Én visszavárom önt, ha tetszik visszajönni. Ha alva talál, csak e szót mondja: „erdélyi hírek” s én fölbredek és figyelni fogok. Visszavárom önt. Adieu!

A herceg sietett tőle menekülni.

S aztán hajtatott — nem a hadügyminisztériumhoz, hanem a Sperlbe, ahol még akkor táncoltak a hercegasszonyok, akiknek csak keresztneveik vannak.

A márkinő a komornájának csengetett.

Különösen fanyalgó kedvében volt. Amíg a fiatal leány dolgait végezte úrnője körül, az minden rigolyáját érezte vele, amivel csak egy bálból kedvetlenül hazatért asszony rendelkezik.

Mikor a haját kibontotta, minden kis hajmeghúzásra felkiáltott, s tenyerei gyorsaságával fenyegetőzött.

A komorna gondolta magában: „Ma megint drága napunk lesz; egész reggelig nem hagy lefeküdni, folyvást talál valami parancsolni valót.”

Ekkor az óra tízet ütött.

A márkinő olyan mozdulatot tett, mint aki meg van lepette, s az órára tekintett.

A komorna kapott rajta, hogy valaki mást fognak szidni, nem őtet, pedig most megérdemelné, mert a márkinő gyors mozdulata következtében ugyancsak berántotta a bontófésűvel a haját. Igyekezett árulkodni, arra a másikra.

— Bolond óra ez! Hármat mutat, s tízet üt. Ritkán üt és akkor mindig tízet.

— Hallotta ön már ezt az órát máskor is ütni? — kérde a márkinő bizalmasra váló érdeklődés hangján.

— Csak az imént is egy órakor éjfél után, hogy a kandallót felszítani bejöttem. Akkor is tízet ütött.

A márkinőnek bohó kedve támadt egyszerre, nevetett.

— Ez egy nagyon régi óra. Az ütőgépezete elromlott, s semmi órás nem tudja megigazítani. Akkor üt, amikor eszébe

jut. Pedig zenemű is van benne, ami háromféle operából játszik. Menjen oda, Fanchette, nyomja meg azt a veres korállgombot az oldalán.

A komorna tette, ami mondva volt, s arra az ódon óra elkezdett egy minden divatból kiment nótát nagy álmosan leőrölni.

A márkinő erre csupa nyájasság és figyelem lett a komornájához. Azt mondta neki, hogy késő az idő, ő már álmos, most hagyjon mindent szerteszét heverni, s úrnője haját félig felbontva; menjen aludni, s holnap délig be ne jöjjön.

— „Igazán szeszélyes asszony!” — mondá magában a komorna, amint megcsókolta azt a kezét, melyet az imént a tenyerével megfordítva, most pedig kegyteljesen nyújtának felé, s aztán sietett megfogadni az utasítást.

A márkinő pedig, amint egyedül maradt, félig szétbomlott hajfürtjeit egy kis csipke főkötő alá szorítva az órához sietett.

Az egy ügyes antikutánzat volt, aminőt Velencében gyárilag készítenek, cifra faragványú álló tokkal, Jean Jouvence modorában. Műértő az első tekintetre kitalálja, hogy nem igazi antik.

A márkinő egy kis acélkulccsal fölnyitá az óraállvány ajtaját, s aztán elkezdett nevetni.

Nevetésére másik nevetés felelt, s az órajtón át belépett egy férfialak. Vajdár Benjámín volt. Az antik óra csak egy rejtett bejárat álcája volt; az óraütés a jel, hogy akit várnak, itt van, s a zenehang a felelet, hogy várnak rá, bejöhet.

A látogató meg akarta csókolni az úrhölgy kezét, az pedig ahelyett a kezére ütött negédesen.

— Megjöttél, *bolondom*.

— Ma már másodszor vagyok itt.

— Olyan sürgető?

— Megkaptam a levelek kulcsát.

— Ah! — Most egyszerre villogni kezdtek a szép hölgy

bágyatag szemei. — Ez már kedves szó. Úgy, tülj ide mellém, kis számaram.

Ez a szó egészen átváltoztatá a nőt; minden tagjában nyugtalanság, minden vonásaiban izgalom látszott. Odavezette karöltve Benjámint a kerevethöz, mely előtt egy gyöngyház mozaikkal kirakott asztalra dobva heverték az említett levelezések, s odavonta őt maga mellé.

— Te már készen tartottad az iratokat? — kérde Benjámín.

Rosina hamisan nevetett.

— Jupitert riasztottam el velük az imént. (A herceget egymás között Jupiternek hívták.) Nagyon földi gondolatjai voltak őistenségének, s olyankor semmi sem téríti vissza olyan gyorsan az égiekhez, mintha a halálról beszélnek előtte. Az is elég neki, hogy tőlem elfusson, ha a fehér köntösömön fekete csipkét lát. Mi lássunk hozzá, mi van a kriptaajtón belül.

A nő szinte lázban volt az izgalomtól, amint e fárasztó, lassú munka lepergett előtte. A cryptographia kulcsával egyenkint kellett a szavakat kibetűzni. Eleinte odatette a két kezét Benjámín vállára, s úgy leste a kibonyolított szavakat és mondatokat, annak a vállán keresztül nézve. Majd nem találta ezt elég kielégítőnek, akkor odaült vele szemközt, hogy a felolvasó arcvonásairól olvashassa előbb a kitalált szavak értelmét. Odatámasztotta arcát a tenyerébe, úgy bámult az írásfejtő ifjú ajkaira. Szemeiben, mint bűvös tűz, ragyogott a lámpa fénye.

S a fölnyitott lap valóban megannyi kriptaajtó volt, s a kibetűzött sorokon, mint lépcsőkön szálltak föl belőle a sötét éj kísértetei.

Az első lap szólt a zalathnai vértanúkról; a preszákai mező borzalmas jeleneteiről, mikben egy szép, virágzó bányaváros népe lett kiirtva: férfiak, aggak, nők, gyermekek; hatszáz-negyven lélek. Mind királyi hivatalnokok, bányatisztek családjai. Csak ketten maradtak élve. Egy anya, ki egy lándzsa-dőféstől tetszhalottan maradt ott, aztán fölocsúdott, a holtak

mezején fölhalálta kis gyermekét, az is tetszhalott volt, feléleszté a pataknál, s elvánszorgott vele az erdőbe; s itt megmenekült. Az okirat elszámlálja az áldozatok neveit.

— Ne olvasd ezt végig! — mond türelmetlenül a márkinő.

— Borzasztónak találsz? A többi is ilyen lesz.

— Nem! Hanem ez még nem érdekel egészen. Mikor ez történt, még akkor „ők” Rómában voltak.

Következett a második levél. Ebben a sárdi rémnapot írják le, egy megmenekült özvegy elbeszélése után.

Azután a borbándi, kisleludi katasztrófák.

Azután a benedeki vérkrónika. Mellékelve mindenütt az áldozatok névsorozata. Egy-egy túlélő mindenütt maradt fenn, véletlenül, csodamódon megmenekülve, hogy legyen aki a nagy romlást a világnak elbeszélje. Igenből a református lelkész hagyta élve, azzal a szóval: „Eredj és mondd meg a népednek, hogy mit láttál a krakkói lovardában!”

A kisenyedi mézszárlásból egy úrnő a mély kútba ugorva menekült meg, kisgyermekével keblén.

Egy fiatal úrlányt egy csimpolyás mentett meg azzal, hogy testvéreinek adta ki. Benedeken egy kiirtott földesúri család kisasszonyát szabadította meg egy jószívű cigánylegény azáltal, — hogy nőül vette.

— Hisz ez valóságos regény! — mondá a szép Cyrene.

De még milyen regény! Dumas „ezeregy kísértetén” is túlsesz.

Hanem az egyformaság kezdé untatni. Ásítózott.

— Ezek mind igen régi történetek. Mi történt később?

Aközben a kiterített térképen veres zászlós gombostűkkel jelzé a rémhadjárat előrenyomuló stratégiai pontjait.

Iszonyú hadjárat! Az elesettek életkora is föl van jegyezve. A férfiak mind negyven éven felül, a gyermekek mind tíz éven alul. Harcra való férfi nincs köztük. Legnagyobb szám a nőké.

S mit vétettek?

Azt, hogy magyarok voltak és urak (vagy németek; de urak).

S a szép Cyrene (most majd azt írtam: „Európa”) azt mondta rá: „Sajnálom, de ki tehet róla?” (Hiszen akik megölték őket — nem voltak törökök!)

„Folytassuk!”

Pedig Benjámin maga is ki volt fáradva a munkában.

Azokat a feldúlt helységeket ő mind jól ismerte. Igen sok vérrel írott név tulajdonosával jó barátságban volt, házánál mulatott, a háziasszonynak kezét csókolta, kisasszonyával táncolt.

S azok most — a kút fenekén!

Hisz mégis végigfut az embernek a hátán a borzadás, még ha a szép Cyrene-nel szemközt ül is.

— Fázol tán? Kiszáradt a torkod!

A szép hölgy maga hoz neki egy kristálypohárban villogó zöld chartreuse-t, s hogy annál édesebb legyen, maga is bele-torkoskodik. S aztán oda ül mellé. Talán ha a karját a vállá körül fogja fonnai, az még jobban fölmelegíti?

Menjünk tovább! Merre veszi futását a jégvihar? merre özőnlík a láva, aminek neve „ember”?

Következnek a tudósítások a későbbi időkről.

Nagy-Enyed!

— Azt hiszed, hogy Nagy-Enyed felé mehettek csak Torockóra?

— Okvetlenül arra kellett venniök az útjokat. Ez a kényelmesebb és rövidebb út. Deés és Kolozsvár felől a leghevesebb harcok színhelyén át kellett volna végighatolniok, s Kolozsvárott a legrosszabb helyre jutottak volna; ott bizonyosan elfogják őket.

Tehát mi történt Nagy-Enyeden?

Az, hogy egy nagy népes város, a kultúrának egyik vég-őre ki lett törölve hosszú időkre a létezők sorából.

Sírbolti rémek egész táborszámra!

Rémdráma, mely előtt Néró, mint egy bukott komédiás, futhat el a színpadról; a fölséges nép túltett a fölséges cézáron! S a szép Cyrene ereiben is római vér folyik.

Az Agrippinák és Faustinák vére, akik a halálordítás közepett letépték fejükről a rózsakoszorút, s lehajították a gladiátor-nak.

Hétszázan menekültek meg az égő városból az erdőkbe. Ahogy az éjjeli orvtámadás ágyaikból kiverte, öltözetlenül, mezítláb, fegyvertelenül, januári csikorgó hidegben.

Hova akarnak menekülni?

Legközelebb van nekik Torockó.

Tovább! Tovább!

Üldözik rémtábora mindenütt nyomukban van.

Vajon megmenekülnek-e előlük?

Vajon „ők” közöttük vannak-e?

Most egy új tudósítás következik.

Ez azon kezdi, hogy Kolozsvárt visszafoglalta Bem, s egyik alvezére Tordáig nyomult.

A hírlapok nem beszéltek erről. A közönség a hadjárat felől a legtökéletesebb tudatlanságban volt tartva.

Hah!

Itt a kibetűzött név, amit kerestek: „Adorján”.

— Manassé? — kérdi mohón a márkinő.

— Keresztnév nincs mellette.

— Olvasd hát!

— Egy Adorján és négy magyar mágnás, még hét huszárral és húsz honvéddel elindultak Tordáról a Nagy-Enyedről menekülőket megszabadítani s Torockót megvédeni.

— Harmincketten tízezer ellen! Ne motokálj a betűk között oly lassan! Siess!

— Felvincnél rábukkantak a felkelő táborra, mely a nagy-enyedi menekülteket üldözni s Torockót megrohanni sietett. A harminckét ember nem várta be, míg a mögöttük járó főcsapat utánok érkezik, közjük vágott a fölkelő seregnek.

— Őrjöngők! Tovább! tovább! Mi történt Adorjánnal?
— És szétverték az egész tábornot.
— Harminckét ember egy egész felkelő sereget.
— Így szól a hivatalos jelentés. A támadók részéről csak egy lovas esett el.

A márkinő nem akart hinni az írott betűknek.

— Hogyan? Harminckét ember egy egész felkelő tábornot?
Az talán csak annak előháda volt.

— Meglehet. A tudósítás tovább szól. Délre megérkezett a gyalogság, két század honvéd és aranyosszéki nemzetőr. Azon az éjszakán hétszáz menekültet, nőt, gyermeket, félig megfagyott alakokat szedtek össze az erdőkből. Azokat szekerekre rakták, és hajnalban megindultak velük Torda felé. Vincnél maguk előtt találták teljes hadi rendbe felállítva az egész felkelő sereget. Nekivágtattak, s utat törtek maguknak s az egész szekérsornak a hétszáz nyomorulttal tízezer emberen keresztül.

— S megmenekültek mind?

— A magyarok részéről csak egy huszár esett el. Ellenfeleik szerteszét oszoltak.

— Lehet-e, hogy most csak megtámadják Torockót?

— Ez a sereg, mely Enyed körül táboroz, bajosan. Onnan csak egy szűk sziklaszoroson át lehet bejutni a torockói völgybe, ahol még a legrendezettebb hadsereget is agyonverhetik aláhajigált sziklákkal a védelmezők, akiket meg sem lehet közelíteni. Hanem egy másik felkelő tábor, mely Aranyosszék körül tanyáz, meglepheti őket a Székelykő felől, ha annak a feljáratai nincsenek őrséggel ellátva. Még erről a táborról nem kaptunk tudósítást. Azonban még egy levél van hátra.

— Pihenj meg. Igyál még egy pohár likórt. Én hadd szíjam ki addig a magam mézét e rettenetes méregvirágból. Milyen borzalmas képek! Látni ezeket az útfélen fekvő nőalakokat, ruháik letépvé, meztelen fehér keblükön a halálos sebbel. Rettenetes gondolat. De hinni azt, hogy hátha az „ő” szelíd madonnaarca is ott van azok között, akik véres

mintájukat ott hagyták a fehér hóban. Mellette két imádója, akik csókjára vágynak: a holló és a farkas! Ah, mi gyönyörteljes ábránd!

Mégis összeborzadt erre a szóra. A nőszív sohasem romlik meg annyira, hogy a rosszat, amit tesz, meg ne bánja. Azért megteszi.

— Nem! Nem vagyok olyan rossz. Nem kívánom neki azt a sorsot. De azt igen, hogy mentse meg őt is hódító szépsége. Találjon egy parasztleányre, ki őt a mézárulásból azzal menti meg, hogy feleségül veszi. Zboróy Blanka grófnő, Cagliari hercegnő, egy pakulár felesége. Aki aztán maga könyörög, hogy tegyék az ő nevét is a halottak lasjtromába! Akkor aztán hadd éljen, ha el van temetve.

A szép Cyrene annyira meg volt elégedve magával, amiért ily nagylelkű megoldást tudott feltalálni, amiért magát rajtakaphatta egy nemes szívű gondolaton, hogy önteltségében megcsókolá saját hófehér vállát.

— Te mégis jó lélek vagy, Rosina! — mondá magának hízelegve.

Jól kiérdemelt hízelkedés.

— Nos! Kis bolondom. Még egy levél van hátra. Nem vagy még álmos, kis kutyám?

Benjámín egy percig gondolkozott rajta, hogy ne legyen-e valósággal kis kutyája a szép Cyrene-nek. A delnő hátravetve magát a kereveten, s két felemelt karjára nyugtatva fejét, lustán letapadó szempilláival oly élvezeteg képet mutatott, hogy afölött az ember elfeledheté az egész hadjáratot, szörnyeteg mézárszékeivel együtt. Benjámín gondolkozott rajta, hogy ne dobja-e az utolsó levelet az asztal alá.

Küzdött benne a vérszomj és a gyönyör démona egymással az elsőbbségért. A vérszomj győzött.

— Lássuk ez utolsó levelet is.

Ez a monasteriai főhadiszállásról kelt. Az itt összegyűjtött felkelő tábornak kellett Torockót megsemmisíteni.

A legelső sorok olvastára a legnagyobb érdekeltség lepte meg a delnőt.

Adorjánokról volt szó!

Odaült a szék kartámlányára, hogy jobban belelásson a megfejtett iratba, s ujjahegyével kísértte a leírt szavakat, míg szőke fűrteti, a főköthő alól kiszabadulva, a felolvasó arcát beárnyékolta. Az alabástromarcon végigvonaglottak az indulatkifejezések csodái.

— „Egy Adorján odament a felkelőkhez békét ajánlani. Azt elfogták, megláncolták.”

— „Egy másik Adorján jött utána kérni a fölkelőktől a békekötést és elfogott testvérét. Azt is a másikhoz láncolták, nem irgalmazták.”

— „Ekkor jött egy harmadik Adorján. — Manassé.”

— Ah! Végre hát Manassé!

A szép hölgynek összeszorított két fehér fogsora kivillagott felvetett piros ajkai közül, míg szemei kerekre felnyílva lesték a megszülető új sort.

— „Olaszországból jött, egy szép hölgyet kísérve, aki menyasszonya.”

— Megvannak!

— „Azon a napon, melyen a magyar seregek Kolozsvárt elhagyták, indultak ők el, a hegyi utakon. Éjjelre Ciprianu házába szálltak meg, aki a felkelők egyik főnöke s az Adorjánház elkeseredett ellensége.”

— Az elfogta őket! — sietett a márkinő a még ki nem betűzött sor talányát megelőzni.

— Nem. „Az megmenté őket, s erdei járatlan utakon keresztül Magyar-Peterdig vezetteté.”

— De hát bűvészek azok az emberek? Varázslatuk van?

— „A menekülők a Tordai hasadék Balyika barlangjában tölték a következő éjt.”

— Hol van az? Mutasd a földabroszon!

— Itt!

— És a Monasteria?
— Az meg itt.
— Hisz itt két ember a könyökével éri el egymást.
— Úgy van. Mintha egy házba szálltak volna, az egyik a földszintre, a másik az emeletbe.
— Tovább, tovább! — szólt a delnő, türelmetlenül ütve tenyerével az asztalra.

— „Minden útjok el volt zárva a Torockóra jutáshoz. Ekkor Adorján Manassé éjjel felment a Monasteriába, s megjelent a felkelők főhadiszállásán.”

— Vakmerő!

— „A haditanács már készen volt a támadási tervvel. Volt tízezer fegyveresük. Vártak egy segédcapatra, mely rendes katonasággal, ágyúkkal ellátva támadja meg más oldalról Torockót, azt pedig nem védte több háromszáz nemzetőrnél.”

— Manasséről olvass! És asszonyáról!

— „Adorján Manassét megérkezésekor elfogták s bezárták. Két bitófa föl volt már állítva a két testvére számára, reggelre felállították melléjük a harmadikat is.”

— Úgy, úgy! És az asszony? Az asszonyt nem találták meg?

— „Reggelre Adorján Manassé rábeszélte a felkelők vezérét, hogy kössön békét Torockóval, maradjanak jó szomszédi frigyben, s őt és testvéreit bocsássák szabadon. A vezér megkötötte a frigyet, pazsurákat adott az Adorján-testvéreknek s Manassé arájának; azok hazajutottak Torockóra; a felkelők pedig visszatértek falvaikba.”

A delnő felkapta az egész iratsomagot, s oly dühvel vágta azt le az asztalra, hogy a légcsapástól az argandi lámpa kialudt. S csak a boltozatról lefüggő éji lámpa világítá még be a szobát.

Mint egy felbőszített szép nőtigris, úgy szökött fel helyéről, s végigfutott szobáján, meg visszatért, főkötőjét ledobta fejéről, hogy hajfürtei mint aranykígyók omlottak vállaira.

— S mi történt tovább? Mi történik Torockón?
— Több tudósításunk nincs.
— Nincsenek ott kémeitek?
— Torockón nincsenek árulók. Egy volt. Azt már magadévá tetted.

— S te nyomorult, nem osztod azt a dühöt, ami engem képessé tesz arra, hogy pofon üssem magát az ördögöt! — Nem. Nincs többé ördög! Más gyáva csak odáig tudta vinni, hogy istentagadóvá legyen; — én az ördögöt tagadom meg. Ki hagyni őket siklani a körmei közül! Hát már most kibén bízzék még az ember?

Benjámin megkísérté enyhültebb kedélyhangulatra bírni a gyönyörűséges szép fúriát, s kapott tőle a kísérletért egy irgalmatlan nagy pofont.

— Nesze!

— Köszönöm. Ez hát az enyém. Egy négyszem között adott pofonért, ha szép hölgy adja, nem haragszunk. Az egy váltó.

— Mégpedig nem hamis.

— „Értéke” egy mennyország!

— Pokolban akarod-e megtalálni a mennyországot? Te hidegvérű reptil! Mikor azokat a jeleneteket olvastad előttem, amik alatt valamit éreztem Báthory Erzsébet gyönyöréből, aki ifjú leányok vérében fürdött, azt véltem, lángba borulok, s megégek azzal együtt, aki lángkörömbe lép. A kísértetek orgiájába vitt oda képzeletem, s gyilkossal s legyilkolttal karöltve jártam a bőszült danse macabre-t. Nem érezte szívemhez szorított fejed a vad feldobogást? vége van. Eredj haza, s igyál szódavizet! Most jégbálvány vagyok. Ez a hír méreggé változtatott bennem minden életnedvet. Ha megharapnék most valakit, meghalna tőle, mint a csörgőkígyó fogától. Gyűlölet, utálat minden gondolatom. Beteg vagyok. Halálos beteg. A nehézkór előjeleit érzem. Valakin ki kell töltenem bosszúmat. Ne óhajts ilyenkor megismerni, mert rettenetes vagyok.

Benjámint mozdulatlanul állt a szép dühöngő előtt. Az kezébe fogta a csengettyűzsinórt.

— Rosina, ön cselédjét akarja híni? — kérde Benjámint elkedvetlenül.

A delnő másik kezével közelebb vonta őt magához, s erőszakosan elfojtott hangon suttozta fülébe:

— Gondolj rá, hogy van egy ember, akinek egy kötél van a kezében, aminek a hurokja a te nyakadra van szorítva, s aki annál fogva tégedet, amikor neki tetszeni fog, a sárba, a mélységbe leránthat; aki elől hasztalan menekülsz bármely világrészbe a föld kerekén, hasztalan emelkedel a legmagasabb polcra, rád talál, lába alá tapos. Aki miatt nem lehetsz boldog soha; kiránt a hitvesed, a gyermeked karjai közül, amikor legboldogabb, legkevélyebb fogsz lenni. Aztán gondolj rá, hogy van egy asszony, aki tégedet arcul ütött, nem úgy, mint én, enyelgő kézzel, de halálra sújtó szóval, aki téged felismert, kikacagott s aki utamban áll nekem, mint egy áthidalhatlan mélység, mint egy elolthatatlan tűz. Aki miatt kell éreznem a mérges nyilak legmérgeesebbjeit, az emberek gúnymosolygását, aki miatt börtön rám nézve ez az egész világ; mert azokon az ajtókon nem léphetek be, amikben belül egy más világ van: az én világom. Amíg az az asszony él, addig rám nézve nincsen nappal; csak éjszaka szabad az arcomat megmutatnom. S te az én mosolygásomat akarod látni, amíg ez asszony él?

Vajdár hallgatott.

— Te! Gondolj reá, hogy ez a két ember talán most a lopott boldogsággal mámorig lakozva, egymás álmait őrzi, s talán e percben hízelgő néven szólítja egymást, s felel rá gyönyörítással örömmel... Ah! Pokol!

A szép hölgy indulatosan dobbantott lábával.

— Tépni, harapni, körmeimmel hasogatni van kedvem ezen az éjszakán! Mondani olyan sértő szavakat, amiktől a könny kicsorduljon! Ütni olyan sebeket emberek testén-lel-

kén, amik be ne gyógyuljanak soha. — Nos,¹ mit tudsz vigasztalásomra mondani, te gyáva? — Meddig él még ez a két ember?

Vajdár néma maradt.

A delnő most változtatta a hangját, az indulatkifejezést. Mesterkelt ájtatosság hangján kezdett beszélni.

— De hát nem istentelenség-e az, amit ők cselekesznek? A szentegyház örök törvényeit megszegve! A pápa tilalmát, a szentszék ítéletét lábbal taposva. Ők a bűnösök, akik előlem elbújnak, nem én, aki őket üldözöm. Ők lázadtak föl az Isten ellen. Ők sértik meg a szentséget, a tízparancsolatot. A sacramentumot meggyalázzák. Aki őket megöli, csak a boszszúálló Isten ítéletét hajtja végre.

Vajdár nem szólt rá semmit.

A szép Cyrene látta, hogy ez olyan ember, kire sem az Istennel, sem az ördöggel nem lehet hatni. Ennek csak egy fétise van, aminek meghódol: — a nő!

A szép Cyrene-ben abból is volt.

Kezével keblébe nyúlt, s a szétbontott hímzetfodrok bűbajos rejtekéből egy zsinórkán függő acélkulcsot vont elő.

— Te! — sугá Benjáminnak, s egy percre mosoly derengett arcán. — Ez a kulcs azé leend, aki nekem hírül hozza, hogy az a nő halva van.

Azzal megcsókolta a kis kulcsot, s aztán Vajdár ajkaihoz értette azt, hogy az is csókolja meg.

— Mit szólsz?

Vajdár halkán, csendesesen felelt.

— Én csak gondolni szoktam és tenni.

— Tehát a rivederci!

Azzal megrántotta háromszor erőteljesen a csengettyű-zsinórt.

Ez világos utasítás volt Benjáminnak, hogy siessen távozni azon az úton, amelyen jött.

Az óraajtó becsukódott, s az óra ismét ütötte a tízet.

A szobalcány rohant be ijedten; fél papucs a kezében, hálófőkötője a nyakában. Azzal aztán kezdődött a drága mulatság. Minden cselédet felverték, akit kéz ügyében kaphattak, megverték; inasokat, kocsisokat éjnek idején orvosokért kergettek, meghozott gyógyszereket földhöz vertek; semmi élő teremtésnek nem kegyelmeztek.

A márkinőnek ez a bál-nap a legszomorúbb napjai közé tartozott.

Vajdár Benjámint, hogy méltó katasztrófával végezze a megkezdett tragédiát — sietett a Sperlbe.

Ott jó ismerőse, a főpincér közlé vele azon nagybecsű titkot, hogy főnöke is itt van, valamelyik cabinet separée-ban soupézik, két rangjához illő úrhölgygel.

Benjámint benyitott hozzájuk.

— Tudtam bizonyosan, hogy idetévedsz! — szólta nevetve a herceg, amint őt belépni látta. — Nézd: terítetttem is számra.

A kerek asztalnál volt még egy negyedik számára való ülés.

Abban az évben legújabb párizsi divat volt a „fleurs animées”; az egyik delnő éjviolának volt öltözve, a másik tulipánnak. Egy gazdag lakoma romjai hevertek az asztalon. A tulipán-márkinő kezében tele pohár, melyet már az ajkaihoz emelt, de nem tudott kiüríteni a kacagás miatt.

— Íme egy tékozló fiú, aki elhitette magával, hogy én az ő apja vagyok! — szólta a herceg, a minden feszély nélkül közéljük települő Benjámint mutatva.

Ekkor észrevett rajta valamit.

— Te! Neked az egyik pofád veresebb, mint a másik.

— Igen, féloldali hideglelésem van.

— Féloldali hideglelés! Sohase hallottam ilyennek hírét. Gyógyítsad magad, fiam!

— Azt teszem — szólta Benjámint, odatartva poharát az éjviola-márkinő elé, ki azt teletölté pezsgóval.

— Megállj csak! Mielőtt azt a gyógyszert bevennéd, hadd tartsak egy kis orvosi kikérdezést. Van-e még sok pénzed abból az ötezer forintból, amit a volt feleségem decemberi havi illetményeül átvettél?

— Éppen arról akartam beszélni — szólt Vajdár, a kés fokát a túlhabzó pohárra téve. — Kérem a januári illetményt, de rögtön.

— Rögtön-e? talán még ma?

— Igen. Még ma.

— S nem volna tudomásod róla, hogy a feleségem még novemberben megírta nekem, hogy más vallásra tér, újra férjhez megy, s az apanázsáról a levél keltétől fogva lemond? Nem jutott a te kezédhez az a nekem szóló levél?

Benjámin vállat vont, zavartalanul facsargatva a citrom nedvét az osztrigára.

— Bizonyos voltam felőle, hogy Cagliari herceg, aki minden ízében nemes ember és gavallér, azt fogja mondani e levélre, hogy „az nekem mindegy, mit tesz az asszony, de amíg az én nevemet viseli, addig nem szabad besároznia a cipőit a gyalogjárással”.

— Brávó. Ezt jól adtad. Tehát mármost még ki is házasítsam, ugye? Erre kell a januári illetmény?

— Nem erre kell, hanem valami másra.

— Mi az a más?

— Eh, most ne beszéljünk arról; ne rontsuk el vele a mulatságot; majd reggel.

— Én most akarom hallani.

— De vajon a grófnők akarják-e?

— Márkinők! Te naplopó. Az a kérdés, hogy érdekes-e.

— Érdekes! De nagyon erős.

— Ah! Piquant! Interessant! Csak ki vele. A márkinők szokva vannak ahhoz.

A két delnő kíváncsian vonult közelebb. Az éjviola legyezőjét vette kezébe.

— Tehát röviden ez az eset — szólt Benjámin —, hogy a szép Blanka hercegnő e percben halva fekszik.

A herceg hátrahökken.

— No, fiú! Az ilyen bolond tréfákat kikérem magamnak. Ismered gyöngeségemet, hogy nem szeretem, ha a halált emlegetik előttem. Ahol arról beszélnek, onnan eltávozom.

— Kérdezve volt, s én a kényszerítésnek engedtem. Szívesen elhallgatok.

— De nem! Vond vissza! Mondd, hogy nem igaz! Csak tréfálni akartál velem.

Vajdár fölállt és meghajtá magát mélyen.

— A tiszteletlenségnek ily fokát az én uram és jóltevőm irányában nem hagyom magamról föltenni.

— No, ülj helyedre, ne bolondozz. Hol fekszik halva?

— Valahol az útfélen, Nagy-Enyed és Felvinc között, elterülve a havon, átszúrva lándzsadőfésektől.

— Hisz ez örült beszéd.

— Lehet, hogy az, de való. A hadügyminisztériumhoz hiteles tudósítások érkeztek W—r tábornoktól a mézszárlásokról, miket ő rosszal. E tudósításokat én olvastam, s szolgálhatok a részleteikkel.

És aztán elmondott néhány eseményt a pokoli hadjáratból, ahogy azt ember ki nem gondolhatná, ha ördög nem sugallja.

A tulipán-márkinő a háta mögé önté a fölemelt pohár tartalmát, s az éjviola egészen beburkolta magát sáljába. A hamis márkinőknek jobb szívök volt, mint az igazinak.

— S honnan gondold, hogy Blanka is ez áldozatok közt volt?

— Fel vannak jegyezve a legyilkoltak nevei.

Ez rettenetes volna.

— Mindenekfölött azonban Cagliari hercegnek az az első teendője, amivel saját magának tartozik, hogy megölt nejének holttestét fölkeressesse és idehozassa Bécsbe, hogy ravatala saját palotájában legyen fölállítva, s koporsóját onnan vigyék el a családi sírboltba.

A herceg fölugrott helyéről.

— Ravatal, sírbolt, gyászmenet? Gyönyörű éjszaka ez, mondhatom! S ha ez csak farsangi tréfa tőled . . .

— Excellenza. Ha ez tréfa volna tőlem, úgy olyan tréfa volna, amiért valaki a magához hasonló rangúval élet-halálra megverekszik, az alatta állót pedig korbáccsal kergeti ki a házából. Ha bizonyossá akar felőle lenni — íme odaadom a tudósítások cryptográfiai kulcsát; a másolatokat ott találhatja ön ez órában egy olyan helyen, amely az ön számára mindig hozzáférhető. Győződjék meg saját szemével.

— Nem! Nem! Vidd innen a kriptajajtó nyitogató kulcsodat. Én hozzá nem nyúlok. Én végig nem betűzöm a megölt emberek neveit. — A két kezem olyan hideg lett egyszerre, mint a jég. No, ez szép multság volt ma! A végét itt hagyom neked.

— Amiben nekem nem nagy gyönyörűségem lesz. Még ma akarok indulni Erdélybe. A dologgal sietni kell.

— Tehát csakugyan komolyan akarod?

— Komolyan akarom önnek idehozni Zboróy Blanka hercegnő holttestét. S az most nehéz feladat lesz. Galicián, Bukovinán keresztül kell kerülnöm Erdély északi határába; ott sírokat feltöretni, száz közül az igazit fölkeresni; ólomkoporsóban, szekéren, vasút nélküli három országon keresztül ideszállíttatni. Ahhoz ember kell, akinek a szívében vas van.

— Meg egy másik ember, akinek a zsebében arany van. Most egyelőre átadom a tárcámat, majd utasítani fogom az ismerős bankházat Cernovicban, hogy nyisson számodra hitelt, előre nem látott esetekre nézve.

A nehéz feladat legnagyobb részét pedig elhallgatta Benjámin az ő fogadott atyja előtt; azt, hogy a hazahozandó szép hulla még most piros arccal és ragyogó szemekkel látja naponkint kétszer felkelni a napot a torockói völgyben, s nem is álmodik felőle, hogy készítik számára az ólomkoporsót.

A herceg már leküzdte magában az első borzalmat. Köny-

nyelmű, élvővár ember volt, aki hamar ki tudott alkudni a balsorssal. Azt hitte, hogy azáltal, ha bőkezűen gondoskodott egykori neje pompás temetéséről, lekenyerezte annak a „maneseit”. Képzelmét most az a gondolat hevíté, hogy ha ő most Blanka halálhírével vissza fog menni a szép Cyrene-hez; milyen lesz az a nőoroszlány, aki az ő meghódítójának lábait csókolja? Ez olympi élvezet lesz az itt hagyott triviális mulatáshoz képest. Ami maradjon Benjáminnak.

Búcsút vett a két istennőtől, s tárcájával együtt átruházta teljhatalmát Vajdára, s aztán hajtattott Caldariva márkinő palotája elé.

Hintaja nem mehetett be a kapubejárat alá, mert azt már egy szemközt álló fogat tartá elfoglalva.

A kapus felvilágosítá róla, hogy a doktor van itt.

— Ahá! A szokott betegség! — mondá magában. — Azoknak az asszonyoknak a baja, akiknek az egész világ „fáj”; s minthogy az orvos nem tudja az egész világot olyanná csinálni, amilyenné ők akarják, tehát a baj kínos és gyógyíthatatlan.

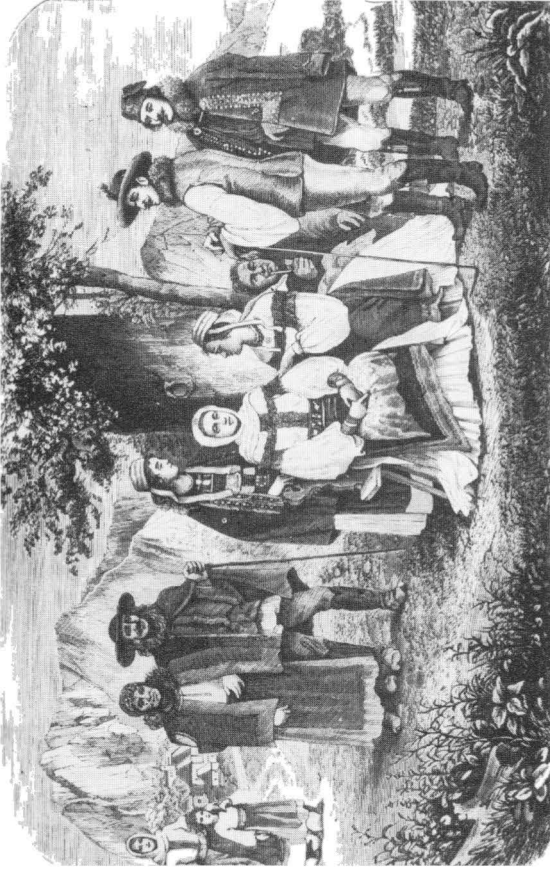
Ezúttal azonban azt hitte, hogy ő hozza magával a biztos gyógyszert, aminek hatása csalhatatlan.

Az előszobában meglepte az, hogy ahány szobalánnyal, inassal, komornával találkozott, annak egyik pofája mind pirossabb volt, mint a másik. — Epidémia volna tán már a féloldali hideglelés?

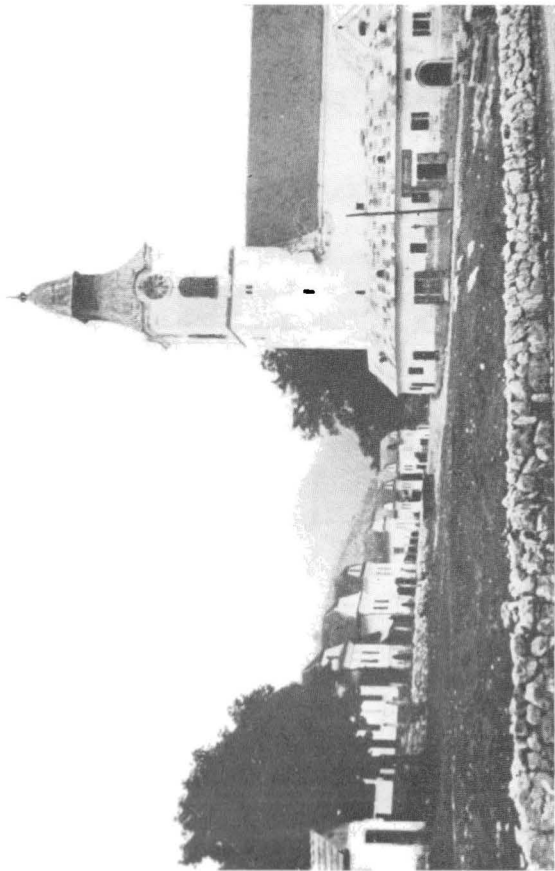
A hálószoba szőnyegajtájában szemben jött rá az orvos meg az orvosságos üveg. Az üveg repült magától az orvos feje felett. Majd a herceg orrát találta el.

— Mi baj van? Be lehet menni? — kérdezé a herceg.

— Óh, igen — felelt az orvos komolyan. — Erős vértolulás az agyhártyákra, ideges neuralgia. A beteg oly állapotban van, amidőn az orvosnak is tanácsos mind a két kezén egyszerre tapintani meg az üteret, miután bizonyos nemét a vid-táncnak fejleszti ki, ami csak a kezeket lepi meg, amiknek ellenállhatlan

Torockói népviselet (Orbán Balázs műéből)

A torockói unitárius templom

ideggörcsük van, a hozzájuk közeledő arcanak te yereikkel gyors érintkezésbe hozatalára. Bemehet a herceg. A baj nem veszedelmes; de jól fogja tenni, ha egyszerre mind a két kezét megfogja a betegnek, midőn kezét csókol neki, s aztán el nem ereszti, míg közelében marad.

A herceg úgy tett, ahogy utasítva volt. Beléptekor a szép Cyrene azzal foglalatoskodott, hogy vánkosáról tépte le a hímzett fodrokat. Éjszekerényén már nem volt tárgy, amiből hajító eszközt lehetett volna csinálni. Mikor meglátta a belépőt, egyszerre hátat fordított neki, s holtnak tette magát.

A herceg lábhegyen lépett hozzá. Ismerte a jelszót, mely őt életre fogja támasztani.

— Rosina. Nóm; Blanka meghalt.

E szóra egyszerre visszafordult a fekvő hölgy, s arcán, szemeiben démoni öröm világolt, a harag és öröm ellenmondó vonásaiból támadt gyönyörű medúzakép.

Most már lehetett bátorsága a hercegnek a két kicsiny kéz után nyúlni, s mind a kettőt biztosítva, egyiket a másik után megcsókolni.

— Hol? Mikor? Hogy? — kérdezé a hölgy.

— Nagy-Enyeden. Meggyilkolták.

— Eh! Őrült beszéd! — mondá a márkinő, s a herceg vette észre, hogy a kezét szeretné saját rendelkezésére tartani. De nem adta neki vissza.

— Amit ön meg akart tőlem hallani: meghoztam.

— Ki mondta azt önnek?

— Az én kedves fiacskám, az ön kedvenckéje, Benjámín. Most olvasta a hadügyminisztériumhoz érkezett tudósításokból. Onnan jött egyenesen hozzám, a jó fiú.

A márkinőben forrott a méreg.

Ki akarta szabadítani a kezeit erőszakosan; de a herceg nem bocsátá el.

— Igazat mondok önnek. Szavamat adom rá, hogy úgy van. Pénzt is adtam rá Benjámínak, hogy rögtön utazzék

Erdélybe, s a szegény szerencsétlen nő maradványait szállítsa Bécsbe.

— Óh,! Bocsássa ön hát el a kezeimet!

— Mit akar ön, kedves Rosina?

— Mit akarok? — szólt a nő, s elkékvült ajkán tajték kezdett habzani. — Hát egy imdáságot akarok — mondani — a szerencsétlen asszony — lelkiüdvéért. — Engedje, hogy a kezeimet imára kulcsoljam!

Már erre a kegyes célra csakugyan szabadon kellett bocsátani a kezeit.

Páccs!

Abban a pillanatban aztán a herceg is megtudta, hogy milyen az a féloldali hidegletés!

Az arcul ütött alak egy herceg volt. És egy római. És egy démon.

Ez nem az a frivol szerető, ki a bársonykéz arccsapására azt mondja, „annál jobb! a nő ütése egy váltó; értéke egy mennyország!”

Ha Caldariva márkinő azt akarta megtudni, hogy milyen az ördög, akit arcul ütnek, maga előtt láthatta azt.

E percben Jupiter valóban Jupiter volt; az, akinek láttára a kíváncsi Semele szörnyet halt!

A szép Cyrene ijedtében két felemelt karját keresztbe tette arca elé.

S a megsértett bálványkép mély, rezgő hangon (mintha még mindig az ütés vibrációja alatt reszketne) szólott hozzá:

— Amint én mondtam, az úgy van. — Vajdár ez órában indul még Erdélybe, s onnan Zboróy Blanka holttestével fog visszatérni (s közben jéghideg kezét a szép hölgy lepletlen vállára tette).

E szóra a hölgy odaveté magát Cagliari nyakába fekhelyéről, szenvedélyesen átölelte azt két karjával, s megcsókolta a homlokát, s onnan elkezdve aztán végtől végig csókolta őt, le egészen a lábai hegyéig, s ott maradt a lábainál arcon fekve és térdeit ölelve, zokogott, bocsánatért könyörgött, fuldokolt, vonaglott.

Cagliari felemelte őt, s kérte, hogy legyen nyugodt, mert indulatoskodásával még betegebbé fogja magát tenni.

A hölgy arcát vánkosába temeté, hogy sírását erővel elfojtsa.

— Én értem az ön türelmetlenségét, Rosina — szólott hozzá Cagliari halkán. — Ön Nápolyban udvarhölgy volt; kegyence a koronás főknek, s itt Bécsben nem akarják önt meglátni. Ez annyi, mint szellemileg halálra ítélve lenni, az élők sorából kitörülve lenni. Ön el van telve keserűséggel mindazok iránt, akiknek kegye önt boldoggá tenné. S akinek tehetése is, akarata is van hozzá, hogy önnek azt a boldogságot megszerezze: az nem mozdulhat. Hozzá van láncolva egy asszonyhoz, akinek halálbüne az, hogy él. S ön azt hiszi, hogy ez csak ön előtt halálbüne. S hogy engemet csak az ön szenvedése érdekel; azért könnyen veszem azt, s hagyom a sorsot folyni, ahogy neki tetszik. Ha megígéri ön, hogy nem sír többet, hát még mondok önnek valamit.

— Nem sírok.

— Mosolyogjon rám egyszer.

— Megbocsát-e?

— Ha mosolyogni fog. — — Ön elragadó szép!

— Megbocsát-e? — ismétlé, sima kezével végigcirógatva az imént megütött arcot.

— Azért igen. De hogy saját arcára veres foltokat szerzett sírással, nem addig, míg azok el nem múlnak. Ejh, ilyen veresre sírni a szemeit!

A szép hölgy nevetni kezdett, s többé nem voltak a szemei veresek.

— Mármost hallgasson rám nyugodtan, s attól, amit én önnek el fogok beszélni, meggyógyul ön, mert az erős narokotikum.

Cagliari leült a karszékbe a márkinővel szemközt.

— Én jobban akarom, mint ön, hogy Zboróy Blanka ravatala körül égjenek a viaszgyertyák a Cagliari-palota címerteremében. Indokaim vannak rá; erősebbek, mint önnek. Az ön indoka csak egy méhecske; döng, míg nem háborgatják a mézszívásban, s csak akkor ereszt fullánkot, ha fölingerelték; az én indokaim viperák. Ön egy nőt el akar veszteni,

mert miatta asszonyi büszkesége van megalázva. Erre még az evangéliumban is találni fölmentő szózatot. Még ettől a gondolattól az ön homloka ilyen tengersizsima maradhat, mint most. De az én homlokom redőiben a Gaderénok „légiója” lakik. Amiről ön még csak álmodik, azt én már régen cselekszem. Hogy Zboróy Blankának vissza kell adni azt, ami az ő uráé: holttestét, ez az ítélet ki van mondva. Négy fal között arcul ütheti egy asszonyt azt, — akit szeret.

(A szép Cyrene engesztelő csókkal érinté a herceg kezét.)

— De hogy arcul üssön egy nő az egész világ szeme látára egy Cagliari herceget, hogy a szeme közé csapja a szent-szék ítéletét, mely őt többé nem tartja fogva, de engemet igen; hogy kitörülje nevemet neve elől, s helyébe írja egy székely góbé családnévét, s aztán mosolygó arccal járjonkeljen a világban, megütve ostorral az én haragom fenevadait — az nem fog idilllen végződhetni. Ez a tréfa polgárok között megjárja, de a Ferrarák utódainak asszonyok számára is vannak pokolgépeik. Nem alszik ön el beszédemen?

— Hallgatok és gyönyörködöm! — monda a nő, s ébrenléte bizonyosságául elkezdé egyik hajfűrtét Cagliari egyik uja körül csavargatni.

— De én nem alázom meg magamat azzal, — hogy a haragot, a megbántás keserű érzetét is felvegyem indokaim közé. Hidegvérrel, érzéketlenül bánok el vele: akár egy anatóm. Nekem *szükségem* van arra, hogy ő ne legyen! Asszonyok gyilkolnak gyűlöletből. Nevetséges! Mi, akik megszoktuk *ezekben* játszani: legyen az arany vagy emberélet, csak nem jövünk felindulásba, ha „egy” aranyról vagy „egy” emberről van szó. „Le jeu est fait.” Tízezer emberrel be kell tölteni egy sáncárkot. „Le jeu est fait.” Talán az, aki ki tudta adni a parancsot, hogy Flórenzet fel kell gyújtani congrève röp-pentyűkkel, ingadozni fog, ha el kell rendelni, hogy Zboróy Blanka ravatala körül gyűjtsák meg a viaszgyertyákat?

A márkinő egészen elfeledte, hogy baja van. Szemei ragyogtak.

— Énnekem az a játékom, hogy összeveszítsek egy országot a másikkal, uralkodókat népeikkel, mert az az én világom, életpályám, elementumom. Utamban meg nem állít a tenger. S egy asszonyi könnycsepp nagyobb víz akar-e előttem lenni a tengernél? Szép játék ez, és igen nagyban megy! Tudja meg, hogy én iszonytatót vesztettem benne. Engem ez a politikai nagy hazárdjáték már leszállított jövedelmeim egyharmadára. Azelőtt évenként másfélmillióval rendelkeztem; most csak félel. Romagnában elkobozták birtokaimat; Magyarországon felszabadították a parasztjaimat; a zűrzavarban állampapírjaimon roppant összeget vesztettem; az alkotmányos élet kivert rendes szférámból. Új emberek jöttek, akik félretolnak, s most csak félmillióm van egy évre másfél helyett. Ha egy nyomorult hivatalnoknak lefoglalják fizetése kétharmadát, s aztán egyharmadából kell neki megélni, az nem szenved oly kínokat, mint egy úr, akit másfélmillió jövedelemről félmillióra szállítottak alá. Koplalni, mezítlábos porontyoknak kenyeret, tüzelő szenet nem tudni teremteni, nem olyan rettenetes, mint érezni egy nábobnak a dekadenciát. — Elvégre is azt, hogy az ember rongyosan járjon, pincében lakjék, azt meg lehet szokni. De a hanyatlást — soha! Hogy én, aki eddig az epsomi, longchamps-i mezőnyökön hat versenyparipával írtam be, ezentúl csak kettőt küldjek oda, hogy ki eddig olyan társaságban játszottam a piquetet, ahol louis d'orban ment poénja, ezentúl keressek olyan kompániát, ahol csak tallérban játszanak? — Hogy aki eddig egész udvari kísérettel utaztam, ezentúl nagy szerényen egy titkár meg egy komornyik kíséretében járjak-keljek? Hogy akinek termeiben eddig a világ első hírhedt művészei jelentek meg, ezentúl a bécsi streichquartett s a karinthy kapu énekesei mulattassák a vendégeket? Hogy félbehagyjam a fogadalmi templomot, amit őseim uradalmi székhelyén tizenkét év óta építtetek; vagy megrak-

jan azt Thorwaldsen művei helyett egy bécsi kőfaragóéval? Hogy aki eddig minisztereket, főpapokat, tábornokokat köteleztem le magam iránt, most beérjem egy fakó zszurnalista szubvencionálásával, ki elveimért papiros fegyverrel harcol? Ha meggyűlöltem valakit, hadat vittem az országára, s ha megszerettem valakit, várost csináltam a falujából, s most én se tudjak máshoz nyúlni, mint pokolgépecskéhez, gyémántos katulyákhoz? Sőt utoljára még azt mondjam annak a nőnek, kit imádok: „Kedvesem, eddig két palotában laktunk, ezután lakjunk egyben!”

A szép Cyrene felkacagott; oly képtelenség volt mindezt még csak fel is tenni!

— És ami mindezek közt a leghetlenebb, hogy én a bankáromat, a háznagyomat mind beavassam hanyatlásom titkába, s megkérjem őket, hogy rendezzék ezentúl a háztartásomat egyharmadára, hogy adják el képtáramat, múzeumomat, s gyémántgyűjteményem kétharmadát, pótolják másolatokkal, hamis kövekkel a hiányzatot. Nem! Nem! Azt amit önnek most elmondok, nem hallotta még tőlem senki, és nem is fogja megtudni senki. Mert én tudok segíteni magamon s *nem tűröm* az elmerülést! Akárkinek vérébe kerüljön az! Mert higgye el ön nekem, Rosina, hogy az a brigante, aki az útszorosban a közeledő mailpostra les, s a maga mesterségét nem nevezi másképp, mint „*affaire d'un coltetto*”, nem olyan mindenre elszánt ember, mint egy grand-seigneur, akinek az elébbi harminc millió helyett tízből kell megélni. Ha ezt másnak mondanám, megrettenne tőle; ön egyedül van beojtva a belőlem kisugárzó contagies ellen.

Ez a szó azt az ötletet adta a delnőnek, hogy amint a herceg kezén a mutatóujját aranyhajának egy tincselével körülszorítva tartá, hirtelen egy arany melltűvel beleszúrjon ez ujj hegyébe, s aztán a kigyöngyöző vércseppet ajkával felszívja.

— Hadd menjen át az én szívembe a te véred!

Most azután egészen közel hajolt hozzá a herceg, hogy suttogva beszélhessen vele.

Az ernyővel letakart éjlámpa sugárkörre megvilágítja mind a két főt. A tündérszép női arc egészen a fölél hajló démonarc befolyása alatt állt már; annak az indulatkifejezései idomíták az ő arcvonásait, annak a szemei delejezték az ő szemeit, annak az ajkai kényszeríték mosolyra, bámulatra, eksztázisra az ő ajkait. Egészen hatalmában volt annak az embernek, ki a rombolás, a kártevés vágyában oly vulkáni magasban állt felette! Vulkánhoz, a tűzokádóhoz csak Venus mehetett feleségül. Más nő irtózott volna tőle.

— Most következik az a nő, akiről beszéltünk — szólt suttogó hangon a herceg. — Mikor hozzám adták a testvérei feleségül, egy szerződést frattak alá velünk, mely szerint ha a házastársak bármelyike elébb meghal, annak a vagyona a túlélőre marad. Ő fiatal volt, én idős. Az előny az ő részükön. A válóper kimenetele nem semmisíté meg a szerződést; azt a felbonthatlan sacramentum őrzi. Ha Zboróy Blanka meghalna, testvérei kénytelenek volnának a birtokát kiadni, amiben az én helyzetem annyival előnyösebb, minthogy az egész család erősen belekeverődött a forradalmi mozgalmakba Magyarországon.

— De hisz az ő birtoka csak egymillió. (Ez védelem volt.)

— Ne higgye ön. Csupán ennyi után fizettek neki a testvérek kamatot; valóságban ötszörannyi az.

(Ez súlyosítja a vádat!)

— No de — még én nem vagyok az „új Pitaval” hőseinek galériájába felvételre megérve. Én nem keverek „örökségi porcskát”. Choiseul-Praslin herceg sem vagyok. Várhatok türelemmel az én kedvező esélyeimre. Lehet, hogy egy dühös szerető egyszer megöli e makacs asszonyt; lehet, hogy őnmaga vet véget szerencsétlen életének. Rómában néha már csak egy hajszálnak kellett volna elszakadni, hogy tragédiájának vége legyen. Egy véletlen, egy ösztönszerű sugallat, hogy egy

órával hamarább tűnjék el palotájából, mint azt a római nép az éj sötétében megrohanja, — s most — a napirendre tértünk volna át fölötte. Azonban most egyszerre egy bolond ötlete támadt ez asszonynak. Ő férjhez akar menni. — Jó! — A kettőnk közötti viszonyt ez nem változtatja meg. A római kúria ítélete felül áll minden törvényen, s az nem veszi tudomásul az ő új házasságát. Ha meghal, mint Cagliari hercegnek hal meg. Igen, de a protestáns kánonok meg azt követelik, hogy térjen ki a római egyház kebeléből, ha első férjétől elváltak akar tekintetni. S ha ezt megteszi, akkor elveszti a saját jogát a birtokaira, amik a hagyományozó végrendelete szerint csak római katolikus utódokat illetik, s akkor nemcsak őrá nézve, de rám nézve is köddé foszlik szét az egész Zboróy Eldorádó.

A nő mindkét karjával magához vonta a herceg fejét, hogy a fülébe súghassa:

— Meg kell neki hálnia, *mielőtt másodszor nővé lehetett volna.*

— Odáig — egyedül — neki — magának — szólt egyenkint megnyomva minden szót a herceg. — Alkudhatik a sors velem. Beérem azzal az eredménnyel, hogy Vajdár meghoz egy ólomkoporsót a szerencsétlen mártírhalált szenvedett asszony hullájával. Annak hercegi pompával adok végtisztességet, s síremléke művészremekül fog állni fogadalmi templomom oltárának jobb oldalán. Halála minden évfordulóján gyászmise lesz teljes pompával a szent István székesegyházban. Gyilkosait üldöztetni fogom, s azokat az előjárókat, kik a balesetet megakadályozhatták volna, földönfutókká teszem.

A szép Cyrene kacagott, mintha csiklandták volna. Nevetni való tréfa. Mikor az ördög *mosdik!*

A herceg maga is elmosolyodott.

— Ez tréfa. Ezen még nevethetünk. — De hogyha megtörténik az, mit arculütésnek neveznek, akkor olyan katasztrófa fog következni, amit a krónikákban fognak fölírni vörös betűkkel. Hunyd le a szemedet és úgy hallgasd most, amit

mondok, mintha álmodnál... Ha Zboróy Blanka elhagyja ősei hitét... megesküszik egy új férjjel... akkor nem elég neki magának meghalni;... hanem meg kell halni annak a férjnek, aki őt elvette;... meg a papnak, aki őket összeeskette... az egész családnak, az utolsó gagyogó gyermekig, mely őt tagjául befogadta;... a násznagyoknak, tanúknak, akik szertartásán jelen voltak;... az énekes deákoknak, akik az alkalmi zsolozsmát énekelték;... a násznépnek, aki a menyegzői lakomán vele egy asztalnál evett és ivott;... meg kell halni az egész népnek, mely az ablakon kinézett, míg a násznép végigvonult, és aki csak azt mondta róluk: „Milyen szép egy pár!”... És meg kell halni annak az egész városnak, mely annak tanúja lesz vala!... földig kell romboltatni a templomnak, ahol az megtörtént, és a háznak, mely az anyakönyvet őrzi, hogy ne maradjon egy élő, aki azt mondhassa, hogy látta Zboróy Blankát az egy Istent hívők templomából kilépni! Ne maradjon egy papírlap, mely tanúskodjék az ő bítetagságáról!... Nekem van erre módom... Amit az egyik római nép meg nem tett, majd megteszi a másik római nép!... Traján dédunokái elvégzik az én számadásomat Attila dédunokáival... Nos? Meggyógyítottam-e önt?

A hölgy nem felelt. Elaludt.

A magánál hatalmasabb démon igézete alatt zsibbadtan, aléltan menekült az álom világába, s ott talán egy ártatlan gyermeknek álmodta magát, aki pillangót kerget, s ha megfogta, megszánja: elereszti.

A herceg az elfogadóteremben ismét összetalálkozott a visszatérő orvossal.

— Már jobban van. Elaludt — mondá neki.

— Bizonyos voltam felőle — szólt az orvos. — Az én „laudanum Sydenhamii”-m az ilyen bajoknál csalhatatlan.

A herceg ráhagyta, hogy úgy van.

A kis holdsziget városkájában ezalatt gondtalanul készültek a közeledő örömnaphoz. S az gyorsabban közeledett, mint kiszámították; a tizenegy hétből hat el lett engedve. A consistorium Blankát szabályszerűen elválasztottnak tekinté Cagliari hercegtől, a római egyházjog házassági akadályait a protestáns kánonok el nem ismerik; Blanka abban az órában szabad volt, amelyben az egy Isten vallók községébe átlépett. S ez hat héttel rövidíté meg a várakozást.

A fennmaradt idő éppen elég volt arra, hogy Áron bátya a tervezett meglepetést elkészítse a kedvenc számára.

Az ősi udvartelken egy különálló házikót két szobával meg egy konyhával rendezett be éppen arra a mintára, ahogy a torockói gazdák lakásai vannak ellátva, cifrán faragott keményfa-bútorokkal, körül a falon végigfutó fogásra sorba felaggatott mázos kancsókkal, ősrégi tálással, mikén parasztemek kőedény és cintányér pompázott. Ágynemű, függönyzet, ágymennyezet mind parasztleánykéz hímezte munka; egy boldog, istenáldotta nép fényűzésének teljes tárlata. Még a kakukkos óra is parasztember munkája benne, s az a gyönyörű vaslábakon álló kályha olyan igazi hazai sötétkék porcelán, amilyent csak egy torockói bányász házában lehet látni.

Ezeket a szobákat majd csak a menyegző napján fogják Blankának megmutatni, mikor a kérő násznagy befejezte verses feleselését a kiadó násznaggyal. Áron bátya lesz a kérő, Bertók bátya a kiadó násznagy.

Három vasárnapal előre hirdetik már azt az örömnapot. S az első vasárnap már felgyülekezik a vőlegényi házhoz a város fiatalsága. (Gyermekek ezúttal csak tizenhat éven alul, a többi messze van.) Üdvözlétüket átadják; megvendégeltetnek, aztán felállítják a magas szálfát a ház szöglete elé, tetejében a felpántlikázott fagyöngybokorral a közelgő menyegző hirdetőjét.

Az egész város meg van híva erre a napra. Kell az a három hirdetés köze a sok sütésre-főzésre; mert amilyen hosszú az a pajta, úgy lesz az két sor asztallal, négy sor paddal benépesítve, s vasárnap kezdődik, kedden végződik a mulatság, a dinomdánom.

Csak valami baj ne jöjjön közbe!

A két fiatal hölgy örömet megkétszerezte a készülődés. Blankának úgy tetszett mindaz, ami itt őmiatta történik. Egész nap majd fölverték a házat dallamos szavukkal.

És ezalatt Áron bátya minden este föl járt a Székelykőre, s onnan nézegetett szét, mely tájon látszik ismét tűzveresség az égen; s aztán találgatta magában: „Ott mostan Borbánd ég; emitt meg Sárd — amott Magyar-Igen — ez a nagy veresség az égen nem lehet más, — mint Nagy-Enyed veszedelme.”

Reggel pedig beszélt az ifjú hölgyeknek a lakodalmi öltözetekről, s ő adta nekik a tanácsot, milyen hímzést készítsenek a „fűzőre”, hogy varrják ki igazi torockói divat szerint a fersing szegélyező kösnyőt.

Dehogy árulta volna el előttük, amit éjszakánként látott.

— Vajon eljönnek-e ők? — kérdezé egyszer tőle Blanka.

— Állunk elébük! — kiálta föl Áron, nagyon is fölemelve az öklét.

Blanka rábámult, s aztán elnevette magát.

— Én Dávidra meg Zenóbiára gondoltam.

— Vagy úgy! — Áron persze másvalakire gondolt.

— Elküldted nekik a meghívónkat?

— Hogyne küldtem volna, brilliántom. De még vőfély által küldtem. Rá is talált mindenik vőfély a meghívottjára.

Az egyik hozott nagyobb bizonyságul egy szép selyemkendőt, a másik meg egy pár pisztolyt.

— Pisztolyt?

— Hát kinek miye van, azt ajándékoz. Dávid csak nem adhatott neki selyemkendőt, mert az ott nem terem.

— S azt izenték, hogy eljönnek?

— De azt ám. A leány azt mondta, hogy ha ezer ördög áll is az útjában, mégis eljön a lakadalmad napjára Torockóra. A fiú meg azt izente, hogy ha az egy Isten megsegíti, hát akkor semmi sem fogja visszatartani. — Ezekkel a szavakkal biz ők! Hát kinek milyen az erkölce! Kit hogyan neveltek! Hanem hogyha megígérte, mind a kettő itt lesz; mert kemény szívű ember mind a kettő.

Pedig akkor már nehéz volt az ígéretet beváltani, hogy valaki — a szomszédból — vagy távolból — Torockóra el fog menni: lakodalmat ülni.

A menyegzőt megelőző héten „félélt napját” ünnepelte Torockó. Ez az ősi kegyeletől felavatott ünnep még azon korszakból maradt fenn, amikor egész Torockó római katolikus volt. A bánvászok védszentjének volt az áldozva, öröm és hálaadás napja. Még most is ünnep minden háznál. — Hálaadás annak a bölcs teremőnek, aki két hazát adott a maga kegyenc népének: egyet a föld fölött, a másikat a föld alatt, s megengedte, hogy akik áldásnak tartják a munkát, nem pedig a paradicsomból kiűző átoknak, még a tél jege alatt és az éj sötétjében is folytathassák az emberi küldetésüket, a vasemberek, akik vasból élnek, vasat teremtenek. Még a pénzt is, amit másutt „aranyknak, ezüstnek” neveznek, ők úgy híják, hogy „vasat! vasat!”

Blanka ezen a népünnepen a torockói menyecskek divatjában jelent meg. Fölvette az islóggal kivarrott sípujjas inget apróra ráncolt kézelőjével, a zöld fersinget a hímzett piros kösnővel s a tarka madarakkal kivarrott vállfűzőt; meg a csipkés kötényt. Azzal is legszebb volt valamennyi között.

De nem is maradt el a lakadalmáról egy magával jól tehető lélek sem a városból.

Pedig a torockói menyegző nem afféle divatos házasság, ahol amint vőlegény és menyasszony hátat fordíthatott az eskető papnak vagy jegyzőnek, siet felülni a vasútra s elszaladni a házától, rokonaitól, ismerőseitől; a torockói nép, ahogy összetart a munkában, úgy az örömét is szereti megosztani az egész községgel.

Az utolsó kihirdetés vasárnapján ott van az egész jó baráti sereg (egész tábor) a vőlegényi háznál, mely most egyúttal menyasszonyi ház is. De a lakoma most még nem a házassulók gondja. — Most a vendégek adnak „búcsúvacsorát” a leendő új párnak; minden vendég magával hozza a sült tyúkot és a rétes alakú somodit. A vőlegény csak a bort adja hozzá. De azt sem ingyen. Minden ember a maga pénzeért iszik, s azért meggondolja, hogy mennyi szükséges a jókedve fönntartására. Az összegyűlt pénzt aztán odaadják az iskola szükségére. Semmi se vész itt kárba.

Hétfőn reggel kezdődik aztán az igazi menyegzői ünnepély. Korán reggel már tarackdurrogások ébresztik föl a várost; lovas ifjoncok nyargalják be az utcákat, a két vőfély trombiták kísérete mellett hordozza végig a mátkatálat, amit a vőlegény és menyasszony kölcsönösen egymásnak küldenek. S aztán a harangszóra megindul a nászmenet az örömnepelő háztól az Isten házáig; elől az öregek, azután az ifjak, leghátul a nők, középett a vőlegény, mellette két testvére mint vőfély és a menyasszony két nyoszolyójával: az egyik Anna, a másik Susa néne. Rebeka néne otthon maradt örömanyának.

Az egyházban a tanuló ifjak zsolozsmája fogadja őket, s aztán az egyház embere tart nekik egy olyan beszédet, hogy azt, amíg éltek tart, soha el nem felejtik. Csak azután kérdezi meg tőlük, hogy igazán szeretik-e egymást. — Akkor meg is áldja őket az Isten.

Mikor ismét kilépnek a templomból, a leánysereg elhalmozza őket bokrétaival. Télvíz idején ablakaik virágkertjét fosztották meg, hogy megmutassák, milyen nagy az ő szeretetük.

S az egyházi szertartással még nincs vége a menyegzőnek. Ami aztán következik, az egy darab népszínmű, amit a népköltészet múzsája maga szerzett; az ifjak futása a nászházáig a menyasszonyi kaláccsal, aki legelőbb odaér a fiúk közül, az kapja a menyasszony hímezte selyem nyakkendő; aztán jön a két násznagy körmönfont verselése a menyasszony fölötti alkudozásban, végre a kérő násznagy marad győztes; de csak úgy, hogy a vőlegény megfogadja, hogy a menyasszonynak „atyja helyett atyja, bátyja helyett bátyja fog lenni, s megőrzi, mint a szeme világát”. Erre aztán a fiatal leányok a menyasszonyt veszik körül, szép biztató nótákat énekelnek a fölvidítésára, úgy veszik rá, hogy nyújtsa kezét az ő szerelmes vőlegényének. — A nyoszolyók aztán bevezetik őt a vőlegény házába; abba a kis udvarlakba, amit Áron bátya lopva rendezett be az ő számukra. Se Manassé, se Blanka nem tudtak arról semmit. Milyen nagy örömet szerzett nekik vele! — Blanka álmai paradicsomában találta magát. S mikor aztán az aranycsipkés főködtőt feltették fejére a nászasszonyok, s kilépett ismét, egy üdvözlő, hódoló, megbecsülő néppel tele udvarba, kis háza küszöbén, kézen tartva attól a férfitől, akinek ő ez órától fogva Isten és emberek előtt asszonya, világa, királynéja, akkor úgy tetszett neki, mintha ez már az örök üdvösségnek e földön kiadott előlege volna.

S amint az új pár megjelen a vőlegényi ház ajtajában, rázendítik az ifjak és leányok a zsolozsmát:

„Dicséret, dicsőség, tisztesség és hálaadás!
Az eget Urának legyen örök magasztalás!
Kiben nincsen semmi változás
Sem ígéletben elhanyaglás.
Tőle fejünkre szálljon áldás!”

Szegény poézis biz ez; a dallamát sem szerzette Palestina; de mégis nagyobb az a koszorús költők és maestrók minden mesterműveinél.

— A te pálmaleveled újra visszazállt rám! — súgá Blanka halk, szerelmes hangon *férjének*.

Aztán hozzáültek a lakomához.

Ötszáz vendég volt a háznál. Ötszáz vendég, aki holnap estig itt akar mulatni. Lakoma lesz bőven, jókedv, amennyi e napra illik. — Csupán egy baj van.

— Jaj, igen nagy baj van! — sópánkodik Áron bátya.

— Talán valami baj érte őket? — szól ijedten Blanka.

— Kiket?

— Akik még hiányoznak közülünk: Dávid és Zenóbia.

— Óh, dehogy azokról van szó, édes mézem! — Majd előkerülnek azok, ne féltsed őket. Ha meg nem jöttek az esküvőre, majd meghozza őket a „púpos kenyér”; majd itt lesznek a lakadalomra; s ha akkorra se érkezhettek, majd megjönnek a „kárlátóra” vagy legkésőbb a „tyúkverőre”. Nehéz ám most az utazás télvíz idején; a szél befújta hóval az utakat. De hidd el, hogy megkerülnek; mert megígérték. Hanem az a baj, hogy nincs cigányunk! A honvéd urak elvitték magukkal a bandát; azt mondták, hogy nekik jobban kell a háborúban a muzsika, mint nekünk itthon. Csak az iskolai zenekar van itten, azoknak meg csupa fúvó muzsikájuk van, s azon sem tudnak egyebet, mint indulókat, himnuszokat, halottkísérőket, akin a „hopciher” táncoljon. A fiatalság nem tudom, hogy járja el a lakodalmon a „kufercest”, ha nincs cigány.

Egy kis Adorján fiú a Zsuzsa néne ivadékából, aki nagyon szeretett a Blanka néni szép köntöséhez ragaszkodni, belcoktyant a beszédbe.

— Hogyne volna itten cigány, Áron bá! hát a Lányi?

— Óh, te jámbor kis Miska te! hogy az Úr nevelje meg a termetedet akkorára, mint amekkora száját adott hozzá! Biz idehoznád azt a „félcigányt”, azt a Lányit, a Blanka nénéd

tiszteletére, aki olyan művészeket hallott már életében, akiket egyenesen szent Dávid tanított hegedülni. Hiszen csak „félcigány” az.

De Blankának nagyon megtetszett az, amit a kis Misike mondott. Neki hozzák el lakadalmára azt az egy szál cigányt, ha fél is.

Azt is pedig még a szomszéd Szent-Györgyből kell előhozni, ahol már vegyes nép lakik és így korcsma is van. Abban szokott ő vasárnaptól hétfőig hegedülni.

A lakoma végét járja már, mire megérkeznek vele, s behozzák a lakodalmas terembe, ahol már a város előkelői áldomásoznak.

Ritka példány! Most is nyári spencer van rajta, s azon, ahány gomblyuk, annyiféle alakú gomb; mind a két könyökén másforma színű folt. Az egyik csizmájának a szára magasabb, mint a másiké, s mind a kettő bal lábra való volt valaha. A mellénye messzire és bőven lecsüng a spencer alól; az valaha természetes férfié lehetett, míg aki most viseli, nem magasabb négy láb és három hüvelyknél. Mellette még Áron bátya is óriás. Hanem a kis, tagbaszakadt ember egyenesen és büszkén hordja a fejét, s az megnézni való fej! Kondor, sűrű, bozontos haja betakarja a homlokát, csak úgy villognak elő közüle a szemei, az orra kissé félre van ütve, mahagóni barna arcán itt-ott egy-egy csomó ritka bajusz, szakáll irtványai; hanem széles szájának mosolyra vont hasadása közül a leggyönyörűbb két sor elefántcsont fehér fog villog elő. S ez éktelen pofán annyi büszke önérzet ragyog, mint egy hercegén; több: mint egy művészen.

Van is megfelelő eszköze hozzá. Egy hegedű, melynek a srófjai somfából vannak faragva, s néhány betört oldalbordája enyvvel van összetatarozva, a nyaka, ahol egyszer eltörött, szépen összedrótózva, s hozzá egy nyirettyű, melynek a szára egy ív alakú meghajtott kórisfa vessző.

De azért hangot ad az, s nincs az a nóta, amit el ne húz-

zon rajta. Húzza vígan és keservesen, ábrándosan, nekialélva, hátravágott fejjel és megint tűzre kapva, szügyébe vágott pofával. Nem tanulta ő senkitől, vele született. Mikor aztán belemelegszik a nótába, észreveszi, hogy egy szál hegedű, kíséret nélkül, semmit sem ér, elkezdi hozzá énekelni; az énekből trombita lesz; azután egész zenekar. A zenekíséret elnyomja a violon prímet, a művész szemei szikrát hánynak, haja repked a homlokán, egész arca együtt játszik a hegedűvel; aztán a lábai is, amit elmuzsikál, eldalol, azt el is táncolja: — négy ember helyett dolgozik; — nem azért az egy húszasért, amit egy éjszakai működésért szokott kapni, hanem művészi indulatból, az az eksztázis nem mondvacsinált, az valódi lelkesülés.

Valóban, akik látták a kor legnagyobb művészeit, Ole Bullt, Vieuxtemps-t, a Milanollókat, Vieniavszkyt, Reményit, zavarban lehetnek, hogy melyiket tartsák nagyobbnek. De ha meglátták Lányi cigányt Torockón, annak kellett a pálmát nyújtaniok, aminél ugyan az szívesebben vesz vala egy csomó dohányt.

Blanka tapsolt jókedvében. His ez művészi unikum, amiért érdemes Amerikából idejönni.

— Csak Dávid és Zenóbia volnának itt már!

Minden jókedvéből ez a sóhajtás zavarta ki.

A félcigányt aztán átengedték a táncteremnek, ahol az kifáradhatlan orchestrumával minden táncra vágyó kívánságát kielégíté; csak gyantázni győzzék, — mert az igaz, hogy négy cigány helyett muzsikált, de öt cigány helyett ivott.

Estefelé már Áron bátya maga is aggódni kezdett, hogy se Dávid, se Zenóbia nem érkeznek. Blanka minden óranegyedben kiküldött valakit az utcára, hogy nézzen előre, nem közeledik-e valaki az úton. Egy testvérnek állandóul strápszálni kellett a kapuban.

Hogy egy távollevő, akire várnak, úgy elronthat minden örömet!

Áron bátya kifogyott már minden hitegetésből.

Az utolsó eszközhöz folyamodott.

— No, édes bálványom — mondá Blankának —, meg-
f értem, hogy a te lakadalmadon eltáncolom kedvedért az
igazi „csúri” székely táncot. Hát ne sajnáld megtekinteni;
mert nem látod ám azt mindennap!

Erre a neszre a táncosok félreálltak a terem közepéről,
s nagy kört kerítettek, mert a székely táncához nagy tágas-
ság kell. Egy táncossal tele van az egész táncpad.

Nem hasonlít az semmi ismeretes koreográfiai alkotás-
hoz, nem is lehet azt oly könnyen eltanulni; acélizmok s tor-
nászati ügyesség kell hozzá.

A táncos maga dalolja a táncnótát:

„Az én csizmám disznóbőr
Apám hozta Sitkérül,
A sitkei mesternek
Nincsen pénze szegénynek.
Héj!!!!
Kicsiny nekem ez a csűr!
Kirepülök mint fűrj
Madár!”

S közben mindig fél lábával földig leguggolva, másik
lábával maga elé rúg; de a sarkának nem szabad érnie a földet,
s ugyanekkor egy karját fellöki a légbe, a másikat csípőjére
nyomja, s a groteszk, hol felegyenesedő, hol összetörpülő
alak, a bohókás vershez, a finton mozdulatokhoz folyvást
megtartja azt a hetyke, magába bízó, mástól semmit se váró
székely komolyságot; tánc az és küzdelem egy szín alatt.

A nézősereg általános tapssal jutalmazza a táncost, s ugyan
kéri, hogy járja el még egyszer. Úgyse tanulja azt el tőle
senki.

— Ha az én szép ángyikám, rubintom kívánja — mondá
Áron, és a buzdító pillantásra ismét kiállt a középre, eljární
a maga táncát.

De alig guggolt le először, amint Sándor testvér odatör hozzá a nézőkörből, s valamit súg fülébe, amitől egyszerre magasra ugrik az öreg, s aztán nem folytatja a táncot, hanem kiszalasztja a hallott szót:

— Megjöttek!

Senki sem értette azt meg olyan egyszerre, hogy kik jöttek meg, mint Blanka. Egyszerre örömsikoltással ugrott föl helyéről, és futott az ajtóhoz. — Ő akart legelső lenni, aki az óhajtvá vártakat üdvözölje.

— Ángyom! Ángyom! — kiálta Sándor testvér —, ne menj ki, ne bocsássátok.

Késő volt. Blanka már künn volt az előtornácban, melynek nyílt oszlopos homlokzata alól az udvarra lehetett látni.

E tornác lépcsőfölgáratánál két paripa állt.

Az egyikén ült Zenóbia.

Blanka lerohant hozzá, s megragadá a leány kezét.

— Mégis eljöttél! Óh, mint vártunk! No, hát szállj le!

Zenóbia nem szólt semmit, s nem szállt le a nyeregből.

— Hát Dávid hol van? — kérdé Blanka.

Ekkor Zenóbia megszólalt.

— Itt van.

S azzal a másik lóra mutatott.

Annak a hátára volt felkötve egy fehér lepedőbe burkolt alak. Egy hulla.

— Dávid bátyám! — sikolta föl Blanka. — Mi történt Dávid bátyámmal?

Zenóbia tompa, rekedt hangon felelt:

— A te bátyád megölte az én apámat, s aztán az én bátyáim megölték a te bátyádat. S már most ez ezután így fog menni mindig — mindig — mindig.

Blanka az ijedtségtől elveszté hangját, néma volt; hanem Anna, ki nyomában jött, felsikoltott és jajszóra fakadt.

Egy erős férfikéz hátulról hirtelen befogta a száját. Áron bátya volt az.

— Ne sírj! Ne kiálts! Ha azok odabenn meghallják, ki-rohannak, s ízekre tépik Ciprianu leányát, aki nekünk vendégünk most.

Anna visszafojtá erőszakkal a sírást, arcát Blanka ölébe temetve.

— Sándor! — dörmögé lenyomott hangon Áron. — Eredj be gyorsan, s mondd a cigánynak, hogy húzzon egy „vánkostáncot”. Mindenki mulasson.

Sándor testvér visszafutott a táncterembe, s rögtön hangzott rá a „vánkostánc” zenéje, amihez a szöveget is énekelte Lányi: „Zsidó! zsidó! mi van eladó?”

Ezalatt Manassé is kijött a felesége után.

— Manassé! — sűgá Áron bátya. — Jer ide, segíts a bátyádat leemelni a lóról.

Manassé, mint akit szíven szúrtak, hörgött fel e szóra. Térdei megroskadtak alatta. Azután egyszerre visszatért lélekjelenléte; odasietett a kötelékeket eloldozni, amikkel a beburkolt hulla a lóhoz volt kötözve.

Zenóbia azalatt folyvást a nyeregben ülve, csendesen oda-beszélt Blankához:

— A felvinci verekedésnél egyetlen halottja volt a magyarnak; ő volt az. Sokat megölt, őt is megölték. Lova kira-

gadta még holtan is az ütközetből, s elfutott vele az erdőre. Ott őrizte, míg én ott felkerestem. Te meghíttál minket a lakadalmadra, eljöttünk, látod, mind a ketten. Már most behívhatsz hozzátok, s bemutatathatsz a vendégeidnek: „Itt van annak a Ciprianunak a leánya, akinek a fiai Sárdot, Vincet elpusztították, s Adorján Dávidot megölték.”

— El! El! El! — rebegé Blanka, kezét eltaszító mozdulattal emelve Zenóbia felé. Kétségbeejté a rémgondolat, hogyha most e nőt a torockóiak itt találják, haraguk tűzhányó dühében, annak a vérével fogják befertőztetni ezt a házat, ezt a várost.

— Távozzál békével, Zenóbia — mondá Áron. — Az én népem nem fog üldözni téged. Reggelig mulatni fognak házunknál, és nem tudnak meg semmit addig. Ami fölött oly nagy vitánk volt: az mind a kettőnkre nézve elveszett. Nem tartozunk egymásnak többé semmivel.

— Én neked semmivel többé, Áron; de a húgodnak és az ángyodnak még tartozom valamivel. Azzal a szép, nagyon szép meghívással, amit hozzám írtak. Ezért még bizony megfizetek. Eljövök még egyszer, s amit akkor hozok, azzal lesz aztán *minden tartozás leróva közöttünk.*

— Járj Isten hírével — monda Manassé.

— Neked pedig azt mondom Manassé, emlékezzél rá, amit a Monasteriánál mondott neked a tribun: „Mi békét kötöttünk veletek, megesküdtünk rá, meg is tartjuk. Hanem ha támad egy áruló saját népetekből, attól reszkessetek!” Gondolj gyakran e szóra! Áldjászketye dumnye Zó!

Azzal megfordította paripáját, s kinyargalt a kapun, a szél szemébe hordta a havat. Förfögeteges éjszaka volt, s neki még az éjjel Borévre kellett jutni — egyedül.

— Hová vigyük a testet? — töprenkedék Áron bátya. — A ház tele van lakodalmas néppel, azoknak nem szabad ezt meglátni.

-- Ide! Ide! A mi kis házikónkba! — mondá Blanka.

- Hová? a te menyegzői házádba?
- Az most üres, senki sincs benne. Ott van egy felvetett ágy, abba lefektetjük.
- Micsoda? A te menyasszonyi nyoszolyádba? a mi halottunkat? Óh, én édes Isten atyám!
- És úgy kellett tenni. Dávidot a két testvér átvitte a kis házikóba, s ott kibontva halotti lepléből, kiteríték a nyoszolyára, amíg elkészül számára a koporsó.
- Most már sírhattok, asszonyok.

A halál beköszöntött az új házba. Ő volt az első vendég. Egy néma ember érkezett meg, aki mindent elmond.

Blanka leült az ágy szélére, s úgy bámult a halottra.

Meglepő volt a hasonlatosság Dávid és Manassé arca között. A különbség csak egy kicsiny kis veres pont a homlokon; egy golyónak a helye. Különben olyan, mint mikor Manassé alszik.

És Blankának a lelkében megsibbasztotta a gondolatot ez a hasonlatosság.

Ez a holt hasonmása férjének elmonda előtte mindent, amit eddig titokban akartak tartani. Mi történik a vér és a láng tengerében, mely e szigetvilágot körülcsapdossa. — Ilyen utazók kerülnek onnan haza.

Amikor a Szamos hídján találkozott vele, azt hitte, hogy csak egy dicsőséges harcjáték ez, amibe az ilyen délceg lovagok elindulnak.

S aztán meg emlékezett rá, hogy akkor egy csókot ígért neki, Áron bátya kértére; amire a fiatal hős elpiruló arccal azt mondá: „Majd ha visszatérek dicsőséggel. És ha halva hoznak eléd, csókomat akkor is megadd.”

Íme, eljött az ígért csókért.

Lefeküdt az ő menyasszonyi ágyába, fél szeme félig nyitva. Tán leskelődik, ha megadják-e, amit megígértek?

S még senki sem merte ez arcot megcsókolni. Anna, Áron, Manassé tudják, hogy az első őt illeti. A menyasszonyt.

Az a honvéd-huszáröltönyt viseli még; ő a menyasszonyi pompát.

S minél közelebb hajlik föléje, annál nagyobb a káprázat, hogy az maga Manassé, holtan, megölte, jégszoborra fagyottan. Minden idege megrendül, mikor ráborul, és az ő ajkai annak márványarcát érik, s a kitörő zokogás görcsei között e nevet hangoztatja: „Manassé!”

Férje gyöngéden odahajol hozzá, s magához öleli őt.

Csak akkor tér magához.

Mégsem ő az! Nem a halott.

— Óh, ne halj meg te! Ne jöjj így élém te!

Egy feneketlen mélységbe szédül alá lelke, midőn arra gondol, hogy Manassé is így fekhethék most ezen a szomorú ágyon; csak lelket, csak gondolatot kellett volna cserélnie testvérével.

Visszaemlékezett most már a Tordai hasadéokban tett rejtélyes utazásra, s az asszonyi szív csodálatos divinatiói tehetőségével egyes véetlen elejtett mondatokból összeállítja a valót, hogyha Manassé azon az Isten őrizte éjszakán nem a Monasterián keresztül választja az utat, a vakmerőbbet, a nehezebbet, egy fehér kendővel a kezében keresve fel egy ellenséges tábor, hanem az egyszerűbbet, a rövidebbet, a tordai berken át karddal kezében törve utat hazáig, hát most ő is ilyen néma utazója lehetne annak a két tengernek.

Aztán helyet adott a másik három testvér öleléseinek.

Lassankint a többi testvérek is átszállingóztak a lakadalmas háztól. Sándor testvér egyenkint szólíngatta ki onnan. A vigadó násznépnek nem tűnt föl a háziak elmaradozása, ők annál fesztelenebbül mulattak.

Azt pedig, hogy a vőlegény és a menyasszony oly hamar eltűntek, bevett szokás igazolta. Ők siettek a maguk boldogságába, ahol a paradicsom minden örömei várnak rájuk.

Tudták volna csak, hogy minő örömek azok!

— Áron bátya! — mondá Manassé — Gondoskodjék róla, hogy a násznép semmit meg ne tudjon a szétoszlásig. Ha most kimenne közéjük a hír, ahogy föl vannak hevülve, képesek

volnának azonnal fegyvert ragadni, s akit legközelebb talál-
nak, azon kezdeni el a vérbosszút. Mulasson minden ember.

— Te parancsolsz — monda Áron, s ő maga átment a
násznéphez. Neki volt valamennyi között olyan vasból ön-
tött arca, ami el nem árulja, ha valami fáj odabenn. A fúvó-
hangszerek rázendítették a bányászindulót, s ez a zaj elfödte
azt a nagy sírást, ami a kis udvarházban végbement.

A bányászinduló után a násznép lassankint oszolni kez-
dett. A trombitásokkal együtt kivonult a lakadalmas sereg
az utcára, s úgy ment végig zeneszóval, el-elmaradozva ki-ki
a maga házánál.

Csak a kollégium diákjai maradtak hátra a cantus praes-
sessel.

Azoknak volt a föladatuk még egynehány hajnali dalt
énekelni a boldog pár hálószobájának ablaka alatt, búcsú-
zóul, altatóul.

Odaálltak karikába a kis ház ablaka alá; s tanakodtak a
cantus praesessel, hogy melyik dallal kezdjék. Legjobb lesz
az, hogy:

„Jőjj az ablakodra kedves!
Minden nyugszik már:
Csak egy pár boldog szerelmes
Ide s tova jár.”

— Hallga, fiúk — szólt bele Áron bátya a hátuk mögül
—, nem azt a dalt énekelitek, hanem ezt a zsolozsmát:

„Nyíl meg kriptaajtó,
Sötét föld kebele;
Könnyeket hullajtó
Koporsó födele.”

Halott van a háznál!

Blanka az egész éjt a halott mellett virrasztá át. Ez volt
első menyegzői éjszakája.

A kora reggeli harangszó tudatta a várossal, hogy gyász van.

A tegnapi násznép ma már halottnézőbe jött vissza az Adorján-házhoz. A tegnapi menyasszony ma már gyászruhában ült a fekete fátyollal bevont házban.

A testvérek künn voltak a „birgej”-en.

Miért híják a halottak lakhelyét a torockóiak „birgej”-nek, azt kutassák a nyelvbúvárok, akik ráérnek arra: sehol másutt nem ismerik ezt a szót.

De a holtak lakhelye sem olyan Torockón, mint másutt. A sírboltok a sziklába vannak vágva. Mint egy utca, amiben halottak laknak. Hasonlít az a seleuciai sziklasírboltok csoportjaihoz. Minden családnak van egy ily sziklaháza, ahová a földről elköltözöttek egymás után leszállnak; az üreg mind mélyebben hatol be a sziklába; némely régi családnál egész alagutat képez már; ott alusznak két sor fülkékben a bányászok, kik életüket a szikla keblében tölték, s holtan is ott esik legjobban pihenniök; egy lefelé fordított családfa, mely gyökereivel hatol le a földbe. A fülkék fölött semmi név sincs. Aki ott alszik, visszaadott mindent annak, akitől vette; még a nevét is. Hirdesse az emlékét az, ami élve maradt.

Az új fülkét a halott számára a családtagok maguk vésték. Ez ősidőkről fennmaradt kegyeletes szokás. Ha nincs férfi a családban, a szomszédok kötelessége az. Nagy gyász volna az Torockón, ha valakinek a vermét fizetett sírásó készítené el.

A ravatalt délután a templomban állíták fel. Az egész nép felgyűlt végtisztességére. A nép énekelt; a lelkész tartott gyászbeszédet.

A templomból az egész város kísérté ki a koporsót a birgejig. A férfiak vállaikon vitték azt; rá volt téve megkoszorúzott kardja, golyórongálta csákója. Az iskolai énekkar gyászdalai hangzottak előtte, mögötte az asszonyok zokogása.

A sírboltnál a hét testvér vette föl a koporsót, azok helyezték el az örök hálófülkébe, nagy sziklát hengerítve a nyílás elé.

Azután kijöttek és megcsókolták egymást.

Ekkor egy egyszerű polgár, egy öreg ősz hajú férfi felállt a birgej kőkedrájába, s elmondá a sokaságnak, ki volt az, akit eltemettek; hogyan élt, hogyan szerették, hogyan ölték meg. Hogy soha el ne múljon az emlékezete, amíg a sziklavölgyben emberek élnek!

Végre a lelkész megáldá a bezárt sírt, s rámondta az áment.

A diákok utolsót énekeltek, a gyermekek szép csendben, az asszony nép sűrű csoportban elhagyták a temető halmát; hancm a férfiak hátramaradtak.

Ekkor Áron bátya állt fel a kőkedrába és így szólt:

— Atyámfiak! Megtettük kötelességünket a halott iránt, most tegyük meg kötelességünket az élők iránt. Elég volt az énekszóból; most hadd szóljon a fegyver.

Háromszáz férfi hangja dörögte vissza az utolsó szót:

— Fegyverre!

Az eddig hallgatag, gyászoló alakok lángoló dühre gerjedtek, egyszerre tört ki valamennyi ajkán az elfojtott keserv, a bosszú átkaiban keresve könnyebbülést.

Pedig a torockói sohasem átkozódik. Egyetlen szitkozódása, ha nagyon megharagszik, az, hogy „egyen meg a birgej!” ami tréfaképpen hangzik.

Készek voltak rögtön elindulni, s ahányan vannak, megátadni Adorján Dávid megölni.

— Haza, a fegyverekért!

— A piacon gyűljünk össze! — kiálta Áron a kőkatedrából, amidőn hirtelen hátulról egy erős kéz megkapta a széles szíjövét, s annál fogva a nehéz tömzsi embert fölemelve a levegőbe, leszállítá onnan a szikla-támlányról.

Áron bátya nem is kérdezte, hogy ki az. Tudta könyv nélkül is, hogy az ilyen műtetre más nem alkalmas, mint az ő kisöccse, Manassé.

— Mit akartok? — rivallt mennydörgő hangon Áron bátyjára; de úgy, hogy azt az egész sokaság meghallhatta. — Én békét kötöttem a szomszédaimmal; megesküdtem rá az egy élő Isten nevében; s ti az én eskümet meg akarjátok csúfolni?

— Nem ők gyilkolták-e meg Dávid bátyádat?

— Nem! Dávid bátyám harcban esett el. Mint becsületes katona, karddal a kezében. Többen is harcolnak még rokonaink közül ott a csataterén, akik meg fognak halni hazájukért. Megsiratjuk őket, s sírjuk fölé kopját tűzünk, ahogy hősi népek szokták. De vérbosszút a harcban elesettért csak a vad indiánok állnak.

— Jól van, Manassé öcsém, azért nem szükség bennünket összeindíanusoznod. Hiszen nem azt kívánom én, hogy menjünk hát rajta a szomszéd gyertyámosiakra, s pörköljük fel őket bosszúból. De hogy magunkat, családjainkat megvédjük. S ami erőnk van, azzal védjük.

— A mi legnagyobb erőnk az Isten. Akinek, midőn a nevére megesküdtem, az ő kezébe tettem le a mi sorsunkat. Ha ő velünk van, ki bánthat minket? s ha őt elhagyjuk, ki oltalmaz meg minket?

A sokaság helyeslő zúgással kezdé kísérni Manassé szavait.

— Már hiszen, Manassé öcsém — szólt Áron —, én is csak vagyok olyan buzgó keresztyén, mint más. Még soha ünnepet el nem mulasztottam a templomba meneteltől, ha

beteg voltam is; de csak mégis jobban esik az én lelkemnek, ha azalatt, amíg a mennybeli megszabadításért imádkozom, a puskámat a hónom alá szorítva tarthatom.

— Akkor nem vagy igaz „egy Istent hívó”! — feddé őt Manassé. — Mert te is azt a Jézust vallod, akinek a nevében a Bertalan-éjeket, az autodaféket, a keresztes háborúkat csinálták. És nem azt a Jézust, aki eljött az emberek között békét szerezni, s aki Péternek azt mondá: „Aki fegyvert fog, fegyver által vesz el!”

— Bizony nem tudom én, hogy voltaképpen mondta-e azt — pattogott vissza Áron. — Máté állítja, hogy mondta, de Lukács és János nem emlékeznek róla, Márk szerint pedig csak annyit mondott Péternek a Malkhus fülére Jézus, hogy „elég volt”. Különben sem tudom, hogy mi lett volna belőle, ha „énnekem” mondta volna. Annyiról bizonyos vagyok, hogy ha élőttem nyújtja az idvezítő az áruló Júdásnak a „mártott falatot”, úgy sújtám vala ott mindjárt főbe Iskarjotes uramat, hogy feledte volna elárulni a mestert; valamint-hogy a puskám agyával fogom lesújtani azt az árulót, aki Torockó ellen hozza a hadakat, csak közelre kapjam.

— Minő árulót?

— Hallád! amiről tegnap a leány szólt: „Ha egyszer egy áruló támad a magatok fajtájából, attól reszkessetek!” Ma már tudom az értelmét a szavának. Van egy új ember a felkelők tribunjai között, aki válogatott kegyetlenségéről nevezetes. Ez a mi Iskarjotesünk.

— Honnan gyanítod azt?

— Onnan, hogy *Diurbanunak* nevezi magát. Igazi oláh nem venné fel az ő Decebal királya melléknevét. Ez olyan, mintha valaki nálunk Attilának nevezné magát. Mindenki tudná, hogy kifordított némettel van dolga. — Jól van, Manassé. Szeretlek. Uram vagy; neked engedelmeskodom. A monasteriai utat meg a Porlik barlangi megjelenést sohasem felejttem el neked. Jobban tudod szeretni a testvéreinket, mint

én. Én csak megbosszúlom, te megmented őket. Te, aki Mogával és népeivel békét kötöttél, méltán megkívánhatod tőlünk, hogy Moga és a szomszéd oláh nép között szerzett frigyedet mi is megtartsuk. Szegény Dávidért nem állunk hát senkin vérbosszút. Azt mondjuk, hazajött követnek, a halál követeinek. De értsük meg az üzenetet, amit az a néma követ hozott nekünk. Ha egyszer az a hír jön, hogy Diurbanu közeledik Torockó felé meg az ő harcosai, akik a te békédet nem ismerik, nem is vették fel; akkor aztán Zsakó uram fog parancsolni.

Az pedig volt a nemzetőrség századosa.

— Ott is veletek leszek — monda Manassé.

S aztán szépen kezét szorítottak, összeölelkeztek. A gyászkíséret hazatért lakásaiba.

Hanem Áron bátya ezt az éjszakát fönn a Székelykövön tölté, s meghagyta idelenn a nemzetőrség őrzetőinek, úgyszintén a toronyőrnek, hogy vigyázzanak rá, ha a Székelykövön kigyullad a jeltűz, készen legyenek és zavart ne csináljanak. Szép trombitaszóval adjanak jelt, meg harangkongatással; minden háznál gyertya égjen s egy ember ébren maradjon egész éjjel. — Mert jólesik az ember lelkének, ha imádkozás közben a hóna alá szoríthatja a töltött puskát.

Manassé pedig, mikor a szomorú estebédet elvégezte, azt mondá családjának:

— Most, mielőtt lefeküdnénk, olvassunk bibliai történeteket. Szokás ez, temetés nap estéjén, a halottas háznál.

Rebeka előhozta a kapcsos bibliát és odatette azt Manassé elé.

Manassé pedig nem nyitá fel a bibliát, hanem rátette az egyik kezét és a másikkal hitvesét ölelve magához, elkezdé a saját maga és Blanka történetét elmondani a család előtt.

Valóban egy szakasz volt az a Pentateuch költői krónikájából; tele csodatételekkel, amikben az Úr hatalma nyilatkozik az emberek fölött.

A félelmes rémeket, a rettentő kísérteteket, amiktől Blanka megszabadult, elmondá a figyelő családnak, mely áhítattal hallgatta a *megettörtétek* regéit.

Sokat Blanka is csak most tudott meg tőle. Eddig titkoltak előtte minden veszélyt. Neki csak örömekről, szép reményekről beszéltek; de mióta az az ember megjött, aki nem tud hazudni, aki kőhideg arcával, bezárt ajkaival rávall az eltitkolt balsorsra — többé nem lehetett őt tovább áltatni, meg kellett tudnia mindent.

Az éj haladt, a regemondásnak mégsem szakadt vége. Egyszer-egyszer kiment egy-egy testvér körülnézni az udvaron, nincs-e valami baj, s visszajött azzal a szóval, hogy szép csillagos éj van; a Göncöl rúdján táncol a kis „cigánygyerek”. Csendesség van az egész völgyben.

Később azt a hírt hozták, hogy most hajnalodik a hold a Székelykő orma fölött; a kakasok éjfélutánra kukorítanak már. Az egész világ alszik.

Manassé még mindig folytatta regéit. Hogy védte, hogy oltalmazta ő azt a nőt, akit megérdemelt, hogy vette őt körül lelkének gondolatjával. Milyen egyszerű földi történet volt ez, s mennyi égi csoda van mégis benne! Blanka megtudta belőle, hogy annyi balsorsában két hatalom volt, mely átölelve tartá; mind a kettőnek a neve „Szeretet”; az egyik az égben lakik, a másik a szívben.

A legutóbbi bejövő már azt a hírt hozta, hogy szépen pirul az első hajnal a Keresztes mező felől. Csak hadd piruljon . . .

Manassé most odaért, hogy a Balyika-várban és a Monasteriában töltött éjt meséli el. Milyen tréfának való, elnevetni való végű kis mese az, pedig három testvér, egy feleség, a saját élete és szülőtte városának létezése volt benne a kártyalapra föltéve.

Blanka csak most tudta azt meg, bár régóta sejté.

Most azután azt is elmondá Manassé, hogy a Torockóról elfordított emberi láva mily borzasztó dúlást vitt véghez körös-körül. A látától ki kívánhatná, hogy irgalmat ismerjen? Bűnös csak a vulkán, mely azt kiokádta!

S most a lávaözön közepett áll Torockó, körülvéve tízezernyi vérirtas, vérszomjas hadaktól, kiknek harckialtásától holdszigetének minden bérce visszhangzik már.

— Most már tudod, hova jutottál? — szólta Manassé, átölelve szerelmesét.

— Jó helyre — mondá az, fejét férje keblére lehajtva.

— Isten árnycába s a te karjaidba.

Az ablakon besütő bíborsugár jelenté, hogy itt van a második hajnal.

Ez volt Blankának második menyegzői éjszakája.

Amikor a csillagok olyan szépen ragyogtak a torockói völgy fölött, az éjszaki havasokról egy tábor szállt alá a Szilas patak völgyébe, mely a torockói teknőbe felvezet. Ez Diurbanu serege volt. Mikor végigvonul a völgyön e mozgó emberlánc, e négyezer fejű óriási kígyó, a feje már fenn van a hegytetőn, s a farka még akkor mászik elő a mély út tekervényeiből.

Csendben, dobszó nélkül haladnak; a puskákat eldugták a condra alá, hogy a szuronyok villogása el ne árulja közeledtüket.

Igyekeznők kell, hogy reggelre túl legyenek a „Kő” szorosán, a torockói völgy veszedelmes sziklakapuján; mert az emlékezetes hely, amire nevezetes ellenségek neve van vérrel felírva. Dúló mongol csordák e kőszorosban találtak sírjukra. Básta labanc vezérének seregét itt verték agyon az utolsó hírmondóig; s a legutolsó vérfürdő 1658-ból még nagy emlékezetben van. A Nagy-Enyedet feldúló török sereg pusztulása a Kőszoros és a Csetátye barlangja között. Ha a torockóiak e sziklamagaslatokat megszállják, akkor a kapu el van zárva.

De nem tartják megszállva. Bízna a békekötésben, s abban az Úrban, aki az adott esküszó fölött örökdi. Csendesen alusznak kapuikon belül. Egy kutyaugatás el nem árulja a közeledő veszélyt. A feljövő telehold vezetőül szolgál, bevilágítva a hallgatag völgyet — mint egy démon által kidugott lámpás.

A völgyet a Szilas patak szeli keresztül. Szelíd, regényes kis patak rendes időben, de hóolvadáskor rohanó hegyfolyam, mely az útjában eső Nagy-Enyedet gyakran váratlan rohammal lepi el, s özönvizet hoz az utcáira. Medre mély, meredek partokkal, mikén szilárd hidak vezetnek keresztül.

A mursinai hidat, mire hajnalodott, már elérte a felkelők serege. Onnan már lehetett látni a Torockón uralgó havasokat.

Innen nincs messzebb egy óra járásnál a Kő szorosa.

S ha most rögtön tudósítaná is valaki a torockóiakat, hogy ellenség közelít, már nem volna idejük rá, hogy a magaslatokat megszállják. Csupán a völgyben fogadhatják el a harcot.

Ők vannak háromszázan, megtámadóik négyezeren.

Ők nem gyakorlott katonák: földészek, bányászok, kézművesek. Ezeknek pedig nagy része kiszolgált „plájász” háttőrő, aki a fegyverrel bánni jól tud s saját tisztjei által van vezényelve. Ezek mennek elől az első csatába.

Amint a nap feljön, a folyammeder túlsó partszakadéka felől szuronyhegyek kezdenek felvillanni. Egy csekély kis honvédcsapat az, melyet a magyar csapatparancsnok, értesülve Diurbanu seregének mozdulatáról, előre küldött, hogy a hidat foglalja el. Későn érkeztek, Diurbanu plájászai tömött hadrendben nyomulnak már a hídon keresztül.

Ekkor a Felvinc felőli hegyi útról egy lovas csapat száll alá, csörtetve.

Hetvenen voltak.

És ők hetvenen nekivágtak egy hídnak, mely rakva volt fegyveres gyalog haddal.

A plájász elbízta magát abban, hogy célozni tanult. Mésziről lőttek. A lovasok sisakján, páncélján pattogott a golyó.

Mert ezek nem huszárok voltak, hanem vértések.

A sors, magas iróniájában, nem Attila dédunokáit küldé a szörnyű leszámolóshoz Traian dédunokáival, hanem kivá-

lasztá azt a kis olasz lovas csapatot, mely a magyar trikolor alatt harcolt (a Cress-lovasezredből), s azokat állítá velük szembe. Traian utódai ezek is: az alpesi légiók ivadékai.

S másodszer megtölteni a fegyvert nem volt idejük a hídon levőknek. Mint a fergeg rohant közéjük a kis olasz csapat, s pár perc múlva a híd két oldalán omlott alá; aki élve akart maradni, aki helyt állt, az halott lett.

S a lovas csapat nem érte be azzal, hogy a hidat elfoglalja. Mintha egész hadsereg jönne a háta mögött, nekironzott az egész felkelő seregnek, s hetven ember négyezer ember ellen nyílt mezőn csatát kezdett. A keresztes háborúk óta, Bayard, Du Guesclin, Oroszlánszívű Richárd harcai óta ehhez hasonló viadalt nem látott a csatapiac! Hetven Horatius Cocles Porsenna tábora előtt! Aki fel kívánta költeni a régi római népet, íme megkapta azt!

A felkelő táborban e herosi dühroham szétzilált minden rendet; eldobták a fegyvert, futottak az erdőnek, fel a hegyoldalnak, s az olasz kentaurivadék még ezután is órajárányira űzte őket maga előtt, véres hullákkal szórva be az utat. Alig bírta őket a takarodót fúvó trombitászó visszatéríteni. Háromszáz halottat hagytak a csataterén. — S a hetven olasz még csak el sem rekedt a harcban. Visszatérve Ernani kardalát énekelték.

Torockó még csak a dörgését sem hallotta meg a jégfelhőnek, melyet feje fölül elfúj — a szél.

A kis völgybe ismét leszálltak az est árnyai. Az Adorján-háznál, két éjszakai virrasztás után mindenki korán siegett lepihenni. Manassé is bevezette kedvesét kis lakába, melyet elébb felszentelt a gyász, mint az öröm.

Csak Áron bátya nem volt még honn. Az ő útjai után nem lehetett tudakozódni.

Egyszerre csak megzörgetik kívülről Adorján ablakán a vastáblát.

Áron bátya hangja szólal meg:

— Egy az Isten! A Jehova Isten! Az Úr, ki Senacherib táborát összetörte, az ma reggel Diurbanu seregét a Szilvás hídja mellett pozdorjává szórta. — Nyugodjatok az Úr oltalmában, ti igaz emberek! — —

S ezzel tovább ment a városba, ablakról ablakra bezörgetni és bemondani a hírt, ami meghozza az alvók lelkének a nyugalmat.

Azért csak kivirított a gyöngyvirág tavasszal, ha vérrel öntözték is a földet.

Soha gyönyörűbb tavaszra nem emlékszem, mint amilyen az 1849-i volt. Gazdag aratás, bő szüret esztendeje volt az.

Mintha az Isten áldásai s az emberek átkai versenyeztek volna egymással, hogy melyik építsen magasabb pyramidot.

A Csegezről a Székelyköre felkanyargó sziklaösvényen egy szép májusi délután Blanka, Anna, Manassé és Áron haladtak fölfelé. Manassé rajztábláját és festő eszközeit hozta a kezében, Áron a hölgyek felöltőit s az oszonnához való elemóziás tarisznyát cepelte a vállán. Fegyver egyiknél sem volt; a vasas végű hegymászó botot kivéve.

A két férfi egymás mellett haladt, a két hölgy elmaradott havasi virágokat szedni útközben. Rhododendron, orchys, epipactis akkor nyílt legnagyobb pompájában a sziklavölgyületek óriás virágágyaiban. — Az alatt elhagyott erdőkből a szarvasak rigyete s a fekete rigók furulya-fütty-szava hangzott fel.

— Hát te, Áron bátya, komolyan gondolsz arra, hogy ha megtámadnák városunkat, te ezen a bércezen rendszeres ellenállást fejténél ki ellenfeleinkkel szemközt?

— Bizony nem is hagynám ám ezeket a mi gyöngye szép leányainkat, ártatlan magzatainkat nyomorultul lemészárolni.

— S te hiszed, hogy ez lehető?

— Hogy lehető-e ez? az a második kérdés. Az első az, hogy „kell!” A békecsinálásnak vége van. Okos dolgot akartatok, akik az oláhokat kiengesztelni próbálgattátok. Hanem hát egy bolond olyan követ dob a kútba, aminőt száz okos sem húz ki. Mikor legjavában folyik a békealkudozás a magyarok és oláhok között Abrudbányán: odatojja az ördög a maga tojását ennek az örült Hatvaninak a képében; az a békeltetés, fegyverszünet közepett megrohanja Jancu táborát, s erre a félig kibékített oláh sereg, amit Felvincnél kétszáz honvéd megkergetett, amit a mursinai hídnál hetven dragonyos szétvert, most egy rendes ezerkétszáz főből álló dandárt semmivé tesz, elfoglalja három ágyúját, leöli a hírhedett halálfejes légiót, s semmivé teszi Abrudbányát.

— Ezt mind tudom. S hogy azzal az Erdélyben elottott láng újra fellobban, azt is előre látom. Azért azon sem fogok csodálkozni, ha a Kő felöli szoros s a borévi bejárat védelméről gondoskodtok; de a Székelykő védelmezése tiszta bohóság. Mert erről az oldalról vagy megvéd bennünket szomszédaink jó barátsága, vagy a Székelykő sem.

— Hát mikor az egész mongol csorda ellen megvédte a vidéket a székelykői vár!

— Az a régi harcmódor idejében lehetett.

— Biz az oláh felkelők sincsenek előbbre a stratégiában, mint a tatárok voltak.

— De akkor megvolt még a Székelyvár. Az védelmi állapotba volt helyezve.

— Hát mit tudod te, hogy nincs-e most is védelmi előkészületeknek?

— Kiváncsi volnék azt látni.

— De nem mutatom ám meg neked, mert te nem vagy katona. *Civilnek* pedig nem szabad a fortificatiókat nézgetni. A két asszonyfélének már megmutogatom. — Azok a combattans sorba számítatnak. A minap elkérték Sándor bá pisztolyait, s azóta a kert hátuljában célba tanulnak löni.

— Micsoda? Az én feleségem is? Pisztollyal tanul löni?

— Azzal, azzal! Bizony nem is bodzafa-puskával ám. Ő sem engedi magát ingyen megöletni. Csak te ne vess.

Eközben fölérték a „Lajos csúcsára”. Ez a Székelykő keleti orma. Háromezeröttszáz lábnyi magas sziklafennsík.

Az utánok érkező hölgyek el voltak ragadtatva a körülöttük elterülő látvány fenségétől.

A Székelykő az egész láthatárt uralja. Keletről a boldog Aranyosszék; hullámozó halmok, zöldülő vetések táblái között huszonkét falu elszórva s valamennyi körülvéve a kigyózó Aranyos folyam ezüstszalagjától, mely délnek kerülve, egy más, szélesebb tükörkigyóba olvad bele, mely nyugat felé fut alá: ez a Maros. A déli átlátszó köd a távolabb eső bérceket fokozatosan halványítja el, a láthatár szélén esők ormai már csak úgy látszanak oda lehelve lenni a meleg égre; a havasok ezüsttaraja csillog a messzeségből, s egy-egy távoli város egyházának tornyáról villanik meg az aranyozott tető.

S a mosolygó kultúra, emberi szorgalom építette boldogság képével szemközt a másik oldalon, északnyugat felé, az ijesztő ellentét. Egy végtelen ősvadon; erdővel telenőtt hegyhátak, meg nem szakítva helységek csoportjától. — Hegy emelkedik hegy fölé, sziklacsupok, szaggatott bércegerincek tépik osztályokra a szakadatlan erdőszőnyeget, melyen a tekintet egy emberi lakhelyet nem talál nyugvóhelyül. A félelmes, hallgató hegyszőrnyetegek közelíteni látszanak, legutolsó előőrseik egész a Székelykő közeléig nyomultak előre, mintha óriások állnának óriásokkal szemközt. Egynek az orma olyan, mint egy hanyatt fekvő titánnak az arca profilban, még a szempilla is ott van egy nagy fenyőszál képében. A Székelykő elleneseinek neve a Vidálykő, Tilalmas, Keselykő és Ordaskő; miknek kopár gerincein keresztül nem vezet semmi út. S az egymással szembenező sziklaellenfelek között fekszik a kis boldog völgy, — zöld szántóföldek karzatos amfiteátrumával.

A földdémon óriásai közepett, kiknek életében az ezredévek a napok, egy kis csendélete a démonok legparányabbikának, az embernek, akinek minden napja egy élettörténet.

A szédítő mélységből mosolyog föl Torockó virágzó gyümölcsfáktól tarka szőnyegrajza, négyszögű piaca közepén a kerek bástyával körített templom. A zöld rétek abroszának szélére lerakva Torockó, Szentgyörgy elszórt házai, egy régi vár romjaival a hegyoldalban; azontúl még két falucska; s ott egyszerre bezárja a völgyet a „Kő” sziklakapuja.

S a mély völgy fenekéből, mint a nyugtalan szívdobogás hangzik fel valami szakadatlan döngő hang, a vashámor nehéz pörölyének ütése. Ott készül az, amitől ez az egész világ olyan szép lesz: az ekevas és az ásó.

— Ha én ezt a szép képet le tudnám festeni! — sóhajtja föl Manassé.

— Hísz a Colosseumot is legyőzted! — biztatá őt Blanka.

— Az Róma volt; — ez pedig Torockó. — A kedvesem arcképét el tudtam találni; — de anyámét sohasem.

Aztán mégis megkísértette hozzáfogni.

A többiek otthagyták őt, s mentek tovább a Székelykő ritkaságait fölfedezni. — Azokat Manassénak úgysem szabad meglátni; mert azok a fortificatiohoz tartoznak, ő pedig csak „civil”.

— Aztán a feleségemre vigyázz! — kiáltá Áron után Manassé. — Valami mélységbe ne szédüljön.

— Nono! Hamarébb ez az egész Székelykő!

— De mégis meg kell ígérned, hogy a hidasi Gesztegre nem viszed föl Blankát meg Annát.

— Nem viszem fel őket.

— Igaz székely egyistenvalló szavadra mondod?

— Igaz székely egyistenvalló szavamra mondom.

Akkor aztán elereszté őket Manassé.

Hanem aztán mikor már javában volt a vázlatának, eszébe jutott, hogy Áron bátya csak azt ígérte meg, hogy nem

„viszi” föl az asszonyokat, s meglehet, hogy ezt szó szerinti értelmében magyarázza, ami a „fölvezetést éppen nem zárja ki. A góbénak mindig furfangon jár az esze. — Erre aztán összecsapta a rajzthékáját, s a motyóját hátára véve, maga is az eltűntek után indult.

A nőismeret ritkán csal. Azt mondani, az asszonyfélének, hogy ide vagy amoda nem szabad fölmenni, éppen csak arra való, hogy föltámassza benne a vágyat a tilalmas helyre följutni. Kivált mikor azzal a dicsőség jár együtt, hogy a Székelykövön ősidőkből megmaradt egyetlen fenyőfáról is hozhatni egy gallyat diadaljelül. A hajdani erdőből az utolsó szálfá.

Hanem ezúttal Áron bátya nem értette a tréfát.

Blankát és Annát elvezeté addig a hegyszakadékgig, amely a Székelykő hidasi Gesztegét a Lajos csuportól elválasztja. Az egy mély sziklavágány, amelynek fenekében egy meredek nyaktörő ösvény vezet alá egyenesen Torockóba. „Felfelé” járásra nemigen használják. E sziklavágányon túl emelkedik a hidasi sziklafennsík, emlékezetes az oldalán tátongó barlangról, melyet Csegezi várnak nevez a néphagyomány; hajdani falcrődítményei még most is láthatók. Egy hosszú, keskeny, egy ember számára vágott ösvény vezet hozzá végig egy sziklapárkányon, mely négyszáz lábnyi mélység fölött meredeken emelkedik föl. E bejárat könnyen védhető volt a barlangba menekültektől.

A Geszteg ormára azonban egy messze ellátzó csóva volt feltűzve, ami azt jelenti, hogy ott tilos a följárás.

Talán csak azt az egy szál ősi fenyőfát védi az a tilalom? Vagy a fennsík tetején termő füvet? Vagy éppen csak a vakmerő vállalkozó életét; aki Istennek ajánlotta lelkét, mikor oda fölkapaszkodott.

A két hölgy átlátta, hogy nekik oda csakugyan lehetetlen eljutniok. De Áron bátyára nézve nem volt lehetetlenség. Gyakran megjárta ő ezt az utat. Megigérte kedvenceinek, hogy

ha szépen viselik magukat, ha megígérik, hogy leülnek a süpedő mohába, virágaikból bokrétát kötni, és addig, míg ő visszatér, a helyükből meg nem mozdulnak, hát ő azalatt fölmászik a meredek sziklaoromra, onnan fog kürtjével messzehangzó jelt adni, s elhozza az ígért fenyőgallyat.

A két hölgy letelepedett a havasi nefelejcskekkel áttört gazdag pázsitra, s a mély völgybe alátekintve igyekezett kitalálni a házat, amely az ő otthonuk.

— Milyen borzasztó volna azt innen nézni, mikor ez a mi szép paradicsomunk lángba borul — mondá Anna.

— Én már minden félelmes gondolathoz hozzászoktam — szólta Blanka, koszorút fonva sárga virágú szakából (sedum) és nefelejcsből. — Csak tiveletek lehessenek; a barlangban is el-lakom.

— Áron bátyánk azt mondta, hogy egy hónapra való ele-séggel ellátja a Székelykő erősségeit s negyvened magával meg-védelmezi egy egész ország ellen.

— Vajon itt lesz-e menedékünk a csegezi várban?

— A székelyvári mentshelyet még inkább magasztalja Áron bátya, mert ott egy barlangban friss forrásvíz is van.

A két fiatal hölgy úgy beszélt arról, hogy ők a sziklabarlan-gokban fognak lakni, mint mikor úrhölgyek azon tanakodnak, hogy hol fogadjanak nyári szállást?

— Meg kellene néznünk azt a Csegezi várat — indítványozá Anna. Leány volt még, kíváncsiabb.

— Megtiltotta Áron bátya, s mi megígértük neki, hogy itt maradunk — monda Blanka. Ő már asszony volt, szófogadóbb.

— Vajon nem lakik-e benne valami? — mondá nevetésre villanyozva e gondolat által a leány. — Valami mesebeli cso-daállat.

— Vagy talán valaki? — szólta összeborzongva e gondolattól az asszony.

Szép verőfényes délután volt. A mezőt ellepték azok az apró tarka pillangók, akiknek élete a fű virágaival egykorú.

A völgykebel döngő pörölyzuhogásán kívül semmi nesz nem hangzott fel az emberlakta világból ide, a kövek világáig. Pedig ez a csendes szirtfok vár és néptanya, csatahely és temető volt hajdan.

Áron bátya sokáig váratott a jeladásra; a két fiatal hölgy unni kezdte az egy helyben maradást; Anna a hátuk mögött levő sziklaomladék közt felfedezte a szórványosan előforduló carnioldarabkákat. Bányászcsalád leánya volt; ismerte a köveket; Blankának átadta leleményét; az augitporfír sziklatörmelék achát- és kalcedondarabokat is rejtett; némelyikben keverve volt mind a három, szalagokká, cifra képletekké ve gyülve. A két hölgy teleszedte a drágakövekkel köténye zsebeit, s a nagy keresés közben egyszercsak azt vette észre, hogy alig ötven lépésnyi távolban egy férfi áll előttük.

Honnan került oda? A sziklacsompók közé volt-e eddig rejtve, vagy a Csegezi vár odújából jött elő, hogy a köveket keresgélő hölgyek nem vették előbb észre, mint mikor már olyan közel volt hozzájuk?

A felbukkant alak oláh népviseletet hordott; magas, fehér báránybőr süveget, mely alól hosszú fekete haj omlott alá, ujjatlan bőrdolmányt, széles bőrtüszőt csatokkal, s az alól fél lábszárig kicsüngő vászoninget és bocskort; egy kasza volt vetve a vállára. Háttal volt a napnak fordulva úgy, hogy az arcát félárnyék fedte.

És mégis mind a két nő egyszerre felsikoltott ez arc láttára, s egymás kezét kereste kezével. Olyan volt ez arc, mint egy rossz álom lidércnyomása; mint egy nagy szerencsétlenség emléke. Úgy hasonlított egy kísértetnek, mely be van zárva jól a kripta vasajtájával, lenyomtatva jól nehéz koporsófedéllel; elaltatva imádsággal, könyörgéssel s — mégis feljár. Csak az oláh gúnya s a hosszú leomló haj teszi a különbséget.

S a szembetalálkozás első percében a férfialak maga is úgy megrettenni látszik a két hölgytől, mint azok ötöle. Megáll előreléptében; a szája nagyot hőkkenve nyílik fel, szemei előre merednek. Pillanatokig áll úgy mozdulatlanul, mintha tuskodnék magában, hogy mit tegyen. Egyszerre aztán megindul a két hölgy felé.

S abban a pillanatban valami démoni, valami vadállat: kifejezés sötétíti el arcát, mely azt, akire ránéz, elkábítja, megsibbasztja. A vállára vetett kaszát most már leemeli, s jobb kezébe szorítja.

E pillanatban hangzik a kürt a hidasi Geszteg ormáról. Áron bátya feljutott odáig.

— Áron! Áron! — kiált egyszerre mind a két hölgy, teljes hangjával.

A közeledő alak a kürtszóra s névre megretten, helybetorpan s hátratekint.

— Szaladj, frátye! — ordít le a szikláról Áron az észrevett férfirra; de az jól kiszámíthatja, hogy onnan még szökellve lejönni is jó időbe fog annak kerülni. Őt pedig csak harminc lépésnyi tér választja el a hölgyektől. Újra feléjük indul. Szemeiben valami megbabonázó tűz sugárzik; oly kifejezés, mely a legismerősebb arcot is átváltoztatná, hogy ismerőjét kétkedővé tegye azonosságában. Valami neme a sóvárgásnak, ellentétes indulatokból összekeverve; de oly iszonyú tekintet, hogy Anna Blanka elé veté magát, mintha testével akarná őt védelmezni, míg Blankának az a gondolat villan át lelkén, hogy futni kezdjen, míg a Székelykő ormát eléri, s onnan a negyedfélezer lábnyi magasból alávesse magát a szép, mosolygó paradicsomba, ahol otthon lenni jó.

Ekkor, midőn még csak tizenöt lépésnyire volt tőlük e férfialak, mintha nyakszirten ütötték volna, a feje előrezezent, az ina megcsuklott alatta; melléből az elszörnyedés hangja hördült fel. Ő maga látott meg valamit, amitől meg kellett rettennie. Mint mikor az őzet kergető leopárd az oroszlán fészkére bukkanik.

A két hölgy is hátratekintett, s aztán mind a kettő el kezdett futni. Visszanyerte már lábainak gyorsaságát, s amíg csak odáig nem ért, folyvást kiáltá a szabadulás örömsikoltásával e nevet: „Manassé!” amíg csak odáig nem ért, hogy a szerető alak két karjába vethesse magát.

Az idegen férfialak pedig megfordult, hátratekintett, onnan fölül Áron közelített felé ölnyi szökésekkel ugrálva le a szikláról; nem sok ideje volt az elhatározásra, eldobta a kaszát a kezéből, s lerohant a Székelyvár árkanak meredélyén, mely görgeteg kőomladványokon keresztül, nyaktörő ösvényképp egyenesen a torockói völgybe vezet.

— Mitől ijedtetek úgy meg? — szóló Manassé, nevetésre fogva a dolgot s törekedve a két gyermek arcán ismét helyre csókolni a jókedv rózsait.

Azok alig bírták a nagy pihegéstől elmondani, hogy egy félelmes alak mennyire megrémíté őket, de hogy kinck az arcvonásaira emlékeztetett ez oláh földész, azt egyik sem mondta ki.

— Bohók ti! — Szénatolvaj volt. A hidasi Geszteg fennsík-ján termő fű miatt Mátyás király óta patvarkodnak az aranyosi székelyek meg a szomszédok egymással, s amelyik hamarább levághatja, az viszi el. Ez is bizonyosan füvet orozni jött ide, s mi elriasztottuk szépen. Nézzétek, még a kaszáját is eldobta ijedtében.

A két hölgy aztán, Manassé karjaiba kapaszkodva, visszament addig a helyig, ahol az elmenekült alak kaszája hevert.

Manassé fölvette azt, s megnézte.

— Ez a kasza is itt készült nálunk. Rajta a hámorunk jegye. A nyele tele van rovással; az oláh az aratórészt faragta föl rá.

Az a férfi pedig, aki a kaszát itt hagyta, messze lent haladt már a meredek ösvényen. A felén túl lehetett már.

Ezalatt nagy lelkendezve megérkezett Áron bátya. Egész veres volt az arca a futástól, s a szemei vérrel voltak áterezve. A kalapját is elhajtá valahol, hogy könnyebben futhasson.

Egyre kiabált a sziklaárokban futó alak után, hogy álljon meg, s a két hölgyel nem törődött; — hisz azok jó helyen vannak már, Manassé szárnyai alatt; hanem amint odáért az árok torkolatához, felkapott egy roppant szikladarabot, s azt a futónak utána hajítá.

— Szent Isten atyám! — sikolta föl Anna —, mit tettél, Áron? Ha utoléri az a kő?

— De utoléri bizony, s ha eltalálja, még majd segít is neki hamarább lejutni.

— Isten! fordítsd el a szerencsétlenséget! — rebegé a leány elcsápadva, s két kezét imára kulcsolta.

— Hogy a birgej egyen meg! — szitkozódék Áron, s még egy ökölnyi követ küldött a nagyobbik után siettető postának.

A lehajított mázsányi kő pedig ágyúgolyó sebességével

rohant a sziklaárokban alá, nagyokat szökellve s törve maga előtt az utána omló kőtorladékokat. Az árok két fala meredek: a rohanó kő elől nincs hová kitérni a szakadék mélyében futónak; a közeledő szikla csattogva csapódik a bércfalakhoz, rohanása visszhangjával rémítve az üldözöttet, ki vissza nem mer tekinteni a háta mögé. Egy búvhely nincs, ahová elrejtessse magát. Nem védi más, csak annak a szegény leánynak az imára kulcsolt két keze odafönn! Mentsége az, hogy arca nagyon hasonlít valakihez, aki annyit vétett, s akinek annyi meg lett bocsátva!

A következő perc el fogja dönteni, hogy vajon Anna imájának volt-e nagyobb ereje, vagy Áron „jó kívánságának”.

A veszedelmes sziklalöveg utolérte a menekülőt, amikor az éppen egy közuhanyon törtetett keresztül. A szikla belecsapott egy kőhalmazba, s aztán por- és kavicsfelleget rúgva föl maga előtt szökött fel újra kétölnyi magas ívben. A futó alak elbukott. „Istenem! Istenem!” — sikoltott odafönn az ormon egy leányhang. Pillanat múlva az emberalak újra föl-kelt, lerázta magáról a port, s csendesen bandukolt tovább, oláh hegyjárók módjára, fölváltva féloldalt táncolva előre.

— Ha most megöltél volna egy embert! — szólta Anna szemrehányó, síránk hangon Áronhoz.

— Hát az jólesett volna nekem is meg annak is — felelt Áron, góbbé módra kétfelé törülve a bajuszát.

— De az indokolatlan kegyetlenség — zsémbelt rá Manassé —, egy kis fülöpásért.

— De, öcsém, nem füvet lopni jött az az ember ide. Mert az az ember Diurbanu kéme volt! . . .

— Ugyan mit akart volna itt kikémlelni?

— Mit-e? Né, de hegyes az én Manassé öcsém. Hát az én erődtívényeimet a Székelykövön. Nevsz! nevsz! Majd nem nevensz, mikor hasznát veszed. Ugye ti nem nevettek, gyémánt-jaim? Ti eljöttök velem megnézni a székelyvári erődtívényeimet? A híres „Kengürth”-kői menedéket, a „Truszkó” várat. Akkor majd megmutatom nektek az én ágyúimat is.

— Ágyúkat? Bátya! — szólta nevetve Manassé —, hogy hoztad azokat ide föl, bátya?

— Tehozzád nem beszéltem — szólta Áron. — Te ülj le a kőre és pingáld a szép kilátást. Neked nem mutatom meg a battériámat. Igenis, egy egész üteg ágyút. Ha Gábor Áron el tudta látni a maga székelyeit ágyúkkal, mért ne láthatná el a druzája is a maga népét olyannal? Ti asszonyok meg fogjátok azt látni; nektek megmutatom. Hanem előbb megesküsztek nekem ünnepélyesen, hogy azt, amit láttok, senkinek a világon el nem áruljátok; még Manassénak sem.

S a két hölgynek meg kellett esküdni ünnepélyesen a nagy titoktartásra.

Akkor aztán elvezette őket Áron bátya arra a csúcsra, amit az őskorban Kengürth-kőnek, ma pedig Vársziklának neveznek; a népregekből ismeretes Székelyvár omladékaihoz. Az emberi történelem egyik legrégebb emléke ez. Barlangjaiban a kő-, bronz- és vaskorszak maradványait tartogatja. Még akkor egy V alakú sánc állt a mai főnnálló zömtorony két oldalán.

— Itt leülhetsz és lerajzolhatod kívülről a „várat” — monda Áron Manassénak —, de bejönni velem csak az én híveimnek szabad.

Azok nagy áhítattal követték a rejtekek rejtekébe, ami egy egész ostromverő hadszertárt rejteget sáncai mögött.

És aztán féktelen jókedvvel tértek onnan vissza. Kacagott mind a két hölgy teljes szívéből, nem hajtva Áron bátya komoly zsémbelésére, ki szigorú arccal figyelmezteté őket ünnepélyes fogadásukra, hogy semmit el nem árulnak abból, amit látni fognak.

Hiszen nem is szóltak ők, csak nevettek.

De mikor már maga az, hogy nevetnek Áron bátya stragémáin, elég árulás.

— Így mutasson meg az ember asszonyoknak valamit.

Azok aztán körülcirógatták, megengesztelgették; hanem azért csak megint elnevettek magukat.

— Pedig higgyétek meg, hogy ez nagyon komoly dolog, s hogy én nem hiába küldtem azt a nagy követ a kémkedő tolvaj után.

Erre az emlékeztetésre aztán egyszerre elhalt a nevetés a két hölgy ajkán. Szótlanul kapaszkodtak egymás karjába. S egy pillanatban mind a kettőnek a testén önkénytelen összeborzongás futott végig. Észrevette azt mind a kettő.

— Egy dologra gondoltunk? — sűgá Blanka Anna fülébe.

— Egyre! — sóhajta az vissza.

A nap alkonyra szállt le a Bihar óriás bércei mögött; széles sugárküllők szelik sávokra az eget; a sötétkék küllők egyre szélesebb tért foglalnak az opálfényű égboltozaton, mintha onnan a sötét havasok felől egy fekete nap tartaná feljövetelét, melynek küldetése: terjeszteni a sötétséget, a halált, a megsemmisülést. — A tudósok a „föld árnyékának nevezik e tüne-
ményt.

A Székelykő látogatóit a csillagos éj vezette haza.

Anna ez éjjel a lefekvés előtt fejfétyolával betakart egy képet a hálószozájában, nehogy éjjel álmában fel találja az keresni.

Abrudbánya főutcáján két] lovag poroszkái végig. Az egyik az oláh népviselethez ezüstgombos kacagányt hord, s kucs-mája mellett kócsagtollas forgót, lovának sallangos csójtára s aranypaszomántos nyeregtakarója van; oldalán görbe kard van, nyeregkápájában pisztolyok, s elől kétcsovű puska függ le a nyergéről; arckifejezése urat árul el. A másik lovag, ki meglehetősen távolban kíséri, egy közrendű oláh csatlós.

A léptek visszhangot vernek az utcán. Csendes város az; nincsenek lakói. Két oldalt leégett házak, félig összedűlt, kor-mos falak; a kapuk aljában keresztülhánt űszkös gerendák, az üres ablakokban már zöldül a fű és laboda.

A romok fölött csonkán merednek föl a tetőtlen tornyok, az egyik templom küszöbén még ott látszik magasan egy véres gyermekkéznek öt ujja helye. (Hogy jutott ez a vérnyom olyan magasra?)

A nagy piactér be van nőve fűvel.

A közkút nyílása le van nyomtatva malomkövel, s a kámva töredékéből kereszt van összetákolva.

Fényes nappal éjszaka van itt; csendes, mozdulatlan éj. Mindenki alszik és nagyon mélyen. A csendháborító lódobaj zajára elő búvik a romok közül egy-egy sovány, kiéhezett eb, s nagyot vonít, s kurrogva fut vissza, midőn a közeledőket meglátja.

A hátul jövő csatlós közelebb rugaszkodik az előtte menő úrhoz, amint e rémtanyán végiglovagolnak. Tán fél?

Nem bántja itt semmi élő.

A leégett torony órája éjfél mutat; azon az órán maradt el, melyen a láng óraművét megolvasztotta, azóta folyvást tart az éjfél.

S a nappali éjszakának kísértetei is vannak, miként az éjfélnak. — Egy alakatlan árny suhan el a lovak mellett. Csak árnyék; test nélkül. A hátul ügető lovas keresztet vet magára. A lebbenő árny végigtünemlik az utca meztelen falain, s elbúvik a romok közé. Kis idő múlva ismét visszakerül az utca túlsó végéről ugyanazon test nélküli árny, mint egy nappali kísértet, csendesen úszva a földön, az utca közepén lebben végig egyenesen a lovasok felé; mindig közelebb jön, s mikor odáig ért, kitér az útjokból, s körülkerülgeti őket.

— Mit ijedezel a keselyű árnyékától, frátye! — szól hátra az első lovas. — Romulus madara az. A mi madarunk. Nézd, most szállt le a torony ormára.

A keselyűk lakása van itt most.

A házomladékok lassankint elmaradoznak; következnek a kertek romjai. Leégett fák. Rőtveres téli tájkép nyár derekán.

Az országút egy patak mentében visz végig. Annak a két partján érczúzóknak voltak felállítva. Az óvilág egyik leggazdagabb aranytelepe van itten.

Az érczúzóknak is csak a dűledékei vannak még meg. Egyik leégett romtanya a másik után következik, csak a kallók maradtak meg, s az örök patakár folyvást hajtja a fogaskereket, a „nyilak” zuhognak szakadatlanul.

Aztán egy vasút maradványai tűnnek föl, mely a lankás hegyek közé vezetett; mellette a vízvezető. Az újabbkori kultúrának tanújelei. Azok is el vannak rombolva. A vízvezeték csöveit elhordták ágyúknak, a síneket lándzsáknak. A sok tudós, aki külföldi egyetemeken szerezte a nagy tudományt, hogyan lesz a porból arany; olyan mesterére talált, aki megtanította rá, hogyan lesz az aranyból por.

„N'en parlons plus!” (Ahogy Cagliari herceg mondja.)

Az elpusztult bányatelepek után megint egy új helység következik. Ez már nincs elpusztítva egészen. Csak egyes házakon nincsen többé ajtó és ablak; mások ellenben egész épségükben megvannak.

Ez is egy darab Róma volt valaha. Itt áll egy ház, amelyiknek az oldalába egy épen megtartott római síremlék van befalazva. A géniusok még egészen épek a domborművön. Cajus Longinus hamvainak volt az szánva, ki a III. légió centuriója volt Dáciában. Sit Tibi Terra Levis!

A kapubálvány egyik oszlopa római mértföldmutató; a ház előtti terjedelmes ülőke egy sarkophag teteje, melyről még nem kopott le annyira az írás, hogy az ősrégészek ki ne találhassák belőle, melyik szép Cajának fedte az egykor sáfránnyal festett, aranyhaját. A házorom fülkéjében pedig egy teljesen megőrzött ép Minerva-fő örökdik — az utókor szelleme fölött.

A római emlékekről nevezetes ház küszöbe előtt megáll az úrlovas, s arra nyomban kidugja a fejét a kis ajtón egy irtóztató csúf vénasszony.

Az oláhoknál találni a legszebb fiatal leányokat s a legcsúfabb vénasszonyokat. Ha idegen zörget az ajtón, bizonyos, hogy a vénasszony dugja ki a fejét.

— Nincs itthon! — szól, be sem várva a kérdezést. — Elment a „Fabu Popi”-hoz, keresd ottan.

A kísérő sóhajtozni kezdett; nagyon messze van az.

Az úrlovas parancsolt.

— Ha tudod merre van, eredj előre és vezess!

A lovakat meg sem hagyta itatni. Sürgetős útja lehetett.

Az út rengeteg erdőkön vezetett keresztül. A hegyjáró lovak szokva vannak félnapi utat tenni pihenés nélkül.

Mikor a két lovas a „Fabu Popi” völgyébe eljutott, késő este lett, s azonfölül terhes zivatar közeledett a völgy felé.

A két lovas és a zivatar egyszerre ért a célhoz. Emezt megelőzte egy porfelleg hordozó orkán, melynek a háta mögött

jött csak az igazi égiháború. A szél csak útcsinálónak jött. Törte a fákat az erdőn pásztánként, ahol megszorult.

A Fabu Popi (a pap bükkfája), egy óriási terebélyfa, egy sík területen, melyet a népkégyelet kerítéssel zárt körül.

E fa alatt kötötték meg a vérszövetséget egyszer valamikor az itt lakó népfaj vezérci, mely gyászos emléket hagyott maga után.

Azonkívül egy épület is tartogatja még az emléket. A történelmi bükkfa közelében áll egy fatemplom. Egészen hasonlós azokhoz, amiket az oláh falvakban látni, hegyes tornyával, magas tetejével, előtornácával; oldalai is zsindegyel borítvák.

Ennek a közelében ugyan nincsen helység. Talán volt valamikor, s megunta a helyét, odább költözött, ott hagyta a templomot. Harang sincs a tornyában; sem üvegtáblák az ablakain, csupán széles redőnyök, amiken keresztül-kasul fújhat a szél.

A nagy terebély bükkfa alatt valami hús paripa volt kipányvázva, s azokat néhány oláh csatlóslegény őrzé, condrájába takarózva a közelgő vihar ellen. A fa jó menedék. A vilám sem üt bele, mert a pap bükkfája.

A lovas sietett be a kis fatemplomba. Az első záporcseppek kezdtek hullani. Aki a sebesen rohanó felhőkre feltekintett, amik a völgy felett elsuhantak, annak úgy tetszett, mintha a bércek közelítenének oly sebesen, s mindjárt le akarnának omlani.

A templomajtóban fegyveres őr állt, ki a jövevény nevét kérdezte.

— „Diurbanu” — volt a válasz.

Erre bebocsáták.

A templom egészen sötét volt. Két szál viaszgyertya égett az oltáron; hanem azoknak a lángját úgy lenyomta az ablak-redőnyökön átsüvöltő szélvész, hogy semmi világosságot nem terjesztettek.

Ekkor odakünn elkezdett villámlani, s akkor aztán a torony ablakain s a tető hasadékán átlobbanó meteorfény egy-egy pillanatra előtűntette a templom belsejében csoportosult társa-

ságot, mintha kísértetek sanhedrinja rémlenék meg az éjszakában, zöld fénnel rajzolt alakok; sziklák, sírkövek, amik egy pillanatra sápadt, szemmeresztő emberarcokat öltenek, a másik percben ismét sötét lesz minden; a sziklák, sírkövek feketéllenek a lefelé lobogó gyertyakanóc pislogása mellett.

Tíz, tizenkét férfi lehetett ott, amint a villám fényénél kivethető volt. A templom fapadjain ültek, népviseletben vagy egyenruhában. A közepén, háttal az oltárnak ült egy kiváló alak, papi talárban, aminek hosszú lecsüggő bő ujjai voltak. Ennek az alaknak az ölében feküdt egy kis szőke gyermek, akit a férfi egyik ujjával a palástjának betakargatott, s a nyakából lelógó aranykeresztet odaadta a kezébe, hogy játsszék vele. Hosszú, fekete szakálla el-elfedte a gyermek szőke fejét. A gyermek játszott és csevegett. Nem értette még sem azt, amit a férfiak beszélnek, sem azt, amit a felhők beszélnek egymással.

Az újonérkezett odalépett a csoport közé, s elkezdé magas páthosszal:

— Uraim! barátaim! Decebál és Traian dicső utódai.

— Hagyd a diatribákat, Diurbanu! — szólt bele mély, dörögő hangon a taláros férfi. — Térj a dologra! Mit hoztál?

— Utasítást.

— Zengedezd el.

— Folytatnunk kell a harcot teljes erővel. Itt az idő. Bem azt hiszi, hogy az erdélyi hadjárat be van fejezve, s most egész hadseregével kivonult a Bánátba. Rendes csapatokat csak a szorosok őrizetére s Károlyfehérvár ostromlására hagyott hátra. A mi feladatunk meggátolni, hogy a bánáti hadjáratot is eldönthesse.

— Világosabban mondva: azért, hogy Bem a fejére ne üssön Jellasicsnak, nekünk kell a mi fejünket hozzáütni Bemhez.

— Úgy hiszem, hogy az abrudbányai és brádi győztesek ettől nem ijednek vissza.

— Értsük meg egymást — szólt a taláros férfi, a kisgyermeket térdére ültetve s lovaztatva. — Egy bolond embert, aki

bennünket a saját hegyeink között megtámadott, aki ostoba is volt, gyáva is volt, s a hadászathoz mit sem értett, s azonfölül hitszegően megtörte a békealkudozás alatti fegyverszünetet, mi a magunk igazságán állva összetörtünk, semmivé tettünk. De azért senki se hiszi közülünk azt, hogy ugyanezzel a táborral, lovasság nélkül, tüzérség nélkül, hadtudós vezetők nélkül, mi megtámadhassunk egy rendes hadsereget, mely valóságos hadtesteket kiver az ország határán túl, s még az orosz segédcsoportokat is tízezerrel ki tudta dobni.

— Nem is kívánja azt tőlünk senki. A népfelkelés feladata marad a hegyi harc.

— De a hegyek között nincs már ellenség. Nem láttad? Keresztüljöttél rajta. Találkoztál egy élő emberrel?

— Még van ellenség a hegyek között. Ott áll Torockó.

Ezt Diurbanu mondta. Éppen akkor szemébe lobbant a villámfény.

Egy másik hang felszólalt a tömegből:

— És Torda.

Diurbanut ez a szó indulatba hozta.

— Nem! Nem! Tordára nem szabad gondolnunk. Ott a kincstárnak nagy épületei vannak; aki azokat elpusztítja, megüti érte a bokáját!

— De hát mi bajunk nekünk Torockóval? — szólalt fel a sötétből a mély gordonkahang. — Azok sohase bántottak minket. Eddig csak kaszát, kapát, ekevasat, keréktalpat kaptunk tőlük a vasból.

— De fiaik ott szolgálnak Bem alatt, s ezek már más alakban is szolgáltak nekünk a vasból. De nem ez a fő ok. Torockó egy előretolt sziklafészke a magyar kultúrának. A protestáns hitújítók egyik mentsvára, ahonnan szétágaznak hatalmas működéseik szálai. Kevélyisége egy maroknyi népnek, mely világot akar hódítani munka és tudomány által. Az a hír, hogy Torockó elpusztított, éppen oly rettentő hatást fog gyakorolni, mint aminő sikere volt Pest lerombolásának; a felelőben

levő hadseregeket visszafordítja az, a hadvezér kényszerülve lesz a hadsereg ösztönét követni, s visszatérni Erdélybe. S mennél rémesebb lesz az elpusztulás, annál fényesebb lesz a hadi siker.

A mennydörgés miatt alig lehetett hallani a szót.

A többiek vártak, míg a dörgés elmúlik. Nem akartak az Isten szavába belebeszélni.

Mikor a hegyek morgása elcsendesült, ismét megszólalt a mély férfihang.

— Hallod-e Diurbanu, egy dologban csalatkozol. Ez a nép, amelyre számítasz, már megcsömörlött a vértől. Amíg bosszúját kielégíté, szomjazta azt; most, hogy jóllakott vele, bánja, hogy azt tette. Irtózik a saját kezétől.

Erre a sötétből több hang is felszólalt.

— Úgy van. Igaz. Topánfalván is ki volt adva a rendelet, hogy az ott lakó magyarokat ki kell irtani, s akire rá volt bízva, maga figyelmezteté őket, hogy meneküljenek, úgy elszörnyedt az abrudbányai vérontástól.

Egy másik szólalt meg a sötét alakok közül.

— Akik az első nap dühét búvhelyeiken elkerülték, azoknak maga Jancu Avram segített megmenekülni, s az erdőpásztorok szöktették tovább. Jancut annyira utolérte a kegyelemvágy, hogy saját emberei rálövöldöztek miatta.

Most a taláros férfi szólt:

— Mikor egy családot szemem láttára leöltek az utcán; ezt a kis szöszke porontyot kiragadtam a mészárlásból, s eldugtam a palástom alá. S ekkor az a fickó, aki legdühösebb volt, úgy vágott fejemre a kaszájával, hogy ha a süvegem fel nem tartja, betöri a koponyámat. S három nap múlva ugyanaz a dühös ember eljött hozzám, meglátogamni azt a kis gyermeket, aki nek megmentéseért ellenem, a felkent papja ellen, gyilkos csapást mert sújtani, s mert a kisfiú legjobban siratta kedvenc rigóját, hozott neki az erdőről egy rigót. Bizonyosan az apját is visszahozná neki, ha lehetne. Azóta ez a kis kölyök egy percre sem akar tőlem elmaradni.

A gyermek nem értette azt a nyelvet, melyen beszéltek, és nevetett.

Ismét egy hang szólt a láthatatlan alakok sorából:

— A nép hamar megtér, s Isten csodáit látja az eseményekben. Aki megbetegszik a mi népünk közül, az most, a zalathnai református paphoz megy, azt kéri fel, hogy imádkozzék meggyógyulásáért.

Folytatta egy másik:

— Borzadva mondják egymásnak, hogy Tyok Tódor, ki a megyei orvos szeméit kiszúrta, s úgy eresztette el az erdőbe, élve rohadt meg; hogy Toporu Nyikuláj egész éjjel szaladgál egyik háztól a másikhoz, könyörögve, hogy verjék le róla a kísérteteket, amik a vállát megnyergelték; hogy Jorges nem tudja lenyelni a szájába vett falatot.

Egy harmadik szólt:

— Többet mondok! A napokban a vácai dászkál, aki a Brády-család kiirtásában vezető volt, társaival együtt keresztüllovagolt Brádon. Mikor a Körös hídjához ért, mely a két Brády-kastély között elvezet, a lova levetette és halálosan összetaposta. És a brádi oláhok közül egy sem engedte meg, hogy a haldoklót házába bevigyék; mind ajtót zárt előtte. Utoljára az útítársai kénytelenek voltak ugyanazon elpusztított Brády-kastélyba vinni be az összezúzottat, melynek lakóit ő tette holt emberekké, s reggelre ott adta ki a lelkét.

— Mindezeknél megdöbbentőbb az — szólalt fel egy alak, ki eddig az oltárhoz támaszkodott —, hogy a „nagy comité” eddigi titkára átszökött Oláhországba, s a magyar vezérhez átküldé mindazokat a kompromittáló iratokat, amikből kiderül, hogy az erdélyi méiszárlásokat idegen kezek intézték.

Mind e fölszólalások alatt szünetelt az égdörgés, csak a zápor verte a tetőt; most nagyot villámlott. Diurbanu arca egy percre megjelent a sötétből, mintarémület sírból kelő kísértetarca.

A dörgés elhangzott, s folytatása lett egy emberkacaj.

— Hahaha! urak! — szólt Diurbanu. — Ha a katonától azt

kérdeznék, hogy sajnálja-e azt az ellenséget, aki vele szemközt áll; mind azt válaszolná, hogy biz ő nem öli meg azt, aki őt sohasem bántotta. De uraim! ez a háború! Ezt nem ütjük el mesemondásokkal meg babonával. Aki felkötötte a kardot, vállára vette a puskát, annak menni kell, amerre küldik.

— Jól van, Diurbanu, menni fognak, amerre küldik őket. A szél parancsol a felhőnek, hogy menjen, amerre küldi. De azt már nem parancsolhatja meg a felhőnek, hogy menny-dörögjön és jégesőt hullasson, ha neki nem tetszik.

— Én tudok még olyan felhőt, mely nem adta ki a jégesőjét.

— Hol lakik?

— A Peanai hegyek közt.

— Ciprianu csapatját érted?

— Igen. Azt.

— De Ciprianu maga és mind a két fia elesett már.

— Annál jobb! Maradt egy leánya, akire apja és bátyjai véradóssága szállt. Az még csak szomjazza a bosszú poharát; de még a nyelvét nem érintette hozzá. A ti csapataitok jók lesznek a cseletámadásra, az övéi a cselekvésre.

— S te ismered Ciprianu leányát?

— Menyasszonyom az.

— Tehát te mátkatálul szántál neki egy elpusztítandó várost? Melyik legyen az?

— Már mondtam: Torockó.

— De én azt mondtam: Torda.

— Ami ellen meg én tiltakozom.

— Döntsön a sors.

— Jól van — monda Diurbanu, s az oltárhoz lépve a de-nevérszárnyként repkedő gyertyalobogványnál két écdulára írt fel két nevet, s azt a süvegébe veté.

— Ki húzza ki a sorsot?

A sziklák, sírkövek hallgattak.

— Ejh! Ehhez ártatlan kéz kell! — monda Diurbanu. — Itt van ez a kis poronty, húzza ki ez.

— **Hogyan!** — kiálta föl a taláros férfi. — Hogy ez a kiirtott család gyermeke húzza ki saját kezével a sorsot, hogy melyik város legyen a lángoknak, az elpusztulásnak áldozatul vetve? Pokolbeli ötleteid vannak, Diurbanu!

S a kis szőke fejű gyermek belenyúlt a süvegbe, s apró kezcscskéjével kihúzott egyet a cédulák közül, s azt védő fogadott atyjának nyújtá.

— Hozzátok ide a gyetyákat! — monda a palástos férfi.

Nem volt rájuk szükség. Abban a pillanatban egy rettentő villámsugár cikázott alá a völgybe; egész lángoszlop, a szivárvány minden színeiben ragyogó fénnel töltve meg a messzeséget. E vakító féynél az összedugott fők egyszerre kiálták fel a céduláról elolvasott nevet: „Torockó!”

A mennydörgés, a villámcsapás megrázta alattuk és felettük a földet és templomot.

A halálra ítélt város lakói előre tudták sorsukat. Voltak jó barátaik a felkelő táborban, kik azt megmondták nekik.

Egy egész város a siralomházban!

Kétezer ember halálra ítélve!

Az ítélet azonban még sok apellatoriuni forum elé kerül. A törvényszék a csatatér. Erdélyben még rendes hadseregek vannak. Jancu táborát visszaverni elég volt a Károlyfehérvárt ostromzár alatt tartó hadosztály is, s míg az ott állt, addig Torockót a szentgyörgyi oldalon nem lehetett megközelíteni. Jött aztán a legutolsó semmisítő forum — a segesvári ütközetben a magyar hadsereg az orosz által összezúzatott, s ezzel a Fabu Popinál hozott ítélet Torockó ellen helybe lett hagyva.

Időközben még egy terhelő vád is lett emelve ellenük. Egy magyar portyázó csapat a Torockóval szomszédos Gyertyámost, oláh falut, a lakosság ellenállása miatt felégeté. Ezzel meg volt adva a jogcím Torockó ellen. „Poena talionis”; „Fogat fogéért! Szemet szeméért!”

És ők két hónapon keresztül tudták azt, hogy minő infernális tűz ássa alattuk lassan a földet; minő vihar készül fejükre alászakadni.

És ezalatt folytatták a maguk rendes munkáját, hordták fel a vasat a föld alól a „hantnuk”-on, irtották a konkolyt a tiszta búzavetésből, háziszövőszék, cserzőműhely nem szünetelt, a gyermekek jártak iskolába, vasárnaponkint megtelt a templom. — Csupán a vasárnap mulatságok maradtak el. Ahelyett az egész férfinép hadgyakorlatokat tartott. Sorba álltak a vé-

nek is, egész a hetven esztendőös ősz fejéig, s a tizenkét éves gyermek sírt, ha nem adtak a kezébe puskát.

El voltak szánva az utolsó emberig harcolva esni el, mielőtt városuk utcáját ellenség megtaposná.

Manassét még ez a harcias áramlat sem ragadta el. Ő valódi, őszinte békephilosoph volt, aki a harci erényeket eredetükben utálta. Torockó népére pedig soha nem akarta a fegyverre apellálás elvét alkalmazva látni. Azután mint az európai diplomácia szövényébe jól beavatott, mindazt előre látta, ami be fog következni; hogy egy kicsiny elszigetelt népnek sikerülhet ugyan egy időre a harctéren dicsőséget aratni, de a végeldöntésnél mindig annak van igaza, aki nagyobb. Az is megeshetik, hogy egy napon a maroknyi torockói férfihad visszaveri megtámadóit; de másnap, harmadnap jönni fognak az első ellenfélnél erősebbek, harciasabbak, és azok menthetlenül összezúzzák.

Azonban ezen nézetei körül nagyon kevés követőt tudott összeszedni. Azik titokban négy szemközött fejbőlintással tudatták vele, hogy azt gondolják, amit ő, mindössze Bertók bátya és a rektor lehetnek; egyszóval a vegetariánusok.

Még az asszonyép sem tartott vele. Azok is mind fejszékét, kaszákat élesítettek. Ők a gyermekeiket éles vassal fogják védelmezni, vagy maguk leölni; élő asszony, élő gyermek nem jut itt az ellenség kezére.

Éppen július utolsó napja volt. A tarlókon sorba állítva a búzakeresztek, mikben a kévék egy magas póznára vannak egymás fölé tűzve. A kaszálók tele szénaboglyákkal. A torockóiak már korán reggel megkezdték a takarodást.

Meglepte őket, hogy egyszerre ezernyi ezer varjú és holló lepte meg scregestől a völgyet nagy károgaással. Észlelhették ezt, akik hadban jártak, hogy ezek a hadseregek rendes kísérői és előhírnökei.

— Itt a szálláscsinálók! — mondá Áron bátya.

És eltalálta; Szentgyörgy felől vágatva jöttek az előőrsök,

jelenteni a végzetes hírt, hogy Diurbanu hadserege az éjjel átvonult a „K8” szorosán, s Torockó-Szentgyörgyöt hajnalban meglepte.

Senkit sem zavart meg ez a hír. El voltak rá készülve. A kaszákat, villákat eldobták a kézből; a puskára fölűzték a szuronyokat. Minden nemzetőrszázadnak meg volt határozva a maga helye. Az utakat elzárták szekérvárakkal. A Borév felőli tért a patak elrekesztésével víz alá helyezték, hogy arról az oldalról meg ne lephessék őket. Áron bátya maga negyvenedmagával fölhängott a Székelyköre a várárok meredek útján, az onnan jövő támadást visszaverni. Negyven ember! Ugyanannyi száz ellen! Nevetniök kellett volna magukon, hogy ily tréfás halált választottak maguknak.

Délfelé a Szentgyörgyről menekülőkkal szaporodott meg a védők csapatja. Azoknak is tudtak fegyvert adni. Lehettek most már talán négyszázan is.

Manassé egyedül maradt az asszonyokkal.

Azoknak nem volt kedvük Áron bátya meghívását elfogadni, hogy rejtőzzenek el az ő védelme alatt a Csegezi várbarlangba. Ott akarták bevárni, amit Isten rájuk mért, az ősi házban, együtt a többi asszonyokkal s azoknak a gyermekeivel.

Manassé megölelte Blankát és Annát.

— Kedveseim, most én is elhagylak titeket.

— Hová akarsz menni? — kérde Blanka ijedten, kinek e percben Dávid képe állt lelke elé, a véres ponttal homlokán. Azt hitte, Manassé is oda megy, ahol a halál olyan olcsó.

— Egyenesen a fölkelők táborába.

— Egyedül?

— Nem egyedül. Sokadmagammal. Elöttem Uriel, jobb felül, Rafael, bal felől Gabriel, hátam mögött Michael, fejem fölött Izrael.

— Fegyver nélkül?

— Nem. Kezemben a frigylevél, melyet kötettek velem,

eskü alatt, hogy soha Torockót nem fogják megtámadni. Ez az én fegyverem.

— Mit akarsz tenni?

— Amit mások annyian megtettek már előttem; lefegyverezni az ellenséget fegyver nélkül; megnyerni a győzelmet ütközet nélkül.

Blanka fájdalomteljesen tekintett Manassé tiszta szemeibe, s e tekintetben mindaz el volt mondva, amit ajk kifejezni nem képes: a végtelen imádat a férj iránt, s a tengermély kétségbeesés annál a gondolatnál, hogy most utoljára látja azon szemeket így, sugárral, meleggel, szerelemmel tele ragyogni!

Manassé elérte e tekintetet.

— Hísz én magam is megkísértém már egyszer azt. S tudod, hogy ez akkor milyen jól sikerült. Az oláh vezér *régi ismerősöm*.

Ez hazugság volt, Blanka megnyugtatóására kigondolva, s ennek a hazugságnak a büntetése nem maradt el.

Blanka megszorítá Manassé kezét.

— Jól van. Tégy úgy. Járjon veled az Úr!

Manassé nem fojthatott el egy fájdalmas sóhajt, mikor Blanka homlokát megcsókolta.

Testvére Anna tudott az arcvonásokból olvasni. Megérté e sóhajt.

— Miattunk ne legyen aggodalmad, édes bátyám. Isten keze szabad velünk. Mi a legvégsőre is készek vagyunk. Rég meghánytuk vetettük mi ezt egymás között. Sokat tanakodtunk róla. Aztán abban állapodtunk meg — hogyha elvész minden, amit szerettünk, hogyha elvész Torockó, ha elvész hitünk; akkor nem várjuk be, míg az ajtót reánk törik; hanem itt van e két pisztoly; mindegyikünk kezébe vesz egyet, a másik szívének szegezi, aztán mindegyikünk mond egy nevet, amire legutoljára gondolt, s aztán az lesz legutolsó szava. Csak te eredj nyugodtan.

Manassé torkát úgy elfojtá a keserv, hogy nem tudott szólni. Megcsókolá a két szerető teremtés ajkait, s azután — még az ő csókjaiktól nedves ajkkal — megcsókolá annak a két pisztolynak a száját.

Azután sietett ki a házból.

A piacon találta a nemzetőrparancsnokot. Azzal tudatta menetele célját, a megrohanó ellenséget a kötött frigy megtartására rávenni. Addig, míg bizonyosat tudnak, minden összeütközést kerüljenek.

— Adja Isten! — felelt rá a parancsnok. — De én nem hiszek benne. A szentgyörgyiek is megkísérték azt, s békeköveteiket felkoncolták amazok odaát. Sajnálom a fiatal életedet, Manassé. De hát így is, úgy is el kell azt vesztened. Mindnyájan Isten kezében vagyunk. Jó helyen vagyunk. — Holnap mind együtt leszünk a paradicsomban. Jó helyen leszük.

Manassé elindult Szentgyörgy felé, egyedül; még csak egy pálca sem volt a kezében.

Ekkor lehetett két óra délután.

Jó gyaloglónak alig tart Szentgyörgyig félóránál tovább az út. A falu közelében már találkozott rendetlen csapatokkal Manassé, akik nagyon bámultak rá; de látva, hogy fegyvertelen, nem bántották. Az a nyugalom, az a biztos hideg tekintet mindenkire leigézőleg hatott. Aztán meg dologban is voltak; vágott marhát daraboltak szét, sütöttek, főztek a mezőn.

Előőrök, szokás szerint, nem voltak kiállítva.

Manassé a legelső embert, akinek képe megtetszett neki, megszólítja, hogy vezesse őt el a vezér szállásáig; amit az egész készséggel teljesített, s útközben egész jámborul elmondta, hogy bizony nagy baj az, ilyen nagy munkaidőben, mikor otthon kellene lenni a takarodásnál, ilyen messze útra elfáradni az embernek. Nagyon megjutalmazva érezte magát egy szivar által, mellyel Manassé megkínálta, mikor a kastély kapujában elutasítá, hogy merre keresse a vezért.

Egy régi urasági lak volt az, aminőket már gyéren látni Erdélyben is; magas földszintre épülve, közepén oszlopos tornáccal; a tornác folyosója közepén alant a pinceajtó, mely a gádorba vezet egyenesen az udvarról — úgy, hogy a folyosó képezi a pincegádor tetejét.

Manassé felment a tornácra, s ott egy csoport ácsorgó fegyveresre találva, azoknak megmondá, hogy Diurbanut keresi,

— A tribunnal nem lehet most beszélni, mert most ebédel, s az sokáig tart — monda neki az ajtóőr irigységbe vágó tisztelettel.

Manassé kivette névjegyét a tárcájából, s azt a szegletén behajtva beküldé a vezérnek.

A hírnök rövid időn visszajött, s azt az izenetet hozta a látogatónak, hogy köszönteti a tribun, azt izeni, hogy várjon egy kicsit, addig pedig meg kell az urat kötözni s aztán becsukni a pincébe, amíg a tribun elvégzi az ebédet, s szóba állhat vele.

No biz azt Manassé egészen rendében levő vendégfogadásnak találta. Hát valahány ház, annyi szokás!

Az bizony csupa tréfa lett volna neki, keresztülugrani a folyosó mellvédjén, s mielőtt az örök a puskához kaphatná, a parkba menekülni s onnan az erdőbe jutni; de hát nem azért jött ő ide, hogy mindjárt elszaladjon.

— No hát kössetek meg — biztatá az örököt.

Azok meg csak néztek egymásra, hogy melyik mozduljon e határozatlan utasításra, ezt a nagy izmos embert megkötözni. Mikor aztán kettő vállalkozott rá, nem volt kötél.

— No hát keressetek valahol egyet — nógatá Manassé a tétovázókat.

Valamelyik aztán kerített egy istrángot, s azzal Manassé kezeit hátrakötözték.

— Mármost vedd ki a tárcát a zsebemből — monda az egyiknek Manassé. — Egy kis pénz van benne, azt oszd fel a bajtársak között. Egy pазsurát találsz benne; azt vidd be és add át az úrnak; mondd, hogy olvassák el. Aztán egy szivart gyűjts meg a tárcámból, s dugd a számba. Multie meszku!

Azután levezették Manassét rendén a pincébe, amit úgy látszik, hogy Diurbanu antichambre-nek jelölt ki a hozzá követségbe jövők számára; s nem volt elég, hogy a pincegá-dort nyissák fel előtte, hanem még a pincébe vezető vasajtót is feltárták s odalökték, azaz, hogy vezették be, s megkínálták, hogy tessék addig helyet foglalni: — itt van egy üres ászok. (A hordókat már természetesen felhordták az udvarra, azokon kezdték az igazságszolgáltatást.)

Azután rázárták a vasajtót, s magára hagyták.

A pincegádornak még volt mind a két ajtószárnyán egy-egy gömbölyű ablaka; de a pinceajtó fölött már csak egy szelelőlyuk volt, melyen át némi külvilágosság bejuthatott. Manassé egészen sötétben maradt.

Gondolkozni kezdett a helyzeten, amelybe jutott. Vigasztalta magát azzal, hogy éppen így bántak vele a Monasteriánál is; leszámítva a megkötözést. Ott is csukva tartották reggelig, s akkor ráálltak a békefeltételeire. Most is úgy lesz.

Hanem mikor az ember szivart szív, az egy-egy pillanatra megvilágítja az arcát. Egyszer csak megszólalt valami a sötétből:

— Manassé!

— Ki mozog itt?

— Hát csak én.

A hangról könnyű volt ráismerni a cigányra.

— Te vagy itt, Lányi? Hát te mit csinálsz itt?

— Mulatom magamat a farkasgúzsban.

— Hát hogy kerültél ebbe a farkasgúzsba?

— A Diurbanu köttetett bele; verje meg a devla!

— Mit vétettél neki?

— Hát azt akarta, hogy húzzam az ő nótáját, amíg ő ebédel; én meg azt mondtam, hogy nem húzom.

— De hát mért nem?

— Azért, mert nem akarok muzsikálni az én hazám ellen.

Szegény cigány! Hogy ő nem muzsikál „az ő hazája” ellen! Pedig miye van neki ebből a hazából? Egy sárputri meg az országút.

— Akkor aztán felpofozott, s farkasgúzsba köttetett, s azt mondta, hogy felakasztat. Bánom is én, ha összetöret is; még ha a hegedűmet összetöreti is; — de mégsem muzsikálok az én hazám ellen.

— No ne búsulj, Lányi.

— Hát hisz nem is búsulok, csak azt akartam tőled kérni

(a cigány mindenkit tegezett), hogy ha majd kiszíttad a szivarodat, hát ne dobd el a csutáját; te járhatsz, mert a lábad nincs megkötve, jöjj ide hozzám, s ejtsd a csutát az én számba, hadd rágom meg bagónak.

— De tüzes lesz a vége.

— Úgy jó az a cigánynak.

Ez a cinikus cigányflegma éppen hozzáilletett Manassé magasabb filozófi nyugalmához. A cigány biztatására gondolt.

— No ne félj Lányi, mihelyt Diurbanuval szólhatok, majd téged is kiszabadítalak innen.

— De magadat se szabadítod meg, uram, magadat se! Kámpesz neked már! Ha te egyszer Diurbanu kezébe jutottál, olyan jó helyen vagy, mintha a hóhér kezében volnál. Hét követet felkoncoltatott már teelötted, akik hozzá jöttek békeséget kérni; pedig azok csak szentgyörgyi parasztok voltak: Kis Pál, Bedő Péter, Csukor Mihály, mind fekete körmű emberek. Hát még téged, ki egy Adorján vagy s pecsétnyomás gyűrűt viselsz.

— No de látod, engem nem koncoltatott föl.

— Még nem. Azokat elemésztette appetitoriumnak; téged tartogat „poszpásznak”. A pálinkát hirtelen fölhörpentik, a feketekávéban előbb fölkavarják a cukrot. Ismerem én Diurbanut nagyon jól. Majd te is megismered, ha meglátod. Bizony meghalsz te Manassé még ma. De hát úgy kell neked. Nem kár érted. Olyan szép, hatalmas termeted van. Magad megehetnél három ilyen Diurbanut, ha kihínád a gyepre, s helyett idejössz a barlangjába, s meg hagyod magad kötöttetni. Ha otthon maradtál volna, tized megölhettél volna legalább, s helyett meg hagyod magad fogni, mint valami Krisztus!

— Ne ócsárolj Krisztust, fickó, mert megrúglak! — förmedt rá Manassé haraggal.

— Rúgj meg hát no! ugyan szép lesz. Bizony, ha én lettem volna a Krisztus, hát nem is ütem volna arra a mihaszna számadrra, hanem kiválasztottam volna báró Wesselényi méné-

séből a legszebb paripát, s csak egyszer annak a szőrén lehettem volna, ügethetett volna aztán utánam Pontius Pilátus!

A cigányexegézisnek végét szakítá a kulcsnyikorgás a gádorajtóban.

— Jönnék már! — kiálta fel a hegedűs. — Nem jut már énnekem abból a te cigárédból, Manassé. Engem előtted visznek!

A szelelőlyukon át vereslő fény hatolt be a sötétbe. Fáklyával jöttek.

A vasajtó is felnyílt; két férfi két szurokfáklyával jött előre; a pincébe lépve két oldalt az ajtó mellett foglaltak helyet.

Azután belépett a pincébe Diurbanu.

Rajta az ismeretes néptribuni jelmez; arca felhevülve bortól és szenvedélytől, hosszú haja a süveg alól vállára omlott.

Hanem azért mégis rögtön ráismert Manassé.

S most már aztán tudta, hogy a cigánynak egészen igaza van.

Diurbanu nem volt más, mint Vajdár Benjámín.

Azért Manassé nem vesztette el a hidegvérét; égő szivarát szája egyik szegletébe szorítá, s fejét büszkén fölemelve állt meg halálos ellenségével szemközt.

— Nos, Adorján Manassé — szólt az alakos —, engem óhajtottál megismerni. Itt vagyok. Ismersz-e már?

— Azt mondják, Diurbanu vagy — szólt Manassé hidegen.

— S nem tudnád még más nevemet is? Nem találod arcomat még valami régi ismerőshöz hasonlóknak?

Manassé félrefordítá arcát, hogy ne lássa; úgy beszélt hozzá.

— Ha az volnál, akihez hasonlítasz, egy szót sem váltanék veled többet. Hozzád mint Diurbanuhoz jöttem, a néptribunhoz; átadtam a frigylevet, amit a te néped az én népemmel kötött, — s ajánlom annak fenntartását és megújítását becsületes feltételek alatt. Kérdezd meg vezértársaidat, minő váltságdíjat szabnak a békeért.

— No hát, hogy meggyőződjél róla, hogy nemcsak Diurbanu vagyok, hanem más is, hát nézz ide!

Azzal odaszólitotta az egyik fáklyavivót s a Manassé által kezébe juttatott frigylevelet odatartá a lángra. Perc múlva mint hamufoszlány szállongott az a légben.

— Most már elhiszed, hogy én vagyok az?

Manassé vállat vont, és füstfelleget fújt maga elé.

— Hát nem találta azt ki a te éles eszed — folytatá az alakos, ujjja hegyével megbököve Manassé mellét —, hogy az, aki újra meg újra tűzzel és vassal ront Torockóra, aki megesküdött, hogy követ kövön s lélegző embert nem hágy e völgyben, csak egy ember lehet a világon? Ez az én napom ma. És Torockó éjszakája. (Egy hiénaarc volt az, eszményi szép vonásokba költözve.)

— Frázis! — dörmögé Manassé fogai közül megvetően.

— Hiszed, hogy frázis, amit mondok? — szólt kardjára csapva s büszkén feltartva a fejét az alakos. — Hiszed, hogy tréfálok veled? hogy irgalmazni fogok?

— Óh, énvelem azt tehetsz, amit akarsz. Kínoztathatsz, meg is ölethetsz. Erre készen vagyok. De még azzal Torockót nem foglaltad el. Ott minden ember fegyvert fogott, s úgy vár reád. Csak eredd, keresd fel őket, s majd te is — régi ismerősökre találsz. — Védműveik elég jók a te harcosaidnak ellenállni, akikről magad tudod jól, hogy megunták a háborút, s sáncot ostromolni nem szeretnek. Velem egy emberrel kevesebb! De te a torockói völgyből nem hozasz haza semmit, mint bevett fejeket, s Torockón egy követ sem mozdítasz meg a helyéből.

— No hát kezdjük el ezt a te jégkeménységedet megolvasztani — mondá az alakos, s még elkezdte a kabátja ujjait felhajtani a kézcsuklóiról, mint a hóhér, mikor kínzáshoz készül. — Elmondom neked az egész csatatervünket. — Igen bizalmas akarok lenni hozzád. Amíg az én csapataim látszólagos támadást intéznek a völgyben a torockóiak ellen, mely azoknak minden figyelmét elfoglalja, és egész fegyveres erejük felhasználására kényszeríti, azalatt a Székelykő felől előtör az

igazi ostromló sereg, mely a Székelyvár árkán a várost hátulról rohanja meg, ahol nem maradt más honn, mint az asszonyok és a gyermekek. Hogy minő sors vár ezekre, azt megítheted abból, hogy az orozva támadó seregnek a vezetője is nő. Egy nő, aki gyűlöl. Egy leány, akinek megölték a vőlegényét, megölték az apját, a két testvérét, s ami több minden vérbosszúnál; akit a te testvércid meggyaláztak, udvarukból csúfan kiűztek! Mert az a nő Zenóbia, a te Dávid testvérednek a volt menyasszonya; most meg az enyém. Legalább ő azt hiszi. Ez fog bezörgetni a te háznak a kapuján, bezörgetni akkor, amikor én a torockói fegyveres népet a mezőn elfoglalva tartom. Ez fogja kiadni a parancsot a rontásra és pusztításra. Ennek a kezébe jut a te egész háznéped.

Manassé teste végtől végig borzongott e szavakra. Nagyot sóhajtott.

— Istentől kemény megpróbáltatás ez.

Most már lehajtotta fejét, nem volt büszkesége többé.

— Amit ránk mért az Úr — dörmögé.

— Ugye, hogy mégis találtam a te kemény szíveden egy helyet, amely fáj! Gondolj reá, hogy mi fog történni feleségeddel. Eh, mit feleségeddel! Olyant nem ismerek! A *szeretőd-del*, akivel együtt élsz.

E meggyaláztatására az imádott feleségnek föllobbant a düh Manassé lelkében; mást nem tehetett, az égő szivart a szeme közé köpte ellenfelének.

Az sziszegve törle le a meggyalázás nyomait arcáról, s aztán elfojtá dühét és mosolygott.

E mosolygása vérlázító volt.

— Jól van, Manassé. Ez is egy olyan adósságod, amiért nem „te” fogsz megfizetni. Nem torlom ezt meg a te kemény testeden, amely nem érez, hanem a lelken, ahol tudom, hogy mi fáj. E legutolsóért, úgy mint a bántalmak, meggyalázások egész litániájáért, elébb, mint rajtad; a tieden: Zboróy Blankán fogok bosszút állani.

— Annak ne örülj, Diurbanu! — mondá Manassé elhatározottan. — Mert abban a pillanatban, amelyben orvhadad házunk kapuját betöri, van a házban két asszony, aki a pisztolyt egymás szívének szegezi, s aztán megszabadítja egymást ettől a világtól. Te csak két holttestet kapsz meg.

— No hát, hogy ezt az utolsó reménységedet is elvegyem, halld meg a végét. Az a két nő nem fogja egymást megölni. Mert Zenóbia hamarább ott lesz a házatoknál, mint az ostromló csapat. Ő mint jó barátnő, mint szabadító fog odasietni. Azt fogja mondani, hogy Dávid testvér iránti kegyeletes emlékből szabadítja meg őket. Visz számukra oláh pörgúnyát, átöltözteti őket, s az általános pusztulás zavara alatt az ő oltalma mellett fognak azok élve megszabadulni. Zenóbia azután ide fogja őket vezetni Szentgyörgyre. S akkor látni fogod magad előtt Zboróy Blankát — az én hatalmamban. Hogy mi történik azután? azt képzelőtehetségedre bízom, s hogy legyen elég időd és nyugalmad ezt a képet kifesteni magadban, élve hagylak és egyedül mindaddig az óráig, amíg jelenésed következni fog. — Jó éjszakát!

Manassé meg volt zsibbadva, minden elmetehetsége szünetelt e pillanatban; érzékei és öntudata megváltak egymástól; azon vette észre, hogy ismét egész sötétségben van; foglárjai eltávoztak.

Nem volt képes gondolatai zűrzavarában megtalálni a kezdetet, nem egy pihenő pontot.

— Manassé! — hangzott föl a pince zugából.

Fölkriadt. — Mi az? Patkány? Már elfeledé, hogy más is van ott rajta kívül.

— Az ám, patkány. Egyszer hallottam az iskolamestertől egy mesét, hogy az oroszán törbe jutott, s aztán köteleit elrágcsálta egy egér, úgy szabadította meg. Ha leguggolnál ide hozzám, én ki tudnám bontani a fogaimmal a te köteleiden a csomókat.

— Minek?

— Hát csak annak, hogy egészen más ember az ember, ha a keze szabadon van, mintha meg van kötve. Aztán, ha a te kezedet kiszabadítom, akkor te is kihúzhatod az én tér-deim alól a rudat, ami engem farkasgúzsban tart, aztán akkor én is felszabadulok. Ül le csak ide a földre élém.

Manassé megtette azt.

A cigánynak pompás fogai voltak, csak úgy örölte velük a kötelet; pedig jó erős kötőfék volt ez. Garast is harapott ő már azzal a fogával ketté.

Manassé ezalatt végigtekintett az egész rémpanorámán, mely képzelete előtt elvonult. Lehető-e az, hogy a Székelykő felől megtámadják Torockót? hogy az esthomályban belopózzanak a meredek hegyvágányon? Hogy a védtelen nőket meglepje — egy bosszúlihegő némbér? Hogy azokat oly pokoli kelepcebé kerítse?

Az egerke azalatt rágott, rágott az ő acélfogaival.

Egyszerre csak azt érezte Manassé, hogy a kötél lehull kézcsuklóiról.

Igaza volt a muzsikusnak; egészen más embernek érzi az magát, akinek a két keze szabad.

— No már most húzd ki ezt a husángot közülem.

Perc múlva a kis cigány is talpon állt. A kezeiről aztán olyan könnyen lehúzta a kötéléket, mintha kesztyű volna.

Egészen büszke volt bele.

— De már most drágán adjuk el az életünket! — hencegett nagyot ugorva.

— Mit gondolsz?

— Hát ketten vagyunk már, s tenálad bot is van. Ha visszajön a Diurbanu, én hirtelen a lába közé szaladok s lerántom a földre, te fejbe ütöd a bottal, hogy ott marad, te elveszed a kardját, én a pisztolyait; s aztán kitörünk a pincéből s meglátjuk, merre tágasabb a világ.

— Nem kerül arra a sor.

— Hát mit gondolsz? Nem hallottad, mit mondott?

— Csak meg akart vele ijeszteni. Ők nem fogják meg-
támadni Torockót.

— De már támadják is. Nem hallod a sűrű puskaropo-
gást?

A völgyből valóban apró fegyvertüzelés kezdett felhang-
zani.

— De nem fognak győzni, nem fogják kivihetni azt, amit
az az ember elbeszélt!

— Miért ne tenné?

— Nem engedi azt az Isten!

— Te Manassé! mondanék valamit.

— Mondjad.

— De megrúgsz érte.

— Hát ne mondjad.

Hanem arról, amit a cigány elhallgatott, elkezdett beszélni
az a négyyszögletű kis ablak a pinceajtó fölött. Tűzfény deren-
gett át rajta.

Eleinte azt hitte Manassé, hogy ismét fáklyával jönnek a
pincébe, hanem azután, hogy a vasajtó nem nyílt föl, s a
tűzfény egyre behatóbban sugárzott a sötétbe azon a négy-
szögű lyukon át, akkor rájött annak az eredetére. — Azok,
akik Torockót ostromolják, azalatt felgyújtották Torockó-
Szentgyörgyöt példaadásképpen, s talán azért is, hogy az éjjeli
támadás kiviteléhez kivilágítást adjanak a völgynek. Az egész
falu lángban áll.

Tehát amit amaz ember mondott, nem volt pusztá fenye-
getés. Rettenetes valóság ez. A szentgyörgyieken már elkezd-
ték a bosszú művét, most a torockóiakon van a sor. De azok
védik magukat és emberül, ahogy a kitartó puskatüzelésből
kivehetni.

De hátha csakugyan hátulról támadják meg őket a Szé-
kelykő felől! Egy egész pihent táborral, mely még eddig nem
ízlelte a vért! Ki tarthatja föl azt? Áron a maga negyven
emberével?

Manassé még ragaszkodott rendíthetlen hitéhez.

Hisz van Isten, aki a világot igazgatja, az nem engedheti a legrettentőbbet megtörténni! — Nem kellene ide csodatétek. Egy könnyű zápor, mely eddig még minden este megjelent, s a mezei munkásokat kizavarta a munkából; ez elég volna arra, hogy a székelyárok ösvényét rohampatakka alakítsa, s azon át senki Torockóhoz ne férhessen, — vagy ami még a zápornál, a fellegnél is könnyebben megindítható, egy sugallat az emberi szívben, egy önkénytelen támadó érzés, mely a haragra gerjedt asszonyi léleknek a kegyelem balzsamát kölcsönzi. Aki a szívekbe lát, a szíveknek parancsolhat is. Hasonló érzékenyülések esetei még a legmegrögzöttebb rablőhősöknél is fordulnak elő. S nem Isten kezében van-e mindez? — Nem késhetik-e el a támadással Zenóbia? Talán szándékosan?

A puskatüzelés olyan régóta folyik. Az éjszaka beállhatott már. Ki tudja? A pincében tűzveres félhomály van; odakinn meg pokoli fényzőn. Az egész utca ég. Manassé tusakodva jár fel s alá a pince hosszában. A dorongot hol fölkapta, hol eldobta a kezéből. — Küzdött benne az ember és a vadállat egymással. Hol az egyik került felül, hol a másik.

Most egy erős dördülés vegyült a puskaropogás közé.

A dördülés a magasból jött. Az a Székelykövön történt. És aztán a második, harmadik, negyedik dördülés. És aztán egyszerre négy. Azok Áron ágyúi odafenn.

Tehát csakugyan megkezdődött a támadás a Székelykő felől.

Úgy történik minden, ahogy ellensége megmondta.

Most szállnak alá Zenóbia csapatjai a várárkon Torockóra, mert Áron csak nem tarthatja vissza őket.

És aztán mi következik?

S rövid időköz múlva újra hangzott a nyolc ágyúlövés egymás után.

E lövések kiforgatták Manassét egész eddigi lényéből.

— Kitérők innen! — ordítá magánkívül, s a bezárt ajtó-

nak rohant, megrázva azt vaskarikáinál fogva. Az ajtó nem engedett.

Akkor visszaroht a pincébe, szilajon széttelintve, hogy mivel törhetne ki. A külső tűzvilág izzóvá tette a pince bel-sejét.

Semmi se volt ott, csak az üres ászok. Kétöles tölgyfa gerendák egymás hosszában.

— Fiú! — kiálta a zenészre. — Fogd meg az ászok egyik végét.

— Mi lesz abból?

— Kitörjük az ajtót a sarkából.

— Beállok!

A cigány kicsiny emberke volt, de minden porcikája vas. Manassé elöl fogta az ászokgerendát, a muzsikus hátul. Lett belőle római kőfáltörő kos.

A Székelykő odafenn nem zuhogott jobban az ágyúzás-tól, mint a vasajtó ideleln a gerendaütésektől. Csoda volt, hogy odafenn meg nem hallották. — Azoknak más hallgatni valójuk volt most. Szentgyörgy utcáin ádáz zsvaj támadt, névtelen, felismerhetlen láрма. Ezek meg ideleln abból nem hallottak semmit.

Végre a vasajtó zárai, amint egyszer a két férfi teljes erejével nekirohant a gerendával, felpattantak.

A vasajtó már nyitva van. A gádorajtót már lábbal is ki lehet rúgni.

— Héj, uram, megállj, megállj! — szólt a fekete művész, belecsimpajkdv Manassé kezébe. — Mit akarsz most? Várj, míg én kimegyek az udvarra s körülnézek; s lopok neked egy bintang fegyvert.

— Nincs mire várnom! — szólt Manassé, eldobva őt az útból. — Nem kell neked lopott fegyver! Majd lesz annak fegyvere, aki legelőször szemközt jön rám, s az jó lesz nekem, a gazdája meg a pokolnak! Akkor aztán török előre, amerre embert látok, és gázolok az emberrongyban, hogy a két sar-

kamon folyik alá a vér! A poklokon is keresztültörök a feleségemig.

S azzal azt a nehéz ászokgerendát egymaga úgy hajította neki a gádorajtónak, hogy annak egyik szárnya egyszerre kipattant a zárából. Azzal rohant, ugrott fel a lépcsőkön, két kezét magasra emelve, tíz ujját, mint a saskeselyű, marcangoló lecsapásra görbítve előre.

Nem volt Adorján Manassé az többé!

Némulj el emberszeretet hangja! essél kétségbe józan bölcsészet! szállj vissza az égbe krisztusi türelem! riadatok szét embereket négyfelől őrző angyalok! A dúvadak legiszonyúbika szabadult ki ketrecéből: a nősténye segélykiáltását halló emberi hím. Nem „ember” többé, nem Isten képmása, hanem csak a „férj”: az oroslán képmása!

Fusson előle, akinek ez a világ kedves!

Amint a pincegádor küszöbére feltoppant, egy fegyveres alak állta el útját.

De azt az alakot nem ölte meg Manassé; nem zúzta fejét a falhoz, nem gázolta agyon. Az egy nő volt: — Zenóbia.

Zenóbia vállán hosszú, fekete köpönyeg volt; fején magas, fekete süveg turultollal, rövid katrincája alól kilátszottak piros csizmái, széles övébe kard volt dugva és pisztolyok.

— Vissza! — kiálta Manassének, midőn őt megpillantá, s föl-emelt palástjával igyekezett eltakarni. — Maradj ott, ahol vagy!

Manassé (még a vadállat) megragadta Zenóbia kézcsuklóját, s azt hörgő fülébe: — Hol van a nőm és a húgom?

Így hörög a pusztai dúvad, mikor áldozatának a karját, akin nőstényét követeli, átharaphatta a fogával.

Zenóbia elérté a hangot is, a szorítást is, s szomorúan mosolyogva tekintte Manasséra.

— Légy nyugodt. Jó helyen vannak. Otthon a házadnál. Senki se bánthatja őket.

A földühített fenevad kétkedőleg tekintte rá.

Ekkor Zenóbia odanyújtá neki övéből a kardot és pisztolyokat.

— Nesze. Vedd át. Neked szükséged lehet rájuk. Nekem nincs.

S ezzel önmagát lefegyverezve, egészen hatalmába adta magát a vérszomjazó szörnyetegnek.

Az elkezdett most reszketni.

— Maradj veszteg és hallgass! — sűgá Manassének a leány.

Az utcán zsvajgó nép rohant egymást taposva.

Manassé a kiáltozásból e szavakat vehette ki:

„Meneküljetek! Háromezer honvéd jött meg Aranyosból! Nyolc ágyúval! Mind elveszünk itt!”

A nyolc ágyú egyre dörgött a Székelykő ormán, a hidasi Gesztegről sziporkázó röppentyűk ívedeztek alá a völgybe, siettetve a futókat Gyertyámos, Kápolnás s Bedellő felé; az erdőkre, a mély utakba. Az égő falu nem nyújtott menedéket.

A páni réműlet futása rohamos volt. — Rövid időn úgy eltisztult az utcáról minden tömeg, hogy alig sántikált már egy-egy sebesült elmaradozó a többiek után.

— Ennek vége van — szólt akkor Zenóbia, s aztán megfogta Manassé kezét, s fölvezette őt a folyosóra.

A szobák üresek voltak. A tornácról végig lehetett látni a mezőn.

Szép kivilágítás volt! Az Isten áldása: a búzakeresztek, fölgyújtva, hosszú sorban égtek, mint megannyi áldozatoltárára Kainnak, a búzaégetőnek.

Az ágyúzás még egyre hangzott a Székelykőről.

— El is hagyhatná már Áron — mormogá Zenóbia —, hiszen nincs már kit megijeszteni. — Aztán odatette Manassé mellére a kezét, s azt súgá neki: — Hanem tudod, Manassé, minden megijesztéshez két ember kell; az egyik, aki megijed. Ha én az én népemnek egy szóval megmondom azt: „ugyan ne fussatok, akik elétek ágyúznak, nem a honvédek rézágyúú, hanem csak Áron bátya sziklába fúrt mozsarai, amikből ő puskaport puffogat, s az a sűrű dobszó a csegezi úton nem közeledő honvéddandárt, hanem csak iskolás gyermekek csoportját jelenti!” hát akkor most Torockónak vége volna. — Engedtem őket megrémülni. Engedtem őket a vad ijedség rohamával Diurbanu seregének a nyakába omlani. Az egyik megriadt sereg elsodorta magával a másikat, mint mikor az erdőégest azzal fojtják el, hogy ellenében egy másik erdőt gyújtanak meg. Ezzel a mai szétbomlással be lesz fejezve minden, holnap mind a ketten a földön fekszünk, mink is, ti is, s fejünkre teszi lábát mindkettőnk megszabadítója: a muszka. Egy óra múlva már visszatérhetsz Torockóra. Ha találkozol

nőddel és húgoddal, kik bizonyára otthon várnak reád, mondd meg nekik, hogy láttál ma. Mondd meg nekik, hogy az oláh „cine mintyés”. Nem felejt *semmit*. Tudod? *semmit*! Ők nekem egyszer egy levelet írtak; ketten egy papírra; szép, jó szívvel teljes levelet. Testvérnek neveztek benne. Meghíttak a te lakodalmadra. Tudatták velem, hogy Dávid is ott lesz; megígértették velem, hogy én is elmegyek; aláírták a levelet a kevély, oláhgyűlölő Aronnal is. Látszik az aláírásán, hogy minő erőszakot követtek el rajta. Ez a levél az én cine mintyém. Megígértem, hogy elmegyek hozzátok; elmentem! Dávid is odajött; én vittem oda. Akkor megígértem nekik, hogy még egyszer visszatérek Torockóra, s akkor nem jövök üres kézzel, adok nekik valamit. — Eljöttem, megadom. Téged adlak nekik vissza, Manassé. Téged, élve. Ez az oláh leány cine mintyéje.

S azzal hátat fordított Manassénak, mintha haragudnék reá, s a tornác mellvédfalára könyökölt.

Manassé a leány keze után nyúlt. Szíve jobban tele volt minden érzélemmel, hogysem szólni tudott volna.

— Ne búcsúzz még! — szólt a leány. — Maradj még itt egy kis ideig. Hadd nézzek még az arcodba. Azt hiszem, hogy Dávidot látom.

S aztán megfogva Manassé két kezét, mindig közelebb-közelebb emelte az arcát az övéhez, reszketeg ajkai csaknem elérték már azt. Akkor hirtelen félrefordította a fejét.

— Nem! *Nem rablom meg a te nődet!*

Erre Manassé két kezébe szorítja a leánynak a fejét, s megcsókolta a homlokát.

A leány odakapta a kezét a homlokához, s betakarta azt vele, mintha meg akarná őrizni, hogy annak a csóknak a nyoma el ne múljék onnan soha.

Aztán dacosan felvetette a fejét, egy rövid nevető hangot hallatva.

— Hah! Te is csak olyan dölyfös ember vagy Manassé,

mint a bátyáid. Nem akard elűrni, hogy te légy az adósa egy olyan szegény leánynak, mint én vagyok; — most meg már megcsókoltad a homlokomat. Ha te azt úgy tudnád, hogy mennyit ér egy jó szó, egy testvéri csók, mint ahogy én tudom? Ha ezt úgy tudnák azok, akik ország bölcséinek nevezik magukat! Hogy milyen kevés víz elég volna ezt a nagy tüzet eloltani! Egy könnycsepp! Egy gychennát! — Ne beszéljünk erről. — Én három évig fogok födetlen fővel járni. Tudod, hogy az oláh az apa és a testvér halálát egy évig fedetlen fővel gyászolja. Énreám három ily esztendő vár. Végezünk el mindent most. Én el akarlak benneteket felejtetni. Az édeset is, a keserűt is. — Ma a Fiastyúk feljööttéig sem maradok adósod. — Nézd, odaadom neked ezt a gyűrűt az ujjamról. Ráímersz-e?

Manassé elborult arccal mondá:

— Ez Anna hűgomé volt, amit a hitszegőnek adott!

— Tudom. Benne van a neve a hűgodnak. Az a szép ember, aki ezt nekem adta, nem is titkolta ezt előttem. Így szólt hozzám: „Gyöngyöm, galambom, gyémántom! nézd, ezt a gyűrűt ujjadra húzom, s esküszöm, hogy tied leszek. De lásd, addig nem vehetek el, míg él az a másik, aki a jegygyűrűmet bírja, mert törvényeink nem engedik. Az a másik ott lakik abban a négyszárnyú házban Torockón. Tudod a nevét. Tudod, hogy mit kell csinálni vele, hogy ne éljen! hogy aztán elvehesselek.

Manassé összerázkódott a borzasztó eszmétől.

Zenóbia odadobta neki a gyűrűt.

— Vidd haza neki; az övé! Ugye megjelent előtted az az ember; hogy gyötörjön, hogy kigúnyoljon; hogy kínjaidban gyönyörködjék? Ugye leszállt hozzád a börtönödbe, s ott elmondta neked, gúnykacagva, istenkáromolva, hogy van egy őrdögi néember, ki a vad vérengzés közepett oda fog ólálkodni a te nőd és testvéred lakába; szabadító angyal álarca alatt el fogja őket szöktetni magával; megakadályozza, hogy nemes

asszonyok módjára öngyilkossággal váltsák meg magukat a gyalázatos haláltól, s aztán az ő pokoli hatalmába keríti őket. Így szólt-e hozzád? Mondta-e ezt?

— Úgy van.

Zenóbia kacagott a dühtől.

— No hát — még valamit ajándékozok neked. Hisz a közmondás szerint: „Apró ajándékok erősítik meg a barátságot.” S ez lesz a legkisebb minden elajándékozható tárgyak között. — Tehát az a szép, délceg ifjú, aki nekem azt a gyűrűt ajándékozta, s aki nekem vőlegényem (legalább ő azt hiszi magáról), ott fekszik valahol kinn az árokban. A lova megijedt a nagy riadástól, s ledobta a hátáról; a lovnak eltörött az egyik lába. Futó népe ott hagyta heverni, a futók keresztül-bukdácsoltak rajta, s senki sem vette fel a hátára. Gyűlölte mindenki, s Isten büntetését látta balesetében, s az oláh fél azon segíteni, akiről azt mondja: Isten sújtotta le! Elriadt lovát megtalálod a puszta templomban; az jó lesz neked hazalovagolnod rajta Torockóra; az embert pedig megtalálod valahol a kalangyák között elbújva. Cigány is van veled; felakasztathatod a legközelebbi fára. A te embered ő, nem az enyim! — „Norok bun!”

Azzal egy ércsípót megfűjt, arra egy csatlós előjött az akolból két hegyjáró mokány lóval. Zenóbia felvetette magát az egyikre; még egyszer mondá Manassénak: „Norok bun!” s azzal elvágtatott a Bedellő felé vezető úton, amerre legkevesebb nép futott.

Manassé, mint egy megbűvölt, mint egy álomjáró bámult ki a káoszba. Előtte füst és láng; az utcákon végighordja a szél a tűzfelleggé porlott sziporkát, égő gerendák recsegése, ropogása hangzik körös-körül, ami merőben hasonlít ahhoz a zajhoz, amikor egy nagy művész zárjelenésénél az ezernyi ezer nézők serege elkezd egyszerre tapsolni.

A végzetes nap rohamos eseményei, az egymást kitörülő ellentétes fordulatok, a minden irányba elragadó indulatszörnyetegek, a váratlan meglepetések, a hihetetlen és mégis való, oly nyomással nehezedett lelkére, hogy el volt kábulva alatta.

Még karjai feszültek a dühtől, mely börtönjait keresztül-törni segíté, még agya lángolt az indulattól, mely felszabadítja őt az öldöklésre; még képzelete előtt ott állt a rettenetes kép, melytől vére lángra gyulladt, és szemeit már elhomályosítja a könny, mely a megszabadítás csodájáért jött áldozat-permetegnek; s széles, erős melle reszketett egy önkénytelen borzadálytól.

Hallgatott és bámult.

Odatámaszkodott egy oszlophoz. Az oszlopon repkény futott fel egész a tetőig; az égő háztetőről tüzet fogott a repkény, a gyantás levelek sisteregve lobogtak mind alább, egymást felgyújtva s ahány, annyifelé fújva a sípoló lángot. Nem látta, nem hallotta azt.

— Manassé! uram! Kővé váltál! — rikácsolt az udvaron a kis cigány. — Most mindjárt meggyúl a fejed. Szállj le már

onnan. Ne ókumlálj tovább. Én is megtaláltam a hegedűmet. Szaladjunk, míg ránk nem esik a ház.

Manassé eszméletehez tért. A kastély is égett már. Minden templom lángban állt; egy-egy harang megkonduult magától, amint az égő toronytető gerendái ráhullottak. S ami a katasztrófát még borzasztóbbá tette: az, hogy emberhang nem szólt bele. Tűzoltók lármája, kárvallók jajgatása nem zajgott a pokoli zene közé. A rombolás eleme parancsolt egyedül, a lakosok elmenekültek.

— No, uram — szólt a muzsikus —, tegyük azt, amit az a szép leány mondott. Te eredj a puszta templomba, s keresd fel a Diurbanu lovát; én meg megyek a mezőre, s felkeresem őt magát. Itt a két pisztoly meg a handzsár. — No, nem kellenek? Hát nekem adod?

A cigány boldog volt, hogy rámaradt minden fegyver; övet csinált magának a szétbontott kötelekből, miket a börtönből felhozott, s abba dugta az öldöklő szerszámokat, elta- karva valamennyit a felülöltött kabátjával.

— De siessünk ám, mert hátha visszajönnek!

Manassé hagyta a muzsikust szaladni, s maga elindult a puszta templom felé csendesen.

Jó messze van az a kastélytól, az útfélen. Egy értelem nélküli épület. Négy puszta fal; nem rom, de sohasem volt rajta tető, s sohasem volt bevakolva. Egy abbahagyott templom.

Az adomakör háromféle változatban is magyarázza eredetét.

Egyik azt mondja, az építő földesúrnak az a szokása volt, hogy mindent a felesége kedve ellen csinált, s ha valamiről megtudta, hogy az a feleségének tetszik, rögtön abbahagyta. — „De szép templom lesz belőle!” — mondá egyszer az asszony. S az úr rögtön abbahagyatta a munkát.

A másik azt meséli, hogy az úr egyistenvalló volt, de egyszer megneheztelt a hitfelekezetére, s elhatározá, hogy helvét hitvallásúvá lesz. Úgy, de református templom nem volt a faluban. Épített magának egyet. Mire azonban a templom

falai elkészültek, nagyobbat gondolt. Római katolikussá lett. Olyan templom meg már van a faluban. S a megkezdett fölöslegessé vált.

A legvalószínűbb a tradíciók között ez a legutóbbi adoma: hogy a templom építője csakugyan Kálvin-követő volt, s komoly, kegyeletes szándékkal fogott egy negyedik templom építéséhez, mely még hiányzott a faluból. Már készen álltak a falak; a tetőzet is össze volt állítva az udvaron, csak fel kellett volna tenni. Ekkor hírül hozzák az úrnak, hogy a villám belcütött a malmába, s felgyújtotta azt. Erre az úr szekérre rakatta a templomtetőt, s elvitette a malmához, s azt fődette be vele. El kell ismernünk, hogy ha pietás nincs is ebben az ötletben, de logika van, s jellemzi a *keménynyakút*.

Manassé belépett a pusztá templomba, s ott találta a paripát, ahogy Zenóbia megmondá. A lónak az a szokása, hogy tűzveszélykor szeret sötét épületekbe menekülni, amikor aztán dologba kerül onnan kivonszolni.

Mikor Manassé e meztelen négy fal közé lépett, az volt az első eszméje, hogy íme e templomnak gúnyolt épületben sohasem emelte még szavát Istenhez emberi teremtés.

A mén, mely a vézből ide menekült, rémült nyerítésével kérdezi a lángoló égtől, hogy hol az ő teremtője. Amaz állat, mely megtanult az emberrel együtt örülni, rettegni, harcolni, menekülni; a vérengzők bűntársa, a hősszobrok kiegészítő alakja; a munkásnak kenyérkereső társa, az emberüldöző nagy veszedelemben az eget keresi szemeivel, szótágotatlan kiáltása a felhőkhöz hangzik fel.

Ez istenlátó magányban oly elfogulást érzett Manassé szívében, melynek meg kellett magát adnia. Az önmagához visszatért lélek önvádló szemrehányása volt az, hogy tudott egy pillanattig kételkedni. Érezte közvetlen közellétét az égő csipkebokor hevítő szellemének, ki csodáit emberi szív és emberi gondolat által hajtja végre; ki őt abban a percben megállítja, amidőn őt megtagadta.

Odaborult arccal a falhoz, és sírt. Hálát adott!

A puszta templom falait, amiket keletkezésük óta nem keresett föl más, mint a denevér és a varangy, miket körülzöldült az emberlak-kísérő gyom, dudva, miknek legendakörét képezte a csúfondáros adomacsoport; ma fölszentelte a legőszintébb, a legigazabb ima, mely nem szól szavakban.

A' philosoph — aki megtalálja az Istent.

S homlokát a falnak támasztva megtelik érzéssel és megszűnik gondolkozni, amíg érez.

Nemcsak a falu égett, hanem a mező is. A fölgyújtott kepéktől meggyulladt a tarló, s a terjedő láng hullámszott előre, mint egy lángoló tengerdagály. Az éjnek fényes kivilágítása volt.

A cigánynak pedig éles esze és éles szemei.

Ki tudta számítani jól, hogy aki egy törött lábbal ezen az égő mezőn keresztül akar menekülni, annak más útja nem lehet, mint a zöld fűvel benőtt vízárók, melyen át a patakat a rétre szokták leereszteni. Itt a magas somkórók és lapulevelek bozótjában aztán könnyű volt észrevenni az ő vércseszemeinek egy nagy kínnal előrebaktató alakot, mely két térdén csúszott előre, s fél kezével kardját tokostul mankónak használta, a másikkal köveket és a sásbozótot háritgatta el útjából.

A bukdácsoló alak, mikor észrevette, hogy az árokparton valaki fut utána, meglapult a bozótban; elrejtette magát a keserűlapu meg a vadsóska levelei alá.

De a cigány meglátta már. Mikor közel ért hozzá, elővette a hegedűjét, s elkezdte a húrokat pengetni.

— Diurbanu! — Most mondd már, hogy melyik a te nótád! Húzom már. Csak te járjad!

Amint a menekülő megismerte a közeledőt, fölemelte a fejét a bozótból.

— Te cigány! Jer közelebb.

— Tán bolond vagyok. Hogy jól hasba lőj!

— Nincs nálam pisztoly.

- Eb hisz neked.
 - Láthatod, hogy a vízben fekszem, ha volna is pisztolyom, átázott volna benne a lőpor, nem sülné el.
 - Hát aztán minek menjek én oda tehozzád?
 - Szabadíts meg.
 - Hát aztán nem köttetsz farkasgúzsba?
 - Ha innen megmentesz, úrrá teszek. Kapsz tőlem ezer forintot.
 - Csak olyan sokat ne ígértél volna, elhinném, hogy megadod.
 - Kezedbe adom rögtön.
 - S aztán, ha ide adtad, nem ütsz fejbe, s nem veszed vissza megint?
 - Ne locsogj olyan sokat. Valaki meghallja. Vannak még a faluban?
 - Igen. A „senki” meg a „semmi”.
 - Merre vonult a tábor?
 - Ki erre, ki arra, ki meg erre-amarra!
 - Végy a hátadra, s vigy utána.
 - Jaj, hallod, nehéz dög vagy te az én gyöngye csontocskáimnak. Gyertyámoson innen utol nem éred te azt. Odáig én el nem cepelhetlek, ha a Székelykövet nekem adod is.
 - Ne is cepelj odáig. Csak innen vonszold ki. Tartok tőle, hogy a torockóiak előjönnek a tarlót eloltani, s akkor rám akadnak.
 - Nem az, hogy ők akadnak terád; hanem te akadsz órájuk.
 - Vigy ki innen a hátadon.
 - De nem vágysz le azzal a bolond nagy karddal, ha közel megyek hozzá? Félek a kardodtól nagyon.
 - Ha félsz, hát nesze, fogjad.
- A menekvő odahajítja a cigány lábaihoz a kardot; amit az azután, mivelhogy a derekára kötve nagyon hosszú lett volna neki, a kardszíjnál fogva a nyakába kötött; így aztán egészen a természetéhez illett.

Akkor aztán leszállt a lábatöröthöz.

— No hát hol fogjalak meg? Talán bizony eltörött a lábad?

A földön fekvő nyögött és káromkodott, amíg a cigány fölvette a hátára. Azt mondta, hogy iszonyú kínokat áll ki.

— No csak arra gondolj, hogy hátha a fogad fájna, az mennyivel nagyobb baj volna? Hát csak kapaszkodj bele a két markoddal a hajamba; ne félj, nem szakad az ki.

A tehetetlen ember végigkáromolta az églakók minden seregét.

— Hát aztán hová lovagoljak veled?

— Vigy a falu végére, a puszta templomba.

— A puszta templomba! — kiáltá föl a cigány nevetve. — Te magad akarod, hogy a puszta templomba vigyelek? — Hanem akkor idekűnn káromkodd ki magadat, mert a maga házánál nem szereti a gazda, ha szidják. Hát aztán minek vigyelek oda?

— Mert annak nincs teteje, ami beégjen. Ott leteszsz és aztán elszaladsz Gyertyámosra, s fogadsz egy szekeret, mely értem jöjjön azonnal és fölvegyen. Te is ezer forintot kapsz tőlem meg a szekeres is. Ahány órával napfölkölte előtt visszatérsz, annyi százast kapsz azon fölül.

(Nem látod te azt a napfeljövetelét! — dörmögé magában a muzsikus, s aztán nekiiramodott a lovaglásnak. Nem volt neki az a teher nehéz. Elvihette volna a hátán egész Gyertyámosig. De az úr maga akarta, hogy a puszta templomba vigye; és az úr parancsol, nem a ló.)

Az a nemes állat, mely a harcoló embert kiegészíti, amint a puszta épületben megjelenő férfit észrevette, odament hozzá, egészen közel, előrenyújtott nyakkal, sörényét felborzolva, kitágult orrlyukaiból forró gőzt lövellve, s aztán, hogy azt látta, hogy az a falhoz van fordulva, elkezdett csendesen röhinteni, lábával kaparta a földet. Meg akarta szólítani az embert.

Az pedig nem volt most ezen a világon.

Messze, messze, hova ennek a kis planétának pislá fénye el sem látszik, hova az emberi indulatok átokfogantató spórái fel nem szállnak, hova a betegségéből kigyógyult lelket a földi szenvedély ragálygerjesztő parazitjai nem követhetik, annak az országában járt, akinek neve igazság és szeretet. Aki ha csodát akar tenni, egy édes könnyecseppel elolt egy tüztingert, egy meleg sóhajtással elfúj egy harcoló tábor. Ott találta saját „jobbik énjét”, akit elűzött magától, mikor elindult öldökölni.

Ekkor betoppan az épületbe egy ember, aki egy másik embert hoz a hátán.

— Nesze hát Manassé, itt van neked Diurbanu!

Ezzel a szóval odadobta a hátáról a cigány élő terhét Manassé lábaihoz.

A földre dobott ember ordított a fájdalomtól és rémülettől.

Oly iszonytató ordítás volt az, hogy a paripa felriadva kezdett el körülfutni az épületben, horkolt és fújtatott, s az ablakon ki akart ugrani.

Manassé megdermedve bámult a lábainál fetrengő ellenfélre,

kinek egykor oly szép, daliás arcát a testi kín s a rémület egy elkárhozott torzképévé facsarta el.

A magával tehetetlen alak lassankint leküzdve kínját és rémületét, ordítása elfojtott hörgéssé csillapult le; öklére támaszkodva félig felemelkedett.

— Ölj meg gyorsan, ha ember vagy — rikácsolá kínfojtott hangon.

Manassé karjait összefonva állt előtte.

Választhatott számára a halál nemei közül.

Csak egy szó kellett ajkairól — csak egy felemelése mutatójának, s a gyűlölt láng ki van oltva vele.

S maga a lábainál fetrengő, mint jótéteményt kéri ezt most tőle. Megalázva, megtörve, ördögi tervében megcsúfolva, önlelkének mardosásaitól kínozza, a halál menedék volt most ránézve.

Manassé csendesen ingatta fejét:

— Nem, Vajdár Benjámín! A te véged nem az, hogy én megöljelek. — Aki „Kain-t” megöli, hétszer átkozott az! Az én kezem halálcsapásától megőrizz téged egy adott szó, melyet egy angyal szíve őriz, kit te semmivé tettél. Nem öllek meg én; s nem engedlek megölni másnak. Nézz szét magad körül! E romlás, pusztulás a te műved. E szörnyű kép elől neked egy örök szembehunyással elmenekülnöd nem szabad. Élni fogsz még sokáig; folytatni fogod az utat, amelyen elindultál, halmozni fogod a rosszat a rosszra, üldözni fogod azokat, akik jót tettek veled, kegyetlenkedni fogsz azokkal, akik irgalmasak voltak hozzád. Küldetésed ez; töltsd be. Csapás vagy rajtunk; Isten általad akarja kipróbálni szíveinket. Hajtsd végre! Találj ki számunkra, mindent, ami szenvedés. És aztán élj addig, amíg átkozott sorsod visszahoz ide, a mi küszöbeinkhez, megtörve, megalázva, kiűzve az egész világból, hogy itt találj utolsó menedéket! Hogy ezeknek a házaknak az ajtajánál, amelyeket most elpusztítottál, kolduld a mindennapi irgalomkenyeret, s azoknál, akiket halálra üldöztél, találj meg az egyetlen vigasztaló szót. Ezt teljesítse be rajtad az Isten!

Egy szidalmazó szót nem ejtett közbe. És mindezt németül mondá el neki, hogy a cigány előtt meg ne *szégyenítse*.

Vajdár Benjámín öklének hüvelykujját harapta fogaiival, arcát a föld felé fordítva.

A paripa ezalatt ismét visszatért oda, ahol embercsoportot látott. A tetőtlen ház fölött nagy tűzfellegek vonultak el; szikragomolyok, mikből zsarátnakeső hullott alá.

— Jer. Segítsd őt felkötni — szólta Manassé a zenésznek.

— Melyik fára? — kérde az, a köteleket oldozva derekáról.

— Ennek a lónak a hátára. Törött lábbal nem ülhet a nyeregben, ha oda nincs kötve.

— Aha! Áldom az eszedet! Azt akarod, hogy hazavigyünk elevenen! E lesz igazán jó. Parádét csapunk vele.

Manassé felemelte karjainál fogva a tehetetlen alakot, s felültette a nyeregbe. A cigány odakötötte a térdeit a nyereg-szorítóhoz.

A lovat nehéz volt a puszta templomból az égő utcára kivezetni; előrefeszítette a lábait, fejét kapkodta, ágaskodott, visszafelé toporzékolt.

— Majd én vezetem — szólta Manassé, kivéve a cigány kezéből a kantárszárat. — Te üsd hátul.

Aztán Vajdárnak szólta ismét németül.

— Ha künn leszünk, fordítsd a lovat a bedellői útra, ott sötét van, arra elmegy a ló.

Amint aztán kiterelték az utcára a csökönyös paripát, ott az egyszerre fölrúgott, hogy a cigány hanyatt esett — a szelétől. Manassé kiereszté kezéből a kantárt, s azzal a ló vágatott, amerre legsötétebbnek találta a vidéket.

— Elszalasztottad? — kérdezé a föltápáskodó cigány.

— Jaj, jaj, jaj! Miért nem engedted, hogy én fogjam a fejét! Jaj, jaj, jaj! Majd én bolond leszek neked máskor *ezer forintos* pecsenyét hozni, hogy a vadásztáskádból elszalaszod!

— Ne búsulj fiú! Mától fogva mindennapos vendég vagy a házamnál.

Hanem már most igyekezzünk haza.

— Csak már a lovadat is el ne vitte volna.

— Az övé volt.

— Jaj de bolond vagy te Manassé, ha még háborúban sem mered a más lovát elvenni! Hát már most menjünk gyalog, ki hamarább odaér.

Siettek versenyben.

Manassénak jó hosszú lába volt, de azért az apró cigányt nem bírta legyalogolni, az úgy futott utána, mint a nyúl.

Egyszer aztán elővette a hegedűjét, s elkezdte a Rákóczi nótáját húzni, obligát zenekarkíséretül.

— Mit csinálsz? — förmedt rá Manassé. — Csak nem akarsz zenezóval kíséрни Torockóba?

— Nem a tisztesség kedvéért teszem ám én azt Manassé, hanem azért, hogy a torockóiak most már a város alatt lesben állnak, s ha meglátnak bennünket, azt gondolják, ellenség jön, s belénk lövöldöznek, pedig kár volna az én gyöngé testemért.

— Hát értem nem?

— Teértem nem, mert ha te elpatkolsz, neked szép fiatal feleséged van, mindjárt elveszi más; de ha én felrúgok, az én banyám csúf, mint egy boszorkány; azt senki, az ördög se veszi el többet.

Ez olyan indok volt, amit nem lehetett megcáfolni.

Manassé tehát engedte, hogy győztes hadseregét teljes tábori zenekar kísérje hazáig. A hadsereg is egy emberből állt, a zenekar is.

Amíg ők nagy zeneszóval vonultak előre, szemközt jött rájuk annál nagyobb dobszóval a torockói nemzetőrök egy csapatja, köztük három Adorján-testvér. Ezek éppen Manassét mentek keresni, s nagy volt az örömük, hogy feleúton találták. El voltak rá szánva, hogy Szentgyörgyig mennek érte, s erőszakkal is kiszabadítják.

— Semmi baj sincs! — nyugtatá meg őket Manassé.

Azok nagy diadallal kísérték őt hazáig.

A város végén, az útfélen ülve várták őt Blanka és Anna. Ott vártak rá az árokparton, a fűzfák alatt.

Azt nem lehet betűkkel leírni, amit az újra találkozó szeretők lelkek mondtak egymásnak! Ahhoz elébb a világnyelvet kellene feltalálni, melyet minden ember megért, és mindenki megtanul egy pillanat alatt!

Szent örjögés volt az!

Mikor a diadalmenet az Adorján házaig ért (Manassé két karjára emelve vitte két drágaságát, hogy lábaikat be ne szennyezzék az utcasárral), éppen akkor érkezett meg a másik diadalcsapat a Székelykőről, Áron bátya és negyven vitéze.

— Nos, gyermekek! hát hogy vágott az Áron bátya ágyútelepe? — kérdezé diadalmas arccal az öreg. Azután a hálálkodó asszonycsoport közül kimenekedve, odamene Manasséhoz, s a vállára veregetett büszkén. — Meg volt biz az, édes öcsém, Isten segítségével, s nem került többbe, mint húsz font puska-porba s egy lat székely furfangosságba.

Manassé meghagyta az öreget a maga hitében, s nem rontotta el a dicsekedő örömét. Nem mondta el neki, hogy ami megnyerte ezt a hihetetlen, csodaszerű győzelmet, az egy latra nem vehető valami, egy árnyék, egy gondolat, egy szívben megpendülő húr hangja volt; gyöngéd lelkeknek messze távolból összefelegető szerelme. A diadal oroszlányrésze ezeké az asszonyoké!

Azoknak sem mondott el mindent, ami vele történt.

Csak Annának adta vissza elhozott gyűrűjét.

A leány hevesen ragadta meg bátyja kezét, midőn a gyűrűt meglátta.

— Ő volt Diurbanu?

— Valóban ő volt.

— Te megölted őt?

— Kezem között volt. De amit neked megfogadtam, azt megtartám, s engedém őt futni. Majd egyszer, ha nagy nyugalom lesz, elmondok mindent, ami ma történt.

Azzal letörle testvére szemeiről a könnyeket, s szobájába vezette őt, visszakapott jeggyűrűjével. Hadd kérdezze ki ezt a gyűrűt egyedül.

A vele törtétekről hallgatott Manassé, mint egy szobor.

De annál kevésbé hallgatott a muzsikus. Ő nem várt vele, míg nagy nyugalom lesz; nem engedte a maga oroszlányrészét a győzelemből senkinek. Még azon éjjel elmondott mindent a templombátyjában összegyűlt, Te Deumot éneklő népnek meg a leányiskolában mulató vitézeknek. Csak az volt a hiba, hogy a megtörtéteket oly exorbitans hazugságokkal keverte össze, hogy azokat nem lehetett történelmi adatokul feljegyezni. Tízszor elmondta a hőskötemény katasztrófáját; mind a tízszer másféleképpen. Hallgatói mind a tízfélét elhitték neki. Valamennyiben Manassé volt a mítoszi hős, Sámson, Botond, Szent László, ki egymaga küzdött seregek ellen, vasajtókat tört ki, ászokgerendát forgatott buzogány gyanánt, söprötte az ellenhadakat soronkint. Utoljára magát a fővezérüket, Diurbanut is elfogta röptében, annak kezét-lábát összetörte, úgy kötötte fel egy vad lóra, hadd vigye el hírmondónak hívei közé.

Aki kételkedni akart valamiben, annak előmutatta az elhozott trophaeumokat, a pisztolyokat, a handzsárt s magát a legnyomatékosabb tanúját, Diurbanu ezüsthüvelyű kardját, amit már nem lehetett elvitatni.

A cigányt etették, itatták, az asztalfőre ültették, úgy hallgatták; szörnyű nagy lett a becsülete az egész közönség előtt.

Hanem egy dologgal volt megakadva. Mit csináljon a közbejött „asszonnyal”? Zenóbia megjelenését lehetetlen volt a történetből kihagyni. De nem illett az ő elbeszélésébe se-hogy se. Végre talált a számára helyet és módot. — „Hát amint Manassé, miként Sámson a filiszteusokat, czrével agyonverte az ellenfeleit, akkor eléje került a peánai hős amazon is. De amint az meglátta ezt a szép deli ifjút, egyszerű vége lett minden vitéségnek, — eldobta fegyvereit (itt vannak, aki nem hiszi), megadta magát, s arra Manassé fogta a szép menyecskét, s azt bizony kedvére megcsókolgató.”

— „De már ez hazugság, cigány!” — ordítá rá a hallgatóság, s azzal fogták a gallérját, kidobták a mulatságból; s vége volt a becsületének, azért az „egy igaz szóért”, amibe vesztére belebotlott.

★

A Székelykő tetején ma is láthatók még a sziklába fúrt ágyúk, mikkel Áron bátya a nagy csatát megnyerte, s nagy ünnepélyek alkalmával hatalmasan ágyúznak belőlük.

★

Ezek voltak az utolsó ágyúdördülések Erdélyben.
Két héttel később elhallgatott minden fegyver.

★

Vajdár Benjámint hat hét múlva került vissza Bécsbe Nagyszebenből, hol addig törött lábával feküdt. Amit hazavitt nevezetes expedíciójából, az volt: patronusai számára egy nagy tömeg elpazarolt pénz hűlt helye; magának pedig egy biccenő láb, mely egyik nagy előnyétől a táncképességtől végképpen megfosztotta. — (Az átkokat — nevezzük „puszta légnek”.)

A valódi küzdelem még csak most kezdődik. — Mert azzal, hogy kicsavarják az ember kezéből a fegyvert, még nem adták meg neki a békét. Minden eszköz fegyver marad a kezében, s minden gondolatja haditerv.

Minden küzdelmünk között a legnehezebb és a legszakadatlanabb az, amit a kenyérért folytatunk.

Maguk a harcolók nem is tudják talán, hogy harcolnak. Csak azt érzik, mikor megsebesülnek, vagy mikor kiéheztetik őket, vagy mikor egyszerre fölrobbantják alattuk az aknát.

Hanem a hadvezérek, akik az apró harcosokat igazgatják, azok jól ismerik a maguk csatatervét.

A torockói völgyben is vasat készítenek, meg a westfáli hegyek között is. Azért készítenek vasat, hogy kenyérük legyen.

A westfáli munkások gőzgépekkel dolgoznak, főkohóikban (Hochöfen) száz lóerejű gőzfűjtató tartja ébren az örök tüzet a 10—20 éves „kampány” alatt szakadatlanul, s hámo-raikban éppoly megszűnés nélkül zuhog az ezermázsás gőzkalapács; gyáraikból kerülnek ki a vashidak, a kristálypalták oszlopai, boltozatai, a hadihajók páncélja, a gőzgépek alkatrészei, az újabbkori ipar csodái.

A torockói munkások pedig dolgoznak a tenyereik verítékével, azon mód szerint, melyet első wüzburgi telepítőiktől eltanultak, a termésvasat most is a hátukon cepelik föl, rozoga lajtorjának mászva föl istenkísértő aknalyukakból; ko-

hóikban most is a patak vize segíti a tüzet fújtatni, saját maguktól kitalált malomforma gépezettel, s ami a kohóban megmarad tisztavasnak, azt úgy híják, hogy „kenyérvas”.

Ugyan kemény kenyér!

S minthogy a bánya ritkán egy emberé, a kisült *kenyeret* azon melegen földarabolják — embererővel. Kettlen két fejszével nekiállnak, s addig vágják, míg kettévágják.

Az ilyen vasból azután készítenek ásókat, ekevasakat, kaszákat, keréktalpakat. Ebből áll a vidék szükséglete. (Igaz, hogy az ő faszénnel olvasztott vasuk legjobb a világon.)

A torockói bányász nép ebben az évben, dacára a háborús világnak, tizenkétezer darab ilyen kenyeret süttött ki. Minden „kenyér” nyom egy mázsát; mázsája megért tizen-nyolc forintot. Nekik az gazdagság volt, éltek belőle.

A torockói népnek aztán szép fehér kenyere van, aminél nem lehet kedvesebbet kívánni a „Miatyánk”-ban.

A westfáli bányász népnek pedig a kenyere száraz és barna. S nemcsak barna; de néha kék is. Minden esős esztendőben megterem a vidék gabonájában az „anyarozs”, s attól a kenyér kék lesz. S ezt meg kell enni, mert az Úristen úgy adta. Attól a kenyértől pedig sok ember betegséget kap. Olyan ragályt, melyet nálunk senki sem ismer. Görcsökkel, kínokkal jár. Az ember előre borzad, mikor a kenyerét szájához viszi; tudja, hogy mérget eszik.

Mármost aztán a westfáli munkás jobb szeretné, hogy ha ő ehetné meg a fehér cipót, amit a torockói munkás fölszel, s a torockóinak adhatná cserébe azt a sötétkék vakarcsot, amitől az ő tagjait összehúzza az ergotismus (Kriebelkrankheit) görcse.

Ez a hadviselés a kenyérért.

Hanem a vezérek, akikre a védelem van bízva, azt mondják: „Hohó! biz ide be nem hozod azt a te kék-szürke kenyeredet!” S erős sáncot vonnak a támadók ellen határvám alakjában, mely a külföldi vasat visszatiltja.

Ha valami állambölcs egyszer ezt a sáncot egy tollhúzással lerontja, akkor bizony megindulnak a westfáli anyarostól kék kenyerek Torockó ellen, s azokat nem lehet Áron bátya ágyúival elijeszteni.

Manassé nagyon jól látta ezt a balhelyzetet előre.

E kis boldog völgy paradicsomi elégteltségének alapja a vasipar. S ez abban a kezdetleges állapotban van, hogy amint a szabad verseny ránchezül, össze kell alatta roskadnia.

Az öregeket hiába ösztönözte; azok már el nem téríthetők a maguk ősi szokásaiktól. Tízen-tizenketten összeállnak egy bányát művelni, ahogy apáiktól látták, s megosztoznak a „kenyéren”.

Amint a hadjáratnak vége volt, a hadseregnél szolgáló torockói ifjúság letette a fegyvert és hazament vaskenyeret vágni. Ez volt a megpihenés a harc után.

Egész lelki megnyugvással folytathatta a munkáját ott, ahol elhagyta. A bányász nép mindenkor fel volt szabadítva a katonáskodás alól; s ezt nem kegyelemképpen engedte neki az ország, hanem azért, mert saját érdekében állt, hogy a bányaművelés ne csökkenjen. Azért a torockóiak, ha hallották, vagy ha olvasták is későbbi időkben az erős rendeleteket, hogy ebből meg ebből a korosztályból való hímnemű emberek siessenek bizonyos napra Károlyfehérvárra felseregleni s ott csontjukat és bőrüket annak, aki ahhoz igényt tart, bemutatni; azt hitték egész jó lélekkel, hogy ez nekik nem szól, s láttak a maguk hadviselése után.

Manassé e fiatalokból alakított egy munkáscsoportot, mellyel szülővárosa vasiparának új korszakát akarta megindítani.

Nálunk mások megfordítva kezdik; előbb építenek egy ötemeletes gyárat, azután szereznek bele gépeket, akkor elindulnak összeszedni a külföldről azokat a munkásokat, akik legdrágábbak, legkorhelyebbek, legengedetlenebbek; mikor ez együtt van, akkor szereznek egy igazgatót, aki nagyon sok do-

loghoz ért, csak ahhoz az egyhez nem, amit az a gyár készíteni akar; s mikor aztán minden teljes folyamatban van, az iparcikk erősen készül, akkor néznek szét, hogy hol kaphatnának a számára piacot és vevőt; s mikor aztán megy pompásan minden, mint a parancsolat, akkor „kezdenek el” számítani, hogy mennyivel is kerül többre nekik maguknak a produkált iparcikk, mint amennyiért el tudják azt árusítani.

Manassé pedig megfordítva kezdte. Először a már ismeretes piac megtartását vette feladatául, nem vágyott nagyobbra, mint minden figyelmét azoknak a gazdasági eszközöknek a kiállítására fordítani, amik minden tanyán szükségesekek. Egy célszerűen javított ekével is el lehet indulni világhódításra. Az egyszerű földművelő gép tökéletesítője magasabban áll az érdemhágcsón, mint a vasútkirályok, mint a vontcsövű ágyúk öntői.

Azután utánalátott Manassé, hogy a feladatot megértő munkásokat képezzen. A hazatért fiatalok éppen legalkalmasabbak voltak erre. Egy kis katonás fegyelemtartást hoztak haza magukkal, ami munkásnak nem válik kárára. Megszokták az együvé tartozást, s a munka célszerű felosztását. Manassé többeket kiküldött közülök Németországba, hogy a porosz kohászatnál képezzék ki magukat. Ilyen módon szándékozott egy nagyobb szabású, s az újkori tanulmányokat felhasználva működő vasgyárat meghonosítani szülővárosában, mely azt képessé tegye majd a külversennyel szemben is elfogadhatni a harcot.

S a terv, mely alant lett kezdve, szépen fejlődött fölfelé önmagából. A fiatal munkások kedvvel dolgoztak. A munkásnak az ad kedvet, mikor azt látja, hogy munkaadója érti a dolgát, s tudja, hogy mit akar elérni. Manassé mindenütt ott volt maga. Az egykori konziliáriust, a magas pályakörű diplomatát senki sem ismerte volna föl a tüzes gyárvezetőben; de még a hajdani festőművészt sem.

Nagy szerencséje volt, hogy nehéz vállalatának üzleti ré-

szét egy olyan „Társ”-ra bízhatta, akinek először a lelkiismeretességéről biztos volt, másodszer a számításában semmi kifogást nem tehetett. Aki a főkönyv vezetését a legapróbb részletekig értette, s az egész üzlet állásáról mindennap számot tudott adni. Ez is klenodium egy iparvállalatnál.

De még ebben a számokkal vesződő üzlettársban is nehezen sejtené valaki a hajdani Cagliari hercegnőt, Zboróy Blanka grófnőt, akinek a zárdában azt tanították, hogy még a cipője szalagját megkötni is saját kezeivel — rangjának lealacsonyítása.

Ő volt az ellenőrző szelleme a vállalatnak, melyben saját és férje egész vagyona volt befektetve.

Pedig egyéb dolga is volt a feleségnek.

A házasság harmadik évében már egy Adorján Bélával és egy Adorján Ilonkával népesült meg az ősi ház. Az egyik Manassénak, a másik Blankának volt miniatűr arcképe.

Csakhogy e tekintetben nagyon jól meg volt osztva a gondozás terhe Blanka és Anna között.

Anna valóságos rabja volt a két kis gyermeknek. Ő dajkálta mind a kettőt; ő ápolta, ő választotta el. Varrt, hímzett, kötött a számukra, leült a nagyobbal játszani, kocsiztatta a kicsit, tanította gagyogni mind a kettőt; felcicomázta őket; az anyának gondja sem volt rá, honnan terem piros cipő, harrisnya, főkötőcske, sipkácska, reklicske, újabb meg újabb divat szerint. Az mind Anna dolga volt. Ő annak a két gyermeknek élt.

Így aztán Blanka egész ügyvivői nyugalommal folytathatta a számvetések nehéz munkáját, nem zavarta bele a kétszer kettőbe az a gond, nem történik-e valami bajuk a gyermekeknek.

És így minden ember végzett valami dolgot, ami nem az ő hivatása volt. Manassé gyártott ekevasat, akit esze államférfinak kvalifikált, hajlama művésznek avatott, Blanka üzleti számadást vezetett, akit szíve odahívott repeső kicsinyei-

hez, hogy gyermekörömeikben részt vegyen, s Anna, a hajadon végezte az anya feladatát.

S az emberlélek legnagyobb csodái közé tartozik az, mikor valaki olyan munkát tud „jól” elvégezni, ami hivatásával ellenkezik.

Az „Új-Telep” felvirágzása volt mindenki előtt a főcél.

Egyszer aztán, mikor nagyon jól ment minden, jön a peremptorius parancsolat, hogy mindazon korosztálybeli férfiak, akik még nem voltak benn az újoncállításnál, siessenek föl Károlyfehérvárra három nap alatt, ellenben szökevényekül fognak tekinteni.

Manassé Új-Telepéből a munkások háromnegyed része a parancs kategóriájába esett. Azok felmentek Károlyfehérvárra; a vizsgáló bizottság mind valamennyit „alkalmas”-nak találta és kijelenté, hogy be vannak sorozva; mégpedig, mint-hogy elmulasztották az önkint jelentkezést, büntetésből három esztendő helyett hatra.

Ez nagy csapás volt Manassé fiatal vállalatára; egyszerre annyi betanult munkást elveszteni! Elhatározta magát, hogy felmegy Bécsbe, s a kormányköröket felkeresi alázatos folyamodással, amit régi, királyoktól megerősített kedvezmények okirataival tud támogatni, ha talán nem volna elég a modern nemzetgazdasági elvekre való hivatkozás, mely szerint a bányamívelőket engedik a föld alatt katonáskodni.

Hiszen olyan járatos volt Bécsben, akár otthon. Száz ismerőse, jó barátja, pártfogója a magas hivatalkörökben, akik könnyen segíthetnek rajta.

Csak hogy ott most egészen új világot talált.

Hiszen azt minden ember tudja (akit valaha a sors arra készítetett, hogy a Minotaurust keresse), hogy a bürokrácia sokkal különb labirint, mint amilyent Daedalus épített; de Manassé azt hitte, hogy ismeri ő már abban a járást jól. Nagyon csalatkozott. Az nem a régi tömkeleg volt. Azóta más

tömkeleget építettek, s abban ő, a régi kancelláriai hivatalnok, éppen olyan gyámoltalan paraszt volt, mint az a mesebeli, aki az őt összeszidó papagájnak az előszobában azt mondta: „Engedelmet kérek nagyságos uram, hogy nem köszöntem; azt gondoltam, hogy »madár!»” Ő is csak akkor vette észre, mikor már összeszidta valaki, hogy nem madár volt az, hanem nagyságos úr. — A régi ismerősök közül senkit se talált a helyén (hisz a helyek sem voltak már a régiek), s nagy dolgába került, míg végre annak az illető nagy úrnak az előszobáját feltalálta, akinek az ügyet elő kell adnia, azután meg, míg az elfogadási napot elleshette, amikor az az alkalmatlankodókat el szokta fogadni.

Azon a napon előszoba és várakozási terem tömve, dugva van emberekkel, akik a maguk panaszát élő szóval is el akarják mondani. (Különös, hogy minden ember úgy bízik a decematorius tehetségében!)

Manassének soká kellett várni az előteremben. Előtte tömérdeken voltak bejegyezve, s azok rangfokozat szerint hívatnak be. Az övé jól hátul következik: „bányász”.

Egy ismerős arcot sem látott még, amióta Bécsbe érkezett. A régi patrónusok otthon vannak most és gazdálkodnak. A mostaniak mind új emberek. Még a hivatalok elnevezésein sem tud már eligazodni, annyi új világot talál maga előtt.

Vannak pedig az embernek olyan kívánságai, amiket elég magában elgondolnia, hogy rögtön teljesüljenek.

Alig mondta ki magában Manassé, hogy bárcsak hozna eléje a jó sors valami régi ismerőst, már nyílt az ajtó, s aki eléje toppant, az volt — Cagliari hercege.

Manassé ugyan nem kívánt a jó sorstól ilyen igen nagy szerencsét; beérte volna valamivel kevesebbrel is, de hát a véletlen ma különösen adakozó kedvében volt. Kapóra hozta neki a legeslegkedvesebb barátját. Amit őkegyelmességétől magától megtudhatott, ki, amint meglátta őt, az instans tömeg

között ácsorogni, felsugárzó arccal sietett oda hozzá, s két kézzel ragadá meg az ifjú kezét, s megrázta azt angolosan és azt mondta neki, hogy „kedves barátom”.

— Nagyon örülök, hogy önt itt láthatom. Igen nagyon örülök. Hitemre mondom, hogy szívemből örülök.

S minden egyes örömfokozatnál annál forróbban szorítá meg Manassé kezét. Az csak állta.

— Hogy vannak önök odahaza? Boldogok? Szívemből örülök rajta. Áldja meg önöket az ég!

A herceg oly fennhangon beszélt az excellenciás úr előtermében, ahogy csak kiváltságos embereknek szabad.

— Mondja meg, mi hozza önt ide? Újoncállítási ügy? Valami kedves emberét akarja kiszabadítani? (Súgva, hogy a teremben levők meg ne hallják.) Csak két szavamba kerül.

— (Fönnhangon, hogy mindenki hallja.) Nehéz dolog lesz! A keleti háború bonyodalmi minden erőkifejtést igénybe vesznek. (Titkos kézzorítással.) Legyen nyugodt. — Mindjárt beszélek a tábornokkal.

Azzal nem is kérdezve, hogy van-e valaki a tábornoknál, bejelentetlenül ment be hozzá. A bennlevő valakinek volt aztán a dolga sietni kifelé.

Manassé nem örült ennek a pártfogásnak. Semmi tekintetben sem akart Cagliari hercegnek lekötelezettje lenni.

Márpedig ezt a sorsajándékot el kellett fogadnia, mert nem sok idő múlva visszajött a herceg, s maga fogá karon Manassét és úgy vezeté a tábornok ajtajáig, átrontva minden hivatalos rendtartás és etikett korlátain; ami nagy grácia volt.

Manassé ugyan már most jobb szerette volna, ha ő marad legeslegutolsónak a kihallgatási teremben; de hát ő kívánta a jó szerencsét, s nem tehet róla, ha az ambó helyett ternót húztak ki neki.

Az a tábornok, akivel akkor dolga volt, még abban az évben csak arról volt nevezetes, hogy a férfiszépségnek mintaképeül lehetett emlegetni. Valódi Antinous egyenruhában.

És emellett csupa nyájasság, szívélyesség, lekötelező mosoly, finom manierok.

Leültette Manassét, finom szivart adott neki; elmondatta idejövetele indokait, minden szavára helyeslőleg bólintott a fejével, végül az átadott folyamodására sajátkezűleg ráírta a sokat jelentő szót „*praeferentissime*”, háromszor aláhúzva, s aztán megbiztatta Manassét, hogy csak menjen haza Erdélyországba; az ügye gyorsan el fog intézteni; a hadikormányzóság útján megkapja a választ a legrövidebb időn.

És aztán karonfogva kísérte ki Manassét még a várakozási termen keresztül, egész az előszobaajtóig, s ott is kezét szorított vele azzal a szép férfiarccával szemébe mosolyogva, szelíden.

Manassé elég nagy restelkedést érzett afőlött, hogy mindent Cagliari herceg pártfogásának köszönheti.

Talán bizony azért olyan nagy barátja a herceg, hogy az elvált feleségét nőül vette Manassé.

Akárhogy történt; ügyét jól elintézettnek vélve sietett Bécsből minél előbb haza.

Az elintézés gyorsasága ellen nem lehetett kifogása.

Alig volt odahaza három nap, már hívták Károlyfehérvárra.

Ott meg egy olyan úrra talált, aki nagyon szereti a tréfát és különben igen jó ember.

— Önnek a folyamodása megérkezett Bécsből, elutasító hátirattal.

— Lehetetlen! — szólt Manassé elcsodálkozva. — Hisz énnekem minden jót ígértek.

A tréfás úr elnevette magát. Erre aztán Manassé homlokra csapta magát a tenyerével.

— Óh, milyen nagyon elparasztosodtam már. Még azt hittem, hogy az embernek azért ígérnek valamit, hogy megtartsák! S mi az elutasítás indoka? ha szabad megtudnom.

— Az, hogy az illető folyamodók akkor, amidőn 48-ban önként felvették a fegyvert, maguk lemondtak arról a ked-

vezményről, hogy mint bányászok a katonai szolgálat alól fölmentessenek.

Tökéletes volt az indokolás! Ha tetszett nekik egyszer a puská, tessék nekik másodszer is.

Az az egy vigasztalás volt belőle Manasséra nézve, hogy tehát mégsem tartozik Cagliari hercegnek semmivel.

Csak tessék egy kissé várni! Majd mindjárt meg fogja tudni, hogy mégis tartozik valamivel.

— Már most csak azt szeretném kieszközölni, hogy legalább ne büntetnék meg a munkásaimat kétszeres szolgálat-
idővel, miután ők jóhiszeműleg nem jelentették magukat.

— Eziránt jó lesz folyamodni Bécsbe.

— A folyamodást megírom; de már magam nem megyek vele sehová, hanem majd útnak igazítom.

Mikor aztán menni készült, a barátságos úr még egy szóra visszaszólította.

— Remélem, hogy önnek a saját katonaszolgálati ügye rendbe van hozva!

— Az éa katonaszolgálati ügyem? — szólt Manassé elbámulva.

Valami olyan megfoghatatlan képtelenség volt abban, hogy egy hajdani konziliárustól azt kérdezzék, hogy leszolgálta-e már a bakaesztendőket.

Azonban szépen lecsitítá magában a volt nagyságos urat, s rátért, hogy ő most csak bányász s nem egyéb, s hogy 48-ban csakugyan nem volt még több huszonkét évesnél, s mikor a korosztályát hívták, nem jutott eszébe, hogy az reá is tartozhatik. — Azt hitte, csak tréfálnak vele.

— Énrám csak nem foghatják — szólt nevetve —, hogy bányászki kiváltságomat eljátszottam azzal, hogy 48-ban fegyvert fogtam.

— Már — nem tudom — szólt a barátságos úr vállvonva, s az íróasztalhoz ment holmi iratok közt keresgélni, míg végre megtalált egyet, s abból ilyenformát olvasott ki:

— „Adorján Manassé úr, a torockószentgyörgyi *ütközetben* tettleges részt vett; magát a tábor vezérét, Diurbanut sajátkezűleg elfogta, ki csak lova gyorsaságának köszönheti, hogy kezei közül megmenekült.”

— Mit szól ön ehhez?

Manassé most kezdte észrevenni, hogy hisz ez egy valószínű kelepce.

— Be tudja ön talán bizonyítani az alibit?

Ez ugyan legkönnyebb lett volna. Tíz tanút találhatott, aki jó lélekkel megesküszik rá, hogy Manassé, mint megkötözött fogoly volt Diurbanu hatalmában.

— Nem! — mondá dacosan. — Minden úgy történt, ahogy fel van rólam jegyezve.

— Akkor kérem, legyen ön szíves ezt a saját ügyét három nap alatt rendbehozni, mert különben mindenféle keletlenlenségnek teheti ki magát.

Manassé most kezdett eszmélni, hogy mégis alighanem tartozik ő valamivel Cagliari hercegnek, és ez nemhiába szorongatta meg oly forrón az ő kezét, mikor összetalálkoztak.

Manassé azon kezdte, mikor hazament, hogy „no én szépen elintéztem a dolgomat; most már nemcsak a munkásaimat viszik el katonának, hanem engemet is visznek”.

Az asszonyok nagyon megijedtek, Áron bátya pedig nagyot kacagott erre a szóra.

— Óh, te szegény Manassé gyerecske! Már hogyan vinnének el téged katonának? Akinek az egyik válla hat hüvelykkel alacsonyabb, mint a másik.

— Az én vállam?

— Hát persze hogy a te vállad. Hát a vén Matuzsálem unokájából hogy lett sánta? Kitoldták a lábát három darab százassal. A te válladat kitoldjuk hattal, s örök időkre nyomorék maradsz ex offo. Nem a hadügyminiszter, nem az excellenciás urak dolga ez; hanem a felcseré.

— Csakhogy én ahhoz nem folyamodhatom, amihez Matuzsálem.

— No ugyan?

— Csaláshoz, vesztegetéshez.

— Micsoda? Hiszen senkit se csalunk meg, csak a kormányt.

— S az „senki”?

— Azt „szabad”.

— Ez nem az én erkölcsstanom.

— Hát ugyan mit akarsz?

— Ha parancsolnak velem, elmegyek. Ha társaimat, a szegény fiúkat kényszerítik felcserélni a kalapácsot a fegy-

verrel, én, az ő vezérük, el nem maradok tőlük, azért, mert énnekem van miből vesztegetnem, nekik pedig nincs.

— Óh! — kiálta fel Blanka, s odasimult Manasséhoz, átölelve annak nyakát féltékenyen, s közel volt hozzá, hogy sírva fakadjon.

— Nem tehetek mást. Csalni nem tanultam, könyörögni pedig tegnap óta elfelejtettem.

— Akkor én nyakamba kötöm a kis Bélát meg az Ilont, s megyek veled, ahová téged visznek — monda Blanka.

Ezen aztán nevetett is, meg sírt is.

Ekkor közbeszólt Anna. Neki volt az egész családban a leghelyesebb ítélőtehetsége. Nagy szerelmi csalódások szokták azt kifejtetni a nőknél.

— Legyünk eszünkön! Manassének egészen igaza van. Ami sikerült Matuzsálemnek, nem járja minálunk. Annak az unokáját hagyták kicsúszni, ki törődött vele? De Adorján Manasséra „valakinek” figyelme van. Nekünk a bujkálódás, ravaszkodás, menekülni akarás csak megaláztatást szerez. Adorján Manassének, ahova híják, oda menni kell. Ami egy suhancnak jó szabadulás, az nem jó egy férfinak. Azon a helyen, ahol azt kérdik: „ki az igazi férfi?” — a hesdádi korcsmáros fia teheti azt, hogy sántítva kullogjon félre; de Adorján Manassé kifeszíti a két vállát, s azt mondja: „itt vagyok!”, s ha megtörténhetett az, hogy ezt a kérdést intézzék „őhozzá”, ő mást nem felelhet. S ez a legegyszerűbb és legrövidebb. Valaki kiszemelte őt, hogy üldözze. Nem is nehéz kitalálni, hogy kicsoda. Az nem fog neki békét hagyni. A furfangoskodással csak eltennők későbbi időkre a bajt, hogy folyton fenyegetsen az minket. A legegyszerűbb út a legrövidebb. Ő megjelenik a hívásra, s vonakodás nélkül vállalja el feladatát. Rövid időn mindenki szeretni és becsülni fogja abban az ezredben amelybe besorozzák. Társai, kik együtt mennek vele, imádni fogják. Az ezredes, az ezredtulajdonos büszke fog lenni arra a zászlóaljra, amelyben ők szolgálnak. Az

mintája lesz a katonaságnak. A hadseregnél az olyan embert, mint Manassé, meg tudják becsülni. Egy év alatt tisztí rangra jut, s akkor aztán rajta áll, hogy mikor tegye le a kardot. Mint tiszt, mindig nyugalomba léphet.

Manassé kezét nyújtá Anna hűgának.

— De hátha elviszik háborúba? — szólt Blanka.

— Attól ne tarts. Ha belekeverednék is Ausztria a mostani háborúba, a magyar ezredeket oda nem küldik; azok Lombardiában maradnak, ahol szent a béke.

— Én nem bánom; oda is vele megyek.

— Nem, Blanka! Te itthon maradsz mivelünk. Neked és gyermekeidnek jó helyetek van itten miközöttünk. Aztán nem is mehatsz. Ha Manassé távozik, az Új-Telepet neked kell gondviselésed alá vened. Gyermekeid vagyona fekszik abban. Különösen most, midőn ilyen válság állt be egyszerre; rögtön új munkásokat kell szerezni, mindent előről kezdeni, hogy hagyhatnál mindent veszendőben? Mi többiek az újított dolgokat nem értjük; te vagy beleavatva; neked itt kell maradnod. Vagy ha menni akarsz, hát eredd! De én a Bélát meg az Ilont nem adom. Azok az enyimek. Nekem adtad.

— De Istenem! Hogy én egy egész évig ne lássam Manassét! Egy egész őszt, telet, nyarat végigéljek nála nélkül; hogy az első ibolyát, amit a haraszt közt találok, ne neki hozsam be, hogy az első gyümölcsöt, ami megéri a fán, ne vele osszam meg?

Anna mélyen felsóhajtott, s két kezét felemelve, összekulcsoltan szorítá fejére, míg szemei megteltek könnyel.

E néma tekintet azt mondá: „Hát én hány virágnylást, hány levélhullást várok végig? és várok — reménytelenül — és panasztalanul.”

Blanka elérte azt, s sietett lecsókolni Anna szemciről a könnyeket.

— Ne hallgass el; folytasd a te okos beszédedet.

— Mi nem szakadunk el addig is Manassétól. Minden-

nap frunk neki levelet. Egyik nap te, másik nap én. Az első ibolyát is beletesszük majd a levélbe. S aztán meg majd a kis Béla első ákombákját.

Ez meg már éppen olyan biztatás volt, hogy valamennyit jókedvre hangolta! Csak már itt volna az az idő, amikor a kis Béla írni fog az apjának első üdvözlő mondatot, jární most tanuló betűkkel, amik közül némelyik hanyatt esett, s az utánajövőnek könyörög, hogy vegye fel! Már csak azért is érdemes elmenni Lombardiába közkatonának, hogy ilyen levelet kaphasson az ember.

A végzetet nem lehetett elfordítani. Rendes dolog volt az; más emberen is sűrűn megesett, hogy ott kellett hagyni házat, tüzet, üzletet, fiatal nőt, apró porontyokat s elmenni katonának, akármilyen nagy úr az ember. Éljen az egyenlőség. Kóstolja meg az is, hogy milyen a komisz kenyér! A hercegasszony is hadd sírjon már egyszer, ne csak a paraszt-asszonyok!

A torockói fiúkat Lombardiába vitték. Oda indult azután mindennap Torockóról egy levél Manassé számára, amikre ő is tartozott minden hónapban egyszer választ küldeni.

Az első hónapban azt az örvendetes hírt tudatta kedveseivel, hogy tiszteletbeli őrzetetővé avandzsírozott. A másodikban már „virtikli” minőségre emeltetett (wirklicher Gefreiter), a harmadikban káplárságig vitte a dolgát, a negyedikben már őrnester volt. Itt azután megállt.

Egy esztendővel biztatták egymást, mikor elváltak, s lett belőle — öt!

Ötször virult ki az ibolya a haraszt közül, ötször szakították le az érett gyümölcsöt a fáról, s Blankának nem volt Manasséja, akivel azt megossa. A kis Béla nemcsak ákombákot, de verset írt már atyja születésnapjára, s még mindig Olaszországba vándoroltak a levelek. Mindennap. Mindennap.

Manassé egyszer sem kapott ez idő alatt szabadságot családjához hazatérni. És nem lett hadnaggyá előléptetve.

Maga az ezredparancsnoka több ízben írt Blankának levelet, melyben férjét feldicsérte. hogy katonatársai bálványozzák,

előjárói becsülik, mintája a katonáknak, tudományos képzettsége elismert, és nem tudják annyira vinni, hogy tiszt legyen belőle. Maga a veronai hadparancsnok is közbevetette már magát érte, s annak sem volt semmi sikere. Valami nagybefolyású erős ellenségének kell lenni *odafönn*, aki őt kitartóan üldözi.

Blanka tudta jól, hogy ki az, s nem kockáztatott haszontalan kísérleteket annak legyőzésére.

Családja sem ereszté. Nem engedték meg neki, hogy Torockót elhagyja, még csak abból a célból sem, hogy Manasét meglátogassa Veronában. Nemcsak ösztönszerű sejtélem, de sok rendbeli tapasztalás tanácsolta nekik Blankát ki nem eresztetni abból a sziklavölgyből, ahol egyedül van minden veszély ellen megvédve, ahol nem férnek hozzá, hogy akár testét, akár lelkét megmérgezzék.

Aztán hosszas, folytonos szenvedés alatt a nőkben kifejlődik a dac. A legszelídebb kedély is megmerevül a szüntelen nyomás alatt. Minél tovább haladt a kényszerű elválás ideje Blanka annál erősebb szívvel viselte azt.

És még ezenfölül az egész férfigondot is viselte. A gyártelep sorsa az ő kezében volt; neki kellett magának mindazt a nehéz feladatot elvégezni, amihez annyi vigyázat, éberség, utánlátás, emberekkel bánni tudás, szakismeret és jó szerencse kell. S megfelelt a feladatnak, mint a legjobb férfi.

Ez öt év alatt pedig sok nehéz időt kellett kiállnia. Egyszer a jég is elverte vetéseit aratás előtt két nappal; készpénzen kellett venni a kenyérnekvalót. Blanka pótolta azt az elmúlt évek megtakarított fölöslegéből. A vasgyár virágzott.

Egyszer aztán bekövetkezett az a csoda, hogy még a vasat is elverheti a jég.

Egyike az experimentáló állambölcseknek egy csepp tintából csinált olyan fergeteget, mely egyszerre agyonverte két ország minden vasgyárát. Leszállította egy tollvonással a külföldi vas behozatali vámát.

Blanka egyszer csak azt vette észre, hogy minél több vasat termel a gyára, annál nagyobb a vesztesége.

Ennek igen természetes magyarázata van.

A gyármunka árszabályát a földműves-napszám határozza meg. Ez Francia-, Olasz-, Német-, Svédországban a frank; Magyarországon és Ausztriában pedig a forint. A frank kétötöd része a forintnak. Eszerint a magyar és osztrák gyáros háromötöd résszel drágább munkaerővel dolgozik, mint a külföldi.

Itt már nem tudott Blanka segíteni magát.

Hisz még az okos, tapasztalt férfiak sem tudnak ez ellen védelmet. E tollvonására az állambölcsek a torockói tizenegy kohó közül négyben eloltották a tüzet, tizenkét hámor közül hét(!) megszűnt dolgozni. A magánykohókban, melyek nyolc év előtt még tizenkétezer vaskenyeret sütöttek ki, lezállt az idei termelés négyezer vaskenyérré.

A szép kis paradicsomvölgy alól kihúzták a földet.

Amit a barbár elődök, írástudatlan állambölcsek nagy fáradsággal megtelepítettek, amit ötszázados ipar a népkultúra mintaképévé idomított, a munkások édenét, egy ember egy tollvonással képes volt semmivé tenni.

Blanka e tollvonásban is felismerte a vezető kezét.

Túrt. Meg volt győződve, hogy nem sokáig tarthat ez így. Az összeroskadó ipar általános jajkiáltása majd utat tör magának, s a régi jólét még visszatér. Odáig a gyártelepet még áldozatokkal is fenn kell tartani. Eladta utolsó családi ékszereit is, hogy a munkát veszteség mellett is folytathassa, s leveleiben még csak nem is tudatta Manasséval ezt a bajt. Azt írta neki, hogy minden nagyon jól megy.

Mikor legsúlyosabban nehezültek a nőre a gondok, amiket az anyagi létért való küzdelem újított meg napról napra; egyszer csak egy régi ismerős állít be a torockói házhoz — Zimándy Gábor úr.

A derék úron nem történt nyolc év óta egyéb változás, mint hogy nagyon meg volt hízva.

— Ezer esztendeje, hogy nem láttam önt grófné! — szólt Blankához az ügyvéd —, s a grófné most is olyan jó színben van. — S eközben igyekezett Blanka kezét megcsókolni. — Csókolom a szép kezeit.

Blanka pedig elvonta tőle a kezeit.

— Ne címezzen engem grófnénak, én vasárosné vagyok. A kezemet sem hagyom megcsókolni; mert az csupa kormos a vastól. Az uram nincs itthon.

— Tudom. Nagyon jól tudom. Nagysád valóban egy heroína. Nem soká tart már.

— Csak egy évig. Akkor vége lesz a szolgálatnak.

— Addig sem. Nagysád előbb fogja őt meglátni. Maga fog utánamenni.

— Hanem hát parancsoljon ön velem, uram — szólt Blanka, kettévágva az ömledezést. — Megrendelést jött tenni hozzám?

— Hahaha! — kacagott az ügyvéd. — Igazán praktikus úrhölgy! Megrendelést? Bizony megrendelést! De még mekkora összegig! Nem kevesebb, mint négyszáznyolcvanezer forint ára megrendelést jöttem tenni a grófnéhoz — vagy ha jobban tetszik — nagysádhhoz —, vagy ha még jobban tetszik — „a vasárosné ifjasszonyhoz” — hahaha!

Blanka elbámult. Mi akar ez lenni?

— Igen, igen. Négyszáznyolcvanezer forintot kell hoznom Adorján Blanka asszonyságnak au comptant.

— S mit adjak én ezért?

— Egy ív papirost, a neve aláírásával.

— Nem értem.

— Majd mindjárt megmagyarázom, s akkor nagyon érthetőnek fogja találni. A grófnő (már csak maradjunk annál, hogy grófnő; születését nem vesztette el soha) újra férjhez ment, s convertált. Ezen végződött legutolsó találkozásunk. Akkor, amint a világ szekere ismét a rendes kerékvágásba visszadöccent, a grófnő rokonai siettek pert indítani a gróf-

nőt addig megilletett örökségi résznek rájuk visszaháramlása végett. — A grófnő meg is kapta az idéző levelet.

— Nem jelentem meg az idézésre; mert a felpereseknek igazságuk volt.

— A bíróság azonban a meg nem jelenő alperest nem szokta védelem nélkül hagyni. A grófnőnek volt nálam egy régi teljhatalom-levele, s annak az erejénél fogva én vettem kezembe a védelmét.

— Azzal ugyan haszontalan fáradságot és költséget szerzett ön magának.

— Eleinte igen. Az első bíróságnál a grófnő rokonai nyerték meg a pört. Nem lehet csodálni. *Külföldön* kellett perlekednünk: a „Vojvodinában”, ahol a rokonság bírt nagy befolyással. De az apellatánál már *itthon* voltunk, „Ausztriában”. Itt már a grófnő *igaz barátainak* befolyása döntött. A felsőbb ítélőszék elutasítá a rokonokat a keresetükkel, s elmarasztalta őket a grófnőnek esedékes nyolcvévi járulék kifizetésére; ami tesz négyszáznolcvanezer forintot, amit rögtön le is kellett tenniök bírói kézbe, ahonnan a grófnő sajátkezű nyugtája, vagy nekem adandó meghatalmazása mellett azonnal átveheti. Akkor aztán, ha egyszer kezében lesz a félmilliója, itt hagyhatja a vascsinálás mesterségét a cigánynak, kimehet Manasséhoz Lombardiába, s élhet grófi módon.

Blanka egészen el volt kábítva e hír által.

Négyszáznolcvanezer forintot kapni egyszerre! Hisz az egy kincs a torockói völgyben! Egy olyan összeget, amire senki sem számított, amiért senki sem imádkozott, egyszerre csak mint a záporosót fogadni az ölébe, ami onnan felülről megered, mikor legszomjúbb a föld, legtikkadtabb minden növény! Megszabadulni egyszerre minden anyagi gondtól! Úrrá tenni a férjet, biztosítani a gyermekek jövőjét egy messés véletlen által. Óh, ez még ezeregyéjszakai regének is túlzás.

— De hát hogy lehet ez? — kérdezé hitetlenkedve. — Hiszen nagybátyám végrendelete igen világosan szólt. Én a kitérés által elvesztettem minden jogomat az általa alapított hitbizományhoz. S ezt el nem tagadhatom, mert igaz.

— Hiszen igaz, igaz; hanem hát arra való az ügyvéd, hogy mindennek megtalálja a kapcsát, amibe bele lehet akaszkodni. A püspök nagybátya végrendelete így szólt: „Ha örököseim valamelyike a római katolikus hitről bármely más keresztyén felekezetbe térne át, birtokjogát veszítse el.”

— És én kitértem a római katolikus egyházból.

— Hiszen a vojvodinai bírák is így fogták azt fel. Persze primitív emberek! Meg is voltak bizonyosan kenve a grófok által. De a felsőbbíróság tanult emberekből áll. Azok az én védelmemnek adtak igazat. Én bebizonyítottam nekik, hogy a végrendelet záradéka nem alkalmazható az ön esetére, mert az így szól: „ha kitér a katolikus hitből valamely más keresztyén felekezetbe, akkor veszítse el a birtokjogát.” Úgy, de a grófnő nem egy keresztyén felekezetbe tért ki, hanem egy pogányba, egy istentagadóba; és így azt kitérésnek sem lehet nevezni, csak ateizmusnak; erről pedig nem szólt a végrendelet. S a törvényszék az én érvelésemet hagyta helybe.

Blanka arca lángvörössé gyulladt föl e szóktól; föl pattant helyéről, s indulattól reszkető hangon kiálta föl:

— S ön azt hiszi, hogy van a világnak annyi milliója, amennyiért én aláírom azt, hogy az a község, mely engem tagjává fogadott, istentagadók szektája? Hogy én ezeknek az embereknek, akik velem megosztották kenyerük falatját, akik engemet életükkel, vérükkel megvédelmeztek; kik engem, a világból kitaszítottak, hajlékukba befogadtak — szemükbe vágjam azt a gúnyszót, hogy „pogányok”?! Hogy meggyalázzam férjemet, rokonaimat s mindazokat, akiket e földön szeretek, s akik engem igazán szeretnek, — s írjak alá egy hazugságot; aminek az ország minden alaptörvényei ellentmondanak, amit saját lelkem, öntudatom, meggyőződésem meg-

cáfol! Ah, nem, ön nagyon rosszul ismerte akkor Zboróy Blankát, aki ha nem grófnő is többé, de azért még mindig büszke a becsületére. — Adja ön vissza a meghatalmazásomat! Követelem azt! S megtiltom önnek, hogy engem tovább is az én ügyemben képviseljen. — Adja vissza meghatalmazó levelemet!

Gábor úr tiszteletteljesen visszahúzta magát.

— Ön nagyon fel van ingerülve, grófnő, s igen egyoldalúlag fogja fel a dolgot. Nagyon hamis szempontból tekinti a dolgot. Én azt ilyen könnyen el nem intézhetem. Én beszélni fogok előbb a grófnő férjének rokonaival, akiket a grófnő fél megbántani. Előadom a dolgot nekik, úgy, ahogy van. Majd meglássuk azután, hogy vajon ők olyan nagy lelki sérelemnek fogják-e azt venni, hogy azért érdemes az embernek egy egész kincsről lemondani? Előbb beszélek a testvérekkel.

— Tegyen ön, amit akar!

Gábor úr aztán egybehívta a családtagokat, s előadta nekik nagy tréfásan a lefolyt pert, hogy szedte rá az ellenfeleket! Az osztrák bírának semmi tudomásuk sincs arról, hogy Erdélyben az egy Istent valló község bevett keresztyén hitfelekezet, azok őket pogány népnek ismerik el. S ez Blankára nézve milyen nagy előny! Hiszen, ha egy Zboróy utód szabdkőműves, nihilista, nazarénus lesz, azzal nincs elveszítve az örökösödési joga, csak lutheránussá vagy kálvinistává nem szabad lennie.

Ezt a fortélyt, ezt a furfangot olyan mulatságosan tudta Gábor előadni az Adorján-család előtt, hogy csupa tréfa volt!

Mikor aztán azt hitte, hogy tökéletesen meggyőzte őket, akkor fölkérte, hogy menjenek át vele a grófnőhöz, őt rábeszélni elutasítása visszavételére.

Azok egymásra néztek, s aztán Annát és Áront küldték ki, hogy beszéljenek Blankával.

Átmentek hozzá.

Í Ott találták Blankát Mauassé dolgozószobájában, körül-
rakva törvénykönyvekkel, hitágazatokkal. Írt.

— Kedves Blankám — szólt Áron bátya. — Gondold
meg, hogy egy nagy világi vagyont megtarts, és el ne utasíts
magadtól.

— Már meggondoltam — szólt Blanka nyugodtan. — El-
készültem vele.

— Mit írtál, drágám?

— Nyilatkozatot a semmítő törvényszékhez, melyben
felvilágosítom a bírakat afelől, hogy nem vagyunk istenta-
gadók.

Zimándy úr elszörnyedve csapta össze kezeit.

— De grófnő, ön elveszt félmilliót.

— S megtartom helyette az én kincseimet! — szólt Blanka
átölelve két karjával a két testvért; Áron bátya odarokadt
a lábaihoz, s térdcit átölelve elkezdett zokogni, mint egy
gyermek.

— Óh, tarts meg bennünket magadnak! maradj itt nálunk!
légv a mi szentünk, akihez búcsújárni közeledjünk!

Gábor úr vette észre, hogy itt minden replikázás fölösle-
ges. Ez az asszony oly határozottan cselekszik, mintha valaki
megsúgta volna neki, hogy pörének szántszándékos elveszté-
sével Cagliari herceg szívébe ver éles törököt, akinek a műve
volt ez a nevezetes ítélethozatal. Vissza kellett fordulnia nagy
keserűséggel. Még csak nem is marasztották. Mikor kocsijá-
val elhajatott a gombos tornyú templom mellett, felnézett
rá keservesen.

„Pedig az egész templomuk nem ér tizenötezer forintot!”

★

Blankával pedig csakugyan az történt, amit Áron bátya
mondott. Hozzá, mint a völgy szentjéhez, búcsújárni mentek
a hívek. Az Új-Telep munkásai jöttek hozzá azzal a szép

zsolozsmával, hogy amíg a mostoha viszonyok tartanak, ők készek az eddigi munkabér kétötöd részeért dolgozni föld felett és föld alatt.

És ezzel elfoglalta a boldog kis paradicsom völgyét a titkos harc félelmetes ellensége: a fekete kenyér.

Mert bizonyára a kétötödre leszállított munkabér — az már a westfáli fekete kenyér!

E sok unalmas huzavona után lássunk egy kis rablótörténetet — változatosság okáért. Az olvasóközönség ezekben gyönyörködni szokott.

A mi rablóink nem közönséges „szegénylegények”, kik lóháton, fokossal kezükben elindulnak a pusztán, megállítani a vásárra utazókat; — ezek „gazdaglegények” (milyen új szó!) akik csak királyoktól és közkatonáktól rabolnak. A királyoktól milliókat, a közkatonáktól filléreket: ami megint milliókra megy.

Valamire való rabló, aki nem szentimentális és nem féli az ördögöt, a gyilkosságtól sem retten vissza. Csakhogy ezek nem egyesével ölik meg az embereket, hanem tízezerével.

Mert az ő kalandjukhoz háború kell. Rendkívüli idők, amik a pedáns kiszámítás és utánszámítás szabályait nem tűrik el.

Mint tudva van, minden rablási műtétnek van saját címe a tolvajnyelven. A betörőket, a jó reggel-kívánókat, a télikabát-elsuvasztókat, a zsebmetszőket, mind saját elnevezés alatt ismeri e zsargon. Az általunk bemutatandó műtétnek a díszneve műnyelven: „mangeria”. Jelent hivatalnokvesztegetést a szerződéseknél. Kezdődik milliókkal, s leszáll egész az ajándék-burnótszelencéig, sőt a legutolsónak már nem jut egyébé, mint egy kis vágott-dohány.

Mert minden szerződéshez három ember kell: egy, aki megköti, egy másik, aki meg nem tartja, s egy harmadik, akinek ellenőrizni kellene a szerződés megtartását, de azt nem teszi.

Azután van szükség egy mindent kigondoló, furfangos

őszre, mely kitalálja, micsoda utakon és módokon lehet valami prédát megejteni.

És végre egy fő-fő vezetőre, aki gondoskodik róla, hogy ezek a prédák csakugyan kapóra jöjjenek. Ennek adóznak azután valamennyien.

Mert (ahogy a Cagliari herceg mondá), egy nábob, aki harmincmillióról tízmillióra leszállt, s hozzá van szokva másfélmilliót költeni évenként, sokkal elhatározottabb ember, mint az a brigante, aki az útfélen a postaszekérre les.

Ez azonban nagyon óvatos szokott lenni, s közvetlen senkivel sem érintkezik.

Nem engedi magát rajtakapni, hogy közönséges magánérdekei vannak, amidőn nagy befolyását felhasználja arra, hogy két-három ország diplomáciáját összeveszítse egymással. Nem! Ő csak politikai magas célokat akar elérni. Híve az ősi tradícióknak. A vallásos buzgóság is igen tisztességes köpenyeg. Szítja, ahol lehet, a hamu alatt lappangó tüzet. Amiért szidják, az ránézve megtiszteltetés. — Az üzereket, vállalkozókat, akik a főurak előszobáiban ácsingóznak, meg sem látja. Semmi dolga velük. Azok pedig nagy alázatosan köszönnék neki. De ő azt el sem fogadja.

Hanem aztán este, színház után ellátogat a szép márkinőhöz, s ott tölt néhány órát bizalmas társalgásban. Akkor búcsút vesz, s amint hintaja kigördül a kapuboltozat alól, a velencei óra ajtaja megnyílik, s belép rajta a fiatal látogató. A szép hölgy karjába fűzi karját, leülteti maga mellé, kacagnak, dévajkodnak, a szép hölgy körültekint; be van-e zárva a harmadik szoba ajtaja is? nem hallanak-e meg valamit? aztán visszajön s ismét elfoglalja helyét.

Ha valaki leskelődnék utánuk, azt hinné, hogy ők ketten megcsalnak most egy harmadikat: Cagliari herceget.

Pedig nem úgy van. Ők *hármán együtt* megcsalnak egy negyediket; egy nőt, aki bástyakoronát visel; közönségesen „monarchiának” híják.

— No gyere, kis bolondom, kis sánta ördögöm. Mondd el, rendben vagy-e már az *olaszaiddal*?

— Ma kapták meg a szerződésüket negyvenezer darab vágómarhára.

— Hisz akkor minden katonára két mázsa marhahús jut.

— Sohse látnak azok abból egy falatot sem!

— Hát mi történik velük?

— Olyan szépen van az elrendelve, hogy utoljára az állam fog kárpótlást fizetni a vállalkozóknak azért, hogy „ne” szállítsák a vágómarhát a hadseregnek.

— Kárpótlást a nem szállításért?

— Legalább kétnulliót. Ez még nem elég; hanem a szerződés szerint a negyvenezer ökörnek a bőrét meg még tartozik az állam visszaadni a szállítóknak, s minthogy ökröt nem kap, bőrt sem húzhat le róla, azért is kárpótlást fizet. Ez már azonban csak bagatell! Cagliari papának pezsgőre se elég. Legfőlebb nyolcvanezer forint.

— Az is valami — ideális ökörbőrökért. Lám a szállítók is értenek a poézishoz.

— S jól honoráltatják a fantáziájuk szüleményeit.

— Ezt jól elintézted. Most hallgasd meg Jupiternek a további tervelését. Add ide azt a tárcát az írószekrényemből.

Vajdár ismerte az írószekrény rejtekének a nyitját, s elhozta belőle a marokenba kötött tárcát.

A márkinő felnyitotta azt, s a benne levő iratokban keresgélt. Az egész tárca valami finom illatot terjesztett maga körül, minőket akkor Japánból divatosítottak el.

— Itt van — szólta egyet elővéve, melyen Cagliari herceg saját jegyzetei voltak. — Négymillió háromezrezer mérő gabonára kell szerződést kötni. S azt ennek a névnek kell megkapni, amit ide írva látsz. Az ár tizenötmillió forintra megy.

— Kevés massesmatta néz ki belőle; a gabona ára erősen fölment.

— Ne búsulj te azon. Annak a derék embernek, aki ezt a

szerződést megkapja, majd lesz rá gondja, hogy egy kis „feljavítást” engedjen magának. Ha egynegyvened rész földet, szemetet, konkolymagot kever a rozs közé, ki veszi azt észre? S ez negyedfélszázezer forint.

— S negyedfélszázezer forint ára földet és szemetet kell megenni a katonának azért, hogy Cagliari papa mindennap pezsgőben fürödhessék?

— Hát mi az! két forint ára jut belőle egy katonára. Annyi földet bizony megehetik, aki a hazáját szereti.

A márkinő nagyot nevetett a saját ötletén. Vajdár Benjámin azonban csak a bajuszát rágcsálta. Valami ösztönszerű sejtelme volt aziránt, hogy azokkal az emberekkel, akiknek szurony van az oldalukon, mégse jó tréfálni.

— Van-e még valami komissziója az öregnek?

— Mégpedig igen fontos. Sikerült keresztülvinni, hogy az olaszországi hadsereg a nyári hadjárathoz vászonköntös helyett calicót kapjon. Ebből kell öt és fél millió rőf. Jól megjegyezd a nevet, ami ide van írva. Ennek kell azt megkapni. Olvasd el a föltételeket.

— Nagyon lenyomott árak — jegyzé meg Vajdár. — Nem látom, hogy a rendes munkadíjon fölül mit nyerhet rajta a vállalkozó, hogy még másokat is részesítsen benne?

— Hát én felvilágosítlak felőle. A calicónak harminc hüvelyk szélesnek kell lenni. Harminckét szálnak kell lenni egy hüvelykben. A gyáros azonban csak harminc szálat fog hozzá venni, s a mángorlás által kinyújtja a szövetet harminc hüvelykre. Ugyan melyik katonának fog eszébe jutni, hogy a kabátja szövetében a nyüst szálait görcső alatt megszámlálja; s aztán mit is vesz azzal a hiányzó két fonállal? Legálább jobban járja a szellő a kabátját. S ez a két hiányzó fonál tesz minden millió rőfnél százezer forintot.

— Még ez is gyermekség. Nem érdemes az embernek érte a renoméját kockáztatni. Aztán annyifelé eloszlik. Valami nagyobb szeretnék hallani.

— Most következnek. Ugyanezen „financier” vállalja el a hadsereg számára a „csinvat” (Zwilch) szállítását.

— Csinvat! — kiálta föl Vajdár bosszúsan. — De már, corpo di Bacco! egészen vászonkereskedő alkusszá nem hagyom magamat tenni.

— Csak maradj te csendesen — csitítá őt a márkinő, s erélyesebb marasztalásul köntöse szárnyával félig beteríté a mellette ülő térdeit. → Nem a csinvat itt a fődolog. Ez csak az alap. „Csinvat kell a hadseregnek!” Ez a tézis. Ezt pedig Ausztriában nem kapni.

— De hisz az nem igaz! Annyi gyárunk van, hogy a földet körül lehet vele csinvatolni.

— Nem szabad, hogy legyen! Ha mondom. Csinvat csak Angliában terem. Angliában pedig csak ércpénzzel lehet vásárolni. Ezért ugyanezt a fináncchatalmat kell megbízni, hogy valami százmillió forint árú államkötvényen külföldi devizeket vásároljon, s ennél a műveletnél öt százalék akár ide, akár oda.

De már ennél a szónál Vajdár homloka úgy izzadt, mint a fűtött ház ablaka.

— De hisz azt lehetetlen, hogy észre ne vegye valaki!

— Csak te légy nyugodtan, kis kutyám. Tanuld meg azt, hogy az optikusoknál vannak olyan szemüvegek, amiket ha valakinek feltesznek, hát nem lát rajta semmit. S aztán minden ember szemére való szemüvegek vannak ottan, amik arra valók, hogy ne lásson.

— De hátha akad egy ember, aki nem engedi a szemüveget feltenni az orrára?

— Ne félj semmit. Egy diadalmas hadjárat eltakar mindent.

— De megfordítva; egy vesztett hadjárat meg föltámaszt mindent.

— Csakhogy az lehetetlen. A learatott búza hallgat! Ap-

ropos! Az „our common friend”^{*} is közte van-e a learatandó búzának?

— Ott van mindig. Szemmel tartjuk.

— Még mindig hozzáférhetetlen?

— Éles csze van. Nem lehet törbe ejteni; nemcsak őt, hanem az egész zászlóaljat, amelyben ő szolgál, nem lehet megingatni az emissariusoknak; a táborban „puritánok”-nak gúnyolják őket. Összetartanak. Azt felelik a hívogatóknak, hogy ők felesküdték a zászlójuk alá, s amire az egyistenvalló megesküszik, azt megtartja. Egy szökevény se támadt közülök.

— Kíváncsi vagyok rá, mit fog csinálni a békeapostol, ha egyszer tűzbe vezénylik; eldobja-e a fegyvert vagy harcolni fog?

— Így is, úgy is meghal.

— Azt kívánám, hogy megsebesüljön. Arra a hírre csak előjönne a sziklaodujából a megtörhetetlen asszony! Csak előjönne sebesült férjét ápolni? Ugyebár az ilyen nagy tábori lazaretumokban rendszeren szokott kiütni valami ragály, ami az ápolónőket is magával viszi. S olyankor nemigen keresik, hogy ki miben halt meg.

— Ön nagyon türelmetlen, márkinő.

— No, és az teneked talán nem tetszik?

— Nagyon nehezen várja, hogy Cagliari herceg egyszer már igazán özvegy legyen.

— Ostoba! Azt hiszed, az én főködtőmről van szó? Ez a játék nagy pénzbe megy.

— Nem rablok-e én Cagliari herceg számára eleget?

— Kedvesem! Te mióta nem táncolhatsz, érzelgési hajlamokat kezdesz elárulni, nekem úgy tetszik, hogy *sajnálod* áldozataidat. Babonás vagy? Azt megbocsátom.

^{*} Boz Dickensnek akkor megjelent regénye: »A mi közös barátunk«.

Vajdár vállat vont.

— Vagy talán féltékeny vagy? Azt már nem bocsátom meg. Mit akarsz tőlem? Hozzád csak nem mehetek nőül? Ez nem volna rád nézve szerencse. Nekem a férj arra kell, hogy legyen kin gyakorolni háladatlansági ösztönömet. Férj, aki azokat, akik őellene vétenek, nem látja meg, s azokat, akik ellenem vétenek, elpusztítja. Maradj te csak büntársamnak, akivel együtt rablunk, gyilkolunk és — suttogunk.

S addig suttogott hozzá — nem hallható szavakat, — míg elkábította egészen.

— Jer, bolondom. Avass be abba a titokba, amit még az egész rablókalandból nem értek; ami a te kezeden fordul meg. Hadd lássam, mennyire szeretsz! Le mersz-e magaddal vinni a pokolba? Gondold, mintha azt a tréfát ismételnők, amit Párizsban megtettünk, mikor Sanson hóhérműhelyét megtekintettük. Egymás után mind a ketten odadugtuk a fejünket a guillotine alá. Beszélj úgy, mintha most is e helyzetben volnánk. Mondd el nekem, hogyan tudjátok azt kivinni, hogy mikor e nagy szerződésekre nyílt verseny van hirdetve, s arra sokan jelentkeznek, akik lepecsételt levelekben nyújtják be ajánlataikat; a leveleket egész bizottság előtt nyitják föl, a versenyzők jelenlétében. Ami írva van, az meg van írva. És mégis a mi „bizonyosunk” ajánlata marad mindig a legjobbnak.

— Azt is elmondom neked. (Most már nem a „márki-nőnek”, hanem „neked”.) A hivatalaszobában, ahol ez a műtét végbemegy, van egy szekrény, mely egy ablakfülkét takar el, amí a szomszéd szobába nyílik. E szekrény hátlapja a túlsó szobából felnyitható. Ide vannak letéve a versenyzők ajánlatai. Azokat onnan egyenkint szedik elő, felbontják, felolvasásák, s aztán a szekrénybe ismét visszateszik, a szekrényajtót becsukják. Akkor az ajánlattevővel „kellő ideig” értekeznek a benyújtott minták, a biztosíték és egyéb mellékes kérdések fölött. Annyi ideig, amennyi elég valakinek, aki a túlsó szo-

ában résen áll, a szekrény hátsó ajtaján át a fölbontott szerződést kivenni, belőle az adatokat kijegyezni. A „pártfogolt” ajánlkozó marad legutolsónak. Ennek az ajánlattevő levelében a számok helye üresen van hagyva. Mikor már valamenyi megelőző ajánlat föl van bontva s helyére visszatéve, akkor aztán az eddigiek megrostálásával annyi időnek kell eltelni, amennyi elég arra, hogy az a valaki e túlsó szobában utolsó ajánlatlevélben az üres számhelyeket kitöltse, egypár krajcárral alacsonyabb összeggel a legolcsóbb ajánlkozóénál, s a levelet újra lepecsételje, s hogy legalább a tinta megszáradhasson és a spanyolviaszk meghűlhessen rajta.

— S ez a valaki vagy te!

— Csitt! — Vajdár szeme elé emelte a kezét, mintha el akarná rejteni magát.

A delnő pedig átölelte őt, és megcsókolta azt a homlokot, mely ezeket kigondolja, azokat a szemeket, amik ezeket meglátják és azt a kezét, mely ezeket végrehajtja.

... Érthetlen szavak suttogása ...

Az utcán a lovas cirkáló őrző kopogása hangzik végig.

... A suttogás egy percre megáll ...

A két összetett fej egyszerre a magasba tekint, mintha azt hinné, hogy ott a guillotine. A cirkáló őrző tovább kopog.

Ne tessék aggódni, nagyságos úr, kegyelmes asszony! Azok csak a boltfeltörőket üldözik s azoknak a szeretőit, a mezítlábos hercegnőket ...

SOLFERINÓNÁL

Azon a napon, melyen a világtörténet egyik legnevezetesebb ütközetében két ország sorsa és egy világrész új alakulása fölött folyt a játszma két sakkjátszó óriás között, kora hajnal-tól délutánig mozdulatlanul egy helyben állt az a zászlóalj, melyben Manassé szolgált; ők tartaléku voltak hagyva.

A magas fennsíkról nagy területét a csatatérnek lehetett e helyről belátni.

Manassé most is őrmester volt. A kortársak emlékezni fognak rá, hogy azon idők harcában minő nevezetes befolyással bírt az őrmester a katonaságra. Az volt a közvitézre nézve a „vezér”, aki az ő nyelvét érti, az ő baját megérti és megosztja; aki vele egy kenyeret eszik és együtt is koplal, aki együtt éneklivel a hazai dalokat, aki az otthoni eseményekről tudósítja; aki előtt bizalommal beszélhet, panaszkodhatik, s aki tud számára vigasztalást. Az őrmester szava volt az órakulum. A főtisztek maguk is tudták azt, s a kenyértörés idején az őrmestereknek nagy volt előttük a becsülete. Meg is szolgálták azt. A solferinói ütközetben a száraz hivatalos jelentés egy tűzérőrmestert emel ki legmagasabbra, ki tábornokhoz méltó döntő hőstettekkel örökíté meg szörnyen polgári hangzású nevét.

Manassé puskája csövére támasztva két összefont karját nézte a szomorú drámát reggel óta.

Az óriások sakkjátékához a sakktábla is éppen hozzá illett. — Egy messze terülő lapály, négyszögekre szaggatva gyümölcs-, fa- és szőlőlugas-szegélyektől, miket virágmartos öntözőcsa-

tornák kísérnek; távolabb regényes halmok láncolata, lépcsőzetesen mívelt szőlőkertekkel; a lankásokban olajfák berkei; — s mintha egy erdő közé szétszórt város volna, az egész táj ragyog a napsütötte nyári lakok, villák, kaszinók, majorságok épületeitől. A legszebb paradicsomkert.

S e gyönyörű tájat választotta két óriási hadsereg csatamezejéül.

S e gyönyörű tájék tiltakozik a vérontás munkája ellen!

Ő maga harcol a harcolókkal.

A hadsapatok eltévednek a gyümölcsfa-szegélyekkel keresztül-kasul szelt rizsföldeken, s majd túlnyomó ellencsapatra bukkannak váratlanul, majd meg úgy elvesztik egymást, hogy nem bírják az érintkezést saját hadosztályukkal feltalálni, majd meg ellenségül csapnak egymással össze. Mikor egy vízárkot rohammal megostromoltak, maguk előtt találják a másikat, eperfaösvényeivel, s újra kell kezdeniök a harcot. A lovasság nem bír kifejlődni. Rohamait feltartóztatja a sok vízárkok, eleven sövény. Egy egész lovasdandár úgy eltéved a csatatéren a harc kezdetén, hogy estig nem bír az ütközetbe visszatalálni. Nyargoncok futkosnak a felkeresésére, s nem bírnak ráakadni. Ez folyvást ellenséget keresett s nem talált. Túlugrott a sakk-táblán. Egy másik hadtest nyugodtan pihen addig, míg a tőzsomszédja két óra hosszant küzd a túlnyomó ellenel; a halmok elfogják az ágyúszót; itt semmit se hallanak belőle. — Az egész apró halmokból összecsoportosult hegygerinc mély vágányokkal van beszelve, mik megannyi vífolyosóul szolgálnak a kirohanó csapatok számára, s a halmok oldalán egymás fölé emelkedő kaszinók, kolnák, mindmegannyi váracsok, amik között a legmagasabbra kiemelkedő solferinói tetőről messze kilátszik a „Spia d'Italia” tornya, az osztrákoktól megszállt fellegvár. A kuszált csatatér nem engedi megtudni a hadvezérnek, hogy mi történik a két szárnyon; hogy az elrendelt mozdulat végrehajtatott-e, vagy meghíúsult. — A jobbszárny előrenyomul és tért foglal, a balszárny eredménytelenül küzd;

a közép harcol a magaslatok birtokáért. Az újkor eddig ismeretlen hadigépe, a vontcsövíű ágyú, most teszi le első próbáját. A dicsőségcsináló gép! S hatása lezúzó. Az osztrák ágyútelepek egymás után némulnak el előtte. Egy lovasdandár két egész ágyúütege, mielőtt egy lövést tett volna vetélytársaira, már harc képtelenné volt verve általuk. A derék, kitanult osztrák tüzérség meg sem közelítheti sima öblű ágyúikkal ellenfelei ütegeit. S amazoknak a robbanó lövegei oly messzeségből gázolják el a közeledő hadoszlopokat, aminő az eddigi hadászat számításán kívül esik. Az osztrák haubitz- és congreröppentyű gyöngye feleselő társ ellenükben. A gép harcol az emberi vitézség ellen! Amíg megint egy nálánál hatalmasabb gép nem jön őt összezúzni.

Manassé tétlenül bámulhatta az előtte lefolyó tragédiát. Nem olyan szép az, mint a hősköltevények írják. Itt a sövények mentén előhaladó szuronyosorok, szerte a zöld kertszőnyegből fellobbanó fehér lőporfüst, amott sziklamászó emberrajok; egy csoport fehér egyenruha, összekeveredve szemközt jövő kék egyenruhák tömegével; egyik a másikat előre-hátra sepri. S ha egy pillanatra szünetel az ágyúdörgés orgonajátéka, felhangzik a miriádok csataordítása, haláljajgatása.

Ha ebben a szép nagy kertben egy csendes délután egyetlenegy meggyilkolt ember halálkiáltása hangzanék fel, hogy megrendítené az mindenkinek a szívét, aki azt hallja! hogy futnának segélyére! hogy üldöznék a gyilkost! hogy emelnének a szerencsétlenség helyén fogadalmi emléket! Most pedig, mikor húszszrével fetreng a legyilkolt ember a mezőn; hidegen néz mindenki a tájba.

Nem jutott most Manassénak saját sorsa eszébe. Minden gondolata ott járt, hogy így kell-e hát ennek lenni. És így kell-e ennek folyni örök időkig; hogy ész, tudomány, bátorság, hűség, hazaszeretet, áldozatkészség és minden erő, ami a szívben és agyban teremteni, alkotni hívatott, untalan arra egyesüljön, hogy az emberirtó gépeket halmozza egymással szembe, s

pusztítsa vele az istenség legszebb alkotását? Hogy joga legyen két óriásnak a törpék százezreit (akiknek neve „ember”) egymás ellen zúdíttani, s a nap alkonyán összeszámítani, ki csinált a másíknak több halottat? Az a győztes, az a dicső, azé az igazság?

S az ő kezében is ott volt a fegyver. S ennek a fegyvernek is az volt a célja, hogy egy anyának a szívét megkésérítse, aki könnyek között felnevelt gyermekét hasztalan fogja hazavárni; hogy egy ősz apának kezébe adja a koldusbotot, kinék kenyérkeresőjét eltemették, hogy egy menyasszonynak a koszorúját felváltsa özvegyi fátyollal.

A solferinói váracstól északra a sűrű apró halmok közül kiválik egy domb, amit a hadjárat leírói a ciprusok halmának említenek.

Gyönyörű szép regényes halom; teleültetve ciprusokkal.

Ez a ciprusokkal sűrűn beültetett magaslat látszott az ütközet csomóját képezni.

Éppen rá lehetett látni arról a fennsíkról, melyen Manassé zászlóalja tanyázott.

Manassé elnézte a hosszú küzdelmet, mely a domb körül folyt.

Azt hol az egyik fél, hol a másik fél ütegei vették keresztűzbe s ágyúzták, aníg csak a lövegek csöve izzóvá nem lett.

Azután rohamra mentek ellene. Majd az egyik fél, majd a másik. De sem az egyik fél, sem a másik csapatjait onnan Manassé visszatérni nem látta. Amely csapat a ciprusok halmát elfoglalta, azt az a domb elnyelte; osztrákot, franciát egyaránt. Hová lettek? Mi történt velük?

Minő elátkozott hely lehet az ott?

Délután négy órakor már nőttön nőtt a zűrzavar. A megújított rohamokban úgy összekeveredtek az egyes zászlóaljak, hogy mindenféle színű hajtókát lehetett egy csoportban látni.

A hadsereg ki volt fáradva — és kiéhezve.

Némely ezred már egy hét óta nem látott egy falat húst (a

negyvenezer ökörből), s a kenyér, mit kiosztottak közöttük, penészes volt és sületlen, ehetetlen és undorító.

Még egy végső erőfeszítés lett megkísérelve.

Elő a tartalékokkal!

Utolszor támadták meg a ciprusok halmát.

Egy vadászzászlóalj, az osztrák hadsereg egyik legbüszkébb csapatja indult neki a rejtélyes bereknek. Rövid ellenállás után elfoglalta azt, s a ciprusligeten túl felhangzó puskaropogás tanúsítá, hogy a harcot tovább folytatja valahol a halmot felváltó völgyben.

Ekkor Manassé zászlóalja kapott parancsot, hogy mozduljon előre, s a ciprusok halmát szállja meg, amíg a vadászok előrenyomulnak.

A dobszó felhangzott, a zászlóalj vállra vetett fegyverrel megindult. Manassé volt az első szárnyvezető; az első sorban állt. Szép, délceg alak volt. S az az egész homloksor mind az ő honfiaiból telt ki. Komoly, nyugodt, bátor arcok. Öröm volt rajtuk végignézni.

A ciprusok halmáról tovavonult egy időre a harc; Manassé és társai akadályozatlanul szállhatták azt meg.

Most aztán megtudta, hogy mi van ott.

A ciprusok halma egy nagy temető. Az egész környék temetkezési helye. Ahány ciprusfa, annyi sír. — De a föld alatt nem fekszenek oly sűrűn egymás mellett a halottak, mint a föld felett. A ciprusok dombja kettős temető. A világ hétféle nemzetének egyenruhái fedik a felszaggatott pázsitot. Francia, kabyll, olasz, magyar, német, lengyel, horvát; egymáson keresztül-kasul fekvve, a sírdombokon elterülve, torzalakká görccsösülve, holt ellenség a megölt ellenség torkát szorítva, örök alvók, fejeiket a ciprustörzsnek, mint egy vánkosnak támasztva; megmeredt kintekintetek, kővé fagyott fájdalom az arcokon; napba néző szemek, amiken megtört az élet fénye; kiáltó ajkak, amiknek nincsen szava többé. Talán valamennyinek a világ megannyi nyelvén ez volt az utolsó szava: „óh, anyám!” És

most valamennyinek egy anyja van, akinek neve: „Terra.” A pázsit feltépve ágyúgolyóktól; a tarka akantuszok befestve vérrel, a sírkövekről lezúzott márványnemtők ott fekszenek a többi halottak között. A temető közepén a Krisztus fejét lehordta egy ágyúteke. Egy robbanógolyó betört egy kriptaajtót, s szétvetette a sírboltot, kihajítva a csontvázakat az új látogatók üdvözlésére.

Szép útja van a dicsőségnek, minden lépcsője egy hulla! Manassé vigyázott rá, hogy meg ne tapossa az útjában heverőket.

A ciprusok halmának tetejére eljutva kiderült előttük, hogy mi van még azon túl. Azt addig a magas ciprusfák eltakarták.

E halmon túl következik egy kiterjedt majorság; aminek történelmivé vált neve „Madonna della Scoperta”. Ez magyarázza meg, hogy miért nem tértek vissza azok a csapatok, amik a ciprusok halmát elfoglalták.

Az onnan kiszorított francia csapat untalan e majorságba vonult vissza. Az pedig valóságos erőd volt. Szemközti meredek hegyoldal vezetett föl hozzá, s ott kétölnyi magas teraszfal védte, amelyen nem volt se ajtó, se ablak, csak lőrések. Dél felől meneteles lejtőn lehetett megközelíteni, mely szőlőlugasokkal és füge-sövényekkel volt beültetve.

Az előrenyomult vadászzászlóalj e lejtőn át támadta meg az erős védelmi pontot. Csatárrajjá föloszolva igyekezett a lugosok és bokrok tömkelegében előrehatolni.

Csakhogy a védőnek még több előnyt nyújtott, mint a támadónak. Az biztos rejtekből löhetett a közeledőre. Kiszámított csellel támadhatott az oldalába; ellenfele tervén keresztüllátott, s a magáét eltakarhatta. Rövid időn a gyönyörű vadászzászlóalj is abban a sorsban részesült, amiben társai. Ember ember ellen harcolt. A tetteiket ellőtték már, s az ádáz tusában a teraszok köveit hajigálták az ellenségre. Végre sikertelen erőfeszítés után vissza lett taszítva a csapat, s bomlott

rendben futott a teraszokról vissza; a repkedő tolltarajok lassankint eltűntek a völgy eleven sövényei között.

Manassé társainak a ciprusok alján „Lábhoz a fegyvert!” volt vezényelve. Nekik a halmot kellett megtartaniok.

Manassé egy letört koronájú ciprusfának vetve a hátát, s fegyverét ölében tartva nézett a lőporfüst ködében úszó tájképen végig.

Most egy parancsszó érkezett a fővezérségtől.

„Az a zászlóalj, mely a ciprusok halmát tartja megszállva, foglalja el a »Madonna della Scopertát«.”

A zászlóaljparancsnok azt mondja, kézbe a fegyvert, s aztán „előre fiúk!”

Az egész hadsor Manasséra néz.

És ha Manassé a fejét tagadó intésre fogja megmozdítani, az egész zászlóalj bizonyára lábhoz csapja a fegyvert, s azt fogja mondani: „ma nem!”

És a parancsnok vitéz katona ugyan, de azért tudni fogja, hogy ami másnak lehetetlen volt, az neki is lehetetlen; sokszor megtörténik az, hogy az ütközet hevében a halálba vezényelt csapat, ahelyett hogy mozdulna, leül a földre.

Manassé felnézett a lőporködtől nehéz égre, és nagyot sóhajtott.

Tehát itt az óra, amelyben sorsa vaskeze előtt meg kell hajolnia. Neki, a békeapostolnak, bele kell rohanni a vérontás munkájába.

— „Legyen meg a te akaratod!”

Azzal fegyverét középen kapva, kilépett a sorból, s oda kiálta társainak:

— „Előre, testvérek!”

S arra mindannyian fegyvereiket súlygyeenbe kapva, megindultak utána. Egy éneket kezdtek el: „Erős várunk nekünk az Isten!” — azzal indultak el az ostromra.

De ők nem azt az utat követték, amit az előttük kísérő csapatok, a lehető; hanem nekivágtak a lehetetlennek. Egye-

nesen szemközt mentek a „Madonna della Scoperta” teraszfalának, fel a meredeken, ahol egy fa, egy bokor nem védte meg őket.

És nyomultak előre, s egy lövést nem tettek azalatt.

A falakról gyilkos tüzelés fogadta őket. A hű fiúk közül sok nem végezte be a megkezdett éneket. Társai átléptek a holttestén, s tovább énekeltek: „Ki megvéd a kísértet ellen!”

Oly gyorsan, mint a gondolat, elérték a teraszfalat.

S a fal nem állította meg őket.

Az összefogott kezek, az egymáshoz vetett vállak, a falba dőfött szuronyok képezték a lépcsőt. Mikor a zsolozsma utolsó sorát énekeltek, már fenn voltak a falon. Manassé volt a legelső.

„És az egész ostrom alatt egyetlenegy lövést nem tettek!”

A naphosszant vitatott „Madonna della Scoperta” el volt foglalva.

A zászlóaljparancsnok megánkívvül volt örömében, diadalában! Manassét megölelte és megcsókolá.

— Ön holnap tiszt lesz! a vitézség érdemrendjével mellén!

Manassé szomorún mosolygott. — Ő jobban tudta, hogy mi lesz ő holnap.

Hanem az ellenfél nem hagyta abba a dolgot. Minden oldalról megindultak a francia csapatok a majorépületet visszafoglalni. Támadásra hívó trombitáik recsegése hangzott a magaslatok fedett utain. A dobok riadót vertek. Maga a császár-gárda jelent meg a csatatéren.

— Hadd jöjjenek! — szólt a parancsnok. — Tízszeres erővel is megküzdünk itten. Visszaverjük őket, míg saját csapataink utánunk érkeznek! Tüzet, fiúk!

Most aztán Manassé csendesen ingatva a fejét tagadólag intett, s arra minden katona lábhoz ereszté a fegyvert.

— Mi ez? — szólt elbámulva a parancsnok.

Manassé fölemelte az öklét az ég felé, fölnyújtott hüvelykujjal, s azt mondá:

— *Egy az Isten!*

S arra társai mind azt tették, és azt mondák:

— *Egy az Isten!*

— *De hát mit jelent ez?*

— *Az Isten, aki megtiltotta az emberölést.*

— *De ti katonák vagytok, csatatéren álltok!*

— *Megálljuk helyünket, megyünk, ahova küldenek, meg tudunk halni, de embert ölni nem.*

— *De hisz akkor az ellenség öl meg benneteket.*

— *Azt ő teheti.*

A parancsnok fenyegetőzött; sírt, könyörgött, mind hasz-talan. Mindenre azt felelték neki, hogy „Egy az Isten”! Parancsolni lehet, hogy lőjenek; de csak lőporvesztegetés lesz; ők a levegőbe fognak lőni. „Egy az Isten!”

És senki sem tett egy lövést is a közeledő ellenségre.

Azt megdöbbené a kimagyarázhatlan nyugalom. Kelepcét gyanított benne. S ezalatt körülfgogni igyekezett a majort, a császári gárda elfoglalta a ciprusok halmát, s ágyúkat vontatott fel oda, de — csodálatos jelensége a sors intézkedéseinek! — azokkal nem a „Madonna della Scopertá”-t kezdte el lövetni, hanem a „Spia d’Italiá”-t. A gránátok háromezer lépésnyi távolból csapkodtak le a fellegvár falai közé.

A túlsó félről új osztrák hadcsapatok siettek rohamlépésben a fenyegetett major felé.

Egy végső elkeseredett tusa volt készülőben azon épület-csoport körül, melyet egy férfihad tart elfoglalva, aki nem akar embert ölni.

Akkor meg kell hát nekik halni, mind! Vagy az ellen vagy a jó barát kezétől.

Arra is készen vannak.

S már közel volt a catalauni tömeggyilkoláshoz hasonló katasztrófa — amidőn egy harmadik harcoló fél elegyedett az ütközetbe.

Egy harmadik, aki eddig hallgatott.

Nem nézhette tovább.

A havasok felől irtóztató fergeteg rohant alá, odavetve magát a két harcoló fél közé; az feltépte a véres homokot a küzd-térről, s odavágta a küzdők arcába; — az kitepte kezeikből a zászlókat; az éjszakát csinált körülöttük porfellegből, hogy ne láthassák egymást, s villámostoraival csapkodott jobbra úgy, mint balra; az elnémítá mennydörgéscivel az ágyúdőrejt; az folyammá árasztá a patakokat a küzdő felek között; az eltörölte az ember csinálta haditervet a csatapiacról, s azt ordítá mind a két fél fülébe: „vége”! Egyik fél sem nevezheti magát győztesnek, a harmadiké marad a csatater.

Harcról nem volt már többé szó, csak menekülésről. Egyes előretolt csapatoknak a vihar, vész, porfelleg közepett a saját jó szerencsájükre kellett megkísérteni a visszavonuló táborral való egyesülhetést. A zápor szakadt, s a villámlobbanásnál, mintha tengerfenék volna, úgy tűnt elő a táj minden irányba siető embercsoportjaival; s mikor a villám pihent, még fel-felvilágított egy pontján a csataternek a vérvörös lobbanások fénye. Ott még két hadsereg folytatja az éjsötétben, a felhőszakadásban az emberharag harcát, nem törődve az Istenharaggal, s a halmokon túl egy égő város veti a nyugtalan égre görögtűz világát. Dobbpörgés, trombitarecsegés, népordítás vegyül a mennydörgés közé.

Manassé zászlóaljának is menekülnie kellett az elfoglalt matorjból. A beállt éj sötét volt, az utak tömkelege csalékony, csupán a szél irányáról tájékozhatták magukat, hogy merre van előre, merre hátrafelé. Egyszer aztán a zivatar irányt változtatott; a zászlóalj kifáradtan, agyonázva, éhségtől elcsigázva, érkezett meg egy táborhelyre, ahol őrtűzek égtek, azt hitte, hogy hazajutott. Az pedig volt az ellenség tábor.

Manassét és elfogott társait Bresciába szállították. Köztudomású, ami itt történt velük.

Adorján egy napon következő ajándékokra virradt. Kapott egy kávébarna egyenruhát vörös zsinórzattal, aranypaszomántos gallérral, kardot arany kardbojttal, és egy hivatalos levelet, melyben a vele együtt elfogott zászlóalj őrnagyává lett kinevezve.

E tárgyak láttára valami szokatlan hőség futotta át idegeit.

Itt van tehát alkalom a bosszúra! Megtorolni annyi szenvedést azokon, akik ennek szerzői voltak. Karddal a kézben törni utat az elkobzott hazába, s visszavívni országot és családi tűzhelyt! Megfutamítani fényes palotáikból azokat, akik megirigyelték az ő kunyhója boldogságát, s elszakíták őt családjától.

Hát még a dicsőség csábító képe! Ez a vérrel pirosított arcú tündér, aki ahol megcsókol, ott megéget! Már eddig is a „Madonna della Scoperta” hősnek nevezé Manassét mindenki. Bátorsága, nyugalma, gyors elhatározása mind fényes katonai tulajdonok. Nevét a történelem fogja feljegyezni! Annak a nevét, aki az ekevasat megjavította, a holnapután már letörüli a lapról; de annak a neve, aki a kardvasat csorbára verte a harcban, örökké lángolni fog. A költők megéneklük viselt dolgait.

Ah, mint melegít ez a földi nap! — Tudják ezt mindazok, akik látták feljöttét, lementét, zenitjét, nadírját!

Ezt megtagadni, erről lemondani: az a kínszenvedés!

De hát egy ilyen pillanat egy egész világrendszert kifordíthat-e a sarkából? — Hogy az az ember, aki odaveté magát a harcoló felek közé, hogy kibékítse, szétválassza őket, most maga álljon az egyik harcoló sereg első sorába, s kiáltson el a harcra hívó jelszót? Aki a csata hevében azt mondá: „Egy az Isten, aki megtiltotta az emberölést!” — most azt kiáltja: „Egy az Isten!” — aki azt parancsolata, hogy irtsd ki a Midián népét; még az igavonó barmát, a házőrző kutyáját se hagyd élve!” Újra feltámadjon-e a bosszúállás lángja boldogtalan hazájának egyik határától a másikig? A lőpor legyen a törvény: a fegyver a bíró, az ütközet az Isten törvénytörése? Ismét éles vassal, üszökkel menjen-e egyik polgár a másik ellen, város város ellen, népfaj ellen? Hát egy nemzedék se nőhessen-e fel, anélkül hogy megkóstolja a honfitárs vérének? S ha a bosszú lesz a jelszó, nem esik-e annak első áldozatául éppen az ő honnmaradt családja? Ha elveszed tőlük az egy Istent, ki marad akkor velük?

Óh, ez nehéz tusa volt!

És viszont: van-e lehetőség e végzet elől meghátrálni? A válasz tiltja az emberölést; de egy esetet kivéve. Az emberölést — a hazáért. Most e lesújtó kérdés elé van állítva. Lehet-e azt felelni rá: „nem!”

Kezébe adják a trikolor zászlót, Magyarország címerével. Lehet-e azt eldobnia? „Nem harcolok érte!”

Kinek merje azt mondani: „Én nem kötöm fel ezt a kardot?” Az utolsó közkatonája, saját vele szolgáló közmunkása fel fog kapni erre a szóra egy marék homokot a földről és a szemek közé csapja! Nevét gúnynak, alakját torzképnek fogják koptatni, s gyermekeinek meg kell változtatniok a nevüket, ha „gyászmagyarok” nem akarnak lenni saját hazájukban. Nem lesz maradása szülőföldén, és rettegni fog a világ minden zugában, vajha egy nemzetéből való honfitársat ne hozzon eléje a balsors! Megostoroztatni, tövissel koszorúztatni, arcul veretni, miként a . . .

Miként az a vérhullató kép ott ágya fölött.

Olaszországban nincs ház, melyből hiányzanék ez a kép. A gyönyörű férfiarc, középen kétfelé választott leomló hajfürtivel, homlokán a tövisfonadék vércseppeket serkeszt, és kezében a gúny királyi pálcája, a nádvevessző, mellyel megcsúfolták.

Manassé megállt e kép előtt, és hosszan elmélázott előtte.

Ennek is mondta a nép: „Légy vezérünk, vezess bennünket a rómaiak ellen; szabadítsd meg *nemzetedet!*”

És ő azt felelte a népnek: „Én vezetni foglak az égbe; s megszabadítom az *emberiséget.*”

S akkor lerántotta a nép tündöklő polcáról, és sárral dobálta meg.

Ah, mert nem a római liktorok korbácsütése volt a legfájdalmasabb; nem a testet átfúró éles vasak, nem Longinus dárdaütése; mindazokat ember is ki tudja állani jajszó nélkül; de a gúnyhahotája annak a népnek, akinek számára üdvösséget hozott alá az égből; a honfitársak keserű szidalma; ez az, aminek elviseléséhez egy isteni szív kell!

— — — — —
— „Én csak ember vagyok! — kiáltá fel Manassé. — Nem tudok hozzád felemelkedni!”

... És azzal felkötötte a kardot az oldalára.

— — — — —
A töviskoszorús fő pedig ránézett szelíd szemével, s e szemek azt mondák neki:

„Majd én lenyújtom hozzád a kezemet!”

— — — — —
Adorján fölvette őrnagyí egyenruháját, s sietett a légió főparancsnokához, nehéz elhatározással szívében. Érezte, hogy az egész eddigi élete megfordul e pillanatban, és a jövő kiáltó ellentéte lesz a múltnak.

Társai, akikkel az utcán találkozott, hangos „éljent” kiáltottak utána. Ő pedig megijedt saját kardja csörrenésétől.

A történelmi nevű nagy embert egyedül találta a szállásán. Katonai egyenruhája le volt vetve, egy könnyű nyári kabátban hevert a pamlogon. Arcán sajtószerű mosoly, és szemében olyan ragyogás, ami félelmet gerjeszt a ránézőben.

Kezében egy levelet tartott, s úgy tetszett, mintha azt olvasná. De oly mozdulatlan volt maga az alak, s arcán a mosoly, és szemében a rejtélyes tűz, mintha valaki ragyogón félnyílt szemekkel aludnék.

Előtte egy alacsony asztalkán volt a kávésedény, több csészével, és egy sajtószerű alakzatú kínai ibrik, aminőben a keleti „hashist” szokták tartani.

Manassé jó ideig várt, utoljára ő szólalt meg:

— Tábornok úr!

Erre a hírhedt ember felé fordítá szép, daliás férfiarcát, azzal a hosszú, rengő szakállal, mely mellét eltakarta, s tovább mosolygott.

— Eljöttem s parancsodra állok.

A nagy férfi megmozdította az egyik kezét, mely a földre csüngött, s megint visszajéte. Nehéz volt az a kéz? vagy nem érdemelte meg a fáradságot, amire megmozdítá?

— Mit parancsolsz velem? — szólta Manassé.

Erre kapott választ.

— Ül le és tölts magadnak kávé . . . Aztán tégy bele egy kanálka hashist . . . Attól majd három napig aludni fogsz, s álmodol csodadolgokat.

Ő már benne volt ez álmokban.

S azzal mégiscsak felemelte lecsüngő kezét arra a szándékolt mozdulatra, s a másik kezében tartott levelet átnyújtá Manassénak. Aztán a pusztán maradt tenyeréből olvasta tovább azokat a csodadolgokat, amik eddig abból a levélből tünedeztek eléje hosszú díszmenetben, s amiktől az ember úgy mosolyog és szemei úgy ragyognak . . . hogy azt félelem látni.

Manassé pedig ezt olvasá az átnyújtott levélből: „Villafranca. A béke meg van kötve. A magyar légió feloszlatatik. Tagjai

számára büntetlen hazatérés, s katonai szolgálat alól felmentés van biztosítva.”

Abban a szobában is ott volt ama töviskoszorúzott kép.

Manasséra nézett szelíden, s e tekintet azt mondá:

— „Lenyújtottam-e a *kezemet* hozzád?”

★

Mire az első gyümölcs megérett a fán, már akkor Manassé és társai otthon voltak.

Blanka egész Kolozsvárig eléje jött férjének, Ilonkával. A nő szebb volt, mint valaha.

Az egész úton nem tudtak egymásnak mit mondani. Azt hallgatták, amit a gyermek csevegett.

— A Béla nem jöhetett el, mert annak most éppen examenje van.

Hja bizony, az elébbvaló mindennél a világon.

A borévi hídnál ünnepélyes fogadás várt Manasséra. A város bányász-lovassága is kivonult eléje, s az szép bandérium; felmegy hatvan főre. Ezeknek a lovai hordják a kohókba a vaskenyeret.

A lovas csapat élén egy gyönyörű szép, erőteljes fiú hozta a zászlót, olyan bizton ülve meg a ficánkoló lovat, mintha hozzá volna nőve.

— Ki ez a szép fiú? — kérdé Manassé Blankától.

A nő kedélyesen felkacagott:

— Óh, te bohó! A te fiad az. Hát nem ismered rá?

Hat év óta nem látta őt!

Áron bátyára is alig ismert rá. Egészen megfehérült a haja; nem az évek száma, hanem az évek súlya alatt. Szónoklatot kellett volna mondania; de biz azt csak elsírta az öreg. Nagyon erőt vett rajta az érzékenység.

De akinek arca fájdalmasan lepte meg Manassét, az Anna volt. A leány a sír felé hervadt.

A halottakat nem jól hantolták el!

Az eltemetett milliók szemfödele kilátszott a hant alól.

A hadsereg, mely vitézül harcolt, vérzett — még éhezett is, s a katona minden ellenség között azt szokta gyűlölni legjobban, aki megkoplaltatta. A balsiker oroszlánrésze a tábori szállítmányosoké volt.

A zúgolódás, melyet kétszázezer ajk suttog, együttvéve nagy hangot ad.

S a rablók oly elbizakodottak voltak, hogy még a befejezett hadjárat után is folytatták a fosztogatást.

Utoljára egy előkelő tábornok, ki maga is részt vett az egész hadjárat viszontagságaiban, erre a végzetes nyilatkozatra fakadt:

„Aki ezeket a szerződéseket létrehozta, megérdemli az akasztófát!”

S ettől a szótól egyszerre összeomlott az egész kártyavár.

A legfelsőbb parancsszó kimondá, hogy a bűnt ki kell deríteni, tekintet nélkül a személyekre.

S erre a legrettenetesebb drámák egyike lett lejátszva a legszomorúbb színpadon; a törvényszék sorompói előtt. Rémjelenetekben gazdagabb, örvényekben mélyebb Machbethnél, III. Richárdnál.

Napvilágra kerültek egymás után a furfangos csalások, amik milliókban raboltak meg egy államot és fillérekben a közkatonát, ami megint milliókra megy. A kenyérbe kevert föld, az ellopott két szál fonál — előjött kísérteni a sírból s halottakat hítt maga után!

S azok mentek a hívására.

Két főbűnös úgy eltűnt a per elején, hogy soha többet hírüket sem lehetett hallani. Azt állítják, hogy elsüllyedt velük a magas tengeren a hajó, mely őket Amerikába szállítá, s hogy rejtett pokolgép süllyeszté el a hajót.

A tábornok, kinek szobájában a szerződések kötettek, a szép, mosolygó Antinous-alak, mikor megérte azt, hogy ragyogó egyenruhájának karján a porkoláb öt ujjának nyoma ott maradt, nem várta be a szégyent; az iszonyúbb a halálnál. Amint a börtönajtót bezárták mögötte, egy arany melltűvel keresztülszúrta a szívét, s hogy nem jött elég gyorsan a halál, a dolmánya vitézkötésével fojtotta meg magát.

A tanúk, kik bizonyágtételre felhívtak, ijesztő levelekkel riasztattak vissza s nem mertek beszélni.

Egy igen magas állású tanú, egy fő-fő államférfi, kormánytag, mikor meg kellett volna jelennie a törvényszék előtt, irattárát elégette, aztán felvágta ütereit és kikérdezhetlen embert csinált magából.

Maga a fővádlott, a bankigazgató, a nemzetgazdász börtönből a kriptaajtón keresztül szabadult ki; hová?

Ki nyitotta meg neki az ajtót? hát a többieknek?

Mindenki azt mondá, hogy még feljebb kell hatolni! Ezek csak eszközök voltak; a vezénylet palotákban lakik.

Ekkor a vizsgáló törvényszék elnöke súlyosan megbetegedett. A közvélemény megdöbbentő dolgokat beszélt e betegségről.

Egy másik bíró vette a kezébe a vizsgálatot. Az hirtelen megbetegedett és meghalt.

Aztán egy harmadik bíró fogott hozzá. Az rövid időn megbetegedett és meghalt.

A Borgiák és Ferrarák kezei járnak itten! . . .

Utoljára vádlottak, tanúk, bírák, mind kipusztultak e rémperből; csak egy fonalszál tartotta még össze az egész szétmálló szemfödelet. S ez a fonalszál volt Vajdár Benjámin. Ő maradt benne: egy közbenjáró, egy „médiium”.

S ugyan ki tépne vasmarokkal pókfonalat?

Mikor a nagy cápák kimenekültek a hálóból (ki a partra, ki a tengerfenékre), akkor egy bennmaradt tintahallal legyen-e kielégítve az áldozatért ordító közvélemény?

Hadd fusson az is! — Hanem aztán fusson.

A rettenetes bűnpert betették az országos archívumba.

Vajdár e zivatar alatt meg sem mozdult a helyéről. Jól tudta azt, hogy aki bűnösnek érzi magát, annak legjobb nem nyugtalankodni.

A gyanú olyan, mint a házőrző kuvasz; akit futni lát, utána-szalad és lehúzza. Maga a herceg és a márkinő is helyben tölték az idenyt, s nem mentek se fürdőre, se utazni. Nagyon megszerették Bécset.

Egy szép reggel aztán Vajdár meghívást kapott a rendőrséghez.

A tanácsos, aki fogadta, régi jó ismerős volt. Az arcán nem látszott semmi vészjósló komorság. Nyájas volt, mint mindig.

— Önnek el kell hagynia a birodalmi fővárost, huszonnégy óra alatt, s visszatérni hazájába, ahová internáltatni fog.

Erre az egyre nem volt készen Vajdár.

A befogatásra, kivallatásra voltak előkészületei; de a kiutasítás ellen nincs védelem.

Tudakozódní akart. De a tanácsosnak semmi felvilágosítása sem volt a számára többé.

— E perctől fogva egy rendőrbiztos áll önnek a szolgálátára, aki rendeltetése helyéig fogja kísérni.

Megértette. Gondoskodva van róla, hogy meg ne szökhessék.

Vajdár nem tette azt, amit helyzetében minden újonc gonosztevő tett volna, hogy hatalmas pártfogójához folyamodjék. Tudta jól, hogy az most számára a legrosszabb hely.

Egyenesen hazament, s egész nap el nem távozott a szállásáról.

Szállása Caldariva márkinő palotájának tőszomszédságában volt. Legbelső szobájából átjárás volt törve a szomszéd palota egy rejtett folyosójára, melyen keresztül a szép Cyrene öltöző-

szobájáig lehetett hatolni. Itt volt az a rejtett bejárás a velencei óra ajtaján keresztül.

Ezen a napon a velencei órának nagyon sokszor eszébe jutott a végzetes tíz órát elverni. De az óramű sohasem felelt rá vissza az ismeretes operadallammal.

— „A szép Cyrene nem akar engem elfogadni!” — mondá magában Vajdár, s aztán gondolt valamit.

Kikönyökölt az ablakon szivarozva. Látta, hogy a ház kapuja előtt ott áll szorgalmatosan a rendőrbiztos.

Egy kolbászkaáruló jött az utcán, attól a biztos vett egy kolbászt. Ez ott ebédel az utcán.

— Nem tetszik? — szólt a biztos az ablakból lenézőhöz.

— Köszönöm, fokhagymás! — felelte az.

Még ő arra gondolt, hogy az megérzik a száján.

Nem jutott eszébe, hogy éhes. Aznap nem ebédel.

Este hét óra tájon kigördült a szomszéd palota kapuja alól a hintó. A selyemfüggöny le volt eresztve. Hanem azért lehetett tudni, hogy a márkinő benn ül; mert olyankor az inas nem a kocsis mellett ül, hanem hátul a bakon.

Vajdár vette a kalapját és lement az utcára.

A rendőrbiztos tíz lépésnyi távolban követé.

Vajdár az Operaházhoz ment. A színházi páholy olyan jó hely, hogy ott nincs kapus, se komornyik, akinek ki lehessen adni az utasítást, hogy az elfogadni nem való látogatót vissza-utasítsa. S a márkinő itt egyedül szokott lenni. Sohase állhatott ki maga körül társalkodónőt. Valószínűleg azok sem őtet. Látogató pedig *egy idő óta* nem járt a páholyába.

Vajdár a rendőrbiztosnak azt mondá, hogy jegyet vált magának és őneki is, hogy bemehessen a parterre-re. A pénztár előtti tolongásban, aztán sikerült neki elosonni kísérfője szeme elől s a páholyok folyosójára menekülni, s ott hirtelen benytitni a jól ismert páholy ajtaján.

Valami balett folyt a színpadon, a zenekar dolgozott erősen.

A márkinőt nagyon érdekelhették a balerina piruettjei,

egészen kihajolt páholyából, úgy szemüvegezett; csak akkor vette észre, hogy valaki bejött a páholyába, mikor az szép jó estét kívánt neki.

A márkinő megrettent, mikor e hangot meghallotta, s aztán — elkezdett nevetni.

Olyan jól voltak idomározva érzékei, hogy mindig ellenkezőjét adják vissza annak, ami szívében történik. Mikor harragszik, akkor szelíden mosolyog; mikor vágyaktól hevül, akkor közönyt mutat, s csábító epedést, ha szíve nem érez; pofont ad az őrzöngő imádat hevében, s fogszorító maenad torzképet mutat a szeretőnek, s csókot vet annak, akit megcsalni készül. Most kacagott, mikor meg volt ijedve.

Nem hitte tán, hogy Vajdár idejöhessen? Látta talán a rendőrbiztost annak lakása előtt sétálgatni? Tudta talán, hogy annak utasításai vannak?

Vajdár a páholy mélyében maradt, a márkinő mögé rejtőzve, ahol a nézőhelyről nem lehetett rálátni.

— Márkinő tudja már, hogy engem Bécsből kiutasítottak.

— Nem tudok róla semmit.

— Azért nem akart magánál egész nap elfogadni. Én többször adtam a kérezkedő jelt.

— Mindig volt valaki az öltözőszobámban; nem bocsáthattam önt be. Mit beszél ön? Hisz az rettenetes volna!

— Reám nézve nagyon rettenetes. Elűzve Bécsből, hazakergetve Magyarországra, ahol minden ember gyűlöl, mi vár reám? Annyi, mintha az életet magát veszíteném el, s még ez élő testtel lennék kényszerítve megkezdeni a kárhozát kínjait. Elveszíték mindent: egy életpályát, melyben el voltam kényeztetve, egy világot, amiben otthon voltam, jövődömet! De ami rám nézve a legelviselhetlenebb az, hogy elveszítsem önt! Ön reám nézve több, mint az élet. Ön egy belém költözött lélek volt.

— Talán rossz lélek? S most önből exorcisálják a démont. Ez önnek üdvére fog válni.

— Csakhogy a daemoniacusok rendszeren védni szokták magukat erősen az ellen, hogy a megszálló szellemet kifűzzék belőlük. Én a magamét nem adom oda olyan könnyen.

— Beszélte ön már a herceggel?

— Nem, és nem is fogok. Ez a fejemre mért csapás egyenesen őtőle jön.

— Mért tenné azt a herceg?

— Bosszúból.

— Bosszúból? S mi oka lehetne a hercegnek ön ellen bosszút érezni?

— Temiattad!

Ez a „Te” megvilágosítja a választ.

A márkinő közelebb hajolt hozzá. Hízeltett kegyetlen szívének, hogy az eltaposott kígyó kétágú nyelvével még akkor is az ő lábát nyalja. Nem gondolt rá, hogy a kígyónak méregfoga is van.

— Mit akarsz tőlem, bolondom?

— Beszélni akarok veled ez éjjel, bizalmasan, egyedül.

— Jól van. Majd jér oda a rejtekhez színház után s bebo-csátlak.

— Óh, ilyen könnyen nem rázasz le a nyakadról. Én bizonyos akarok felőle lenni.

— Megesküdjem rá?

— Akkor éppen nem hinném. Add ide a velencei óratok kulcsát, hogy mikor hazatérsz, magam nyithassam fel a rejtekajtót.

A márkinő megint nevetett. Annyira megdöbbsent e szótól.

— Csak rejtekajtóm kulcsát, semmi mást?

— Tán attól félsz, hogy távollétedben feltöröm a szekrényedet, s elszököm az ékszereiddel? Légy nyugodt, fogják a galléromat. Egy rendőrbiztos van a sarkamban.

— Bolond vagy! Attól félek, hogy valami ostobaságot fogsz elkövetni a szobámban.

— Például, hogy odaakasztom magamat az éji lámpád

zsinórjára, s az botrány lesz? Ne félj tőle. Én beszélni akarok veled. Hogy miről? azt még magam sem tudom. Talán meg hagyom magam nyugtatni egy madártávtól mutatott jövő kába panorámájával? Talán azt fogom kívánni, hogy légy te is olyan örült, mint én vagyok. Álruhában, palotád ajtaján át szöktess el magaddal; s aztán járjunk együtt a világban, mint orosz hercegi pár, vagy georgiai fejedelem és királynéja; vagy mint üldözött szabadsághősök. Én adófizetőddé tudom tenni az egész világot. Vagy legyünk komédiások. Táncosnő és prestidigitateur. Mit tudom én, mit akarok veled beszélni? Talán semmit sem? Talán csak egy boldog órát akarok még átélni életemben, s azalatt nem mondani mást, mint a nevedet, és azt, hogy szeretlek! — Add ide azt a kulcsot.

A szép Cyrene úgy tett, mint akit csiklandoznak. Pedig reszketett.

— Félek, hogy valami bolondot csinálsz nálam.

— Azt a bolondot itt a páholyodban is megtehetem.

— Csak nem akarod tán magadat itt előttem főbe löni?

A márkinő igen erősen nevetett. A balett pulcinellójának bakugrásai indokolták a kacagást.

— Óh, azt nem teszem, angyalom. Ma nem a te „jutalomjátékos” van, hogy én is szerepeljek benne; ami téged nagyon mulattatna. Hanem ahelyett igen egyszerű és igen prózai dolgot fogok elkövetni. Azt teszem, hogy kiülök a páholy előterébe veled szemközt. A parterre-en most engem az a rendőrbiztos, akit lóvá tettem, úgy keres, mint a bolond a hátára akasztott sípot. Én megszöktem előle a pénztárnál, mert bizonyosan tudtam, hogy nem fogja engedni, hogy a te páholyodba belépjek, vagy akárki páholyába is. Ez általános regula. Az a derék ember, ki most engem odalenn mennyen, földön és kakasülön kutat, amint meglát itten kikönyökölve, rögtön rohanni fog ide. — Nos tehát, akarja Calderiva márkinő, hogy Vajdár Benjámin egész „éclat”-val itt fogják el az ön páholyában, és holnap az egész moabita újságíró nép keresse az össze-

függést Cagliari herceg titkárának elfogatása s Caldariva márkinő elájulása között?

A márkinő csábító szerelmesen nézett reá. Ez a szép tekintet tele volt aqua toffanával, uráréval és ami lappangó, illó halálos mérget valaha föltaláltak.

— Nesze! — szólt nyájasan mosolyogva, s letépte a nyakán függő zsinórról a kis acélkulcsot, s amidőn azt átnyújtá neki, olyan közel érte az ajkaival az arcát, hogy lehetének a melegét érezhette rajta: „asztán okos légy!”

Vajdár megcsókolta a feléje nyújtott kezét, s eltávozott.

A szép Cyrene, kihajolt páholyából, s az általános tapsba vegyíté a magát. Azt is hihették, hogy a tréfás Perograllónak tapsol. — Saját magának tapsolt.

Vajdár sietett ki a színházból.

A kísérő biztosnak volt annyi gyakorlati esze, hogy amint „védencét” elveszté szem elől, odaplántálta magát a kijárat elé, s a többi biztosokat is figyelmezteté. Ott megtalálta őt a kijövő.

Este lévén, egész barátságot kötöttek. Vajdár karöltve ment kísérőjével hazáig, s ott felkérte, hogy menjen fel vele lakására. Az azt kérdezte tőle, hogy nem akar-e elébb vacsorálni. Vajdár azt felelte neki rá, hogy a szűkre mért időt ilyen lappaliákkal most nem töltheti; majd a vasútnál falatozhat.

A biztos, miután meggyőződött felőle, hogy Vajdár szállásának több kijárata nincs egynél, bekvártélyozta magát az előszobába, s engedte, hogy védenca az inasával útikészleteit összecsomagoltassa, s bútorai eladása iránt rendelkezzen, és a búcsúleveleket megírja. Az idő rövid.

Vajdár pedig, amint hálósobájába visszakerült, bezárta annak az ajtaját, s a rejtett csapóajtón keresztül a szomszéd Caldariva-palota siket folyosójára sietett át. Egy égő viasztekercs világított az útján. Most már kezében volt a kulcs, mely a velencei óra ajtaját megnyitja, nem kellett kéredzkednie. Ott találta magát abban a szobában, melynek annyi nehéz emléke súlyosult lelkére. A mellékszobába vezető ajtók be voltak zárva. Ide senki sem jöhetett be a márkinő távolléte alatt.

Leült arra a causeuse-re, melyen annyiszor hallotta az ő suttogását, s a viasztekerceset letette maga elé.

És aztán várt és találgatta magában, hogy mit hoz a jövő óra.

Megjön-e a démon, aki mint egy megszálló lélek, bevette magát szívének minden rejtekébe; aki mint egy megszokott mérég, ott él minden csepp véreben, s magamagát kívánja, mint a mákony, mint a morfium! Vagy ki hagyta magát űzni onnan? A rossz lelkek nem szeretnek holttestekben lakni, s ő már halott? S ha hazajön, mi fog történni akkor? Képes lesz-e örült szenvedélyből együtt szökni vele a világba?

Várt egy óráig, kettőig. Minden kocsizörgésre felrezzent. Egy sem ide hajtatott.

A színháznak már régóta vége. A szép Cyrene, ha az utolsó dobütést is be akarta várni, már hazajöhetett.

Nem jött haza. Éjfél is elmúlt; s ő mégsem jött.

„Így is jól van!” — mondá magában a várakozó. — „Te meg akartál engem csalni! Majd meglássuk, hogy melyikünk csalta meg a másikat?”

Azzal felnyitá a márkinő íróasztalának a rejtett fiókját, a zár titkával ismerős volt; s kivette belőle — ama bizonyos marokenba kötött tárcát.

Egy pillantás a tárcá tartalmába megnyugtató felőle, hogy a veszedelmes iratok mind együtt vannak abban. Szépen összehajtotta a tárcát, s eltette a zsebébe.

Tehát adieu szép Cyrene, örökre!

Még az íróasztal rejtett fiókját sem zárta be, mikor a szobát elhagyta, s a kulcsot benne hagyta az óraajtóban belülről.

Szállására visszatérve, felvette az útiköpenyét, s kiment az előszobájába. Inasa és a biztos tartlitzak egymással, hogy múlték az idő.

— Én készen vagyok az útra, most már mehetünk falatozni. Ezt a másik kettő is igen okos indítványnak találta.

Az inast elküldte bérkocsiért. Bőröndjeit lehordták. Egy óra múlva a pályafő étteremében ült kísérőjével együtt, s kárpótolta magát az elmaradt ebédért és vacsoráért bőségesen.

Még a hajnali vonattal akart elindulni.

Hát a szép Cyrene hova tűnt? Minő előbbvaló kötelesség vonta őt el az oly égő lehelettel ígért találkozástól?

A gadarének démona, mikor a „mester” kiűzte őt a kínzó ördöngösből, azt mondá: „Engedd Uram, hogy a *disznók* közé menjek!”

A szép Cyrene a színházból az inasát hazaküldé egy sutto-gva mondott izenettel: maga pedig a kocsijával, inas nélkül, oda-hajtatott a külvárosok egy hírhedett táncbarlangjába, ahol a legocsinányabb chansonette-énekesnők — terjesztették a fi-nom ízlést. Nagy élvezetét találta ebben a multságban.

Nagy öröme telt benne, hogy valami hozzászegődött fiatal diákot az édes esztől tökéletesen megfosszon. Az deklamált neki, mint egy őrült.

Éjfél után két órakor érkezett meg az inas a várt izenettel.
(Vajdár elutazott már.)

Az ezüst vállzsínóros inas láttára a szegény diák majd ha-nyatt esett bámulatában. A márkinő, kit ő grissette-nek nézett, nevetve hagyta ott az asztalnál, s sietett a hintájához, aztán hajtatott haza.

Mikor az öltözőszobájába belépett, első tekintete a felnyitott íróasztalra esett. Láta, hogy a maroken-tárca hiányzik abból.

Nevetése hasonlított a kacajgörcshöz. Nagyon meg kellett rémülnie e látványra. Mintha ott látta volna őt már függni az éjlámpa helyén, vagy a pamlagon heverni kettémetszett torok-kal. Hanem csak lassankint leküzdte ezt a felindulást is. — S aztán kétszer-háromszor megvonogatva gömbölyű vállait, kényes daccal mondá:

— Így is jól van! — Te magad akartad így, bolondom. —
Én nem tehetek róla!

Az elhagyott leány pedig lassan hervadt a sír felé.

— Már a tavasszal elmehettem volna — mondá Manassének, mikor az, hazaérkezve a hosszú távollét után, a drága teremést keblére ölelte —, de terád vártam. Nem hagyhattam itt Blankát, míg te meg nem jössz. Most már csak a falevelek hullására várok.

Mi várni valója is lett volna még tovább?

Olyan füvet semmi tavasz nem hoz elő, mely az ő baját meggyógyítsa.

Mikor meghallotta, hogy ama végzetes perben Vajdárt is bűnrészességgel vádolják, az volt az ő útlevele a túlvilágra. Nem volt miért élnie, nem volt mit remélnie többé. Ha vádolják, bizonyosan igazuk van. Ha elítélik, nem teljesül az, hogy visszakerüljön ő ehhez a házhoz.

Ettől fogva rohamosan haladt a betegsége; nem tudta ágyát elhagyni többé.

— Visszaadom már a gyermekeidet — mondá egy reggel Blankának. — Legyenek ismét a tieid.

Arra gondolt, hogy a gyermekeknek nem szabad azt látni, mikor valaki meghal. Kérte Blankát, hogy menjen ki velük a kertbe, s küldje be hozzá Manassét. Egyedül akar vele szólni. És Anna még akkor is mosolygó arcot mutatott. Erre emlékezzenek a gyermekek. Blankának azt mondá, hogy ma egészen jól érzi magát.

Manassé bejött hozzá.

Anna keblére vonta testvére kezét.

— Különös álmom volt az éjjel — suttogá neki. — Azt álmodám, hogy „ő” hazakerült. — Nem jött egyedül. — Egy rendőr kísérte. — Azt mondák, hogy ide lesz száműzve a mi kis völgyünkbe. — Senki sem vette észre, mikor bejött; a folyosóra nyíló oldalajtón jött be; nem látta más, mint te! Családunknak sietős dolga volt: az én menyegzőmhez készültek. — Te ott álltál vele szemközt. — Ezzel az anygali komoly arcoddal. — Rút tekintete volt. — Tele álnoksággal, elfojtott méreggel, haraggal. — Te nem bántottad őt. — Nem vetted szemére iszonytató múltját. — Azt mondtad neki hidegen, komolyan: — legyen ön itt. — Én adok önnek munkát. — Szerezze meg munka által kenyerét s az emberek becsülését. — Nem taszítottad ki az ajtón. — Nem mondtad ki az emberek előtt a rosszabbik nevét. — Kegyelmeddel betakartad az ő bűneit. — Szólj Manassé: harangszol-e azért, hogy ezt álmodtam? Igaz lehet-e ez így?

Manassé nem tudott neki felelni, csak fejét ingatta csendesen, s megszorogató a kezét tartó kezét.

— Ugye, Manassé — rebége a beteg leány —, ha én nem érem is azt meg, hogy ő visszatérjen, de ha mégis visszatérne és én nem volnék már itt, hogy kezedet könnyeimmel áztassam őérte; úgy fogsz vele bánni, mintha én még látnám azt; úgy fogsz hozzá szólni, mintha én még hallanám azt?

Manassé némán inte. S az ő fejbőlintása egyértékű az esküszóval.

— Ha meghalok, ugye odateszed a keblemre ezt az arcképet, ezzel a száraz koszorúval, s engeded, hogy együtt menjek el veled, porrá lenni.

Néma igenlés volt a válasz.

— És ha nem találna visszajönni — suttogá heves lélegzettel a leány. — Ha az álom, nem más, csak álom — ugye, megígéred nekem, hogy számomra akkora üreget vágsz a sírboltban, ami kettőnek elég, s ha ő meghal —, pedig meghal rövid időn — elhozod, s odahelyezed mellém a koporsóját.

És ha börtönben és ha vesztőhelyen hal meg, akkor is elhozod,
és helyet adsz neki énmeltemem.

Manassé félrefordítá a fejét.

— No ígérd meg.

1 Megcsókolta őt. Ez volt a fogadás.

Arra aztán a beteg leány megölelte a ráhajló bátya fejét, s
egy testvércsókban homlokára lehelé a legtisztább áldását
egy szűzi léleknek, aki jobban a mennyhez tartozik már, mint
a földhöz.

— Elaludtam a napfelköltét — súgá a leány. — Emeld föl
a fejemet. Úgy szeretném még egyszer látni a szép napfelköl-
tét.

És még egyszer meglátta azt. A torockói völgyben kétszer
szokott virradni egy nap.

Budapestre megérkezve, Vajdárnak jelentkeznie kellett a rendőrségnél, hogy itt van.

A magyar főváros abban az időben sajtószertű képet mutatott. Minden ember a nemzeti visceletet vette föl; a zsinóros dolmányok és sarkantyús csizmák között egy olyan párizsi divatban járó alak, mint Vajdár, kockáztatta azt, hogy amint az utcán megjelenik, az élclapok rögtön állandó figurát csinálnak belőle. Hanem hát még ezen segíthet a szabó, gombkötő, szűcs és csizmadia.

Vajdár elátkozta az egész várost. Ennél különb dolog börtönre ítélve lenni. Inkább valahová becsukva, mint mindenünnen kicsukva.

A rendőrfőnök megvigasztalta. Nem fog itt maradni. Tovább kell mennie abba a „koronaországba”, amelyben született: Erdélybe.

Ez még jobb! Ott órá százan meg százan rá fognak ismerni, mint Diurbanura. Minden lépten-nyomon találkozni fog egy özvegyasszonnyal, aki rákiált: „Ez volt — aki lemészároltatta a férjemet!”

Hanem hát kötött útvonala volt, mennie kellett tovább hűségese kísérőjével.

Kolozsvárra késő este érkezett meg. Szerencséjére esős idő volt, senki sem járt az utcán, csak a vásárról hazatérő oláhok. Nyugtalanította, hogy azok mind köszöntek neki. Azt gondolta, fölismerték benne a hajdani tribunt. Pedig azok csak köszönnek megint minden úrfélének, akit

elől-utól találunk. Jó emberek azok, ha senki sem fúj beléjük rossz lelket.

Itt már keserves panaszra fogta a dolgát Vajdár a rendőrfőnök előtt. Ő ebben a városban meg nem maradhat. Engedjék Nagy-Szebenbe költözni.

Megvigasztalták. Nem is fog itt maradni, tovább menesztenek. De nem Nagy-Szebenbe, hanem haza, abba a városba, ahol született.

— Torockóra!

— Igen. Torockóra. Ez a rend. Ki hol született, oda toloncozzák haza.

Erre már a düh és rémület tört ki ajkain.

— Küldjenek inkább Szibériába, vigyenek Cayenne-be! Küldjenek gályára! De nem Torockóra. Azok közé, akik a világban legjobban gyűlölnék! Egy percig sem biztos ott az életem. S ha agyon nem ütnek az első héten, úgy éhen fogok meghalni közöttük! Inkább egyenesen akasszanak fel.

A rendőrfőnök megvizsgálta. Torockón van rendőrség, van bíróság. Számíthat védelemre személyes bántalmazások ellen, s megtorlásra a megtörtént bántalmazás esetén. Ami az éhen meghalást illeti, az ellen is van intézkedés téve. A belebezés tartama alatt az „illető” évenként háromszáz forint kegydíjat kap, havonkénti részletekben fölvehető a rendőrségnél. A hatóság figyelme mindenre kiterjed. A „fizetési ívvel” rögtön boldoggá is tette a kegyelmes úr Vajdár Benjámint.

S azzal karonfogta őt a barátságos kísérő, fölsegíté a szerbe, és vitte Torockóra „haza”.

Tehát Manassé átka teljes mértékben kitöltetett a fejére.

— „Vissza kell neked kerülnöd ide, kitaszítva az egész világból, s azoknak a házaknak az ajtaján koldulnod az irgalomkenyeret, akiket elpusztítottál!”

És beteljesült Anna óhajtása is, hogy vissza fog ő térni még ahhoz a házhoz, ahol az arcképét most is immortelle-koszorú

köríti, s el fogja hozni sebeit a világból, hogy azokat ott be-
kötözzék s homloka szennyfoltjait, hogy ott letisztogassák.

Mert nem volt elég, hogy szülőttevárosába vitték haza,
hanem amint ott a rendőrbiztosnál megállapodott, s kérte,
hogy valami szállást rendeljen a számára, az igen nyájasan
nyugtató meg, hogy aziránt a felsőbb parancs intézkedett
már; a belebbezett annak a családnak fog átadatni, amely őt
fölnevelte. Lakása lesz a „szülői” ház.

Erre már oly dühbe jött, hogy magát a rendőrbiztost inzul-
tálta.

Az pedig hidegvérű ember volt, s azt mondá neki, hogy
ha nem viseli magát engedelmesen, kegydíját is el fogja veszí-
teni, s akkor igazán mehet koldulni.

Meg kellett magát adnia rettenetes sorsának.

Tűrnie kellett, hogy a kísérő biztos karon fogja, s Torockó
utcáján végigkísérje, egész az Adorján-házig.

Nem nézett a szemközt jövők szeme közé. Engedte magát
vitetni kábult fővel.

A kapubejárat, a fák az udvaron, a tornácfolyosó mind
oly régi ismerősök voltak. A tornác végében volt egy szűnyog-
hálós külső ajtó. Az volt az ő egykori szobája. A véletlen most
is azt nyitá meg előtte.

Manassé jött rá szemközt.

Ah, minő találkozás volt ez! A szentgyörgyi pincejelenet
után.

Az ember, akit megfogott az átok, mint a rozsdá, mint a
penész, tetőtől talpig, ott állt prófétája előtt, kinek szava ítélet
volt az ő fején.

Az most ráteheti a lábát az ő fejére, és belegázolhatja az
arcát abba a fekete vassalakba, ami neki ezentúl irgalomke-
nyeret ad!

A kísérő biztos elmondá Adorján Manassénak, mint a ház
fejének, a legfelsőbb rendőrhatalóság rendeletét, tudatá vele,
hogy az illető „családtag”-nak csupán lakhelyet tartozik adni

a ház; élelméről gondoskodik a hatóság, „havonkinti huszonöt forintok” kifizetése által.

Vajdár a fogait csikorgatta szégyenében, s azon gondolkozott, hogy megölje mind a két embert.

Manassé hangja, midőn választ adott, oly nyugodt volt, hogy azon semmi kedélyhangulatot nem lehetett észrevenni.

— A hatóság rendeletében megnyugszom — mondá a biztosnak —, s arra semmi észrevételem nincs. Vajdár úr e család tagja volt, s azokról házunknak kell gondoskodni. A hatóság kegydíjára nincs szükségünk. Gyárunknál egy főkönyvvivői állomás lesz betöltendő, s arra Vajdár úr elég képességgel bír. Lakását magában a hámorban választhatja s fizetéséből tisztességesen megélhet. Rajtam is könnyíteni fog vele, ha az állást elfogadja, mert a könyvvitelt eddig nőm maga végezte, s őt most e teherből fel akarom szabadítani. Ma többet nem beszélhetünk erről, majd holnap rendbehozzuk az ügyet. Addig legyen Vajdár Benjámín úr e háznak vendége. Szívesen látjuk.

Többet nem szólt, hátat fordított és kiment a szobából.

Vajdár összeszorított öklét végig harapdálta fogával.

S még azután a kegyes kísérő, búcsúzás fejében, egy nagy prédikációt tartott neki, hogy minő nagy szerencse érte egész váratlanul! Ez már aztán igazi földi gondviselés! Ilyen szíves fogadtatásban részesülni s egyszerre kész hivatalra találni, amibe csak bele kell ülni az embernek! S hozzá még milyen szép város! milyen gyönyörű leányok! No csak azon legyen, hogy minél előbb megházasodjék. Itt már szépen megélhet.

Vajdár nem reflektált kísérője kegyes beszédére; hagyta őt búcsútlanul tovább menni. Még csak meg sem köszönte neki, hogy Bécs városától idáig fáradt — az ő kedvéért.

Forrt minden érében a felkavart méreg. Láz volt az, ami agyát hevíté.

Ha megbántott ellensége, minden keserűséget százszorosan torolt volna rajta vissza; nem ingerelte volna oly frenetikus

dühre, mint azáltal, hogy őt, a földre lesújtottat, még föl akarja emelni. Még gondoskodik számára nyugalmas jövőndőről, még állást készít neki, ahol megbecsült, hasznos tagja lehessen a társadalomnak, s azt is oly gyöngéden teszi, hogy a látszat szerint a könnyebbülés a nagylelkű rovására essék. Feleségét akarja felszabadítani egy terhes foglalkozástól. — Nem bántja meg azzal a szóval: „megbuktál és most én jót teszek veled!” — Azt mondja neki: „jókor jöttél, szívesen látunk, jót fogsz tenni Blankával!”

Ah, minő véres színben úszott előtte az egész világ!

Kényszeríteni őt arra, hogy jót tegyen! Jót tegyen azzal, akit üldözött! És aztán lássa őt mindennap boldognak!

— „Valami iszonyú rosszat kell tennem ma! — mondá a keblében lakó démonnak. — Egy olyan katasztrófát, amivel méltón legyen bevégezve ez a rettenetes élet! Mit teszek? nem tudom még. — De az irtózatot lesz. — Felgújtom-e ezt a házat? Vagy megölöm a család legkedvesebb gyermekét akit kezembe kaphatok? Asszonyt teszek-e szerencsétlenné? Vagy a legjobb férfit halottá? De megemlegessék azt a napot, amelyben engem visszaajándékoztak ennek a háznak!”

Egy hatsövű revolver volt a zsebében.

Elvakult dühvel, agyagszínű arccal nyitott át a kis szobából nyíló mellékszobába. Ott nem talált semmi tárgyat, semmi élt, amin valami bosszúját tölthesse.

Tovább ment a következő ajtóra. Az ilyen kisvárosi házaknál minden ajtó nyitva szokott lenni. Itt nincsenek tolvajok.

A címerterem tárult eléje. Oda is benyitott.

Ott azután — talált valamit.

A terem közepén volt egy nagy ravatal; a koporsóban ott feküdt egy kiszzenvedett angyal. Egy márványfehér arc, behunyt szempillákkal.

A halott keze keblén volt összetéve, s az összetett kezek között az örökvirággal koszorúzott arckép. Azt kívánta, hogy azzal együtt temessék el.

Vajdárt Anna koporsója állítá meg.

Most látta, hogy mily végtelen szerelem volt az, amit ő eldobott magától. Órangyala volt az, aki neki még holtában is megbocsát. Ki az ő képét még az Isten elé is magával viszi.

Egy egész világ gömbölygött le előtte; nagy, mint a kerek földgömb maga, tele a paradicsom édeneivel, a boldogság, az örömek minden zónáival és meridiánusaival; körülrepedve angyalok seregeitől. Ez a nehéz gömb, amint közeledett felé, összemorzsolta őt, végighengerült elfulladó mellén — a megsemmisülés percében az atomokra omló ember kínordítása tölté be a házat. Végigzuhant Anna koporsója mellett, s homlokát a ravatal széléhez csapva, eszméletlenül maradt.

Mikor magához tért, egy kis kertre nyíló szobában, az ágyban feküdt. Előtte állt Manassé, ki sebzett homlokára jeges borítékot rakott.

— Hagyd el, Manassé — szólt Vajdár, felkelve az ágyból.
— Ne ápolj engem. Ebcson t beforr! Ne fáradj velem, kérlek. Ha a két India minden balzsamában megfürösztesz is, én attól jóvá nem leszek. Nincs Messiás, aki énbőlőlem az ördögöt kiűzze, aki már bennem lakik. Meg van romolva minden

csepp vérem, s nem tudok gondolkozni másról, mint arról, hogy mi rosszat tegyek. Az a rettenetes látvány, ami engemet lezúzott, nem javította meg ezt a rossz szívet; csak más irányt adott az én szörnycetegeimnek. Ah, ha tudnád, hogy ordítanak itt a fejemben Cerberus kutyafejei! Valakit meg kell marnom! — Te már ne félj a harapásomtól. Az a megfoghatatlan, az a megérthetetlen szentség, aki megvédett engem a te haragodtól, megvéd téged is az én mérgeimtől. De visszafordulok azok ellen, kik ezeket a mérgeket belém oltották. Beszélni fog még rólam a világ! — Nincs rajtam semmi jó. — Nem örülök semmi egyébnek, csak annak, ha más szomorkodik. A kezemnek minden ujja piszoknyomot hagy maga után, s a lábnyomaimat sírkeresztek jelölik. De vannak emberek, akik mellett én még fehér vagyok, mint a fehér lilium, és ártatlan, mint a bárány. — Bélpoklos, ragályos dögtestet csináltak belőlem, és mikor már nem tudtak mással ártani a te házadnak, engemet dobtak ide. Ahogy a kínai tengeri rablók hajigálják legyőzőikre a ragályban elhullottak fertőzött rongyait. És ők most kacagnak rajtam. Kesztyű voltam a kezükön. Bepiszkoltak azzal, amiben dolgoztak, s aztán elhajítottak. — Kérlek, Manassé, ne hallgass rám. — Meg vagyok örülve. Nem csoda. — Eredj családodhoz. Annak most nagy bánata van. Nem szükség, hogy az én jelenlétem hírével szaporítsd azt. — Ne mondd senkinek, hogy itt vagyok. — Ez a kerti szoba jó csendes kis hely. Van benne írószköz, egyéb nem kell. Meg egy korsó víz. — Hagyj magamra reggelig. Semmire sincs szükségem. Nem maradok a házatoknál. Csak a temetést várom meg. Ahhoz van egy kis jussom. Hisz engem is temetnek akkor. Azután majd tudom, hogy mit teszek. Az én dolgom az. Elmegyek innen. Többet nem fognak ide küldeni tehozzád; — hanem megyünk együtt édes hercegem s bálványom szépasszony együtt a *gdlyákra!* — Most zárd rám az ajtót, hogy véletlenül valaki be ne jöjjön ide. Ha még valami kívánságomat teljesíteni akarod, holnapra rendelj ide

nekem egy szekeret a kert alá, mely Szebenbe vigyen. Azalatt, míg mindenki oda lesz a temetésen, én itt hagyom a házatokat észrevétlenül. Ha nem lesz kocsim, gyalog megyek el. Ne akarj lebeszélni, kérlek. Élő pokolgép vagyok. Az óramű fel van húzva, s mikor az lejár, elsüllyeszti a hajót, amelyik fölvette. Ne akarj itt tartani. Gyászcsinálásnak, rémületeköltésnek terveivel vagyok tele. Eredj tőlem.

Manassé lefektette őt az ágyába, és azt mondta neki:

— Lázban vagy, pihend ki magadat.

Azzal magára hagyta őt, s rázárta a szobája ajtaját.

Családjának még nem szólt semmit Vajdár ittlétéről.

Kimentek ketten Áron bátyával a birgejbe kivágni a családi síralagútban a fülkét a legkedvesebb testvér számára.

— Akkorára vágjuk, hogy két koporsó elférjen benne — szólt Manassé, mikor hozzáfogtak.

— Akkorára.

— Ő kívánta.

— Mi úgy tegyünk.

★

A szobában hagyott jövevény pedig elkezdett írószerek után keresgélni Manassé íróasztalán. Kénytelen volt kihúzni egy fiókot, hogy levélpapírt találjon. Ott a tiszta papír alatt talált két megfakult, elsárgult papírdarabot, amikre ráismert. Az ő általa hamisított váltók voltak azok. És mind a kettőn ki voltak törölve az aláírt nevek. S a törlés rozsdaszín tintája bizonyította, hogy az nagyon régen történt! — Manassé rég lefegyverezte bosszúját önmaga, hogy ellenségét, még ha akarná is, ne üldözhesse.

A két férfi reggelre volt készen a munkával, akkor kerültek haza.

Hideg, ködös, nyirkos őszi reggel volt.

Manassé azt mondá a szolgájának, hogy fogja a szobája kulcsát, menjen be s csináljon tüzet a kandallóban. Egy vendég úr van odabenn; azt, ha alszik, fel ne költse.

A szolgálta kevés idő múlva visszajött, s azt mondá Manassénak, miközben folyvást prüszögött:

— Az a vendég úr aligha meg nem akar halni.

Manassé sietett rögtön a szobájába.

Ott találta Vajdárt az íróasztala mellett ülve, arcán a halálküzdelem rémtüneményeivel. Szemei kimeredtek üregeikből, ijesztő fénytől ragyogva, arca szederjes volt és ajkai felduzzadtak. Előtte volt az asztalon egy megkezdett írás és a marokenkötésű tárca felnyitva s a belőle kivett iratok szétterítve.

Manassét a szobába lépéskor meglepte már valami egzotikus maró fűszerillat, mely őt is egyszerre prüszkölni kényszeríté. Emiatt hirtelen zsebkezdőjét tartá arca elé.

Amint őt meglátta az asztalnál ülő alak, üvegfényű szemeit rámeresztve dadogá nehezen forduló nyelvvel:

— Felém ne jöjj; — halál van itt!

S az arcát az iratok felé fordítá. Kezeit már nem bírta megmozdítani.

Manassé hirtelen kinyitotta az ablakot, s egy perc alatt megértett mindent. Összemarkolta az asztalán heverő iratokat.

☞ — Ne bánts! Ne bánts! — hebegé a tehetetlen alak. Manassé pedig, arcát kendőjével eltakarva s lélegzetét visszafojtva, az egész iratcsomagot, a tárcával együtt, a felszított kandallóba hajtá.

A nevezetes bűnpör legsúlyosabb terhelő okmányai lángot vetettek.

Nem ölhetek meg többé senkit.

De Vajdárt még megölték.

Manassé visszasietett hozzá, s arcát friss vízzel megmosva igyekezett őt életre hozni.

A hideg víz enyhíté a halálkínt. Vajdár az ajkához emelt korszót fenéki kiitta, s attól szava, cszmélete kis időre visszatért.

— Pokolbeli tűz ég bennem — hörgé. — Meg vagyok ölve. — A Borgiák keze messze elér. — Én őt megloptam; ő pedig megölt engem. — Úgy kell. — Megdöglöm. — S nem vihetem őt magammal a pokolba, Manassé. — Ne gondoldj énvelem. — Fuss a rendőrséghez. — Jelentsd fel, hogy haldoklom. — Vigyenek el innen Szebenbe. — Orvosrendőri eljárás tárgya lettem. (Itt még nevetett is kínra torzult arccal.) Ha itt temetnek el, téged fognak vádolni, hogy te mérgeztél meg. — Még mint halott is rosszat teszek veled. Nem hagynak neked békét. — Még mint csontvázat is ki fognak hurcolni a sírból, hogy téged üldözzenek általam. — Ne keress a gyógyszereid közt semmit. — Ismerem én ezt a mérget. — Mint porzót hintik a papírra. — Nem én vagyok az első. — Egész orvosi fakultás futott össze, hogy megmentse őket. — Nem találta ellenszerét. — S én azt hittem, hogy én csaltam meg őtet. — Tíz perc múlva halott vagyok. — Kezem, lábam nem él már. — Belől égek, kívül fagyva vagyok. — Küldd el a hullámat Szebenbe. Átok a világra!

— Benjámin — szólta Manassé, lefektetve a haldoklót az ágyra, odátéve kezét a mellére. — Az Úr keze van rajtad. Térj Istenhez. Ő olyan bíró, akinek mérlegén egy pillanat malasztja lenyomja egy élet minden átkát.

— Dobj ki a szemétre. — S rúgj rajtam egyet az utolsó pillanatban. Az talán jól fog esni.

— Nem, Benjámin. Annak a jó angyalnak, aki téged holtáig szeretett, én azt ígértem, hogy ha valaha túlélnelek, elhozlak ide holtan, a koporsódat az ő koporsója mellé fogom tenni.

A haldokló melle küzdött a benne lakó démonnal.

— Őrjöngő! — S mit fogsz mondani a világnak, a hatóságoknak, ellenségeidnek, ha kérdik, miben haltam meg?

— Azt mondom: holt menyasszonya láttára megszakadt a szíve, s hinni fogják.

Erre a szóra azokból az égő, kimeredt szemekből kicsordult a könny. S e könnyhullásra, mintha nehéz varázs szakadna fel kebléről, még egyszer megmozdult, s arccal odavetve magát Manassé kezére; megcsókolá azt.

És aztán halkan rebegé e szót:

— Egy az Isten.

A megszálló démon elhagyta a testet.

Arca egészen átváltozott; hosszúra nyúlt, elsápadt; homloka kisimult. A hajdani nemes kifejezés visszatért vonásaira.

— Köszönöm — rebegé.

A harang „készülőre” kongott. A gyászkíséret gyülekezni kezdett a ház udvarán, a diákok is megérkeztek már, akik énekelni fognak, s hozzákezdtek a hangoláshoz.

— Kérlek — szólt elhaló hangon Benjámin. — Hadd nyitva az ablakot. Hadd jöjjön be az ének hangja hozzám. Eredj.

— Isten legyen veled.

S az ablakon átzengó ének hangjai felvették őt láthatatlan szárnyaikra, s utánavitték annak az előrement fényes alaknak, aki már azóta az Úr zsámolya előtt térdel könyörögve: „Ha én megbocsáthattam neki, szegény elmúlandó asszony, hát te hogyan bocsáthatnál meg neki, erős, örökkévaló Isten!”

Mikor a gyászoló család visszatért a temetőből, Manassé maga köré gyűjté egész nemzetségét, s így szólt hozzájuk:

— Még egy halottunk van. — Benjámintestvér hazaérkezett töredelmes, bűnbánó lélekkel; s amint meglátta Annát holtan, megszakadt a szíve, meghalt.

És ezzel a szóval tisztára mosta őt.

— — — — —

Csak a szép Cyrene tudta, mikor meghallá, hogy Vajdár meghalt, miben halt meg.

És abból, hogy csak ő halt meg, és nem többen, azt is megtudta, hogy a veszélyes iratok meg vannak semmisítve.

Azért mégis neki és hercegének jutott a legnagyobb büntetés ama nagy bűnpör vádlottai közül. A többieknek csak halál; nekik egy sír: amelybe napról napra mélyebben süllyed a halott, reménye nélkül a feltámadásnak: a világ megvetése.

— — — — —

Az Adorján-család pedig virágzik és gyümölcsözik. Manassé, Blanka boldogságát sokszorozzák gyermekeik; a torockói nép munkáján áldás van; házaiban örvendő, elégedett nép, aki tanul, fárad, gyönyörködik, előrehalad, békében él, világosságot terjeszt, embert megsegít, Istent imád, hazát szeret, nemzetet gyarapít; — s ez az a történet, aminek nincs vége; ne is legyen sohase vége!

JEGYZETEK

Az idemellékelt jegyzeteket nem abból a célból bocsátom az olvasó közönség elé, mintha előre el akarnám magamat sáncolni a műbírálóknak azon ostroma ellen, melyet regényeimnek történeti háttere és azáltal a mesevázlat ellen szokott megindítani. Először is nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a történetíróval versenyezzen, másodsor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotását alárendelni tartozzék. A műzsák között egyedül Clio az, aki nem „szent”. Ő nagyon is emberi lény. Vulgivagább Venusnál. Kacérkodik minden nemzettel. Ugyanazt a történetet másképp mondja el a franciának, másként az angolnak. A költészet műzsája, mikor igen nagy szellemekkel kötött szövetséget, ezt a nényét igen alárendelt szerepre használta. — Az „orleansi szűz”-et Schiller egy szentnek, Shakespeare egy bukott leánynak mutatja be, s mindkettőnek a műve költői remek, bár mindkettő alkotásánál nagy lemondásába kerülhetett a történelem műzsájának segédkezet nyújtani. Ha Stuart Máriát Shakespeare írta volna meg, bizonyosan Erzsébet lett volna benne a hősnő és Mária a szörnyeteg. Az angol „Clio” így diktálja azt.

Azonban magam is éreztem, hogy jelen regényemnek tárgya annyira ismeretlen a jelen közönség előtt, s a korszak eseményei, melyben az játszik, annyira határosak már a meséssel, hogy némi igazolással tartozom az elbeszélés valószínűségének. — Azért hoztam fel tehát csupán az igazoló adatokat; mert éreztem, hogy regényemnek erkölcsi iránya halomra

dönthető lenne, ha csak egyet is azok közül a végzetes fordulatok közül, mint az igazsal ellenkezőt lehetne bemutatni. — Igazolnom kellett, hogy mindazokat nem a véletlen, nem a vakeset, de valóban egymással küzdött erkölcsi ellentétek következetes harca idézte elő; mely erkölcsi tusa érezhető volt a családi tűzhely magányától elkezdve egész a csatáéig, s kiterjedt a kormányzat magaslatáig, mindenütt követelte áldozatait, romokat hagyott emlékül maga után, s végződött az egyik fél teljes és ismételt bukásával, s amely bukás annál nagyobb volt, mert a hatalom korlátlan birtokában levő eszme vezetőit rántotta le a porba.

Ami hiánya van a művemnek, azt egyéni ihlettségem rovására kérem számítani, aminek korlátoltságát én magam legjobban elismerem.

Budapest, 1877. május 12.

A szerző.

A regény címe: „Egy az Isten!”

A magyar unitáriusok jelmondata. Annaira kiváltságos kifejezés nyelvünkben, hogy azt semmi más idegen nyelven nem lehet eltalálni. Azért a német fordításban azt a címet vette fel a fordító: „*Die nur einmal lieben*”, mert az, hogy „*Es ist ein Gott!*” csak köznapi frázis, s magyarul azt teszi: „*Van Isten!*”, amit bizonyítani nem volt e regény feladata. Az pedig, hogy „*Es ist nur ein Gott!*” már fanatikus provokáció, s a mohamedán „*La illa, illa 'llah!*”-nak felel meg; ami megint nem volt e regény célzata. Angolban jobban megközelíthető e mondat értelme: „*God is one God*”, — vagy mint Fretwell amerikai fordítása kifejezte: „*One is the Lord*”, de végre az is abba hagyta, s megtartotta az angol fordításnál is a magyar jelmondatot és a németnél használt címet, mely első ugyan valószínűleg így fog olvasni az angol, hogy „*Idzsi ez Ajsztin*”.

I

(I. kötet 19. lap). [I. k. 17.]

Egyistenvallók. Azért használtam az „egyistenvallók” elnevezést az unitárius helyett, mert hazánkban is legtöbben azt hiszik, hogy ezek azonosok az „unitus” görög egyház híveivel, akik pedig római katolikusok és nagyrészt románok, magyar-szerbek (Szabadka), macedon görögök és kis részben magyarok; míg a magyarhoni „unitáriusok” egyáltalában magyarok és protestánsok.

(IV. köt. 89. lap) [I. k. 17.]
 „Rólunk *unitáriusokról* azt hiszik még sokan, hogy nekünk szarvaink vannak.”
 (*Brassai Samu.*)

(I. köt. 30. lap.) [I. k. 23—24.]
 „*Hagyományozó és örökösök.*” Hasonló értelmű végrendelet egy magyar főúri család viszonyaiból ismeretes hazánkban.
 (*Saját jegyzeteim.*)

(58. lap.) [I. k. 41.]
Torockó és népe. Torockó múltjáról és jelenéről a hazai írókon kívül kimerítő feljegyzéseket írt egy angol tudós.
 (*L. Booner: Transsylvania and his peoples.*)

(61. lap.) [I. k. 43.]
 „A szegény enyediek és az ottani tanulók és tanárok életben maradt része is Torockóra húzódott; ott templomoztak és folytatták a tanítást, s Torockó segítette mindaddig, míg Enyedre visszaköltözhettek.”
 (*P. Szathmáry Károly. A gy.-fehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. 138—141. lap.*)

(62. lap.) [I. k. 43.]

A *brachium*. A mondott fegyveres karhatalom a torockói népnek hűbéri szolgálatra kényszerítése alkalmából történt, 1702. november 17-én Rabutin osztrák tábornok katonái hajtották azt végre, s a legyőzöttekkel akkor írták alá azt a reversalist, hogy *soha semmiféle „rebellióba” nem elegyednek, s maradékaiknak is meghagyják, hogy affélékbe ne elegyítsék magukat.* „E rémnapok emlékére vannak a torockói házak ablakai kívülről veres szegélyzettel körülvéve.”

(*Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. V. köt. 805. lap.*)

(I. köt. 82. lap.) [I. k. 56.]

„*Esernyőt hordanak magukkal.*” Széchenyi István nevezte el a pesti március 15-i népnylatkozatot „parapluie-revolúciónak”. Eső esett s a közönség *felvont esernyővel* ment — megkezdeni a nagy horderejű mozgalmat.

(*Saját j.*)

(Uo.) [I. k. 56.]

„*Egy árva ország.*”

A szimbolikus dal Velencéről szólt.

(*S. j.*)

(112. lap.) [I. k. 73—74.]

Egy karnagy. Mozart fiatal korában a *Miserere* zenéjét egy kalapjába elrejtett papírlapra lehangjegyezte. — Bécsben Lipót császár alatt előadták azt, de nem tetszett. A pápa azt mondta

rá: „Nem elég ahhoz a *partitúra*, ehhez a *tradíciók* is szükségsek.”

(*Saját jegyzeteim.*)

10

(140. lap.) [I. k. 92—93.]

Áldás a római seregekre.

(*Staatengeschichte der neueren Zeit. Hermann Reuchlin. IV. kötet.*)

11

(154. lap.) [I. k. 100.]

„A házasság érvénytelen, még a *sacramentalis copulatio* dacára is, ha az egyik fél dühöngő, álomjáró vagy nehézkes.”

(*Instructio 13. §. Schultze. Eherecht 16. §.*)

12

(157. lap.) [I. k. 102.]

A pápa kegyelmezési joga.

„A pápának *hatalma* van a létező házasságot, kegyelem útján, nem létezőnek nyilvánítani.”

(*Schultze, Eherecht 51., 52. §§.*)

13

(II. kötet 65. lap.) [I. k. 138.]

A házasság semmis, ha az egyik fél eltitkolta, hogy lelki betegségben szenved, vagy olyan *bűnt* követett el, mely *becstelensítő büntetésre* ítéltetést von maga után.

(*Walter. Kirchenrecht. Nro 4. Note 9.*)

(II. köt. 50. lap.) [I. k. 148.]

„*A rácole.*”

Magyarország bánáti vidékén kitört fajharc története.

(S. j.)

(II. 60. lap.) [I. k. 187.]

„*Giacomo.*”

Ez volt a „mókanéve” (Spitzname) annak az államférfinak, aki később Antonelli bíbornok név alatt lett világhírűvé.

(S. j.)

(150. lap.) [I. k. 211.]

Rossi figyelmeztetése a veszélyre. „Egy úrhölgy, egy lengyel tábornok és egy kegyes pap figyelmeztették Rossit a személyes veszélyre, s tanácsolák neki, hogy a parlament-palotát katonákkal szállassa meg. Ő, az alkotmányos formák szigorú tisztelője, azt felelte, hogy ehhez csak a parlament elnökének van joga... Mindannyiak könyörgésére, rimánkodására azt mondá, hogy őneki kötelessége megjelenni, s azt teljesíteni fogja. A pápától engedélyt kapott egy olyan megnyitó beszédre, melyben lángszavakkal mutassa be a nemzeti egység, függetlenség javainak dicsőségét, a törvényes szabadságot, sőt még az egyház világiasítását, tehát a polgári kormányzatot is. Ez volt a koszorú, amivel az áldozat magát felékesítette.”

(*Hermann Reuchlin, Staatengeschichte der neueren Zeit. V. k. 42. l.*)

(167. lap.) [I. k. 221.]

„Egy szavahihető ember, ki 1849-ben Garibaldit mint főtsizt követte, hírhedett keresztülvonulásán az egyházi államon át, beszélte, hogy egy halálra sebesült vallotta meg neki végvonaglásai között, hogy ő volt Rossi orgyilkosa. Zambianchinak nevezte magát. Talán ugyanaz, ki a Romagnában pusztított?”

(*Ugyanott V. köt. 43. l.*)

(167. lap.) [I. k. 221.]

Calderari.

„Ekkor jelent meg *Calderari* ezredes, ki kora fiatalságától fogva a pápai rendőrségnél szolgált; azt küldte ki a kormány, hogy a gyilkosság bűnrészeseit fogja el. Ez a *Calderari* a sokaság közé lépve kijelenté, hogy ő a nép részén áll, s kardját ki nem húzza ellene. A carabinierieknek azt tanácsolta, hogy testvérileg ölelkezzenek a néppel.”

(*U. o. 44. lap.*)

(169. lap.) [I. k. 222.]

„Mintegy kétszáz egyén, azok között pápai egyenruhások, a gyilkos magasztalása mellett vonultak a meggyilkolt háza elé, hol annak gyászba borult családja tartózkodott... A börtönbe zárt foglyokat kiszabadíták.”

(*U. o. 45. l.*)

(94. lap.) [I. k. 236.]
 „*Circolo popolarek.*” „Népkörök.” Politikai klubok, amik a római forradalom alatt a parlamenti szónokok befolyása alatt nagyobb hatást gyakoroltak a közügyek vezetésére, mint a kormány és az országgyűlés. Főagitátor: *Sterbini.*
(Staatengesch. H. Reuchlin).

(III. köt. 11. lap.) [I. k. 237.]
 „Calderari megjelenik csapatja élén, s kezeit kiterjeszti a pártok felé; a nép árulónak szidalmazza, s ő vérző arccal áll annak a részére.”
(U. o. 46. lap.)

(12. lap.) [I. k. 237.]
 „A lázadók egy ágyút szegeznek a főkapunak. Torre mérnök, demokrata, Róma ostromának történetírója, roppant természetével az ágyú torka elé állva, megakadályozza a Vatikán lövetését.”
(U. o. 46. lap.)

(14. lap.) [I. k. 239.]
 „Némely helyen megünnepelték az orgyilkosságot, név szerint Livornóban.”
(U. o. 47. lap.)

(33. lap.) [I. k. 250.]

„Ritkasága végett is csodának nevezhető amaz erős északfény, mely a Quirinálból nézve, úgy tűnt fel, mintha egész Róma égne. A pápa térdre borult annak láttára, imádkozva. A nép vészjelt látott benne.”

(U. o. 51. lap.)

(56. lap.) [I. k. 265.]

A pápa menekülését álruhában egyértelműleg írják le, így *Reuchlin* és *Cesare Cantu: a nőruha* álcáját. *Meyer C. L. Geschichte des Kirchenstaates 1098. lapon* hozza fel: „A pápa ezalatt a Quirinalban fogolyként élt, míg nov. 25-én sikerült neki nőruhában s egy hölgy kíséretében Gaetába elszökni”. Legelfogadottabb azon adat, mely szerint a bajor követ maga vo a pápa álruhás kísérője.

(85. lap.) [2. k. 23.]

A holt város a Karszt sziklatájain.

(Saját jegyzeteim után.)

(II. köt. 80. lap.) [2. k. 29.]

Pozsonyi jurdtusok.

A 48 előtti korszakban a rendi alkotmány országgyűléseire minden megye két követet küldött. E követek mellé aztán a megye költségén jogvégzett fiatalok, királyi táblai felesküdt jegyzők voltak alkalmazva, hogy ott magukat a közjog gya-

korlati terén kiképezzék. Ezek alkották az úgynevezett „országgyűlési fiatalságot”. A márciusi napokban e pozsonyi országgyűlési fiatalságnak megjelenése Bécsben nagy befolyással volt az ottani válság kitörésére, aminek érdeme aztán közte s a pesti fiatalság között sokáig vitás kérdésül fennmaradt, míg nagyobb dolgok le nem mosták azt a tábláról.

(S. j.)

28

(146. lap.) [2. k. 60.]

Ciprianu háza.

(*Saját jegyzeteim nyomán. L. Magyarhon szépségei 73. l.*)

29

(IV. köt. 20. lap.) [2. k. 62.]

„Pazsura.”

Az oláh felkelőknek a balázsfalvi népgyűlésen osztott császári menlevél. (*Saját j.*)

30

(146. lap.) [2. k. 71.]

Az ismétlő forrás.

(*Saját útijegyzeteim nyomán. Magyarhon szépségei 75—76. l.*)

31

(181. lap.) [2. k. 75.]

A magyar zsidók.

„E felekezet ősei hagyományos erkölceivel s a keresztény magyar társadalommal teljesen szakítva, üdvét egy közölgöz-

tetésben élt népfaj hitében találva föl, annyi üldöztetések, véres kínok között fenn bírta tartani magát.

Egyszer fölvelt vallásuk gyakorlatában és szokásaiban többé legkisebb változtatást sem tettek; istentiszteletök s szokásaik végrehajtásában a legortodoxabb zsidó szigorúságával járnak el, dacára, hogy együtt élnek keresztyény fajrokonaikkal, egyforma ruhában járnak, s ugyanazon nyelven beszélnek ezekkel; nemzetiségükre magyarok, vallásukra zsidók . . .

Ha kényszerítettnek színből a keresztyén istentiszteletben részt venni . . . az úrvacsoránál reszketve veszik szájukba a kenyérfalatot, de meg nem rágják, le nem nyelik, hazaviszik titkolva, s otthon a kutyának dobják.

A keresztyén ünnepeken bezárkóznak s átalusszák az ünnepeket. — Annál buzgóbban megünneplik a zsidó ünnepeket.

Pénteken este, amint megpillantják Jeruzsálem felől az első csillag föltűnését, letesznek minden munkát a kezükből, s azonnal meggyúl a gyertya minden ház ablakában, s késő estig hallhatni ott a zsidó vecsernyét.

A szombat minden óráit oly szigorúan szentelik meg, amint azt a 4-ik parancsolat betűi követelik. Minden ház belsejében a szomszédok látásától jól elrejtve, egy kis sekrestyeszerű fülke van építve, kelet felé s függőnnyel elválasztva. Abban imádkoznak.

A tisztelet külalakja azonos az izmaelitákéval: megövedzés a kendővel, a könyökszj, tefillim, a hajlongások, az ima mormogása közben.

Énekeiket Pécsi Simon, híres erdélyi fejedelmi kancellár, a magyar zsidó vallás alapítója fordította zsidóból. Van egy zsolozsmájuk, melyet mennydörgés alkalmával énekelnek, mikor minden ablakot kinyitnak:

„Nyisd meg uram, nyisd meg
Irgalmaid ajtaját!
Küldd el nekünk, küldd el
Az igaz Messiást!”

Nagyobb ünnepélyeik megülése valamelyik társuk házánál tartatik meg; az a ház a zsinagóga.

Egy közülök a felszentelt rabbi. De az gyakran változik, hogy a keresztyének meg ne tudhassák, melyik az.

A legutolsó főabbijok volt Csukor Mihály. A rabbi fizetése a baromfiak megöléseért járó sakterdj. Annak a szakállát soha levágni nem szabad.

Törvénykönyvük a zsidó pentateuch.

Várják az igaz Messiás eljövetelét, az ítéletnapját, mikor minden hitetlen elpusztul a föld színéről, egyedül a zsidók vonulnak be a Messiás élén az ígért Kánaánba.

E törvénykönyvüket, mint az izraeliták a frigyláda thóráját, őrzik, s annak hollétét el nem árulják.

Hitők több babonával és balhiedelemmel van keverve a legvakbuzgóbb talmudistáénál is. Még a zsidó szertartásokat is túlhajtják. A gyűlölet, mellyel más felekezetek iránt viselkednek, az elfojtott bosszú megannyi ok testi-lelki elsatnyulásra, társadalmi megemmisülésre.

A tízéves gyermek már be van tanítva felekezetének egész történetébe.

Könyveiket keresztyén kezébe nem adják, de tartalmát elmondják minden kérdezősködőnek.

Házassági szertartásaik ugyanazok, amik a zsidókéi. Az új asszony haját lenyírják. A keresztyén pap előtt kötött házasságot nem tartják érvényesnek. Izraelitákkal összeházasodnak, s ezt nem jelentik be. Ha keresztyén akar közéjük házasodni, annak előbb át kell térni, s nehéz próbaévet kiállani. Elsőben esküt tenni le, hogy a megtudott titkokat el nem árulja, megtagadni apját, anyját és a Krisztust.

Bőjtjük erősebb még a zsidókénál is. A szerdát megbőjtölik a rossz lelkek hatalmának megtörése végett. Pénteken nem fésülködnek. A szemetet napkelet felé nem szórják, mert arra van Jeruzsálem.

Legnagyobb védelmük az átkozódás. Csak hitük hábor-

gatóit szokták megátkozni, s az ilyen átok teljesüléséről csodálatos legendáik vannak.

(*Győri Lajos. Vasárnapi Újság 1874. 43., 44., 45., 46. számaiban.*)

Ugyanott a 47. számban *Ferencz József* (jelenleg az egyistenvallók főfelügyelője) észrevételei a fentebbiekre, ki azt az állítást cáfolva, mintha a magyar zsidóskodás az egyistenvallás kifolyása volna, idézi a magyar zsidóknak azt a zsoltárát, mely a pápistákat, kálvinistákat, lutheránusokat mind tévelygőknek hirdetve, majd az egyistenvallókra tér, s így nyilatkozik róluk:

„Negyedrendben, az kik egy Istent vallnak,
Tiszteletben ím ezeknél nem jobbak;
Emberi találmányt ők is követnek,
A többivel egy hajóban eveznek.”

A „magyar zsidókkal” csaknem azonos felekezet a német „hetedik nap szentjei”-nek szektája. Ezek azonban európai hazájukban nem állták ki az üldöztetést, s kivándoroltak Amerikába, s ott az „Ephrata” telepét alapították meg, Lancaster város közelében. Építkezésük most is olyan, mint a sváboké. Tökéletes kommunisták. És vegetariánusok. Minden edényük fából van. Fegyvert viselniök, vért ontaniok nem szabad. Hanem azért mégis, mikor a szabadságharc kitört Észak-Amerikában, a hetedik nap szentjei is meghozták a maguk áldozatát a közös haza és közös szabadság oltárára. Beálltak betegápolóknak. S a kórházi ragályban százötvennek az élete esett közülök áldozatul.

(*Das Buch der Welt. 1862. évfolyam.*)

(171. lap.) [2. k. 76.]

A nap egyenlő felosztása télen nyáron, az *Eben Haezer* parancsai az idegen nők iránt; a brachot imái; — a „minhaolan

veadhaolam” köszöntése, az ételek megválogatása iránt felvilágosítást ad a *Schulchan Aruch*. (Németül megjelent Hamburgban 1837.)

33

(176. lap.) [2. k. 79.]

Servet megégettetését, Blandrata halálát, Dávid üldöztetését megtaláljuk az *Unitarius Kis Tükörben*, írta *Ferencz József*. Ugyanaz általában igen világos képet nyújt az unitarizmus múltjáról és állásáról a magyar hazában, kiknek hitrokonaiik nagyobbrészt angolok (Nagy-Britanniában és Amerikában). A lengyel hitrokonok elenyésztek.

34

(III. k. 177. lap.) [2. k. 79—80.]

„*Alm.*”

Ez a neve a *Schulchan Aruch* szerint az olyan hatalmasnak, aki az Isten népe fölött kegyetlenkedik.

35

(III. köt. 180. lap.) [2. k. 81.]

Az „*Arur*” és a „*Schofer*” átkozódás módjai. (*Schulchan Aruch.*)

36

(IV. k. 4. lap.) [2. k. 84.]

Pécsi Simon és az ő Esztere.

Költői mondakörbe átvágó történeti hagyomány. Pécsi S. volt az a hírhedett erdélyi kancellár, ki a zsidó vallást az

erdélyi magyarság közé behozta, s bámulatos sikerrel elterjesztette, míg aztán erőhatalommal meg nem akadályozták benne. Eszter a nagyváradi főrabbi szép leánya, kibe Pécsi beleszeretett, s hogy elvehesse, zsidóvá lett. A népmonda egész prófétai alakot csinált a szép zsidó nőből, kinek csaknem sikerült egy új zsidó országot megalapítani Európa közepén.

(Több történelmi emlék után s. j.)

37

(IV. kötet 5. lap.) [2. k. 85.]

Tizenkét bágyoni lovas legény.

(Lásd Orbán Balázs. Székelyföld. V. k.)

38

(IV. köt. 10. lap.) [2. k. 86.]

„Elihu Burrit.”

Az 50-es években nagy hírre jutott amerikai békeapostol
(Saját j.)

39

(12. lap.) [2. k. 89.]

Tordai hasadék.

(Saját úti jegyzeteim és Orbán B. monográfiája nyomán.) A Tordai hasadékot némelyek vegytani alkotásnak vélik. Én Hunfalvy Jánost fogadtam el tekintélynek (a saját szemléletem megerősítésére), ki azt vulkáni alkotásnak nevezi. *Magyarország és Erdély. II. szakasz.*

(69. lap.) [2. k. 117.]

A kialakulás Mogával. „1848-ban Moga József vezetése alatt levő 10 000 főt számláló oláh tábor vette körül a helységet . . . Küldöttség ment a vezérhez . . . a feltételeket: — *tizenhat darab vágó marha* stb. — teljesítették: — *további kártétel nélkül eldvoztott.*”

(*Orbán Balázs. Székelyföld. V. k. 228. l.*)

(86. lap.) [2. k. 135.]

Allium obliquum Linnei.

(*Haynald érsek fedezte fel a Tordai hasadéokban tett fűvészi tanulmányozása alkalmából.*)

(89. lap.) [2. k. 136.]

Bafomet bálvány.

Az a mesés bálványkép, mely a templáriusok kiirtásában szerepelt. Rájuk fogták a kormányok, akik kincseiket el akarták venni, hogy ezt a faragott képet imádták a Krisztus helyett.

(103. lap.) [2. k. 145.]

Kétszeri hajnal Torockón.

(*Orbán Balázs Székelyföld V.*)

„E napon kétszer volt alkalmunk az alvó természetnek felébredését látni, a Keresztesmezőn már végiglebegtek a nap elősugarai, s Torockón másodszor látták a nap sugarait a Székelykő tetőormán kigyulladni.”

44

(103. lap.) [2. k. 145.]

Ava Saxa vagy *Afva Saxa*, meredek bérc, Finnország uleaborgi kerületében, Tornea várossal szemben a tengerparton, amelynek ormáról június közepén kétszer látni a napot lemenni és felkelni naponként.

45

(154. lap.) [2. k. 177.]

E közlemények adatai az 1850-ben megjelent, de rögtön elkobzott „*Das Schwarze Buch*”-nak nálam meglevő példányából vannak merítve. E mű szerzője, mint tudva van, az akkori Alsófehér megyei főispán, s jelenlegi országos képviselő, báró Kemény István, ki az adatokat a leghitelesebb szemtanúk nyomán állította össze.

46

(IV. köt. 156. lap.) [2. k. 177.]

„Cigánylegény nőül vette a vérengzésből megmentett grófleányt.”

(B. Kemény Gábor. N. E. V.)

47

(160. lap.) [2. k. 179.]

A „*Das Schwarze Buch*” szerzője azt így adja elő:

Ez iszonyúságok hírére, s hogy az enyedi menekültek közül több százan az erdőkön rejtőznek, az éhhalállal és megfagyással küzdve, az én vezérletem alatt kirendeltek Tordáról tizenhárom lovas, két honvéd szakaszt s néhány aranyosszéki nemzetőrt, kikhez még négy úrlovas csatlakozott, *Paget János* (angol születésű), báró *Wesselényi Ferenc*, *Szilvási Miklós* és gróf *Toldy Lajos*.

Felvincről Enyedig már minden lépten-nyomon találkoztunk menekülők hulláival az utcán, amiket a hollók, farkasok és kóbor ebek marcangoltak.

Előcsapatunk, mely tíz lovasból és 20 honvédből állt, hirtelen egy jól *segyszerzett oldh sereg*re bukkant, mely éppen *Torockó elpusztítására* indult. *Perecz*i százados *Szilvásyval* és a tíz lovassal minden *tétovázás nélkül közéjük rohant, s szerteszét verte őket.*

Ezzel beszállásoltuk magunkat Enyedbe, én az embereimet az erdőkre küldém a menekülőket összeszedni.

Ez éjszakán hétszázat mentettek meg.

Leírhatatlan jelenetei a kitörő örömnök és kétségbeesésnek. Itt egy elveszettnek hitt szorítá kebléhez gyermekeit, amott egy megmentett leánykát adtak vissza szerető anyjának; míg akik nem találták az övéiket a megmentettek között, csak sírtak, de nem mertek utánok tudakozódni, attól félve, hogy halálhíroket kapják válaszul.

A megmentetteket, kik maguk nem mehetek, hetven szekérre ültetve, korán reggel megindultunk Vinc felé. Itt a lesben álló oláhok megrohanták előcsapatunkat. Benn Vincben hadrendben felállított sereget találtunk, míg több oldalról vádató lovasok közelítettek felénk.

Itt a Fekete Könyv szerzője szemtanúi élethűséggel írja le a kis védő csapat bámulatos hősi küzdelmét, melyben kitűntették magukat *Perecz*i százados és *Paget* a lovasok élén; a honvédség buzdításában pedig *Dobozi* és *Bánó Miklós* (később országgyűlési képviselő, s a mostani képviselőház alelnökének testvére) és *Anasztázi* (olasz) őrmester. Az egész menekvő

csapat szekérsorával sikerült a fegyveres ellentáboron keresztül törniök.

Itt esett el egy lovas őrmester, ki nagyon messze bevágott az ellencsapat közé, lövéstől találva.

48

(V. kötet 23. lap.) [2. k. 200.]

„Choiseul Praslin herceg.”

Egyik megelőzőtt évben (1846-ban) hírhedetté lett alak. Szép fiatal nejét megölte gyermekei nevelőnője iránti bűnös szenvedélyből. (*Egykorú hírlapok.*)

49

(V. köt. 31. lap.) [2. k. 205.]

Féltél napja. Torockón ősünnep.

(*Orbán Balázs. Székelyföld, V. köt.*)

50

(32. lap.) [2. k. 206.]

Saját pénzükért isznak a lakodalomban.

(*U. o. V. kötet.*)

51

(37. lap.) [2. k. 209.]

Lányi cigány alakja.

(*Saját útijegyzéseimből.*)

(V. köt. 46. lap.) [2. k. 214.]

A magunk fajából való renegátok. (U. o. 228. lap.) Mindig voltak árulók, akik jóltevőik iránt voltak éppen a legkegyetlenebbek. Ez az emberi szellem éjoldala.

(53. lap.) [2. k. 219.]

A Birgej.

(Orbán Balázs. Székelyföld, V. kötet.)

(V. kötet —. lap.) [2. k. 225.]

A „Kő” szorosában végbement harcok. Le vannak írva Orbán Balázs „Székelyföld” művében.

(V. köt. 68. lap.) [2. k. 227.]

„Cress lovasok.” Eredetileg dragonyosok voltak. A magyar kormány által mellvérttel láttattak el. Fekete egyenruhájuk volt, sisakjuk taraján fekete tollazat. Legutoljára Szegeden találkoztam csapatjukkal 1849. év július végén. (S. j.)

(69. lap.) [2. k. 228.]

Cress-lovasok hőstette az enyedi hídon.

(Bárá Kemény István elbeszélése nyomán.)

(V. köt. 72. lap.) [2. k. 231.]

Hatvani egy támadás visszaverésére egy félszázad „halál-
főst” küldvén ki, azt az oláhok körülvették és elfogták.

(U. o. 242. lap.)

(73. lap.) [2. k. 231.]

Midőn körülfogva mindenfelől a küzdés lehetetlen volt, a
„halálfejesek”, felszólításra, egyik a másikat szúrták le; nekik
nem volt szabad fogságra esniök.

(U. o. 245. lap.)

(50. lap.) [2. k. 241.]

Székelyvár leírása. (U. o. 220.) Még áll belőle egy torony-
fal; valaha erdő is volt körülötte, de azt kiirtották.

(V. köt. 92. lap.) [2. k. 243.]

Abrudbánya a pusztulás után.

(Saját útijegyzeteimből.)

(95. lap.) [2. k. 244.]

Római emlékek Abrudbánya körül. (S. j.)

(V. köt. 94. lap.) [2. k. 244.]
 „Az ágyúk a gőz- és vízgépek csőiből voltak csinálva, ami-
 ket a bányákból elhoztak.”

(*Nagyenyed veszedelme, b. Kemény Gábor. 242. lap.*)

(V. köt. 97. lap.) [2. k. 245.]

Fabu Popi. (U. o.)

(V. köt. 101—04. lap.) [2. k. 246—48.]

Színhagyomány oláhokról.

(*Saját útijegyzeteim.*)

(105. lap.) [2. k. 253.]

Gyertyámos fölégetése.

(*Orbán B. „Székelyföld”.*)

(V. köt. 121. lap.) [2. k. 261.]

A torockószentgyörgyi békekövetek lekoncolása.

(*Orbán Balázs. Székelyföld, V. kötet*)

(V. köt. 131. lap.) [2. k. 267.]

Szentgyörgy felgyújtása. (U. o.)

(V. köt. 133. lap.) [2. k. 268.]

Ágyúzás a Székelykőről.

„Az oláhok a város körül a gyümölcsösök és kalangyák közé megbújva várták az éjt, hogy annak leple alatt végrehajtsák népgyilkoló szándékukat, melyet Szentgyörgyön oly rémes előzmények között kezdettek meg. Torockó helyzete a legváltásosabb volt, mert a város minden oldalra szolgáló utcái minden irányban nyitva és a sokoldalú megtámadásnak kitéve, mely ellen nemzetőreink sokféle felosztott csapatja alig védhette volna; azért azon cselet használták, hogy vagy negyvenen egybeszedve a nemzetőrség és az iskola dobjait, a Székelykő felől nyitva levő oldalon észrevétlenül kilopództak, s a Székelykő oldalára felmászva, ott egyszerre elkezdtek iszonyatosan dobolni, lövöldözni, s roppant kiabálás közt a városba bevonulni.

Az oláhok félénkebb része már a hegyek visszhangja által sokszorozott lövöldözés és dobszóra megfutott, kik hátramaradtak, a háromezer aranyosszéki nemzetőr megérkezének hírére eszeveszetten futottak szét, s Torockó meg volt mentve; többé háborgatni nem is merték.

(*Orbán Balázs. Székelyföld. V. köt. 208. l.*)

A sziklába fúrt ágyúkat magam is láttam, s azt a székely menyecskét is, aki megtette fogadásból, hogy mikor egy ilyen ágyút el akartak sütni a népünnep alkalmával, egy laskanyújtó deszkát tett az ágyúlyukra, s arra ráült, s úgy lövette fel magát a levegőbe. Semmi baja se történt.

(III. köt. 109. lap.) [2. k. 268.]

„Áron gránátjai és gyutacsai.”

Nem volt példa nélküli eset. Egy egyszerű földész, Gábor Áron saját esze járása szerint, ágyúkat készített a szabadságharc alatt, s a székely népfölkelést ő látta el harcképes ütegekkel.

(*Saját j.*)

70

(V. köt. 147. lap.) [2. k. 277.]
Szentgyörgyi pusztatemplom.
(*Saját útijegyzeteim szerint.*)

71

(V. köt. 169. lap.) [2. k. 290.]
Torockói vastermelés.
(*Orbán Balázs. Székelyföld. V. köt. 212. l.*)

72

(V. köt. 176. lap.) [2. k. 295.]
A torockói bányászok kényszerített beosztása a hadseregbe. (*U. o.*)

73

(VI. köt. 6. lap.) [2. k. 306.]
A vasipar hanyatlása — a vámleszállítás miatt.
(*Saját jegyzéseim az 50-es évekből*)

(VI. köt. 20. lap.) [2. k. 309.]

„Külföldön — a Vojvodinában.” A Bácska és a Bánát azon időkbⁿ külön koronaország^{gá} volt alakítva „Szerb vajdaság” cím alatt. (S. j.)

(VI. köt. 12. lap.) [2. k. 310.]

Hogy az *unitáriusok nem keresztyének és így polgárjogokkal nem bírnak*. Ezt azokban az időkbⁿ még *nevezetes magyar jogtudósok* is így állították. Kútforrást nem akarunk nevezni. „1848-ban a pozsonyi országgyűlésen az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánított.” De az örömrést csakhamar elfojtotta a nemzet leveretése. A szomorú emlékü 50-es évek kormánya különösen a protestáns egyházak és iskolák ellen indított hadjáratot. *Az unitárius egyház önkormányzati joga nyilván megtagadtatott 1851-ben elhalván a püspöke, ennek a székrét újra betölteni meg nem engedtetett.*”

(Unitárius kis tükör 26—27. lap. Irta Ferencz József)

(VI. köt. 19. lap.) [2. k. 315.]

A nyereség legnagyobb részét büntársai tulajdonították el. (Der neue Pitaval XXXV. kötet 8. l.) — A távolabb eső bűnrészesek menekültek.

(Uo. 10. l.)

(VI. köt. 19. lap.) [2. k. 315.]

„E bűnper ellenesei nemcsak a magas üzleti és pénzügyi világból, hanem egy bizonyos politikai és vallásos pártárnya-

lat tagjaiból is állottak . . . *Összeköttetésbe hozatott ez bizonyos nem szabadelvű, magasrangú urak állítólagos cselszövényével.*"
(*Der neue Pitaval XXXV. köt. 95. l.*)

78

(20. lap.) [2. k. 316.]

A hadsereg későn kapta meg a vágómarha szállítmányt, akkor már nem volt rá szükség, újra el kellett adni, ezen vesztett a kincstár 1 millió 330 ezer forintot. Hogy a további szállítás alól megváltsa magát, kárpótlást fizetett a szállítóknak 650 ezer forintot.

(*Uo. 12. lap.*)

79

(21. lap.) [2. k. 316.]

A nem létező ökrök bőrére való szerződés.

(*Uo. 16. laptól 50. lapig*)

80

(VI. köt. 20. lap) [2. k. 316.]

„Olaszaiddal?”

Az illető szállítmányosok olaszok voltak.

(*Der neue Pitaval.*)

81

(22. lap.) [2. k. 316.]

A gabonaszállítmány. „Egy harmada jó volt a gabonának, két harmada rossz; a gabonába kevert föld, szemét s

egyéb használhatlan cikkekért 327 ezer forintot fizetett a kincstár.”

(Uo. 70. lap.)

82

(23. lap.) [2. k. 318.]

A két fonalszál.

(Uo. 56—57. és a következő lapok.)

83

(24. lap.) [2. k. 318.]

A csinvatügy, a devisekkel és államkötvényekkel való üzlet. (Uo. 74. és a következő lapokon.) A 84. és 85. lapok kiderítik, hogy az illetők a kincstár számára külföldön eladott államkötvényeket $4\frac{3}{4}$ —5 százalékkal számították be az akkori tőzsdei árfolyamon alul.

84

(28. lap.) [2. k. 321.]

A versenytársak kijátszása a mellékszobában leskelődők értesítése által. (U. o. 13. lap.) A szerződést visszakeleztették. (U. o. 14. l.)

85

(31. lap.) [2. k. 322.]

A solferinói csatater leírása.

„(Der Krieg in Italien, 1859. Nach den Feldacten, und anderen authentischen Quellen bearbeitet durch das K. K. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte.” II. köt. 240. lap.)

(32. lap.) [2. k. 323.]

Eltévedt dandár.

A Leiningen lovasdandár elébb Madeletől Ceresara felé, onnan megint tovább egész Goitóig visszafelé halad — „a viszonyok egészen hamis felfogása miatt, igazolhatlan módon elhagyta a csatátért.”

(Uo. 244 lap.)

★

„A Zedtwitz-hadosztály egészen eltűnt előlem; reggel óta Goito felé tartván, minden jelentéstétel nélkül.” Wimpffen tábornagy jelentése.

(Uo. 292. lap.)

(33. lap.) [2. k. 324.]

Vontcsövű ágyúk.

„A francia gránátok oly messzire hordtak, hogy a Monte Scaláról a ciprusok halma mellől a háromezer lépésnyi távolságban fekvő solferinói váracsot is elérték.”

(Uo. 285. lap.)

★

„A Zichy lovas dandár 9. számú lovassági ütege rohamban közeledett egész nyolcszáz lépésnyire az ellenséghez; de alig csatolták le az ágyúkat, abban a pillanatban három ágyúja le volt szerelve a francia lövegek által s a negyediknek minden lova megölve . . . Délre mind a két ütege a lovas dandárnak harcképtelenné lett.”

(Uo. 287. lap.)

(VI. köt. 33. lap.) [2. k. 324.]

A vontcsövíű ágyú, amit III. Napóleon legelőször mutatott be az 1859-i olaszországi hadjáratban, egészen új szerkezetű hadi gép volt akkor. Először lett vele megpróbálva a hatás, melyet szétrobbanó golyókat egyenesen lövő ágyúk szórnak az ellenség közé. Odáig csak vető mozsarak és congrève-röppentyűk alkalmaztattak haubicok és gránátok szórására, miknek a légben kellett elpattanniok, hogy darabjaikat, vagy srapelgolyóikat felyülről szórják az ellenségre. Az ágyúcsőből kilőtt golyó pedig ott durran el, ahol a földre leesik. S tartalmát mind előreszórja. Ez tette egyenlőtlenne a harcot az 59-i hadjáratban. *Egy bécsi polgár 1000 forint jutalmat tűzött ki annak a hadcsapatnak, amelyik a legelső vontcsövíű ágyút elfoglalja; s mikor egyet elvettek Magentánál, azt fellobogózva, koszorúkkal elhalmozva vitték Bécs városa utcáin végig, mint valami világhírű csodát. Tizenegy évvel későbbben aztán Sedannál az öntött acélágyúk a francia vontcsövíűek ellenében ugyanazt a lezúzó hatást gyakorolták.*

(Egykorú hírlapok után.)

(34. lap.) [2. k. 324.]

Húszszrével!

Egyik hivatalos kimutatás szerint az ütközetben csupán az osztrák részéről huszonkétezer ember veszett el; nem mind halott, de harc képtelenné lett sebesült.

(*Der neue Pitaval. Uo.*)

(36. lap.) [2. k. 325.]

„Nem láttak egy falat húst.”

Nem, mert a szállítók úgy elkéstek vele, hogy a hadsereg számára felhajtott gulyák a solferinói ütközet után érkeztek meg az olasz harc színhelyére. Azokat Oláhországban vásárolták össze. S minthogy a hadjárat alatt minden katonának egy font hús volt utalványozva (ha lett volna miből), az ütközet után pedig a húsilletmény le lett szállítva 1/3 rész fontra, s a katona azt is tetszése szerint ott vásárolhatta, ahol tetszett, tehát magánmészárosoktól; a szállított gulyák pedig egyúttal a keleti marhavészt is magukkal hozták; azért kellett iszonyú kárpótlást fizetni a szállítóknak. — Az állam fizette a kárpótlást; nem a szállítók.

(*Der neue Pitaval, Uo.*)

(39. lap.) [2. k. 326.]

A küzdelem.

A csapatok vetélkedtek a hősiességben, s a tusa oly elkeseredéssel folyt, hogy a ciprusok halma és Monte Cernal körül a katonák, mikor ellőtték a töltényeiket, kövekkel hajigáltak az ellenségre.

(*Uo. 260. lap.*)

(42. lap.) [2. k. 329.]

Egyetlen lövés nélkül.

„Az ostromlók egész halálmegvetéssel zárt hadsorokban rohantak fel a meredélyen, megostromolták azt, kiverték

az ellenséget a Madonna della Scoperta épületeiből, *anélkül hogy egyetlen lövést tettek volna.*"

(*Uo. 299. lap.*)

93

(40. lap.) [2. k. 330.]

„Sokszor megtörténik.”

Az ilyen esetekről a jelen volt kortársak tanúskodnak. Mégpedig horvát zászlóaljok voltak, melyek azt mondták, hogy „ma nem”.

94

(45. lap.) [2. k. 331.]

A vihar a csatatéren.

Uo. 340. lap és másutt a harcolókat szétválasztó vihar. (348. lapon) „A vihar oly záportömeget ontott alá, s oly porfelleget kavart fel, hogy a csapatok nem láthatták egymást.” — A szemközt vágó porfelleget miatt lehetetlen volt a mi csapatainknak a lövés. — Ellenben az olaszokra meg az a kedvezőtlen ellenhatása volt a zivatarnak, hogy nem vették észre, mikor egy egész dandár az osztrák seregből az általuk megszállt város alatt elvonult. Egy francia afrikai lovas vadász-zászlóalj két magyar huszárcsapat közé rohanva a zivatar zűrzavarában, összekaszaboltatott.

95

(45. lap.) [2. k. 331.]

„Két hadsereg folytatja a harcot a sötétben.” Benedek altábornagy és az olasz hadsereg közt folyt ez a harc az éj sötétében s a felhőszakadás közepett. Az égő város: Mentone.

(*Hivatalos összedíltás.*)

(46. lap.) [2. k. 331.]

A hivatalos jelentés az ezen ütközetben „eltűntek” számát hatezerre teszi. Miután azt is kideríti, hogy a franciák a Mincion átvonuló osztrák sereget nem üldözhatték a vihar miatt; az eltévedésnek ez a legvalószínűbb magyarázata, amit különben az eseményekben részt vett magyar légionáriusok is megerősítenek.

(52. lap.) [2. k. 335.]

„A villafrancai békekötés.”

III. Napóleon szándéka az volt, hogy mikor a francia seregek Velencébe bevonulnak, ugyanakkor a magyar légionáriusok a dalmát parton át francia segédcapatokkal Magyarországra betörjenek. Gondja volt rá, hogy a gyalogság magyar egyenruhát kapjon. A szándék komoly volt. Poroszország titakozása hiúsítá azt meg. Amint egy reggelen egy szekéren porosz egyenruhás főtisztek jelentek meg a főhadiszálláson; másnap el volt határozva a háború befejezése.

(*Jelen volt barátaim jegyzetei után.*)

(VI. köt. 56. lap.) [2. k. 337.]

„Végzetes nyilatkozat.”

Gerheuser alezredes s veronai élélmezési főbiztos nyilatkozata.

(*Der Neue Pitaval XXXV. köt. 45. l.*)

(59. lap.) [2. k. 338.]

A főállamügyészt névtelen fenyegető levelekkel s infámis sértegetésekkel akarták visszaraszítani.

(Uo. 96. lap.)

(57. lap. [2. k. 338.]

Az aranytű és aranyzsinór,

(Uo. 2. lap.)

(58. lap.) [2. k. 338.]

Az elvérzett kormányférfi,

(Uo. 91. lap.)

(59. lap.) [2. k. 338.]

A bankigazgató, mielőtt ítéletét kiállhatta volna, hagymázban meghalt.

(Uo. 100. lap.)

(58—59. lap.) [2. k. 338.]

Az alelnök, ki az ügyet vezette, a tárgyalás negyedik napján megbetegedett. (Uo. 98. lap.) Valamennyi bíró és a közvádó egészsége láthatólag meg volt támadva. (Uo.) Rövid időköz alatt két bíró meghalt; talán a tárgyalások következtében.

(Uo. 100. lap.)

(VI. k. 80. lap.) [2. k. 352.]

„Kegydíj a belebbezettnék.”

Az ötvenes évek kormányzati rendszeréhez tartozott a belebbezés; politikai kapacitásokat, akiknek befolyásától félni lehetett, a fővárosból hazaküldötték falura, szülőtteföldükre. Még fontosabb egyéniségeket pedig megtelepítettek egy-egy nyugodalmas morva vagy cseh provinciális kis városba, s annyit adtak nekik, hogy éhen meg ne haljanak; így tettek egy kitűnő regényírónkkal, ki mint hírlapíró is híres nevezetesség volt. Azt elküldték egy olyan kis cseh városkába, ahol saját szavai-ként, már délben fél egykor minden ember „wints wol gespajzt cu haben”-nel köszönti egymást az utcán.

★

Fel kell még jegyeznem, hogy ezt a regényemet egyidejűleg közölte egy bécsi lap is németül. Mikor aztán vége felé a hadjárat alatti visszaélések témájára került a sor, egyszerre csak abbahagyta a szerkesztő a közlést azzal az indokolással, hogy ezek a dolgok a cislajtáni közönséget nem érdeklik. És így csakugyan szaván lett fogva a regénykötet alcíme: „Egy történet, melynek soha sincsen vége.”

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BN	Budapesti Napló
BpSzle	Budapesti Szemle
ErdMúz	Erdélyi Múzeum
Fj	Jókai Mór: Följegyzések I—II. JKK 1967.
H	A Hon
HhM	Jókai Mór Hátrahagyott Művei. 1—10. k. Bp. 1912.
HTSz	Helyesírási Tanácsadó Szótár
i.h.	idézett helyen
i.m.	idézett mű
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	a jelen kritikai kiadás
Jókai-jubileum	A Jókai jubileum és a Nemzeti Díszkiadás története. Bp. 1908.
K	Kézirat, az Egy az Isten kézírata
KossH	Kossuth Hírlapja
MBiblSzle	Magyar Bibliofil Szemle
MKult	Magyar Kultúra
MS	Magyar Sajtó
MSzle	Magyar Szemle
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás. 1—100 k. Bp. 1894—98.
PDlap	Pesti Divatlap
PH	Pesti Hírlap
pl.	például
ProtSzle	Protestáns Szemle
PTársL	Petőfi Társaság Lapja
— sh. —	sajtóhiba
TtudSzle	Természettudományi Szemle
VU	Vasárnapi Ujság

<ékszárójelben> a K-ból Jókai által törölt szó vagy betű
[szögletes zárójelben] a sajtó alá rendező kiegészítései

Megjegyezzük, hogy az egyes Jókai-művek lapszámait — ha külön
nem jelezzük — mindig az NK-ból idézzük.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Lap: Sor:

- 7 : 1 A H-ban és az 1877-i kiadásban e második résszel előről kezdődik a fejezet számozása.
 A H-ban és az 1877-es kiadásban ezzel a fejezettel kezdődik a „Második rész”.
- A H a II. rész elejétől tévesen jelzi mindenegyes folytatás alkalmával, hogy „N e g y e d i k k ö t e t”. Az 1877-es kiadásban ez a rész mintegy kilenc fejezet a XXXIII. fejezettől a XLII-ig — a harmadik kötet túlnyomó része.
- 4 istenekkel bővülőkdő (NK: istenekkel bővelkedő)
 8 muezzimkiáltás (H: muezzinkkiáltás)
- 11 Confuce, Mahomed (NK: Confucie, Mohamed)
- 17, 18 egy lehet (H; 1877; NK: egy lehet)
- 18 mely fenntarthat (H; 1877; NK: mely fentarthat)
 lett volna a feltámadás (H: lett volna feltámadás)
- 8 : 6 az elsüllyedt hajóknak (H; 1877; NK: az elsüllyedt hajóknak)
 18 ringatja a *trabakelt*. (H: ringatja a tarentassert. 1877: ringatja a *tarantasset*.)
- 9 : 13 ahová a gyönyör (H: a hova a gyönyör)
 34 jogot ad. Te (H: jogot ad. Te)
- 10 : 3 erényei után? (H: e r é n y e i után?)
Canova Venusának mintaképe (H: *Medicei Venus* mintaképe)
- 4 szemérmes prudéria (H: szemérmes pruderie)
 9 mint az üdvözöltet, (H: mint az üdvözöltet,)
- 20 úgy gombolyítja le (H: úgy gombolyíthatja le)
- 31 Megfürdesz a Jordán (H: Megfürdesz a Jordán)
- 11 : 3 találsz római (1877: találsz római — sh. —)
 8 rejtelye előtt (H: rejtélye előtt)
- 13 Minden országban elveszitek (H: Minden országba elviszitek)
- 12 : 5 a sekrestyecajtóba, (H: a sekrestyecajtóban,)

Lap: Sor:

- 12 8 királyné is. S a (NK: királyné. S a)
9 Nagy-Britannia királya (NK: Nagybritannia királya)
12 aki őt félistenné (H: ki őt félistenné)
19 Még az évszak sem (H: Még az észak sem)
30 mely visszahíjon (NK: mely visszahívjon)
- 13 2 hogy lettek gazdag (H: hogyan lettek a gazdag)
6 volna ez idő (H: volna az idő)
29 te kísérted meg (H: te kísérted meg)
- 14 : 22 eszközei: a véső, (H: eszközei, a vésű.)
24 feláldozott egy imádott (H: föláldozott egy imádott)
hévvel átölelt világot (H: hévvel átölelt égi világot)
27 dicsfényes védszentekkel (NK: dicsfényes szentekkel)
- 15 4 azoknak nejei (H: azoknak a nejei)
7 vannak, miket (NK: vannak, azokat)
eltűrni, kímélni, jóvá (NK: eltűrni, jóvá)
28 ennek a férfinak (H: ennek a férfinak)
29 föláll, s rázendíti (H: föláll és rázendíti)
34 hogy ez a nő (NK: hogy az a nő)
- 16 9 mutatott boussole felé. (H: mutatott boussault felé. NK:
mutatott bousseaultra.)
- 17 A XXXIV. fejezet a H-ban tévesen I. számúként szerepel.
7 s az én szívem (H: és az én szívem)
12 neked az a csók? (H: neked ez a csók?)
21 Mit higgyek (H; 1877; NK: Mit higgyek)
- 18 3 akikkel telve van (H: kikkel telve van)
5 előttük ezen (H: előttük ezen)
26 hanem testekből (H: hanem testekből)
- 19 5 lelkét lelhte (H; 1877; NK: lelkét lehellte)
10 nálamnál egytül egyig (H: nálamnál együl egyig)
- 20 A H-ban ez a fejezet tévesen II. számúként szerepel.
2 forgó őrtüzével (H: forgó őrtoronytüzével)
13 mert ily nevű (H: mert ilyen nevű)
15 Magyarországba megyünk, a forradalom (H: Magyarországba
utazunk, a forradalom)
25 haza birtokodba, (H: haza birtokodra,
követlek és hordom (H: követlek és hordozom)
- 21 4 az egész úton (H: az egész hosszú uton)
5 úgy bánjak veled, mint (H: veled úgy bánjak, mint)
6 te ezt a szép (H: te azt a szép)
11 holnap mely (H: holnap reggel mely)
16 amiken okos ember (H: a miken ember)

Lap: Sor:

- 21 : 20 egy pásztor-kunyhót (H: egy pásztor-gunyhót)
33 természetesen hamarabb (H: természetesen *sokkal* hamarabb)
- 22 : 6 világa: a ciprusfák (NK: világa *cziprusfák*)
az olajfaligetek országa (NK: olajfaligetek országa)
11 vidék, ahol az (H: vidék: hol az)
12 másúnnan hordja (H: másúnnan hordja)
oda eledelét. (H: ada eledelét. — sh.—)
17 Ismeri a douanier-k (H; 1877; NK: Ismeri a *dounairék*)
30 s körülvette azt (H: s *aztán* körülvette azt)
32 a sziklák oldalaiba (NK: a szikla oldalaiba)
- 23 7 mellett, egymásba róva, egymást (NK: mellett, egymást)
8 az út magasságáról minden (H: az út magasságáról minden)
szobába belátni (H: szobába belélatni)
11 cseresznyebozót (H: cseresznyebozót)
33 egy oly nyelvet (H: egy olyan nyelvet)
- 24 3 fecsegőt is felvitték (H: fecsegőt is föl-vitték)
4 tanúnak. De könnyebb (H: tanúnak. *Felelt is az minden kérdésre bőségesen.* De könnyebb)
13 egy kocsmáros perlekednék (H: egy kocsmáros perleked-nék)
19 csodálatos alak (H: csodálatos emberi alak)
26 háromnak felszolgált (H: háromnak *hosszu lélekzet alatt* felszolgált)
30 à carte (H; 1877; NK: a *carte*)
à table (H; 1877; NK: a *table*)
- 25 16 vele a *fazék* tartalmát (NK: vele a tartalmát)
22 magában; ez az ő (H: vele; *pedig* ez az ő)
25 mint az *ángolna.* (H: mint az *angolna.*)
- 26 8 alunni készültek (NK: aludni készültek)
10 együtt bement (H: együtt lement)
11 melynek megmaradt (H: melynek *félíg* megmaradt)
12 tanyáztak kecskéi. (H: tanyáztak a kecskéi.)
13 változandósága fölött. (H: változandósága *felől.*)
27 ledült alunni (NK: ledült aludni)
30 békével elalunni. (NK: békével elaludni.)
34 perlő társnak és (NK: perlő társának és)
- 27 6 A kecskék csngettyűszava. (H; 1877: A kecskék csen-getyűszava. NK: a kecskék csengetyűszava.)
8 keresztül. Blanka (H: keresztül. *Most nem fecsegett.* Blanka)
12 volt még rajta. (NK: volt meg rajta.)

Lap: Sor:

- 27 : 20 az asszony boldogtalan (H: az asszony *olyan teremtés, a lei boldogtalan*)
amelyen arcát (NK: a melyen az arczát)
- 28 : 1 az utat választotta (H: az *utvonalat* választotta)
13 legbátorságosabb hely (1877: legbátorságosab hely — sh.—)
21 tetején és négy (H: tetején s négy)
- 29 : 9 segédje és ugyanannyi (H: segédje s ugyanannyi)
31 pesti paraplé-revolúciót (H: pesti paraplérevolucziót)
- 30 : 14 sehogy se megy (NK: sehogy *sem* megy)
17 tudnak beszélni. (H: tudnak *b e s z é l n i.*)
24 alatti reduithoz (H: alatti redoithoz NK: alatti *redouthoz*)
26 nagyon felhevítette (H: nagyon *fölhevítette*)
27 nagy migrént (H: nagyszerű *migrainet*)
28 gyors levegőváltoztatást rendelt (H: gyors levegőváltozást rendelt)
30 elég szép levegőváltoztatás. (H: elég szép levegőváltozás.)
- 31 : 5 pislogása mellett (NK: pislóngása mellett)
19 épített kunyhóból egy (H: épített *gunyhóból* egy)
22 rivallt a kegyetlen (H; 1877; NK: rivalt a kegyetlen)
25 ezeket a csengetyűket (H; 1877; NK: ezeket a csengetyűket)
31 az útfélen két (H: az *ut félén* két)
- 32 6 De bármi óvatosan (H: De bármily *ovatosan*)
9 egy új komornyik (H: egy *uj cseléd, a komornyik*)
11 ugye, hogy mikor (H: ugy-e? *dörmögé a csész, hogy mikor*)
24 ilyenkor „nárbös”! (H; 1877: ilyenkor „nárböss”.)
27 visszatér. Az pedig (H: visszatért. Az pedig)
- 33 2 azonkívül valami (H: azonfelül valami)
4 növelni. A szép (H: növelni. *Csak egy ernyő mögé rejtett éji lámpa világitott. Szép*)
causeuse-ön hevert (H: causeusön hevert)
27 ismételni kérdését (H: ismételni *a* kérdését)
32 örvénybe vetette (H: örvénybe *vezette*)
- 34 4 fogok se éhezni, se rongyosan (H: fogok *sem* éhezni, *sem* rongyosan)
20 Hagyja el azt (H: Hagyja e azt)
30 nincs nyugodalmam.
Blanka délcegen (H: nincs nyugodalmam.
— *Én pedig hat nap óta járok gyalog és szekéren, és pusztákon, havasokon keresztül, vihar alatt; alszom a puszta földön — és igen jól vagyok.*
Blanka délczegen)

Lap: Sor:

- 35 : 13 Aztán még az (NK: Aztán meg az)
16 meg se mukkant. (H: meg sem mukkant.)
17 hogy az elszunnyadjon. (NK: hogy elszunnyadjon.)
23 szobában egy mozdulatot (NK: szobában mozdulatot)
31 az eszes cselédség (NK: az összes cselédség)
- 36 : 17 betette utána az (H: betette utánna az)
22 tripla bakot (H: tripla bakkot)
24 szimpla bakot már (H: szimpla bakkot már)
30 újra férjhez megy. (H: újra férhez megy.)
34 talál ez a nő (H: talál az a nő)
- 37 : 3 — Jól van hdt. Idáig (H: — Jól van. Idáig)
8 előtt az erdélyi (H: előtt erdélyi)
szerint fölbonthassa. (H: szerint felbonthassa.)
16 lőttél egy bakot? (H: lőttél egy bakkot?)
21 Barnabás, a ki mindig (1877; NK: Boldizsár, aki mindig)
24 Simon és Jonathán a népfölkelés (H: Simon és Dávid a népfölkelés)
25 vezéréiül lettek (H: vezéréiül lettek)
26 idősebb Dávid pedig (H: idősebb Jonathan pedig)
27 még az ikertestvéred (H; NK: még az ikertestvéred)
33 ez a jó gondolatja (H: az a jó gondolatja)
- 38 1 sok apró gyermekünk (H: sok apró gyerekünk)
9 főzet a gyermekeink (H: főzet a gyerekeink)
13 eltakarta arcát (H: eltakarta az arcát)
17 s még ők ebbe (H: s még ők ebbe)
18 özvegyeiket és árváikat (H: özvegyeiket, árváikat)
21 s nyugtalanul elkezdett föl s alá járkálni (H: s elkezdett nyugtalanul alá s föl járkálni)
27 hogy eljuttassam Áron (H: hogy juttasam el Áron)
28 testvéredhez, egy nálam (H: testvérednek, egy nálam)
30 irtál leveledben, (H: irtál a leveledben,)
- 39 : 7 Simon és Jonathán bátyáidat (H: Simon és Dávid bátyáidat)
10 kiálta fel Manassé (H: Kiálta fel Manassé)
17 már menthetlenül elvesztette, (NK: már menthetetlenül elvesztette,)
28 volt rá egy (NK: volt reá egy)
- 40 11 ezen tekintetben. (NK: ezen tekintésben.)
12 pedig az (H: pedig ez)
21 Az az én dolgom (H: Az én dolgom)
24 tartozása és (1877: tartozása é — sh. —)
32 — Én pedig (1877: — En pedig — sh. —)

Lap: Sor:

- 41 : 16 siessen hozzá (H: siessen *dt* hozzá)
23 a *túlvilágból* küldte (H: a *túlvilágról* küldte)
- 42 : 4 maguk is óriási fajúk. (H: maguk is óriási *fajuknak*.)
6 mely szegélyezve volt (H: mely *két oldalt szegélyezve* volt)
terebély somfákkal (H: terepély somfákkal)
- 11 csomókban és füzérekben. (H: csomókban, füzérekben.)
- 43 1 előtte, utána (1877: előtte, *utánna*)
23 a holdvilágtól messze (H: a holdvilágtól *vetett* messze)
25 kíséri ez árnyék. (H: kíséri *ez az árnyék*.)
30 volt háta (H: volt *a háta*)
32 vette a hölgy kezét. (H: vette *hölgye* kezét.)
- 45 A H-ban itt kezdődik az V. fejezet.
2 Éjszak felől (H: Észak felől)
3 hadcsapatokkal *kelle* találkozniok (H: hadcsapatokkal *lehetett* találkozniok)
7 út egy szétrobbantott (H: *ut, a melyen áthaladnak már, egy szétrobbantott*)
- 12 carbonári köpönyeg (H: carbonári köpönyeg)
13 ismerős e tájon. (H: ismerős *volt e tájon*.)
14 történeti mondáit (H: történelmi mondáit)
18 utoljára a nagybányai (H: utoljára nagybányai)
20 mik az erdők (H: mik *ez erdők*)
26 Minden lehet (H; 1877; NK: Minden lehet)
- 46 : 2 szépek, s szeretik (H: szépek *és szeretik*)
7 ezt az erdélyi (H: ezt *az erdélyi*)
22 és a lángnak, (H: és *lángnak*.)
24 török üdvözültek (H: török *üdvözöltek*)
29 ugyanezen vidék (NK: ugyanazon vidék)
ők megpihentek, (H: *ők este megpihentek*.)
- 47 : 3 sem kértek tőlük (H: *se igen kértek tőlük*)
5 senki megszólítani. (H: *senki megszólítani*.)
17 nagy hegykén szétterpesztett (1877: nagy *hegykén szétterpesztett*)
19 elbámult, midőn (H: elbámult, *mikor*)
azt látta, hogy (H: *az látta, hogy*)
29 hadd adjak az (H: *hadd adjék az*)
32 de másfelet (H: *de más felét*)
34 a borostás szakállom. (H: a borosztás *szakállom*.)
nem borotválkoztam ám. (H: *nem borotválkozhattam ám*.)
- 48 : 12 csók kedvéért. (H: csók *kedvéért*.)
14 kérdése Manassénak. (H: kérdése *Manassénak*.)

Lap: Sor:

- 48 : 20 a zekéje ujjából. (H: 1877: zekéje ujjából.)
26 hogy a szavának áll. (NK: hogy az szavának áll.)
31 — Köszönet érte. (H: — Köszönet érte.)
- 49 : 2 koronájával lefelé, (H: koronájával lefele.)
4 ezek: „egy-kettő, (H: ezek: „egy kető,
27 abban ugyan (H: abban *pedig* ugyan)
30 ezt is ott (H: *azt* is ott)
Tordai hasadékban. (H: Tordai haladékban.)
32 Az egész életében (H: *Azt* egész életében)
- 50 : 6 ságva kérdé Árontól (H: ságva kérdezé Árontól)
8 vezetni? — Hát akkor (H: vezetni? — *Igen ám. Sugd az vissza. Egyedül erre van nyitva az egéret Troczkóra.* — Hát akkor)
12 trombitarecségés vonta (1877: trombitarengés vonta)
16 szegény embert? (H: szegény *gyalog* embert?)
Hé, Dávid öcs! (H: Né, Dávid öcs! 1877; NK: Hé Dávid öcs!)
- 24 Manassénak, s míg (H: Manassénak, s *a* míg)
25 a kezeik egymást (1877: a kezdik egymást — sh. —)
33 dorgáld őt Áron (H: dorgálta őt Áron)
- 51 : 3 sejtelemteljesen nyújtá (H: sejtelemterhesen nyujtá)
7 dörmögé utána a (1877: dörmögé utánna a)
10 a hosszú kezű, s (NK: a hosszú karú, s)
14 sem állott meg. (H: sem állt meg.)
17 hozzá a tűzhely (H: hozzá a *konyhába* a tűzhely)
33 Azért még az (H: Azért *az urak* még az)
- 52 : 1 a jó négy lovat befogatva (NK: a lovakat befogatva)
4 tordaiak eddig (H: tordaiak addig)
11 Hesdád pataki (H; 1877: Hesdát pataki)
17 érzetében az asszonyok (H: *előérzetében ez* asszonyok)
- 53 : 9 *nyergelve* (1877; NK: nyergelve)
11 *bahó* szokás (H: b a k ó szokás)
14 nekiereszté a gyeplőt. (NK: nekiereszté a gyeplőt)
18 s újra kezdjék (NK: *hogya* újra kezdjék)
- 54 : 13 az uraskodók, a hetvenkedők (H: az uralkodók, a hetvenkedők)
14 *előtt*; hidegvér (H: *között*; hidegvér)
20 után *tudakozódtál* (H: után tudózkodtál)
22 egy *gyerecske* (NK: egy *gyerekese*)
29 azok hazájukért (H: azok *a* hazájukért)
a föld alatt (H: föld alatt)
32 alól fölmentésüket (H: alól fölmentetésüket)

Lap: Sor:

- 55 : 23 fegyvert fogott (H: fegyver fogott)
56 2 balázsfalvai román (NK: balázsfalvi román)
3 agyagfalvai székely (NK: agyagfalvi székely)
11 vegetariánussá lett, (H: vegeteriánussá lett,)
20 őket Torockóba (H: őket Toroczkóra)
57 16 emelkedő fellegtől (H: emelkedő porfellegtől)
19 Annak a jelül (H: Annak a jeleül)
22 hogy tartsa, mikor (NK: hogy tartsuk, mikor)
25 elmegy az (H: elmegy ez az)
34 szemeit nyitva tartani, (H: szemeit hunyva tartani,)
58 1 zökkent az, hogy (H: zökkent, hogy)
7 kelet felé a hegyek (H: keletfelé éjszakafelé a hegyek)
8 kezdtek kigyuladni. (H: kezdtek kigyuladni.)
13 akárhova rajzolta (NK: akár hová rajzolta)
14 egy mértföldnél (NK: egy mérföldnél)
18 patakmalom ablakában ég (HE patakmalom ablakán]ég)
27 hangyáspikkely módra (H; 1877: krokodilpikkely módra)
59 : 6 öblegető hang. (NK: öblögető hang.)
10 hanem a levegőbe (H: hanem csak a levegőbe)
11 van s felfegyverkezve (H: van és felfegyverkezve)
30 véleményére a békétlenkedőket, (H: véleményre a békétlenkedőket,)
60 : 5 s a szemei ijedten (NK: szemei ijedten)
7 a saját kapujához (H: a saját háza kapujához)
13 a hátralévő éjszakát. (H: a hátralevő éjszakát.)
61 6 azért ő egy szót (NK: azért egy szót)
31 s néhány perc (H: s néhány percz)
62 2 nagylelkűséggel odanyújtá (H: nyújtá oda Blankának)
9 maga sem sejtí, (H: maga sem sejté,)
21 ahogy a nemeseké (NK: a hogy nemeseké)
23 de a finomság (NK: de finomság)
25 ősz szokás szerint (H: ősz szokása szerint)
63 15 megsokkolhaták egymást. Blanka (NK: Csókot válthattak egymással. Blanka)
22 Nekem az utolsó (H: Nekem ez utolsó)
23 azt nekem (H: azt nekem)
25 Magadról... Nem bocsátalak (H: Magadról... N e m
„N e m b o c s á t a l a k)
28 elviselni, ki, midőn (H: elviselni, ki mikor)
megsokallta végre (H: megsokalta végre)
29 öccsét álmából (H: öccsét az álmából)

Lap: Sor:

- 64 : 1 kifícámítja csipőcsontodat! (H: kificzamítja a csipőcsontodat!)
- 65 1 Novemberi reggel (H: A novemberi reggel)
- 66 : 4 kicsavarta kezéből (H: kicsavarta a kezéből)
9 ugyan elvesztene engem egy (H: ugyan engemet elvesztene egy)
- 17 A két hölgy előrelovagolt (H: A két hölgylovas előre lovagolt)
- 25 ne áruld el, (H: ne árulj el,)
- 67 5 mérföldekig folyvást (H: mértföldekig folyvást)
14 misemondó antiphondja (H: misemondó antiphonéja)
29 pásztor nélkül! (H: pásztor nélkül!)
- 27 a hegynek felmászásban. (NK: a hegynek felmászásában.)
- 30 rég kidőlt volna (H: rég kidült volna)
- 34 egy kokojszás (H: egy k o k o j s z á s)
- 68 3 gyér veres fenyőfák (NK: gyér vörös fenyőfák)
11 havasi nefelejcsék (H; 1877; NK: havasi nefelejtsek)
13 egyesével lehetne (H: egyesével lehetett)
- 16 Blankának valami (H: Blankának valami)
- 19 állatseregletben látott (H: állatseregletekben látott)
- 69 : 1 mikor a legtetejében (NK: mikor legtetejében)
14 az ijedségtől, mikor (NK: az ijedségtől, mikor)
21 madár felrebbenéstől (H: madár felrebbenésétől)
24 egész mesgyékben (H; NK: egész mezsgyékben)
29 házikók jelzik (H: házikók jelezik)
- 70 : 3 lenni egy útjárásnak (H: lenni egy utjárásnak)
21 öreg Matuszdemet (H: öreg Mathusdemet)
23 útjokat elzárni (H: utjukat elzárni)
26, 27 fennsík (H; 1877: fensík NK: fensík)
32 egy barlang száda (H; NK: egy barlang szája)
- 71 : 17 mosolyogva mondá: (H: mosolyogva monda:)
23 túlömölve rajt. (H; NK: túlömölve rajta.)
26 szökellve a völgybe (1877: szökelve a völgybe)
- 72 1 rakott targoncából (H; 1877; NK: rakott targoncából)
19 lángoló gazcsutakat (H: lángoló gazcsutakat)
bedugta a fölfedezett (H: beledugta a fölfedezett)
23 százados pudvával (H: százados podvával)
26 Zenóbia felugorva (H: Zenóbia fölugorva)
- 73 1 Hesdád völgyébe. Itt (NK: Hesdád völgyén benneteket. Itt)
- 74 7 s nekik eddig (NK: s nekik addig)
22 irombára pettyegetve. (H; 1877; NK: irombára pettyegetve.)

Lap: Sor:

- 74 : 24 mert megharapott (H: mert *törvénye szerint a* megharapott)
egyennek fizetéssel (H: *idegennek* fizetéssel)
- 75 : 12 azt ha meghúzta (H: azt ha meghúzza)
22 mért nem akartad (NK: miért nem akartad)
24 ma huszonnegyedik (H: ma huszonegyedik)
26 a huszonnegyedik Tizrin? (H: a huszonegyedik Tizrin?)
31 nem jössz elő (H; 1877; NK: nem jössz elő)
- 76 : 3 „Eben Haäser”. (H. „Eben Haazer”.)
9 nagy boglakemence (H; NK: nagy boglyakemencze)
10 természet (H: *a* természet)
12 elvétel megtagadásával (H: elvétel megtagadásánál)
15 gyér szakállá (1877; NK: gyér szakála)
ágba indult (H: ágban indult)
16 és pergamentszínü. (H: és pergamen színü.)
17 az előlépőt Áron, (H: az előlépett Áron,)
- 77 1 fölött, s azt (NK: fölött, azt)
2 azt nem tudja (H: ezt nem tudja)
7 Slah leha napjáig (H: Slah léha napjáig)
10 mind „mamzerim”. (H; 1877: mind „mamzerim”).
25 miként Mathasias a (H: miként Mathasias a)
26 Simri fiát, (H: Simri fiat,)
- 78 : 14 vagy emoreusok? (H: vagy Emoncusok?)
18 Az ajtó pedig (H: Az *az* ajtó pedig)
kilincset fordítani (H: a kilincset elfordítani)
24 arc barna, mint (H: arcz barna *volt*, mint)
30 dolga *volt az*, hogy (H: dolga *az volt*, hogy)
- 79 : 18 jön sarkunkban. (H: jön *a* sarkunkban.)
21 nektek, az Úr miértünk (H; 1877: nektek, az *Ur* miért-
tünk)
26 rikácsolá a múmiafő (H: Rikacsolá a mumiafő)
szakállát s hajcsapjait (H: szakállát, hajcsapjait NK: szakállát
és hajcsapjait)
31 megégették Huszot (H; 1877: megégették Huszszot)
megégetteté *Servetet*, s *saját* testvére megfojtá Blandratát, a ti
H: megégetteté Blandratát, a ti NK: megégetteté *Servetet*,
s *saját* testvére *fojtá meg* Blandratát, a ti)
- 80 : 1 Megünneplitek a (NK: Megünneplitek-*e* a)
4 és a nyelvét (NK: a nyelvét)
meg a pacalját! (NK: a paczalját!)
és a szőlőnek a (H; 1877: és a szőlőnek a NK: *isszátok* a
szőlőnek a)

Lap: Sor:

- 80 5 levét? Kinyitjátok (H: levelét? Kinyitjátok)
mikor mennydörög (H: mikor mennydörög)
15 a magad hite szerint (H: a maga hite szerint — sh. —)
16 most arról van szó, (H: mostanról van szó.)
18 Még naplemente előtt (H: Még naplement előtt)
- 81 1 egy felesleges szolgád, (H: egy fölösleges szolgád,)
6 ünnepe napján. (NK: ünnep napján.)
18 kikapok a táskámból (H: kikapok a táskámbul)
20 legirtózatossabb fenyegetés (H: legirtóztatóbb fenyegetés)
33 ennél is cifra**bb** van? (NK: ennél *czifra**bb*** is van?)
- 82 5, 10 Vaszilic (H: Vaszulie)
12 kétforintos tallérral (H: két forintos ezüst tallérral)
13 akár a mennyországba (1877: akár a menyországba)
26 vonaglottak; majd meg (H: vonaglottak; *fogai összeverődtek, szemei dühösen forogtak*; majd meg)
- 83 8 a Hesdád-völgy (H: a Hezsád völgy)
13 — Kétkedél-e benne? (H: — Kétkedtél-e benne?)
kezét a hölgy (H: kezét a hölgy)
14 E fejezettel ér véget az 1877-i első kiadásban a harmadik kötet. „(A harmadik kötetnek vége.)”
- 84 E fejezettel kezdődik az 1877-es kiadásban a IV. kötet.
- 85 13 túlsó büdűjénél. (H: túlsó büdűjénél. NK: túlsó büriűjénél.)
16 túlsó büdűig (NK: túlsó büriűig)
18 akkor igyekezzünk (H: akkor igyekezzünk)
21 szemöldöködet. Nem (NK: szemöldöködöt. Nem)
22 megteszi a tréfát (H: megteszi *azt* a tréfát)
23 egész fölkelő (H: egész felkelő)
26 hogy így szokás az (NK: hogy így *a* szokás az)
- 86 : 2 zöld gally. (H; 1877; NK: zöld galy;)
15 fanatizmussá (H: *a* fanatizmussá)
22 nem mindnyájan kerestük (H: nem mindannyian kerestük)
24 kényszerítve lész (H; 1877; NK: kényszerítve lészsz)
- 87 8 hoppmestere. Mindent (H; 1877; NK: hoptmestere. Min-dent)
13 indigókéek csengettyűvirágok (H; 1877: indigókéek cse-
ngettyűvirágok NK: indigókéek csengettyűvirágok)
30 elénk jönnek (H: elénk jönnek)
s ledől pihenni (H: s ledült pihenni)
- 88 : 2 úgy híjják, hogy (H; 1877; NK: úgy hiják, hogy)
30 mibe már (H: *a* mibe már)
- 89 2 remeke; *itt* egy (H: remeke; egy)

Lap: Sor:

- 89 : 7 egyes sziklatornyok (H: egyes *óridsi* sziklatornyok)
19 s a fennsíkon mellette (H: s a fensíkon mellette NK: s a fensíkon mellette)
23 romok alul (NK: romok alól)
- 90 : 1 a Pratu lui (H: a Praku lui)
2 Decebalt letörte (H: Decebált letörte)
15 László kápolnája (H: László *kőkápolnája*)
17 Ma már (*huszonnyolc* év) NK: Ma már (*negyven* év)
34 meg van is áradva (H: meg van áradva)
- 91 6 e rovátkokba (H: a rovátkokba)
16 ha ezernyi ezer is volt (H: ha ezer volt is)
29 akkor Áron (NK: Áron)
- 92 7 van ez egész (H: van az egész)
9 lélegze fel. (H; 1877; NK: lélekez fel.)
18 elzárta az útjokat, (H: elzárta az útjukat,)
32 tágas szája annak (H: tágas száda annak)
be volt falazva, (H: be van falazva.)
- 93 3 gigázi rendszerben (H: gigási rendszerben)
4 egyszer olyan magas (H: egyszer oly magas)
10 a vadon virágos (H: a vadon *természet* virágos)
zöldelő cserjével, (H; 1877; NK: zöldelő cserjével,)
11 őszi virágok ritka (H: őszvirágok ritka)
12 ismerik e helyet. (H: ismerik a helyet.)
15 főpapról nevezték el, (H: főpapról nevezik el,)
16 tekintély és mecénás (H: tekintély és *Maecanas*)
17 gyakran látogatja (H: gyakran *meglátogatja*)
a helyet (*Haynald*). (H: a helyet.)
18 völgyben leszállt (NK: völgybe leszállt)
23 elfeledte azt, hogy (H: elfeledte, hogy)
- 94 1 Ovidiusszal együtt (H; 1877; NK: Ovidiussal együtt)
13 virágot" feltalálja (H: virágot" megtalálja)
24 ágai a korall (H: ágai a *nemes* korall)
26 mellett skarlátpiros (H: mellet skarlátpiros)
- 95 : 1 attól félne, (H: attul félne,)
mindjárt kijön (H; 1877: mingyárt kijön)
9 kivette a görbe (H: kiveszi a görbe)
10 metszette le a gallyakat (H; 1877; NK: metszette le a gallyakat)
- 96 : 6 itt a fejünk fölött (H: itt fejünk fölött)
10 a fennsíkon levők (H: a fensíkon levők 1877; NK: a fensíkon levők)

Lap: Sor:

- 96 : 18 Manassé a gallyakat (H: Manassé a *szurós* gallyakat 1877;
NK: Manassé a gallyakat)
- 97 : 3 vezesse be a lovakat egyenkint az (H: vezesse be *egyenkint* a
lovakat az)
4 kösse meg bokrétáit, (H: kösse meg a bokrétáit,)
8 kedvesébe fűzve (H: kedvesébe fűzve)
9 Várakozásában azt a (H: Várakoztában azt a)
15 Manassé *eközben* felvezette (H: Manassé *az alatt* felvezette)
18 ismét zárt kaput (H: ismét zárt kaput)
28 annak folytatásul (NK: annak folytatásul)
- 98 : 3 közvetítő orákulumot (H: közvetítő *oracdlumot*)
5 az küldé előre (H: az küldé előre)
mindenezeket a rövidebb (H: mindenezeket a rövidebb)
7 molnárnak a cselekedete (H: molnárnak cselekedete)
8 hanem „emennek” (H: hanem „imennek”)
16 vendégét a palotájában. (H: vendégét palotájában.)
20 a friss vizet (H: a friss *forrdsvizet*)
- 99 : 20 értesítette a bírákat (H: értesítette *róla* a bírákat)
23 hasadék felé (H: hasadék fölé)
26 fejszével és úgy fejbe (NK: fejszével úgy fejbe)
32 csendesen elszunnyadt. (H; 1877: csendesen elszunnyadt.)
33 — Sohase hallottam (H: — *Soha sem* hallottam)
- 100 : 7 én főnmaradok (H; 1877: én főnmaradok NK: én *fen-*
maradok)
- 101 : 20 hogy a siralomházba (H: hogy siralomházba)
24 dárdával, pajzssal, én (H; 1877; NK: dárdával, paizsszal,
én)
pedig rátok (H: pedig *megyek* rátok NK: pedig *ti* rátok)
- 102 : 5 innen a „Porlik (H: innen a „Parlik)
8 reggelre a Monasteriától (H: reggelre a Monasteriától)
9 elébb érkezik, (NK: előbb érkezik,)
13 de ne hadd elveszni (H: de ne hagyj elveszni)
27 csókot lehelt tiszta (H; 1877; NK: csókot lehelt tiszta)
- 103 : 1 fennsíkjához. Merész (H; 1877: fensíkjához. Merész NK:
fensíkjához. Merész)
5 Muntye fennsíkjának (H; 1877: Muntye fensíkjának NK:
Muntye fensíkjának)
9 felkiáltójelek az éjben (H: felkiáltójelek az éjben)
22 Kénytelen volt minden (H: Képtelen volt minden)
- 104 : 8 ablakokon besütött (NK: ablakon besütött)
10 mért nem költötte (NK: miért nem költötte)

Lap: Sor:

- 104 : 15 Utánanézett (H; 1877: Utánna nézett)
25 Kinyitotta a tárcáját (H: Kinyitotta a tárczát)
- 105 1 aligha *hozzám nem írta* (H: aligha *nem én hozzá*m írta)
9 de amaz alvó személy (H: de amaz alvó *asszony*)
11 mérföldnyi távolban (NK: mérföldnyi távolban)
18 vágja le eztán (H: vágja le aztán NK: vágja le ezután)
23 mind a heten (H: *mi* mind a heten)
- 106 1 kakas *elkezdett* kiabálni. (H: kakas *kezdet*t el kiabálni.)
6 A kődobálás zöreje (H: A kődobálás zöréje)
9 nagyot kukurékolt (NK: nagyot kukurékolt)
10 félsötétben a barlangfal (H: félsötétben *tapogatózva* a barlangfal)
14 előtt látott (H: előtt *állva* látott)
30 bokroktól környezten (NK: bokroktól környezetten)
- 107 9 egyszerre visszatért (H: egyszerre visszatért)
11 — *Ne te ne!* (H; NK: — Ne te ne!)
31 az előbbi kérdést (NK: az előbbi kérdést)
- 108 : 9 bátya gyűgyűgtetve (H: bátya gyűgyűgtetve)
12 sóhajtá föl Blanka. (NK: sóhajtá föl Blanka.)
21 minden aranyát (H: minden aranyját)
25 ki nem *található* módon (NK: ki nem *gondolható* módon)
33 *harcolva* az ellenséggel (H: *harczolva* az ellenséggel)
- 109 : 5 ezt a sziklahasadékot (H: azt a sziklahasadékot)
8 Üljetek ide mellém (H: Üljetek ide mellém)
9 köszörülő hangomat. (H: köszörülő hangomat.)
12 hiszed már most (H: hiszed-e már most)
- 110 : 2 *terep* tudományával (1877; NK: *terem* tudományával — sh. —)
15 adunk elé, (H: adunk elő.)
23 talán már *kidült*, (H; 1877: talán már *kidült* NK: talán már *kidült*.)
- 111 1 olyan társaság (NK: oly társaság)
4 ami a legvalószínűbb (H: a mi a legvalószínűbb)
5 arról lévén szó (H: arról lévén szó)
26 nagyobb hitesség okáért (H: nagyobb hitelesség okáért)
27 odadobott a tányérba, (H: odadobott a tányérba.)
- 112 : 8 *sántájuk* akadt (H: *sántájuk* akadt)
11 hetesére s nyolcasára. (H: hetesére és nyolcasára.)
14 azonban helytállt (1877: azonban helyt állt)
16 *már most* ingyen (H: *most már* ingyen)
21 van érte?" (H; 1877: van érte?"')

Lap: Sor:

- 113 2 bámulva kiálta föl: (H: bámulva kiáltd föl:)
13 emelheti fel (H: emelheti föl)
16 hogy jössz te ide? (H; 1877; NK: hogy jössz te ide?)
21 mondd a vezér. (H: monda a vezér.)
27 ezeknek az uraknak, (H: azoknak az uraknak,)
29 művelt férfiak (NK: művelt férfiak)
- 114 : 14 mondd Manassé (H: monda Manassé)
- 115 18 kalodába tetettem. (H: kalodába tetettem.)
19 Simon bátyád már (H: Barnabás bátyád már)
23 farkasgúzsba tetettem (NK: farkasgúzsba tetettem)
- 116 4 az asztalon ülve. (NK: az asztalon.)
7 Én azt kínálok (H: En azt kínálok)
11 Megizenjük a torockóiaknak (H: Megizenjük a thoroczkaiaknak 1877: Megizenjük a thoroczkóiaknak)
14 a szentgyörgyi vár ormán (H; 1877: a szentgyörgyi vár ormán)
17 egyszer a torockóiak (H: egyszer a thoroczkaiak 1877: egyszer a thoroczkóiak)
34 sohase teszem. (H: soha sem teszem.)
- 117 : 2 Az egész helységben (H: Az egész hegységben)
3 magyar sereg (H: magyar hadsereg)
27 A Honban a közlés végén ez áll: „Sajtóhiba helyreigazítás. Lapunk 34. számában e mondatnál „Calvin megégetteté Blandratát” kimaradt egy egész sor, melynél fogva ez így olvasandó: „Calvin megégetteté Servetet s saját testvére megfojtá Blandratát.”
- 118 10 Egy tündérek számára (NK: Egy tündér számára)
17 egész a mélyéig (NK: egész a mélyéig)
24 monda Áron. (NK: mondd Áron.)
- 119 2 meg az ígéretét. (NK: meg az ígéretet.)
6 monda Áron (H: monda Áron)
7 zúzmarával volna (H: zúzmarázzal volna)
amott közeledik (H: amott hogy közeledik)
19 hogy következik egyik (NK: hogy közeledik egyik)
21 meg egy galéria. (H: meg egy nagy galéria.)
22 paradicsom az aprószentek (1877: paradicsom aprószentek — sh. — NK: paradicsomi aprószentek)
- 120 7 itt a hátlapja (H: itt ez a hátlapja)
26 Isten csillárjai (H: Isten csillárjai)
- 121 14 hasonlított ama jelenetekhez, (H: hasonlított azokhoz a jelenetekhez,)

Lap: Sor:

- 121 : 24 a *Simont* fülelte le. (H: a *Barnabást* fülelte le.)
30 S meg ölébe vette (H: S még ölébe vette)
31 senki se vagyok? (H: senki sem vagyok?)
- 122 : 12 a félbehagyott zsoldár (H: a félbehagyott zsoldár)
20 és szeméit (H: és szemei — sh. —)
- 123 : 17 szólt Áron bátya (H: szólt Áron bátya)
20 szabadon a te nemzetségedet? (H: szabadon a nemzetségedet?)
- 124 : 12 üstöke izzadni (H: üstököse izzadni — sh. —)
18 meg *húsz* (H: meg *tizenkét*)
28 fele saját (H: fele a saját)
- 125 : 6 általam ajánlott (H: általam ajánlott)
22 és várostok népét (H: és városotok népét)
25 vinni a várostokra (H: vinni a városotokra)
32 jelzõtűznek vették (H: jeltűznek vették)
- 126 : 26 Blanka, megállította (H: Blanka s megállította)
- 127 : 14 Áron bátya (H: Áron bátya)
31 Torockó. (H: Thoroczkó.)
(*Vége a 4-ik kötetnek.*)
Az NK-ban itt ér véget az első kötet.
- 128 A H-ban és az 1877-i első kiadásban a fejezetek új számozása kezdődik.
A H azt jelzi, hogy itt kezdődik az ötödik kötet.
A második rész alcíme az 1877-i kiadásban nem szerepel, az NK-ban pedig első ízben fordul elő.
Az NK-ban ezzel a fejezettel kezdődik a második kötet.
9 partjait szaggatva, (H; 1877; NK: partjait szakgatva,)
24 abból *van verve* egy fekete (H: abból *képez most* egy fekete) chaussee az Aranyostól (H: chausseét az Aranyostól)
- 129 : 1 félkörben felmagasodó (H: félkörben felmagasadó)
4 fellövellő láng hirdeti, (H; 1877; NK: fellövellő láng hirdeti,)
12 ez a Prudentia, ott (H: ez a Prudentiai, ott)
13 az a Cibulás Gárgyás, az a (H: az a Czitulás Gárgány, az a)
27 barlangjaiban a bronzkorszak (H: barlangjainak a bronzkorszak)
28 az ős székelyvár (H; NK: ős székelyvár)
30 a mongol és (1877: a ngol és — sh. —)
33 emeletrétegei emelkednek (NK: *karzatrétegei* emelkednek)
- 130 2 kövérítő anyaggal (H; 1877: tövérítő anyaggal)
10 egyistenvallók tornya (H: egyistentvallók tornya)

Lap: Sor:

- 130 : 11 az alkony nap (NK: az alkonyi nap)
bfborsugárai ragyognak (NK: biborsugarai ragyognak)
23 a patakparton vonul (NK: a patak partján vonul)
- 131 : 21 akinek még a (H: a minck még a)
29 frásaikat, rajzaikat; a leánykák (NK: írásaikat, a leánykák)
neki a babáikkal, (H: neki a bubáikkal,)
- 132 : 2 azon az úton jött (NK: azon úton jött)
14 az örökíté meg (NK: az örökösíté meg)
- 133 4 vezeti fel (H: vezeti föl)
7 állattól nem fogad (H: állattól sem fogad)
15 gondolatot az arcáról (H: gondolatot arczáról)
- 135 : 9 az ön kedvéért (H: az ön kedvéért)
13 Valószínű Carus (NK: Valószínűleg Carus)
18 ahajt szakítottak (H: ahejt szakítottak)
25 tekinté félve. (H; NK: tekinté félre)
- 136 : 14 sem adják (H: se adják)
- 137 : 7 nyulacsákát, egerkéket. (H: nyulacsákát, egerkéket.)
13 embert, kivel (H: embert, a kivel)
18 mértföldre innen. (NK: mértföldre innen.)
- 138 : 13 valahonnan társnéja (H: valahonnan szobatársnéja)
18 kedveseknek találja (H: kedveseknek találja)
21 A lélegzete eláll. (H; 1877; NK: A lélekezete eláll.)
25 Élethűség és eszményítés (H: Elethűség és eszményítés — sh. —)
26 az arc büszkén (H: az ajk büszkén)
- 139 : 2 rém nem ijesztheté (H: rém nem nem ijesztheté — sh. —)
4 még e rejtett (H: még a rejtett)
be tudott az jutni, (H: be tudott-e az jutni,)
21 Ó sok olyant (H: O sok olyant)
22 tudom őt gyűlölni. (NK: tudom gyűlölni.)
31 Azt hiszik, meggyógyítanak, (H: Azt hitték meggyógyítanak,)
- 140 : 2 És azalatt nem (H: És ez alatt nem)
5 földgömb nem olyan véghetetlen (H: földgömb nem olyan nehéz, nem olyan véghetetlen)
19 e ház küszöbéhez (H: a ház küszöbéhez)
22 senki sem szeret (NK: senki se szeret)
23 aki sohasem szűnt (NK: a ki soha se szűnt)
32 végtelen nagy a szeretet. (H: végtelen a szeretet.)
33 mind gyűlölök (H: mind haldlba gyűlölök)
- 141 : 10 sem vagyok háladatlan irántatok — (H; NK: sem vagyok hálddatlan irántatok,)

Lap: Sor:

- 141 : 13 ami körülöttem történik, (H: a mi körülem történik,)
33 — Szemei kigyuladtak (H; 1877: — Szemei kigyuladtak)
- 142 : 6 hogy őt főlsjedje (H: hogy őt felszedje)
7 egy sokaságot, (H: egy egész sokaságot,)
8 otthon van kezében, (H: otthon van a kezében,)
16 nem kísérlém megengesztelni. (H: nem kísérlém meg engesztelni.)
18 mennek utána (1877: mennek utánna)
24 Manassé útra készült, (H: Manassé újra készült,)
25 eltenni tokjába. (H: eltenni a tokjába.)
31 két veres folt (NK: két vörös folt)
kigyuladt, arca (H; 1877: kigyuladt, arcza)
- 144 : 23 mit beszélniök, (H: mit elbeszélniök,)
24 éltük eszményeit (NK: éltük eseményeit)
- 145 : 20 szikla előfokára vándorolni. (H: sziklapartjaira vándorolni.)
25 fölkelők között (H: felkelők között)
- 146 : 11 sáncfala fönnáll (H; 1877: sánczfala fönnáll)
18 A torockói nemzetőr (H: A thoroczkai nemzetőr)
21 életkor között esik, (NK: életkor közé esik,)
24 rendes csapatokhoz illő. (H: rendes hadcsapathoz illő,)
26 Blanka tenyerébe tapsol, (H: Blanka tenyereibe tapsol,)
30 Most azután az (NK: Most aztán az)
a kis sziklaöböl akár (H: a kis sziklatenger, akár)
- 147 : 8 e kis darab (H: a kis darab)
9 Minden saját (H: Mindene saját)
20 eisenwürzeli települők; (H: eisenwürzeli letelepülők,)
23 Az „oktatnak” szó két betűjét az 1877-es kiadásban fejetejére állította a szedő.
32 egyszerű parasztfiúkat (H: egyszerű falusi parasztfiúkat)
- 148 : 13 mond Anna (H: mondá Anna)
- 149 : 3 elhagyottan élt, a világtól (H: elhagyatottan élt, a világból)
7 a társaságban cselszövény, (H: a társaságban cselszövény,)
9 A templomban bársonyba (H: A templomokban bársonyba)
12 míg fenn (H: míg fen)
14 síremlékéhez köszörülük (H: síremlékeihez köszörülük)
18 A K aláhúzással kiemeli, hogy Az új családtag pedig kegyence mindenkinek.
26 akik jobban értenek. (H: a kik jobban értik.)
- 150 : 1 családi számvivőséget (H: családi számvevőséget)
2 volt följegyezni (K; NK: volt feljegyezni)
5 végtelenül unalmas (K: véghetetlenül unalmas,)

Lap: Sor:

- 150 : 8 végén a „summá”-val (K: végén a *summa*”-val)
16 Vajon milyen (K: *Valyon milyen*)
18 lehet ez még (H: lehet *az* még)
- 151 4 másutt nem található (H; 1877; NK: másutt *fel* nem található)
9 börmellény, arra (K: börmellény, <... gombbal> arr<á>a)
14 ezüstcsatok tartják (H; H; 1877; NK: ezüstcsatok tartják)
16 izzadt érte (K; H; 1877; NK: izzadt *értte*)
18 erőködés ahhoz (K: erőködés ahoz)
23 ráncvetésű *garáznák* (NK: ráncvetésű *gereznák*)
25 amit tökélyre (K: a mit <...> tökélyre)
festői hajításokban (K: festői <...> hajításokban 1877: festői hajításokban — sh. —)
32 a torockói templom (H: a *thoroczkai* templom)
33 templomainak a falai (H; 1877; NK: templomainak falai)
- 152 : 14 föltalált jutalmáról. (K: feltalált jutalmáról.)
28 harmónikus egysége a (H: *harmoniai* egysége a)
31 az arcok (H: *ez* arcok)
- 153 1 egy-egy fényalak. (H: egy-egy *kíváló* fényalak.)
12 amik közül büszkén (H; NK: a mik közül büszkén 1877: a mik közül büszkén)
21 szépségben és szívjóságban. (H: szépségben s szívjóságban.)
23 kérdé Annától (H: *kérdi* Annától)
31 őrzi a napsugártól. (H: őrzi a *széltől* és a napsugártól.)
- 154 2 tudnak fentartani, (H; 1877; NK: tudnak fentartani,)
9 az ő kincstárai: (H: az *ő* kincstárai:)
13 végzi, századokról (H: végzi. *És végzi azt* századokról)
18 s ami az aranykalászbán (H: s a mi arany a kalászbán)
24 Az ünnepélyes ajtatosság (H: Az ünnepélyes *ajtatosság*)
29 még hat hét (H: még *két* hét)
32 lealkudni valamit, (H: lealkudni valami,)
- 155 4 mint míg a (H: mint a *míg* a)
13 Áron meg volt (H: Áron meg volt)
- 156 2 angol puritánusok között (H: angol puritánok között)
3 a zárkózottság rideg napja, (H: a *rideg zárkózottság* napja)
4 vigasság határideje. (H: vigasság határideje.)
11 is nagy kedve (H: is *olyan* kedve)
31 csizmám disznóbőr!” (H: csizmám disznóbőr!”)
33 mindig kacag rajta (H: mind *kacag* rajta)
- 158 6 ebben a családban (H: *abban* a családban)
24 Áron bátya karjait, (H: Áron bátya *hosszu* karjait,)

Lap: Sor:

- 158 31 Aron bátya érzelmeit (H: Aron bátya *barátságos* érzelmeit)
- 159 9 poharat koccintunk (H: poharat koccintunk)
- 160 : 15 jellemének megértésére (H: jellemének megértetésére)
18 valóságos *márkinő* lett. (H: valóságos *marquisné* lett.)
- 161 5 lenni a „boscarettó”-nak (H: lenni a boscarello”-nak 1877:
NK: lenni a „boscaretto”-nak)
- 162 8 hogy vonására se (H: hogy *egy* vonására se)
14 szobroknak, s azok (NK: szobroknak *is*, azok)
- 163 : 28 akár phansigarnak is, (H: akár phansigának is,)
29 elveszté eszét (H: elveszté *az* eszét)
- 164 : 22 enni az embert (H: enni *azt* az embert)
23 juttatta, kinek (H: juttatta, *a* kinek)
27 s még csak (H: s *ő* még csak)
34 házastársak közt (H: házastárs közt)
- 165 : 12 megfordítsák az eddigi (H: megfordítsa az eddigi)
31 megtetszett az a szép (NK: megtetszett *ez* a szép)
visszaküldi koporsóját (H: visszaküldi *a* koporsóját)
- 166 : 12 megnyerve az estélyek (H: megnyerve *ez* estélyek)
16 Elszler Fannynek (H; 1877: Elszler Fannynek NK: Elszler
Fanninak)
21 a Caldariva-palota (H: Caldarine palota)
23 hevélyes. A házinő (H: hevélyes. *Egy idegen szemléél ő*
lehetett ragadtatva a társaság által. A házi nő)
- 167 12 A kesztyűt, mely (H; NK: A kesztyűt, mely 1877: A kez-
tyűt, mely)
14 hogy egyetlenegy (1877: *hegy egyetlen egy* — sh. —)
16 küldtek saját (NK: küldtek *a* saját)
20 mondá a *márkiné* (NK: mondá a *marquisné*)
23 fűző selyemsinórt, (H: fűző selyemzsinórt, NK: *fűző se-*
lyemzsinórt,)
34 kiállhatatlan orr-redőket, (H: kiállhatatlan orredőket,)
- 168 : 22 A herceg *hidegen felelt: — Ameddig* (H: A herceg *önkénty-*
telen borzadályt érzett e szavaknál. — A meddig)
27 — Nem tudom — *szólt a herceg, arcát félrefordítva, mint aki*
nem mond igazat. — Lásza ön, (H: — Nem tudom. — Lásza
ön,)
- 169 2 egy zérus, (H: egy zerus,)
4 ez a pont. (H: *az* a pont.)
ez a zérus (H: *az* a zerus)
15 valakinek *az* eszébe (H: valakinek eszébe)
22 drámájuk, *amint* hasonló (H: drámájuk, *a* *hog*y hasonló)

Lap: Sor:

- 170 : 34 szedd fel! (H: szedd föl!)
- 171 : 9 mehetséget találna (H: mehetségre találna)
- 17 17 Az öreg roué szerette magát kegyes embernek mutatni, aki fél az éjszakai (H: Az öreg ruának nem volt ahhoz elég ereje, hogy kegyetlen tudjon lenni. Félt az éjszakai) rémektől; hisz a babonákban. Nem (H: rémektől. Voltak babonái Nem)
- 172 : 2 nem védi meg őket az angyali (H: nem véd meg senkit az angyali)
- 18 ön erről bizonyos adatot (NK: erről adatot)
- 27 A márkinő felnyitá (H: A marquisné felnyitá)
- 30 A herceg tetteté, hogy összeborzad, mikor (H: A herceg összeborzadt, mikor)
- 173 : 5 korbácsot ad (H: korbácsot dd)
- 14 számára fenntartott (H; 1877; NK: számára fentartott)
- 31 A herceg sietett tőle menekülni. (H: A herceg jéggé volt fagyasztva. Képzelmét, mint a bál izgalma ez elysiumba vezetett, ez a bűvész nő a temető rémei közé kergette vissza. Sietett tőle menekülni.)
- 33 táncoltak a hercegasszonyok, (H: táncoltak azok a hercegasszonyok,)
- 174 : A XXV. fejezet tévedésből a H-ban VII. számúként szerepel VIII. számú helyett.
- 15 most megérdemelné, (H: most meg is érdemelné,)
- 16 ugyancsak berántotta (H: ugyancsak megrántotta)
- 17 árulkodni arra a másokra. (H: is árulkodni arra a másokra NK: árulkodni a másokra.)
- 20 órát máskor is ütni? (H: órát is máskor ütni?)
- 175 : 7 figyelem lett (1877: figyelem tárgya lett)
- 12 megcsókolta azt a kezét (H: megcsókoldt azt a kezét)
- 13 tenyerével megfordítva (H: tenyerével fordítva)
- 15 félig szétbomlott hajfürteit (H: félig szétbontott hajfürteit)
- 26 hogy várnak rá, bejöhet. (1877: hogy várnak, bejöhet — sh. — NK: hogy várják, bejöhet)
- 176 : 4 minden vonásaiban izgalom (H: minden vonásában izgalom)
- 18 A cryptographia kulcsával (H: A cryptographia kulcsával — sh. —)
- egyenkint kellett (H: egyenként kellett)
- 29 preszákai mező (H; 1877: presnákai mező — sh. —)
- 33 ki egy lándzsadöféstől (H: ki lándzsadöféstől)

Lap: Sor:

- 177 : 1 feléleszté a pataknál, (H: fölleszté a pataknál)
4 mond türelmetlenül (NK: monda türelmetlenül)
9 sárdi rémnapot (H: sardi rémnapot)
18 úrnő a mély kútba (NK: úrnő, a ki kútba)
21 egy kiirtott (H: eg kiirtott — sh. —)
22 jószívű cigánylegény (H: egy jószívű parasztleány)
29 veres zászló gombostűkkel (H: veres zászlós gombostűkkel)
- 178 : 17 zöld chartreuse-t, s hogy (H; 1877: zöld chatreuset, s hogy
— sh. —)
26 venniök az útjokat. (H: venniök az utjukat.)
- 179 13 mindenütt nyomukban (NK: mindenütt a nyomukban)
23 „Manassé?” (H: „Menassé?” — sh. —)
30 lassan! Siess! (H: lassan! siess! siess!)
31 — Felvincnél rábukkantak (H: — Kis-Enyednél rá bukkantak)
mely a nagy-enyedi (NK: mely nagy-enyedi)
- 180 34 közéjük vágott (H: közéje vágott)
- 180 11 hétszáz menekültet, (H: hétszáz menekült,)
20 most csak megtámadják (NK: most ezek megtámadják)
34 akik véres mintájukat (H: a mik véres mintájukat)
- 181 7 neki azt a sorsot (NK: neki ezt a sorsot)
25 felemelt karjára: (H: fölémelt karjára)
26 lustán letapadó (H: lustán leletapadó)
27 afölött az ember (H: a fölött ez ember)
12 — Lássuk ez utolsó (NK: — Lássuk az utolsó)
34 felkelő tábornak (H: fölkelő tábornak)
- 182 4 beclásson a megfjett (H: beclásson a soronkint megfjett)
6 a felolvasó arcát (H: a fölolvasó arczát)
9 odament a felkelőkhez (NK: odament a fölkelőkhez)
11 jött utána kérni (1877: jött utána kérni)
17 felvetett piros (H: fölvetett piros)
kerekre felnyílv (H: kerekre fölnyilva)
25 elkeseredett ellensége. (H: elkeseredett személyes ellensége.)
26 — Az elfogta őket! (H: S az elfogta őket!)
- 183 8 a Torockóra jutáshoz. (H: a Thoroczkára jutáshoz.)
éjjel felment (H: éjjel fölment)
19 felállították melléjük (H: fölállították melléjük)
22 rábeszélte a felkelők (H: rábeszélte a fölkelők)
26 a felkelők pedig (H: a fölkelők pedig)
28 A delnő felkapta (H: A delnő fölkapta)
- 184 7 képersé tesz arra, (H: képersé tett arra,)

Lap: Sor:

- 184 : 20 egy mennyország! (H: egy menyország!)
- 21 megtalálni a mennyországot? (H: megtalálni a menyországot?)
- 26 gyilkossal s legyilkolttal (H: gyilkossal és legyilkolttal)
- 29 hír *méregg*é változott (H: hír megváltozott)
- 185 : 2 fogta a csengettyűszinórt. (H; 1877: fogta a csengettyűszinórt. NK: fogta a csengettyűszinórt)
- 10 hasztalan *menekülsz bármely vildgrészebe a föld kerekén, hasztalan* emelkedel (1877; NK: hasztalan emelkedel)
- 18 éreznem a mérges (H: éreznem *mindennap* a mérges)
- 20 nézve *ez* az egész (H: nézve *az* egész)
- 22 *Amíg az az* asszony (H: *A míg ez* asszony NK: *Amíg ez az* asszony)
- 186 : 1 tudsz *vigasztalásomra* (H: tudsz *a vigasztalásomra*)
- 29 a rivederci! (H: a rivederei!)
- 30 erőteljesen a csengettyűszinórt. (H; NK: erőteljesen a csengettyűszinórt. 1877: erőteljesen a csengettyűszinórt.)
- 187 : 5 földhöz *vertek*; semmi (NK: földhöz *csaptak*; semmi)
- 8 sor után az 1877-es első kiadásban a következő sor olvasható: (A negyedik kötetnek vége.) A kezdődő V. kötettel a fejezet számozása ismét előlről kezdődik az 1877-i kiadásban.
- 188 : 4 cabinet *separée*-ban (H: cabinet *separeé*ban)
- 5 *soupézik*, két (H: *soupézik*, két)
- 15 az *ajkáihoz* emelt, (H: az *ajkához* emelt,)
- 19 közékük *települő* (H: közékük *telepedő*)
- 21 *veresebb*, mint a másik. (NK: *vörösebb*, mint a másik.)
- 23 *Sohase* hallottam (H: *Soha sem* hallottam)
- 24 *Gyógyítasd* magad, *fiam!* (H: *Gyógyítasd* *magadat*, *fiam!* 1877: *Gyógyítasd* *magad*, *fiam!*)
- 189 : 11 *hogy* más vallásra (H: *hogy ő* más vallásra)
- 17 mondani e levélre (H: mondani *erre* a levélre,)
- 19 *besározni a cipőit* (H: *besározni* *cipőit*)
- 190 : 1 —*Tehát* röviden (H: — *Tehát* *rövidön*)
- ez az* eset — (H: *az az* eset:)
- 5 *Ismered* *gyöngségemet*, (H: *Ismered a* *gyöngségemet*,)
- 9 *nem!* *Vond* *vissza* (H; 1877; NK: *nem!* *Vondd* *vissza*)
- 20 *miket ő* *rosszal*. *E* (H: *miket ő* *rosszal*. *E* 1877; NK: *miket ő* *rosszal*. *E*)
- 23 *ördög* *nem* *sugallja*. (1877; NK: *ördög* *nem* *sugallja*.)
- 27 *áldozatok* *közt* (H: *áldozatok között*)
- 33 *onnan* *vigyék* *el* (H: *onnén* *vigyék* *el*)

Lap: Sor:

- 191 : 22 az igazít fölkeresni; (H: az igazít felkeresni);
23 keresztül ideszáll/ítatni. (H: keresztül ideszállítatni.)
29 feladat legnagyobb részét (H: feladat legsúlyosabb részét)
- 192 : 6 lesz az a nőoroslány, (HK: lesz az a nőoroslán,)
18 ők akarják, tehát (H: ők akarnák, tehát)
21 aminek hatása (H: a minnek *a* hatása)
22 ahány szobalánnyal, (H: a hány szobaleánnyal,)
23 annak egyik (H: annak *az* egyik)
24 már *a* féloldali (NK: már *e* féloldali)
26 szőnyegajtájában szemben jött rá (H: szőnyegajtójában szemközt jött rá)
27 feje felett. (H: feje fölött.)
33 miután bizonyos (H: miután *a* betegség bizonyos)
- 193 : 5 ereszti, míg (H: ereszti, *a* míg)
20 Mikor? Hogy? (H: Mikor? Hogyan?)
- 196 : 10 ez csak ön (H: ez *annak* csak ön)
20 veres foltokat (NK: vörös foltokat)
szerzett sírással, (NK: szerzett *a* sírással,)
21 ilyen veresre (NK: ilyen vöröstre)
23 szemei veresek. (NK: szemei vörösek.)
30 címerteremében. (NK: címteremében.)
- 197: 3 az ön homloka (H: az ön *szép* homloka)
14 kitörülje nevemet (H: kitörölje *a* nevemet)
21 Cagliari egyik (H: Cagliari *kezének* egyik)
24 felvegyem indokaim (H: fölvegyem indokaim)
27 Nevetséges! Mi (H: Nevetség! Mi)
29 jövünk felindulásba, (H: jövünk fölindulásba,)
32 fel kell gyűjtani (H: föl kell gyűjtani)
- 198 : 4 uralkodókat népeikkel, (H: uralkodókat *a* népeikkel,)
8 vesztettem benne. (H: vesztettem *már* benne.)
Engem ez a politikai (H: Engem *az* a politikai)
11 elkobozták birtokaimat; (H: elkobozták *a* birtokaimat;)
14 kivert rendes (H: kivert *a* rendes)
25 hogy ki eddig (H: hogy *a* ki eddig)
27 keressek olyan (H: keresek olyan)
31 hírhedt művészei (H: hírhedett művészei)
32 mulattassák a vendégeket? (NK: mulattassák *a* vendégeimet?)
34 év óta építtetek (H; 1877: év óta építettek — sh. —)
- 199 : 1 Thorwaldsen művei (H: Thorwalden művei)
7 pokolgépecskéhez, gyémántos (H: pokolgépecské~~hez~~hez, gyémántos)

Lap: Sor:

- 199 : 8 azt mondjam (H: azt mondjám — sh. —)
kit imádok, (H: akit imádok,)
- 11 Cyrene felkacagott; (H: Cyrene föl kacagott;)
- 12 fel is tenni! (H: föl is tenni!)
- 16 adják el képtáramat (H: adják el képtáromat)
- 17 gyémántgyűjteményem két (H: gyémántgyűjteményemet két)
- 21 Akárkinek vérébe (H: Akárkinek a vérébe)
kerüljön az! (H: is kerüljön az!)
Mert higgye el (H; 1877; NK: Mert higyye el)
- 26 az *elébbi* harminc (H: az harmincz)
- 28 kisugárzó *contagies* ellen. (H: kisugárzó *epidemia* ellen.)
- 30 mutatóujját aranyhajának (H: mutató ujját arany hajának)
- 200 5 idomfták az ő arcvonásait, (H: idomitották az arczvonásait,)
- 7 Egészen hatalmában (H: Egészen a hatalmában)
- 9 állt felette! (H: állt fölötte!)
- 14 szerint *ha* a házastársak (H: szerint a házastársak)
- 24 — Ne higgye ön. (H; 1877; NK: — Ne higyye ön.)
Csupán ennyi után (H: Csupán ennyi után — sh. — 1877:
Csupán ennyi után — sh. —)
fizettek neki (NK: fizették neki)
testvérek kamatot; (NK: testvérek a kamatot;)
- 28 felvételre megérve. (H: föl vételre megérve.)
- 201 4 támadt ez asszonyinak. (H: támad ez asszonyinak.)
- 12 csak római (H: csak a római)
utódokat illetik, (NK: utódokat illetnek,)
- 13 Zboróy Eldorádó. (H: Zboróy Eldorádó.)
- 26 kik a balesetet megakadályozhatták (H: kik balesetét megakadályozhatták)
- 32 mit arculütésnek (H: a mit arczulütésnek)
neveznek, akkor (H: neveztem; az egész világ előtt adott arczulütésnek, akkor)
- 33 fog következni. (H: fog bekövetkezni.)
- 202 : 8 zsolozsmát énekelték (H: zsolozsmát énekeltek)
- 11 násznép végigvonult (H: nászmenet végigvonult)
- 16 templomából kilépni! (H: templomából menyasszonykoszorúval kilépni!)
- 21 Atila dédunokáival (H: Atila dédunokáival)
- 203 1 ezalatt gondtalanul (H: az alatt gondtalanul)
- 9 A fennmaradt idő (H; 1877; NK: A fenmaradt idő)
- 17 ágymennyezet mind (H; 1877; NK: ágymennyezet mind)

Lap: Sor:

- 203 : 26 Bertók bátya (H: Gedeon bátya)
- 204 8 erre a napra. (H: erre a nagy napra.)
17 ismét tüzveresség (NK: ismét tűzvörösség)
18 mostan Borbánd ég; (H: mostan Borband ég;)
19 emitt meg Sárd — (H; 1877: emitt meg Sásd, —)
ez a nagy veresség (NK: ez a nagy vörösség)
21 a lakodalmi öltözetekről, (H: a lakadalmi öltözetekről,)
23 divat szerint a (H: divat szerint selyemmel a)
- 205 7 ördög *dll is* az (NK: ördög *is dll* az)
12 itt lesz; mert (H: itt lesz; *arról légy bizonyos*, mert)
13 kemény *szívű* (H: *az kemény szívű*)
19 maradt *fenn*, amikor (H; 1877: maradt *fen*, a mikor)
32 piros kösnyővel a (H: piros kösnyővel a)
33 kivarrott *vállfűzőt* (H; 1877: kivarrott *vállfűzőt* NK:
kivarrott *vállfűzőt*)
- 206 1 maradt el a lakodalmáról (NK: maradt el a lakodalmáról)
3 nem *aféle* divatos (H; 1877: nem a féle divatos NK: nem
aféle divatos)
6 házától, rokonaitól, (H: házától, rokonától,)
11 a lakoma *most még* nem (H: a lakoma *még most* nem)
16 jókedve *föntartására* (H; 1877; NK: jókedve *föntartására*)
21 vőfély trombiták kísérete (H: vőfély trombitások kísérete)
22 végig a mátkatálat (H: végig *az utcán* a mátkatálat)
- 207 6 aztán következik, (H: *azután* következik,)
7 az ifjak futása (H: az ifjak *versenyfutása*)
17 A nyoszolyók aztán (H: A nyoszolyó *lányok* aztán)
20 nagy örömet szerzett (NK: nagy örömet szerzett)
22 főköttőt feltették (H: főköttőt *öltették*)
24 attól a férfitől, (H; NK: attól a férfitől,)
- 208 9 Csupán egy baj (H: Csupán *csak* egy baj)
11 szól ijedten Blanka. (NK: *szólt* ijedten Blanka.)
16 lesznek a lakadalomra; (H; NK: lesznek a lakadalomra;)
26 a „hopciher” táncoljon. (H: a „hopczihér” táncoljon.)
27 járja el a lakodalmon (H: járja el a lakadalmon)
32 kis Miska te! (H: kis Misika te!)
- 209 6 hozzák el a lakodalmára (NK: hozzák el lakodalmára)
25 csomó ritka bajusz, (H: csomó *ritkás* bajusz,)
szakáll *irtványai*; hanem (H: szakáll *mutatványai*; hanem)
- 210 : 4 tanulta ő senkitől, (H: tanulta ő *azt* senkitől,)
6 énekből trombita lesz; (H; énekből trombitaszó lesz;)
22 Amerikából idejönni. (H: Amerikából idejöni.)

Lap: Sor:

- 210 : 31 *hogy nézzen előre*, (H: *hogy nézzem előre*.)
- 211 : 3 *mondá Blankának* (H: *monda Blankának*)
4 *a te lakadalmadon* (NK: *a te lakodalmadon*)
eltáncolom kedvedért (H: *eltáncolom a te kedvedért*)
7 *a terem közepéről*, (H: *a terem közepéből*)
8 *nagy kört kerítették*, (H: *nagy kört kerekítették*.)
12 *ügyesség kell hozzá*. (H: *ügyesség kellenek hozzá*.)
25 *hol felegyenesedő*, (H; NK: *hol főlegyenesedő*.)
- 212 : 2 *súg fülébe*, (H: *súg a fülébe*.)
4 *kiszalasztja a hallott* (H: *kiszalasztja a száján a hallott*)
6 *Senki sem értette* (H: *senki se értette*)
8 *helyéről, és futott* (H: *helyéről s futott*)
9 *óhajtva vártakat* (H: *óhajtva vártakat*)
10 *kiálta Sándor* (H: *Kiáltá Sándor*)
- 213 : *Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévedésből III. számúként szerepel.*
8 *erőszakkal a sfrást* (H: *erőszakkal a sírását*)
14 *a szöveget is énekelte* (H: *a szövegét is énekelte*)
20 *Aztán egyszerre* (H: *Aztán egyszerre*)
- 214 : 2 *én ott felkerestem*. (H: *én őt felkerestem*.)
minket a lakadalmadra, (NK: *a lakodalmadra*.)
25 *megesküdtünk rá, meg* (H: *megesküdünk rá, meg*)
27 *dumnye Zó!* (NK: *dumnye Zeu!*)
30 *éjjel Borévre kellett* (H: *éjjel Bár évre kellett*)
32 *lakodalmas néppel*, (H: *lakodalmas néppel*.)
34 *mondá Blanka*. (H: *Monda Blanka*.)
- 215 : 8 *elkészül számára*. (H: *elkészül a számára*.)
- 216 : *Az 1877-es kiadásban ez a fejezet tévcscen IV. számúként szerepel.*
1 *A halál beköszöntött* (H: *A halál beköltözött*)
13 *Amikor a Szamos* (A *mikor Szamos*)
23 *senki sem merte* (H: *senki se merte*)
ez arcot megcsókolni. (H: *az arcot megcsókolni*.)
- 217 : 3 *és az ő ajkai* (H: *és ajkai*)
4 *között e nevet* (H: *között a nevet*)
17 *azon az Isten őrizte* (H: *azon azon Isten őrizte*)
24 *a lakodalmas háztól*. (NK: *a lakodalmas háztól*.)
25 *szólingatta ki onnan*. (H: *szólingatta őket ki onnan*.)
29 *Ők siettek a* (H: *Ok siettek a*)
- 218 : 9 *a lakodalmas sereg* (NK: *a lakodalmas sereg*)
24 *szólt bele Áron* (H: *szólt bele ekkor Áron*)

Lap: Sor:

- 219 : E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen V. számúként szerepel .
13 a földről elköltözöttek (H: a földről elköltözödk)
20 Hirdesse az emlékét (H: Hirdesse az emléket)
23 Ősidőktől fennmaradt (H: Ősidőktől fönmmaradt 1877;
NK: Ősidőktől fenmaradt)
- 220 : 9 az örök hálófülkébe, (NK: az örök hálófülkébe);
17 rámondta az dment. (H: rámondta az ament.)
- 221 2 kiálta Áron (H: Kiáltá Áron)
23 pörköljük fel őket (H: pörköljük föl őket)
- 222 : 5 akinek a nevében (H: a kinek nevében)
6 az autodaféket, a keresztes (1877: az autodaféléket, a keresztes — sh. — NK: az autodafékat, a keresztes)
23 a magatok fajtájából, (H: a magatok fajtájából,)
29 Decebal királya (H: Decebal királya)
30 Mindenki tudná, hogy (H: mindenki megtudná róla, hogy)
33 a Porlik barlangi (H: a borlik barlangi)
- 223 12 monda Manassé. (NK: monda Manassé.)
15 bátya ezt az (H: bátya azért ezt az)
- 224 : Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévesen VI. számúként szerepel.
1 azt monda családjának: (H: azt monda a családjának:)
3 mielőtt lefeküdnénk, olvassunk (H: mielőtt lepihennénk, olvassunk)
12 az emberek fölött. (H: az emberek sorsa fölött.)
13 A félelmes rémeket, a rettentő (H: A félelmetes részeket, a rettentő)
amikől Blanka megszabadult, (H: a mikől Blanka megszabadult,)
18 de mióta az az (H: de a mióta az az)
- 225 : 14 éjt meséli el. (H: éjt mesélje el.)
21 ki, k/vánhatná, hogy (H: ki kívánhatja, hogy)
22 csak a vulcán, (H: csak a vulcán,)
25 visszhangzik már. (H; 1877; NK: visszhangzik már.)
30 besütő bñborsugár (H: besütő bíborsugar)
- 226 : Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévesen VII. számúként szerepel.
3 a torockói tekndbe felvezet. (H: a torockói völgybe felvezet.)
6 akkor mászik elő (H: akkor látszik elő)
16 s a legutolsó vérfürdő (NK: s e legutolsó vérfürdő)
- 227 : 3 az útjában eső (H: az útjába eső NK: az útjába eső)

Lap: Sor:

- 227 : 4 hoz az utcáira. (H: hoz az uczára.)
6 a felkelők serege. (H: a fölkelők serege.)
- 228 4 nem volt idejük (H: nem volt idejük)
6 s pár perc múlva (H: s percz mulva)
9 Mintha egész (H: Mintha egy egész)
11 ellen nyílt mezőn (H: ellen nyit mezőn)
29 felszentelt a gyász, (H: fölshentelt a gyász,)
32 Egyszerre csak (H: Egyszer csak)
- 229 Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévesen VIII. számúként szerepel.
4 az 1849-i volt. (H; 1877: az 1849-ki volt. NK: az 1849-iki volt.)
12 elemőzsiás tarisznyát (H: elemőzsinás tarisznyát)
16 útközben. Rhododendron, (H: utközben. Rhodadendron,)
17 a sziklavölgyületek óriás (H: a sziklavölgyületek óriás)
19 erdőkből a szarvasok (H; NK: erdőkből a szarvasok)
rigyetése s a fekete (H: rigyezése s a fekete)
22 megtámadnák városunkat, (H: megtámadnák a városunkat,)
- 231 9 oláh sereg, amit Felvicnél (H: oláh sereg újra fegyvert ragad, visszafordul megtámadójára s az a sereg, a mit Felvincnél) a mursinai hídnál (H: a musinai hídnál)
14 azzal az Erdélyben (H: azzal ez Erdélyben)
23 oláh felkelők sincsenek (H: oláh fölkelők sincsenek)
33 sorba számítatnak. (H: sorba számítanak.)
Sándor bá pisztolyait, (NK: Sándor bácsi pisztolyait,)
- 232 : 5 a „Lajos csúcsára”. (H: a Lajos „csupjára”).
6 magas sziklafennsík. (H; 1877: magas szikla fensík. NK: magas szikla-fensík.)
7 Az utánok érkező (H: Az utánuk érkező 1877: Az utánnok érkező)
11 körülölvé a kígyózó (H: körülöelve a kigyózó)
23 fölé, sziklacsupok, (NK: fölé, sziklacsúcsok,) szagatott bércgerincek (H; 1877; NK: szakgatott bércgerincek)
29 hanyatt fekvő titánnak (H: hanyatfekvő titánnak) arca profilban, még (H: arca profilben, még)
- 233 11 hangzik föl valami (H: hangzik föl valami)
14 én ezt a szép képet (H: én ezt a képet)
24 a feleségemre vigyázz! (H: a feleségemre vigyázz! — sh. —) kiáltá Áron (H: Kiáltá Áron)
26 Hamarébb ez az (H: Hamaróbb ez az)

Lap: Sor:

- 233 : 27 De mégis (H: De *azt* mégis)
29 viszem fel őket. (H: viszem föl őket.)
- 234 3 Erre *aztán* összecsapta (H: Erre összecsapta)
11 egy gallyat diadaljelül. (H; 1877; NK: egy gallyat diadaljelül.)
15 a Lajos csúptól (NK: a Lajos csúctól)
19 hidasi sziklafensík (H; 1877: hidasi sziklafensík NK: hidasi szikla-fensík)
29 Vagy a fensík tetején (H; 1877: Vagy a fensík tetején NK: Vagy a fensík tetején)
33 nem volt lehetetlenség. (H: nem volt *semmi* lehetetlenség.)
- 235 5 az ígért fenyőgallyat. (H; 1877; NK: az ígért fenyőgallyat.)
6 havasi nefelejcskekkel (H; 1877; NK: havasi nefelejcskekkel)
9 mikor *ez* a mi (H: mikor *az* a mi)
13 és nefelejsből. Csak (H; 1877; NK: és nefelejsből. Csak)
18 lesz-e menedékünk (H: lesz-c a menedékünk)
21 ők a sziklabarlangokban (H: ők sziklabarlangokban)
27 *monda* Blanka. (H: *Mondá* Blanka.)
29 villanyozva *e* gondolat (H: villanyozva *a* gondolat)
31 összeborzongva *e* gondolattól (H: összeborzongva *a* gondolattól)
34 pillangók, *akiknek* (H: pillangók, a miknek)
- 236 : 9 sziklatörmelék *achát* (H: sziklatörmelék *adhat*)
17 vették előbb észre, (H: vették előbb észre.)
- 237 : Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévesen IX. számúként szerepel.
6 félmányék fedte. (H: félmányék földte.)
15 megrettenni látszék a (H: megrettenni látszik a)
- 238 : 5 csak *harminc* lépésnyi (H; 1877; NK: csak *30* lépésnyi)
6 feléjük indul. (H: feléjük indul.)
8 is átváltoztatná, (H: is *ugy* átváltoztatná,)
17 mintha nyakszirten (H: mintha nyakszirton)
20 kergető leopárd az (H: kergető leopárd az)
23 örömsikoltásával *e* nevet: (H: örömsikoltásával *a* nevet:)
26 onnan fölül Áron (H: onnan felül Áron)
- 239 3 arcvonásaira emlékeztetett (H: arcvonására emlékeztetett)
5 Geszteg fensíkján (H; 1877: Geszteg fensíkján NK: Geszteg fensíkján)
18 Egész veres volt (NK: Egész vörös volt)
- 240 : 2 omló kőtorladékot. Az (H: omló kőomladékot. Az)
4 rohanása visszahangjával (1877; NK: rohanása viszhangjával)

Lap: Sor:

- 240 : 8 két keze odafönn! (H: két keze oda fönn!)
arca nagyon hasonlít (H: arcza *annyira* hasonlít)
9 annyi meg lett bocsátva (H: annyi lett megbocsátva)
11 Áron „jó” (H: Áron *csendes* „jó”)
13 belecsapott egy kőhalmazba, (H: belecsapott a kőhalmazba,)
26 Mert az az ember Diurbanu (H: Mert ez Diurbanu)
28 volna itt kikémélni? (H: volna itt kikémélni?)
34 Akkor majd megmutatom (H: Akkor megmutatom)
nektek az én (H: nektek *majd* az én)
- 241 : 6 mért ne láthatná (NK: miért ne láthatná)
8 elébb megesküsztek (H: elébb megeskösztek)
15 a népregékből ismeretes Székelyvár (H: a népregékből
emlékezetes Székelyvár)
18 a mai főnnálló (H: a mai főnnálló)
22 a rejtekek rejtekebe (H: a rejtekek rejtékebe)
- 242 : 1 Pedig higgyétek meg (H; 1877; NK: Pedig *higgyétek*
meg)
- 243 : E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen X. számúként szerepel.
3 sallangos csótára (NK: sallangos csótára)
4 görbe kard *van*, (NK: görbe kard,)
8 visszhangot vernek (H; 1877; NK: visszhangot vernek)
9 félig összedült, kormos (H: *főleg* összedült kormos)
- 244 : 13 szól hátra az első (NK: szólt hátra az első)
19 voltak fölállítva (H: voltak fölállítva)
- 245 : 10 római mértföldmutató; (NK: római mérföldmutató;)
17 kidugja a fejét (NK: kidugja fejét)
22 szól, be sem (H: szól, be sem)
32 és a zivatar egyszerre (H: és a vihar egyszerre)
- 246 : 6 gyászos emléket hagyott (H: gyászos emlékeket hagyott)
8 hasonlatos azokhoz, amiket (NK: hasonlatos a *beszerikák*-
hoz, a miket)
15 terebély bükkfa (H: terebély bükkfa)
16 néhány oláh (NK: néhány oláh)
őrzé, *condrájába* takarózva (H: őrzé, *gubájába* takarózva)
18 mert a pap (H: mert az a pap)
20 felhőkre feltekintett, (H: felhőkre föltekintett,)
21 a völgy felett (H: a völgy fölött)
33 a tető hasadékaán átlobbanó (H: a tető hasadékaain átlobbanó)
- 247 : 1 kísérletek *sanhedrinja* (H: kísérletek *csoportja*)
rémlenek meg az (H: rémlenének meg az)
éjszakában, (1877: északában, — sh. —)

Lap: Sor:

- 247 : 6 villám fényénél kivehető (H: villám fényénél kivehető)
11 a nyakából lelógó (H; 1877: a nyakából lelógó)
12 hogy játsszék vele. (H; 1877; NK: hogy játsszék vele.)
18 Uraim! barátaim (H: Uraim! barátim)
27 feladatunk meggátolni, (H: föladatunk meggátolni,)
31 és bródi győztesek (H: és bródi győztesek)
- 248 9 segédcapatokat is tízezerével (H: segédcapatokat tízezerével)
10 A népfelkelés feladata (H: A népfelkelés föladata)
13 Találkoztál egy élő (H: Találkoztál.élő)
17 hang felszólalt a (H: hang föl szólalt a)
21 megüté érte a (H: megüté értte a)
27 alatt, s ezek már (H: alatt s azok már)
33 Torockó elpusztított, (H: Torockó elpusztított,)
- 249 4 A mennydörgés miatt (H: A mennydörgés miatt)
18 másik szólalt meg (1877: másik szólalt meg)
21 szöktették tovább (H: szöktették tovább)
27 vágott fejemre (H: vágott a fejemre)
31 siratta kedvenc rigóját, (H: siratta az elveszett kedvencz rigóját,)
33 Azóta ez a kis (H: Azóta az a kis)
- 250 3 szólt a láthatatlan alakok (H: szólt a láthatlan alakok)
12 verjék le róla (H: verjék el róla)
25 alak, ki eddig (H: alak, a ki eddig)
33 lett egy emberkacaj. (H: lett egy emberi kacaj.)
34 azt kérdeznék (H: azt kérdenék)
- 251 1 sajnálja-e azt az (H: sajnálja-e ezt az)
3 sohasem bántotta. (H: soha se bántotta.)
4 felkötötte a kardot, (H: föl kötötte a kardot,)
8 hogy mennydörögjön és (H: hogy mennydörögjön és)
12 — A Peenai hegyek (H: — A Peenai hegyek)
18 nyelvét nem érintette (H: nyelvét sem érintette)
30 s azt a süvegébe (NK: s azt süvegébe)
33 Ehhez ártatlan (1877: Ehez ártatlan)
- 252 : 12 fényénél az összedugott (H: fényénél a összedugott — sh. —)
14 A mennydörgés, a (H: A mennydörgés, a)
és felettük a (H: és fölöttük a)
15 és templomot. (H: és a templomot.)
A H azt jelzi, hogy „Vége az ötödik kötetnek”.
- 253 E fejezet tévesen szerepel az 1877-i kiadásban XI. számúként.
A H jelzése szerint itt kezdődik a hatodik kötet, és ennek megfelelően előlről kezdi a fejezet számozását.

Lap: Sor:

- 253 : 1 Voltak jó barátaik. (H: Voltak jó barátjaik.)
2 a felkelő táborban, (H: a fölkelő táborban,)
7 táborát visszaverni (H: taborát visszaverni)
8 s míg az ott (H: s a míg az ott)
10 semmisítő forum (H: semmitő forum)
14 szomszédos Gyertyámot, (H: szomszédos Perjámot,)
15 miatt felégeté. (H: miatt fölégette.)
20 vasárnapi multságok (H: vasárnap délutáni multságok)
- 254 : 24 itt az ellenség (H: itt ellenség)
27 A kaszálok tele (H; 1877; NK: A kaszálok tele)
30 seregestől a völgyet (H: seregestül a völgyet)
- 256 10 látja azon szemeket (H: látja a szemeket)
26 készek vagyunk. (H: készen vagyunk 1877: keszek vagyunk
— sh. —)
31 van e két pisztoly (H: van a két pisztoly)
33 lesz legutolsó szava. (H: lesz az utolsó szava.)
- 257 : 7 frigy megtartására rávenni. (H: frigy fenntartására rávenni.)
12 felkoncolták amazok (H: fölkoncolták amazok)
- 258 E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen XII. számúként szerepel.
3 Manassé, akik nagyon (H: Manassé, a mik nagyon)
18 épülve, közepén (H: épülve középen)
oszlopos tornáccal; a tornác (H: oszlopos támaszszal; a tornácz)
22 Manassé felment (H: Manassé fölment)
23 Diurbanut keresi, (H: Diurbánut keresi,)
24 mert most ebédel (H: mert az most ebédel)
25 s az sokáig tart. (H: s sokáig tart.)
monda neki az (H: Mondá neki az)
- 259 1 Manassé kivette névjegyét a (H: Manassé kivett egy névjegyet a)
s azt a szegletén (H: s azt egy szegletén)
11 puskához kaphatnánk (H: puskákhoz kaphatnánk)
17 rá, nem volt (H: rá, akkor még nem volt)
24 azt vidd bé (NK: azt vidd be)
25 add át az úrnak; (H: add át az uraknak;)
30 nyissák fel előtte, (H: nyissák föl előtte,)
vasajtót is feltárták (H: vasajtót is föltárták)
33 hordókat már természetesen (H: hordókat természetesen)
felhordták az udvarra, (H: már fölhordták az udvarra,)
- 260 2 A pincegádornak még (H: E pincegádornak még)

Lap: Sor:

- 260 : 7 így bántak vele (H: úgy bántak vele),
8 tartották reggelig (H: tartották reggelig,)
9 a békefeltételeire. (H: a béke föltételeire.)
22 húzzam az ő nótáját, (H: húzzam neki az ő nótáját),
29 aztán felpofozott, (H: aztán fölpofozott,)
30 hogy felakasztat. (H: hogy fölakasztat.)
- 261 : 11 szabadítd meg (H: szabadítod te meg)
14 követet felkoncoltatott (H: követet fölkoncoltatott)
akik hozzá jöttek (H: a kik hazajöttek)
17 téged, ki egy (H: téged, a ki egy)
27 idejössz a barlangjába, (H; 1877; NK: idejössz a barlang-
jába,)
33 ültem volna arra (H; ültem volna *ám* arra)
- 262 : 2 volna *aztán* (NK: volna utánam)
Pontius Pilátus! (H: Pontius Pilatus!)
14 alól vállára omlott. (H: alól vállaira omlott.)
15 mégis *rögtön* ráismert Manassé. (H: mégis *rd* ismert *rögtön*
Manassé.)
24 Nem találd arcomat (H: Nem találd az arczomat)
25 régi ismerőshöz (H: régi ismerőshez)
26 félrefordítá arcát, (H: félre fordítá az orczát,)
30 annak fenntartását (H; 1877; NK: annak fentartását)
31 becsületes feltételek (H: becsületes föltételek)
- 263 : 9 s lélegző embert (H; 1877; NK: s lélekző embert)
nem hágy (H: a föld fölött nem hágy)
10 e völgyben, csak (H: a völgyben, csak)
11 Egy hiénaarc volt (H: Egy hiena arcza volt)
12 szép vonásokba költözve. (H: szép emberi vonásokba költözve.)
13, 14 Frázis (H: Phrázis 1877; NK: Phrásis)
24 haza semmit, mint (H: haza senkit, mint)
28 mondá az alakos, (H: monda az alakos,)
29 mikor kínzáshoz (H: mikor a kínzáshoz)
31 én csapataim látszólagos (H: én csapatjaim látszólagos)
- 264 : 8 testvérednek a volt menyasszonya; (H: testvérednek menyasszonya;)
9 most meg az enyém. (H: most pedig az enyém.)
10 Ez fog bezörgetni (H: Ez fog a te háznak a kapuján bezörgetni)
a te háznak a kapuján akkor, amikor (H: akkor, a mikor)
12 kiadni a parancsot (H: kiadni s parancsot)

- Lap: Sor:
- 264 : 20 történni feleségeddel. (H: történni *a* feleségeddel?)
 23 E meggyalázatásra az imádott (H: E meggyalázásdra az imádott)
- 265 : 12 általános pusztulás (H: általános pusztulás)
- 266 : 16 Az egerke (NK: Az egerke)
 azalatt rágott (NK: azalatt *csak* rágott)
 23 mintha kesztyű volna. (H: mintha kesztyű volna. 1877;
 NK: mintha kesztyű volna.)
 31 meglátjuk, merre (H; NK: meglátjuk, *hogy* merre)
- 267 : 9 ne tenné? (H: ne *tehetnék?*)
- 268 : 12 fordulnak elő. (H: fordultak elő.)
 16 tűzveres félhomály (NK: tűzvörös félhomály)
 20 Hol *az* egyik (H: Hol egyik)
 23 És azután a második (H: És ezután a második)
 24 aztán egyszerre (H: azután egyszerre)
- 269 : 4 izzóvá tette (H: izzó *veressé* tette)
 20 meg idelelni *abból* nem (H: meg idelelni a *pinczében* nem)
 22 egyszer a két férfi (H: egyszer a kis férfi)
 28 udvarra s körülnézek (H: udvarra és körülnézek)
 neked *egy* bitang (H: neked *valami* bitang)
 32 s az jó lesz (H: s *ez* jó lesz)
- 270 : 11 legiszonyobbika szabadult (H: legiszonyobbika szabadult)
 12 halló emberi (H: hajló emberi)
 14 csak a „férj” (H: csak „férj”)
 15 Fusson előle, (1877: Fusson előre, — sh. —)
 17 állta el útját (H: állta el *az* útját)
 18 nem zúzta fejét (H: nem zúzta *a* fejét)
- 271 E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen XIII. számúként szerepel.
 2 rövid katrincája alól (H: rövid katrinszája alól)
 4 kiálta Manassénak, (H: kiáltá Manassénak,)
 5 igyekezett eltakarni. (H: igyekezett *őt* eltakarni.)
 16 kardot és pisztolyokat. (H: kardot és *a* pisztolyokat.)
- 272 3 Kápolnás s Bedellő (H: Kápolna s Bedellő)
 11 üresek voltak (H: *üresen* voltak)
 25 honvéddandárt, hanem (H: honvéddandár, hanem)
 26 hát *akkor* most (H: hát most)
 27 a vad ijedség (H: a vad ijedség)
 28 rohamával Diurbanu (H: *bőszült* rohamával Diurbanu)
 33 teszi lábát (H: teszi *a* lábát)
- 273 3 Ők nekem (H: *ők én* nekem)

Lap: Sor:

- 273 : 4 egy levelet írtak; (H: egy levelet íztak; — sh. —)
8 kevély, oláhgyűlölő (H: kevély, az oláhgyűlölő)
19 minden érzelemmel, hogysesem (H: minden érzelemme,
hogysesem —sh. —)
26 *Nem rablom meg a te nődet!* (H: Nem rablom meg a te
nődet! NK: Nem rablom meg a te nődet!)
- 32 felvetette a fejét, (H: felvetette fejét,)
- 274 : 1 légy az adósa (1877: légy az adóssa)
8 három évig fogok (H: három esztendeig fogok)
födetlen fővel (H: fedetlen fővel)
9 és a testvér halálát (H: és testvér halálát)
16 hűgomé volt, amit a (H: hűgomé volt. *Én vettem azt neki,
jeggyűrűje volt, a mit a)*
17 Benne van a neve (1877: Benne van e a neve — sh. —)
21 vehetlek el, míg él (H: vehetlek el, a míg él)
aki a jeggyűrűmet (H: a ki jeggyűrűmet)
28 előtted az az ember (H: előtted ez az ember)
31 egy ördögi némbor (H: egy ördögi ember)
32 ki a vad (H: a ki a vad)
- 275 : 2 a gyalázatos haláltól s aztán, (H: a gyalázattól, s aztán)
9 nekem azt a gyűrűt (H: nekem ezt a gyűrűt)
- 276 : Az 1877-i kiadásban az a fejezet tévesen X. számúként
szerepel.
3 tűzfelleggé porlott (K; H: tűzfelleggé torlott)
4 ahhoz a zajhoz (K: ahhoz a zajhoz)
5 zárjeleneténél az (K: <nagy> zárjeleneténél az)
9 a váratlan (K: <...> a váratlan)
meglepetések, a hihetetlen (K: meglepetések <a és mégis
következetes credmények>; a hihetetlen)
10 kábulva alatta (K: kábulva <mi> alatta)
13 felszabadítja őt a (K; H: felszabadítja őt a)
15 vére lángra gyuladt (H; 1877: vére lángra gyuladt)
és szemeit (K: ... és szemeit)
16 mely a megszabadítás (K: mit ely a megszabadítás)
csodájáért jött (K: csodájáért <... elő> jött)
áldozat-permetegnek, (K; H: áldozat libationak:)
17 önkénytelen borzadálytól. (K: önkénytelen borzadálytól.)
20 Az oszlopon repkény futott fel egész (K: Az oszlop<ra>on
repkény <fel>fut<ó>ott fel <repkény> egész)
26 Most mindjárt (K: Most mingyárt)
Szállj le már (1877: Szállj le már)

Lap: Sor:

- 277 : 1 megtaláltam már a hegedűmet. (K: megtaláltam a hegedűmet.)
2 Szaladjunk (K: <... Sietünk dolgunkra> <sz> Szaladjunk)
3 A kastély is (K: <A ház> A kastély is)
5 toronytető gerendái (K: toronytető <lemezci> gerendái)
6 tette: az, hogy (K: tette: hogy H: tette:)
11 a szép leány (K: a szé<ps>p leány)
12 s felkeresem őt magát. (K: s me felkeresem őt mag<ad>át.)
13 kellene? Hát (K: kellene? <...> Hát)
16 börtönből felhozott, (K: börtönből felhozott,)
18 a felülöltött kabátjával (K: a fölyülöltött kabátjával)
22 Jó messze (K: <Nem> Jó messze)
 az a kastélytól, az (K: az a kastélytól, az)
23 Négy puszta fal (H: Nagy puszta fal)
 de sohasem volt (H: de sohase volt)
24 tető, s (K: tető, s téglái)
 volt bevakolva. (K; H: voltak bevakolva.)
25 Az adomakör (K: Az <az népmonda> adomakör)
26 az építő földesúrnak (K: az építő<nek> földesúrnak)
34 Épített magának (K: Építettett magának NK: Épített magának)
- 278 4 között ez a (K: között <az> ez a)
5 templom építője (K: templom építője)
6 komoly, kegyeletes (K: komoly, <sze> kegyeletes)
16 aztán dologba (K: aztán <s> dologba)
18 e meztelen négy (K: e mesztelen négy)
22 hogy hol az (K: hogy <ki> hol az)
 Amaz állat (K: A<z>maz állat)
23 rettegni, harcolni (K: rettegni, <dolgozni> harcolni)
24 menekülni (K: menekülni <a mén>)
 a vérengzők bűntársa, (K: a vérengz<és>ők bűntársa,)
25 nagy veszedelemben (K: nagy veszedelm<é>ben)
31 az égő csipkebokor (K: az é<r>gő csipkebokor)
- 279 : 3 és a varangy (K: és a <béka> varangy)
 miket körülzöldült (NK: miket körülzöldült)
6 a legigazibb ima (K: <a legézés> a legigazibb ima)
7 megtalálja az Istent! (K: meg<látja> találja az Istent!)
- 280 : E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen XIV. számúként szerepel.
1 A fölgyújtott (K: A felgyújtott)

Lap: Sor:

- 280 : 2 meggyulladt a tarló (H; 1877: meggyulladt a tarló)
9 magas somkórók és (K: magas s<zs>omkórók és)
13 a sásbozótot hártgatta el (K: a sásb<e>ozótot hártgatá el)
19 a hegedűjét, s (K: a hegyedűjét s — elírás —)
21 nótád! (K: nótád! <a kin tárczolni akar>)
Húzom már. (K: Hú<zna>zom már.)
Csak te járjad! (K: Csak te <tánczold> járjad!)
- 22 a menekülő megismerte (K: a menekülő<t> megismerte)
fölemelte a fejét (K: felemelte a fejét)
23 a bozótból. (K: a bozótbul.)
25 hasba löj! (K; H; 1877; NK: hasba löj!)
- 281 5 Szabadíts meg. (K: Szabadíts meg. <Ha innen>)
9 Csak olyan (K: <Na> Csak olyan)
29 Félek a kardotól (H: Félek a kartól)
- 282 : 20 órával napfölkölte előtt (H: órával napfelkölte előtt)
- 283 E fejezet az 1877-i kiadásban tévesen XV. számúként szerepel.
14 Ott találta saját (H: Ott megtalálta saját)
22 és réműlettől. (H: és a réműlettől.)
25 ablakon ki akart ugrani. (H: ablakon akart kiugrani.)
- 284 5 félig felemelkedett. (H: félig fölemelkedett.)
10 egy szó kellett (H: egy jó szó kellett)
13 tervében megcsúfolva, (H: tervében felcsúfolva,)
- 285 12 Áldom az eszedet (H: Aldom az eszedet! — sh. —)
14 Manassé felemelte (H: Manassé fölemelte)
25 a csökönyös paripát, (H: a csökönyös paripát,)
26 az egyszerre fölűgott, (NK: az egyszerre fölűgrott,)
31 Majd én bolond (H: Majd bolond)
- 286 Az 1877-i kiadásban ez a fejezet tévesen XVII. számúként szerepel.
4 hosszú lába volt (H: hosszú lábai volt)
8 futott utána, (H: futott utánna,)
9 zenekarkíséretül. (H; 1877: zenekarkísérettel. — sh. —)
- 287 : 2 a tarockói nemzetőrök (a taroczkói nemzetőrök)
12 kellene feltalálni, (H: kellene föltalálni,)
16 az Adorján házaig (H; NK: az Adorján házáig)
23 volt biz az, édes (H: volt biz ez, édes)
31 oroszlányrésze ezeké (H: oroszlán része ezeké NK: oroszlán-része ezeké)
- 288 8 elmondok mindent, (H: elmondok neked mindent,)
13 annál kevésbé (NK: annál kevésbbé)

Lap: Sor:

- 288 14 nem engedte (H: nem is engedte)
a maga oroszlányrészét (H; NK: a maga oroszlánrészét)
19 hogy azokat nem (H: hogy sokat nem)
27 hírmondónak hívei (H: hírmondónak a hívei)
- 289 3 illet az ő (H: illett *bele* az ő)
elbeszélésébe sehogy se. (H: elbeszélésébe sehogy *sem*.)
8 eldobta fegyvereit (H: eldobta a fegyvereit)
- 290 Ez a fejezet az 1877-i kiadásban tévesen XVIII. számúként szerepl.
17 gőzfűjtató tartja (H: gőzfutató tartja)
18 10—20 éves (H: tíz-husz éves)
- 291 1 segít a tüzet (H: segít a tüzet)
10 hogy az ő faszénnel (H: hogy az ő fai szénnel)
olvasztott vasuk (H: olvasztott *ember kézzel kovácsolt* vasuk)
12 darab ilyen kenyeret (H: darab ily kenyeret)
20 s ezt meg kell (H: S *azért* azt meg kell)
mert az Úristen úgy (H: mert az Isten úgy)
23 kenyerét szájához (H: kenyerét a szájához)
- 292 1 egyszer ezt a sáncot (H: egyszer *azt* a sánczot)
3 nem lehet Áron (H: nem lehet *dm* Áron)
8 alatta roskadni, (H: alatta roskadnia.)
21 vagy *ha* olvasták (H: vagy olvasták)
- 293 : 16 Azután utánalátott (1877: Azután utánna látott)
19 ami munkásnak (H: a mi a munkásnak)
27 fölfelé önmagából, (H: fölfelé önmagától,)
- 294 : 1 először a lelkiismeretességéről (H: először *is* a lelkiismeretességéről NK: először lelkiismeretességéről)
27 egész ügyvivői nyugalommal (NK: egész ügyvivő nyugalommal)
28 a számvetések nehéz (NK: a számvetésnek nehéz)
29 az a gond, nem (H: az a gond, *hogy* nem)
- 295 1 gyermekkörömeikben részt (H: gyermekkörömeikben részt)
2 az anya feladatát. (H: az anya föladatát.)
6 felvirágzása volt (H: fölvirágzása volt)
9 jön a peremptorius (H: jön a *helytartóságtól* a peremptorius)
16 önként jelentkezést, (NK: önként jelentkezést,)
20 felmegy Bécsbe, (H: fölmegy Bécsbe,)
21 alázatos folyamodással (H: alázatos folyamodásával)
29 most egészen új (H: most egy *egészen új*)
30 a sors arra (H: a sorsa arra)

Lap: Sor:

- 295 : 34 Az *nem* a régi (H: Az a régi)
- 296 : 3 összeszidó papagájnak (H; 1877; NK: összeszidó papagálynak)
- 10 azután meg (H: azután még)
- 33 barátját. Amit (1877: bárátyját. A mit — sh. —)
- 297 : 10 oly fennhangon beszélt (H; NK: oly fennhangon beszélt)
- 15 (Fönnhangon, hogy mindenki (H; 1877; NK: (Fönnhangon, hogy mindenki)
- 19 ment *be* hozzá (NK: ment hozzá)
- 34 Valódi *Antinous* (H: Valódi Antonius)
- 298 1 És emellett (H: És *a* mellett)
- 3 Manassét, *finom* szivart (H: Manassét, szivart)
- elmondatta idejövetele (H: elmondotta idejövetele)
- 7 megbiztatta Manassét. (H: megbiztatá Manassét.)
- 10 aztán karonfogva (H: azután karonfogva)
- 11 termen keresztül (H: termen *is* keresztül)
- 22 szereti a tréfát (H: szereti a *jó* tréfát)
- 33 *amidőn* 48-ban (H: a *mikor* 48-ban)
- 34 önként felvették (H: önként fölvtették)
- 300 : 3 köszönheti, hogy (NK: köszönheté, hogy)
- 301 Ez a fejezet az 1877-i kiadásban tévesen IX. számúként szerepel.
- 302 4 annak nyakát (H: annak *a* nyakát)
- 6 Csalni nem (H: Csalni *még* nem)
- 9 visznek — *monda Blanka*. (H: visznek.)
- 20 jó egy férfinak. (H: jó egy férfinak.)
- 21 *hesdádi* korcsmáros (H; 1877; NK: a *hesdádi* korcsmáros)
- 25 és legrövidebb. (H: és *a* legrövidebb.)
- 30 vállalja el feladatát. (H: vállalja el föladatát.)
- 303 13 Manassé távozik, (H: Manassé *eltávozik*.)
- 15 most, *midőn* (H: most, *a* *midőn*)
- 26 mélyen felsóhajtott (H: mélyen fölsohajtott)
- keztét felemelve, (H: keztét föllemelve,)
- 304 8 vegye fel! (H: vegye föl!)
- 305 E fejezet után az 1877-i kiadásban a következő sor olvasható: (Vége az ötödik kötetnek.)
- E fejezettel kezdődik az 1877-i kiadásban a hatodik kötet. Az 1877-i kiadás ismét előlről kezdi a fejezetek számozását.
- 8 aztán mindennap (H: azután mindennap)
- 11 tudatta kedveseivel (H: tudatta kedvesével)

Lap: Sor:

- 305 : 19 le az érett (H: le az *első* érett)
20 nemcsak ákombákomot (H: nemcsak ákombákumot)
- 306 : 22 éberség, utánlátás (H: éberség, utánalátás)
26 elverte vetéseit (H: elverte a vetéseit)
- 307 : 4 a földműves-napszám (NK: a földműves-napszám)
10 sem tudnak ez ellen (H: sem tudtak ez ellen)
12 tizenkét hámor (H: s tizenkét hámor)
13 A magánykohókban, (NK: A magánkohókban,)
17 elődök, írástudatlan (H: elődök, az írástudatlan)
25 *fenn* kell tartani. (H: *fön* kell tartani.)
27 Manasséval ezt a bajt. (H: Manasséval azt a bajt.)
- 308 : 12 fog utána menni. (H; 1877: fog utánna menni.)
23 akar ez lenni? (NK: akar az lenni?)
32 végződött legutolsó (H: végződött a legutolsó)
- 309 6 védelem nélkül (H: védelmező nélkül)
12 nyerték meg a pört. (H: nyerték meg a pert.)
19 ahonnan a grófnő (H: ahonnan azt a grófnő)
23 kimehet Manasséhoz (H: kimehet Manasséhez)
- 310 : 6 bele lehet akaszkodni. (H: bele lehet akasztani.)
16 hitből valamely (H: hitről valamely)
32 s írjak alá (H: és írjak alá)
33 aminek az ország (H: a minék ez ország)
- 311 4 tovább is az én (H: tovább az én)
21 az egy Istenet valló község (H: az egyistenvalló község)
22 népnek ismerik el (H: népnek ismeri el)
- 312 3 szólt Áron (H: szólt hozzá Áron)
18 Óh, tarts meg bennünket (H: Óh tarts meg, *tarts meg* bennünket)
28 templomuk nem (H: templom nem)
- 313 2 föld felett (H: föld fölött)
- 314 : 14 és utánszámítás szabályait (H: és utánszámítás szabályait)
16 a jóreggel-kívánókat (NK: a jó reggelt kívánókat)
- 315 6 ahogy a Cagliari herceg (H; NK: a hogy Cagliari herceg)
8 mint az a brigante, (H: mint az a briganti,)
13 befolyását felhasználja (H: befolyását fölhasználja)
24 amint hintaja (H: a mint a hintaja)
- 316 2 már az olaszaiddal? (H: már az olaszoddal?)
6 egy falatot sem! (H: egy falatot se!)
17 Legfőlebb nyolcvanezer (H: Legfőlebb nyolcvanezer)
19 értenek a poézishez. (H: értenek a poezishez.)
20 a fantáziájuk szüleményeit. (H: a phantáziájuk szüleményeit.)

Lap: Sor:

- 316 : 31 amit írva látsz (H: a mit *ide* írva látsz)
- 317 : 6 a katonának azért, (H: a katonának ezért)
- 17 calicót kapjon. (H: calicot-t kapjon.)
- 25 lenni egy hüvelykben. A gyáros (H: lenni a *nyüst*ben.
A gyáros)
- 30 hiányzó fonál (H: hiányzó fonál)
- 318 2 számára a „csinvat” (H: számára s „csinvat” — sh. —)
- 3 kiálta föl Vajdár (H: kiáltd föl Vajdár)
- 15 kell megbízni, hogy (H: meg kell bizni, hogy)
- 25 valakinek feltesznek, (H: valakinek föltesznek,)
- 29 szemüveget feltenni (H: szemüveget föltenni)
- 319 6 őt, hanem az egész zászlóalj, (H: őt, *de azt* az egész zászló-
aljat,)
- 9 ők felesküdték a (H: ők fölesküdték a)
- 17 a megtörhetetlen asszony! (H: a megtörhetetlen asszony!)
eljönne sebesült (H: eljönne a sebesült)
- 29 Te mióta nem (H: Te a mióta nem)
- 320 : 5 kin gyakorolni háladatlansági (H: kin gyakorolnom *vég-*
hetetlen nagyságú háladatlansági)
- 6 akik ellenem vétének, (H: kik ellenem vétének,)
- 20 akik lepecsételt (H: a kik *lezárt*, lepecsételt)
- 32 „kellő ideig” (H: „kellő időig”)
- 321 7 valaki e túlsó (H: valaki a túlsó)
- 13 emelte a kezét, (NK: emelte kezét,)
- 322 : A fejezet végén két sor pont van A H-ban.
- 2 világrész új alakulása (PTársL: világrész *szellemi átalakulása*)
- 3 fölött folyt a játszma két sakkjátészó óráds között, (PTársL:
fölött *kockáztak*,)
- 4 kora hajnaltól délutánig (PTársL: kora hajnaltól *késő* délu-
tánig)
- 6 A magas fensíkről nagy (PTársL: Egy magas *dombon el-*
helyezve, nagy H: A magas fensíkről nagy 1877; NK:
A magas fensíkről nagy)
területét a *csatatérnek* lehetett (PTársL: területét az *ütközet-*
nek lehetett)
- 8 sorban levő „Manassé most is őrmester” kezd. mondatától
a 22. sorban levő „Manassé puskája csövére támasztva”
kezd. mondatig terjedő rész a PTársL hasábjain nem szerepel.
Manassé most (H: Manassé *még* most)
- 20 szörnyen polgári (H: szörnyű polgári)
- 22 Manassé puskája (PTársL: Manassé, az *őrmester*, puskája)

Lap: Sor:

- 322 : 23 reggel óta. *Az óriások sakkjátékához a sakktábla is éppen hozzáillett. — Egy messze terülő lapdly, négyszögekre szagatva* (PTársL: reggel óta. — *Előtte a világ legszebb kertje: egy róna négyszögekre szagatva*)
- 25 négyszögekre szagatva (H; 1877; NK: négyszögekre szagatva)
- 26 miket virágmartos (PTársL: miket virághantos)
- 323 1 kísérnek; *idővel regényes* (PTársL: kísérnek; *a háttérben regényes*)
- 3 mintha *egy erdő közé szétszórt város* (PTársL: mintha *szétszórt város*)
- 4 villák, *kaszinók* majorságok, (PTársL: villák, majorságok)
- 5 épületeiből. *A legszebb paradicsomkert.*
S e gyönyörű tájat (PTársL: épületeiből.
S e gyönyörű tájt)
- 8 S e gyönyörű tájék (PTársL: S a táj H: S egy gyönyörű tája)
tiltakozik a *vérontás munkja* ellen! (PTársL: tiltakozik az ellen!)
- 11 *tulnyomó ellensapatra* bukkanunk (PTársL: *tulnyomó ellenségre* bukkanunk)
- 12 majd meg *úgy elvesztik egymást, hogy nem bírják az érintkezést saját hadosztályukkal feltáldni, majd meg ellenségül csapnak össze. Mikor* (PTársL: majd meg *saját társaik csapatjával ütköznek össze. Mikor*)
- 14 *vízárkot rohammal megostromolnak* (PTársL: *vízárkot megostromolnak*)
- 15 a másikat, *eperfasövényeivel, s újra* (PTársL: a másikat, s újra)
- 16 kell kezdeniök a harcot. (PTársL: kell kezdeni a harcot.)
- 18 egész lovasdandár *úgy* (PTársL: egész lovas *hadtest úgy*)
a csatatéren *a harc kezdetén, hogy estig* (PTársL: a csatatéren *hogy estig*)
- 20 futkosnak a *felkeresésére, (PTársL: futkosnak a keresésére,)*
s nem *bírnak ráakadni. (PTársL: és nem találnak rá.)*
- 21 sorban levő „Ez a folyvást ellenséget” kezd. mondatától a 31. sorban levő „A kuszált csatatér nem engedi” kezd. mondatig terjedő rész a PTársL hasábjain nem szerepel.
keresett s nem (H: keresett és nem)
- 32 szárnyon; (PTársL: szárnyon? *A jobb szárny*)

Lap: Sor:

- 323 34 a balszárny eredménytelenül küzd: a közép (PTársL: a balszárny hátrál és tért vesz, a közép)
- 324 1 Az újkor eddig ismeretlen (PTársL: Az újkor ismeretlen)
2 próbáját. A dicsőségsindló gépl S hatása (PTársL: próbáját. S hatása)
4 el előtte. Egy lovasdandár két egész ágyúütege, mielőtt egy lövést tett volna vetélytársaira, már harc képtelenné volt verve általuk. A derék, kitanult osztrák tüzérség meg sem közelítheti sima öblű (PTársL: el előtte. A hírhedett osztrák tüzérek meg sem tudják közelíteni sima öblű)
7 közelítheti sima (H: közelíthetik sima)
öblű ágyúikkal (NK: öblű ágyúival)
ellenfelei ütegeit. (H: ellenfeleik ütegeit.)
ellenfelei ütegeit. S amazoknak a robbanó lövegei oly messzeségből (PTársL: ellenfeleiket. Alig állítják fel ütegeiket, már le vannak szerelve. A robbanó lövegek, oly messzeségből)
9 eddigi hadászati számításán (PTársL: eddigi hadászati számításán)
kívül esik.” Az osztrák haubitiz- és congreröppentyű gyöngye felelő társ ellenükben. A gép harcol (PTársL: kívül esik.” A gép harcol)
14 Manassé tétlenül bámulhatta az előtte (PTársL: Manassé szólanul bámulta az előtte)
15 sorban levő „Nem olyan szép az, mint a hősköltevények” kez. mondatától a a 29. sorban levő „Nem jutott most Manassénak saját” kezd. mondatig terjedő rész a PTársL hasábjain nem szerepel.
16 előhaladó szuronyosorok (H: előhaladó szuronyosorok)
27 a legyilkolt ember (H: a gyilkolt ember)
29 Nem jutott most Manassénak saját sorsa eszébe. Minden (PTársL: Saját lény. saját veszedelme, hamaradt családja nem jutott most eszébe. Minden)
30 És így kell-e (PTársL: Es így kell-e)
31 bátorság, hűség, hazaszeretet, (PTársL: bátorság, hazaszeretet,)
32 és minden erő, ami a szívben (PTársL: és minden, mi szívben H: és minden, a mi szívben)
33 és agyban teremteni, alkotni hívatott, untalan arra (PTársL: és agyban teremtő erővel bír, untalan arra)
34 hogy az emberirtó (H: hogy emberirtó)
halmozza egymással (PTársL: halmozza egymással)

Lap: Sor:

- 325 : I vele az istenség legszebb (PTársL: vele Isten legszebb)
1. sorban levő „Hogy joga legyen két óriásnak” kezd. mondatától az 5. sorban levő „S az ő kezében is ott volt a” kezd. mondatig terjedő rész a PTársL hasábjain nem szerepel.
- 8 között felnevelt (PTársL; H: között fölnevelt)
fogja hazavárni; *hogyan egy ősz apának kezébe adja a koldusbotot, kinek kenyérkeresőjét eltemették, hogy egy menyasszonynak a koszorúját felváltsa özvegyi fáttyal.*
A solferinói váracstól északra a sűrű apró halmok közül kiválik egy domb, amit a hadjárat leírói (PTársL: fogja haza várni!)
- A solferinói magaslatok elején van egy domb, a mit a hadjárat leírói)
- 11 felváltsa özvegyi (H: fölváltsa özvegyi)
- 15 sorban lévő „Gyönyörű szép regényes halom.” kezd. mondat a PTársL hasábjain nem szerepel.
- 18 arról a fensíkről, (PTársL; H; 1877: arról a fensíkről, NK: arról a fensíkről)
- 20 mely a domb (H: mely e domb)
- 27 egyaránt. *Hová lettek? Mi történt velük?*
Minő elátkozott (PTársL: egyaránt.
Minő elátkozott)
- 326 I a kenyér, mit (PTársL; H: a kenyér, a mit)
- 11 Ekkor Manassé (PTársL: Ekkor a Manassé)
- 15 az első szárnyvezető; (PTársL; H: az egyik szárnyvezető:)
- 16 délceg alak volt. (PTársL; délceg vitéz volt.)
- 20 szállhatták azt meg. (PTársL: szállhatták meg azt.)
- 21 Most aztán megtudta, hogy mi van ott.
A ciprusok halma (PTársL: A ciprusok halma)
- 24 a föld felett. (H: a föld fölött)
- 25 A világ hétféle (PTársL: A világ tízféle)
- 26 a felszaggatott pázsitot. (PTársL: H; 1877; NK: a felszaggatott pázsitot.)
Francia, kábyl, olasz (PTársL; Francia, algiri, mór, olasz)
- 27 német, lengyel, horvát, (PTársL: német, horvát,)
- 28 fekve, a sírdombokon elterülve, torzalakká görcsösülve, holt ellenség a megölt ellenség torkát szorítva, örök alvó, fejüket a ciprustörzsnek mint egy vdnkosnak támasztva; megmeredt kintekintettek, kővé fagyott fájdalom az arcokon; napba néző szemek, amiken megtört az élet fénye; kiáltó ajkak, amik-

Lap: Sor:

- nek nincsen szava többé. (PTársL: fekvé, *elterülve a sírdombokon, fejt a ciprustörzsnek támasztva, megmeredt kintekintetek, napbanező szemek, a mikén megtört az élet fénye: kiáltó ajkak, amiknek nincs szava többé.*)
- 326 : 33 nincsen szava (H: nincs szava)
34 nyelvén ez volt (PTársL: nyelvén az volt)
- 327 : 2 sorban levő „A pázsit feltépve ágyúgolyóktól” kezd. mondattól a 8. sorban levő „Szép útja van a dicsőségnek” kezd. mondatig terjedő rész a PTársL hasábjain nem szerepel. pázsit feltépve (H: pázsit föltépve)
tarka akantuszok (H: tarka akanthusok)
4 a Krisztus fejét (H: a Krisztusfeszület fejét)
12 Azt addig a magas (PTársL: Azt eddig a magas)
14 aminek történelmivé (H: a minék a történelmivé)
19 pedig valóságos (PTársL; H: pedig egy valóságos)
20 vezetett föl hozzá (PTársL: vezetett fel hozzá)
kétölnyi magas (PTársL; H: két öl magas)
25 föloszolva igyekezett (PTársL: feloszolva igyekezett)
28 lőhetett a közeledőre. Kiszámított (PTársL: lőhetett. Kiszámított)
29 ellenfele tervén (H: ellenfele a tervén)
31 társai. *Ember eniber ellen harcolt. A történelmeket ellőtték már, az dádz tusdában a teraszok köveit hajigálták az ellenségre. Végre sikertelen* (PTársL: társai. A sikertelen)
- 34 taszítva a csapat s bomlott (PTársL: taszítva s bomlott)
- 328 : 1 futott a teraszokról vissza; (PTársL: futott vissza;)
a repkedő (PTársL: mig a repkedő)
tolltarajok lassankint eltűntek (PTársL: tolltarajok eltűntek H: tolltarajok lassanként eltűntek)
3 a ciprusok alján (PTárs; H: a ciprusok halmán)
4 vezényelve. Nekik a halmot kellett megtartaniok.
Manassé (PTársL: vezényelve.
Manassé)
5 egy letört koronájú ciprusfának (PTársL: egy ciprusfának)
6 ölében tartva (H: ölébe tartva)
- 18 lehetetlen; sokszor megtörténik az, hogy az ütközet hevében a haldíba vezényelt csapat, ahelyett, hogy mozdulna, leül a földre.
Manassé (PTársL: lehetetlen.
Manassé)
- 21 felnézett a lőporködtől (PTársL: felnézett a ködtől 1877: felnézett lőpor a ködtől)

Lap: Sor:

- 328 23 óra, amelyben (PTársL: óra, melyben)
27 középén kapva (PTársL: közepén kapva)
- 329 2 bokor nem védte (PTársL: bokor sem védte)
6 átléptek a holttestén, s (PTársL: átléptek a holttesten s)
11 döfött szuronyok (H: döfölt szuronyok)
20 szomorún mosolygott. (PTársL: szomorúan mosolygott.)
24 trombiták *recsegése* hangzott (PTársL: trombiták *szava* hangzott)
- 25 utain. *A dobok riadót vertek, Maga a császárgárda jelent meg a csatatéren.*
— Hadd jöjjenek! (PTársL: utain.
„Hadd jöjjenek!”)
- 28 saját csapataink (PTársL: H; saját csapatjaink)
- 33 ég felé, fölnyújtott (PTársL: ég felé, felnyújtott)
- 330 5 — *Az Isten, aki megtiltotta* (PTársL: „A ki megtiltotta)
6 *De ti katonák* (H: *Te te katonák*)
7 *ahova küldenek*, (PTársL: *a hová küldenek*)
12 *az Isten! Parancsolni lehet, hogy lőjenek; de az csak lőporvesztegetés lesz; ők a levegőbe fognak lőni.* „Egy az Isten!”
És senki (PTársL: az Isten.
És senki)
- 13 *lőporvesztegetés lesz*; (H: *lőporvesztegetés lesz*),
15 *senki sem tett* (H: *senki se tett*)
16 *a kimagyarázhatlan nyugalom.* (PTársL: *a kimagyarázhatatlan nyugalom.*)
- 17 *S ezalatt körülfogni* (PTársL: *azalatt körülfogja*)
igyekezett a majort, a császári gárda elfoglalta a ciprusok halmát, s ágyúkat vontatott fel oda, de — csodálatos jelensége a sors intézkedéseinek! — azokkal nem a „Madonna della Scopertá”-t kezdték el lövetni, hanem a „Spia d’Italiá”-t. A gránátosok háromezer lépésnyi távolból csapkodtak le a fellegrvár falai közé.
a túlsó (PTársL: *igyekezett a majort. a túlsó*)
- 19 *fel oda*, (H: *föl oda*),
20 *Scopertá”-t kezdte* (H: *Scopert”-t kezdte*)
22 *falai közé.* (H: *falai közzé.*)
23 *félről új osztrák* (PTársL: *félről pedig új osztrák*)
- 331 6 *láthassák egymást*, (H: *láthassák egymás, — sh. —*)
5 *elnémítá mennydörgéseivel* (PTársL: H; *elnémítá mennydörgésével*)
ágyúdörej; az (PTársL: *ágyúdörgést; az*)

Lap: Sor:

- 331 6 az eltörölte az (PTársL: az letörölte az H: az letörülte az)
12 táborral *való* egyesülhetést. (PTársL: táborral egyesülhetést.)
16 egy pontján a csatatérnek (H: egy partján a csatatérnek)
17 még két *hadsereg* folytatja (PTársL: még két *hadosztály* folytatja)
19 egy égő *város* veti (PTársL: egy égő *falu* veti)
20 a mennydörgés közé. (H: a mennydörgés közé.)
22 menekülnie kellett (PTársL: menekülni kellett)
- 332 A PTársL nem jelzi, hogy új fejezet kezdődik.
Folytatólagosan fűzi egymáshoz a III. és II. fejezetet.
4 vörös zsinórzattal, (PTársL: veres zsinórzattal,)
16 Már eddig is (PTársL: Már addig is)
17 nevezé Manassét (PTársL: nevezi Manassét)
19 fogja feljegyezni! (H: fogja följegyezni!)
24 melegt ez a földi (PTársL: melegít az a földi)
- 333 8 még az igavonó (H: meg az igavonó)
9 Újra feltámadjon-e a (PTársL: Újra feltámadjon a H:
Újra föltámadjon a)
12 menjen-e egyik (PTársL: menjen az egyik)
másik ellen, *város város* ellen? (PTársL: másik ellen, *népfaj*
népfaj ellen?)
13 nőhessen-e fel (H: nőhessen-e föl)
16 marad akkor *velük*? (PTársL: marad akkor *nekik*?)
19 lehetőség e végzet (PTársL: lehetőség a végzet)
21 Most e *lesújtó* (H: Most a *lesújtó*)
azt felelni rá: (PTársL; H: azt felelnie rá:)
24 harcolok értel (PTársL; H: 1877: harczolok érttel!)
25 azt mondani (PTársL; H: azt megmondani:)
kötöm fel ezt (H: kötöm föl ezt)
26 vele szolgáló (PTársL; H: vele *együtt* szolgáló)
fel fog kapni (H: föl fog kapni)
33 tövissel *koszorúztatni*, arcul (PTársL: tövissel *megkoronáz-*
tatni, arcul)
- 334 3 férfiarc, középen (PTársL: férfiarc, közepén)
17 ez az, aminek (H: az az, a minék)
20 kiáltd fel Manassé. (PTársL; H: kiálta föl Manassé. NK:
kiálta fel Manassé.)
21 hozzád felemelkedni!'' (PTársL; H: NK: hozzád fölemelkedni!''
28 Adorján fölvette (PTársL: Adorján felvette)

Lap: Sor:

- 334 : 29 elhatározással szívében. *Érezte, hogy az egész eddigi élete megfordul e pillanatban, e jövő kidltó ellentéte lesz a múltnak.*
Társai, akikkel (PTársL: elhatározással szívében. Társai, akikkel)
- 33 pedig megijedt (PTársL: pedig meg-megijedt)
- 335 : 3 szemeiben olyan (PTársL; H: szemeiben valami olyan)
6 arcán a mosoly, (PTársL: aztán a mosoly,)
7 felnyílt szemekkel (H: fölnyílt szemekkel)
9 több csészével, és (PTársL: több csészékkel, és)
10 keleti „hashist” (PTársL: keleti „hasist”)
15 rengő szakállal, (PTársL: rezgő szakállal,)
19 megint visszaejté. (PTársL; H: megint csak visszaejté.)
20 meg a fáradtságot, (NK: meg a fáradtságot,)
24 kanálka hashist . . . (PTársL: kanálka hasist . . .)
aludni fogsz, (PTársL; H: alunni fogsz,)
25 s álmodol (PTársL: és álmodol)
26 volt ez álmokban. (PTársL; H: volt az álmokban)
27 mégis csak felemelte (PTársL; H; NK: mégis csak fölemelte)
28 átnyújtá Manassénak. (PTársL: átnyújtá ellenesének. H: átnyujta Manassénak.)
30 eddig abból (NK: addig abból)
32 úgy ragyognak . . . *hogy azt félelem látni.*
Manassé pedig (PTársL: ugy ragyognak.
Manassé pedig)
- 336 : 2 alól felmentés (PTársL; H: alól fölmentés)
6 — *Lenyújtottam-e a kezemet hozzád? (PTársL: „Lenyujtottam-e hozzád a kezemet?*
7 „Mire az első gyümölcs megérett a fán” kezd. mondatból a IL. fejezet végéig terjedő rész már nem jelent meg a PTársL hasábjain.
18 kohókba a vaskövet. (H: kohókba a vaskenyeret.)
24 kedélyesen felkacagott: (H: kedélyesen föl kacagott:)
30 vett rajta (H: vett már rajta)
- 337 : 25 két szál fonál — (H: két szál fonal —)
- 338 2 híriket sem lehetett (H: híriket nem lehetett)
3 hogy elsüllyedt (H; 1877; NK: hogy elsüllyedt)
5 pokolgép süllyeszté (H; 1877; NK: pokolgép süllyeszté)
7 mosolygó Antinous-alak (H: mosolygó Antonius-alak)
22 Ezek csak eszközök (H: Ezek csak az eszközök)
32 egy fonalszál tartotta (NK: egy fonálszál tartotta)
33 ez a fonalszál volt (NK: ez a fonálszál volt)

Lap: Sor:

- 339 3 egy benmaradt tintahallal (H; 1877; NK: egy benmaradt tintahallal)
12 se utazni. Nagyon (H: se utazni *ez évben*. Nagyon)
23 semmi felvilágosítása (H: semmi fölvilágosítása)
25 önnek a szolgálatára, (H: önnek szolgálatára,)
32 Szállása Calderiva (H: Szállása Calderiva)
- 340 1 a rejtett bejárás (H: a rejtett bejárás)
7 s aztán gondolt (H: s azt gondolt)
12 szólt a biztos (H: szólt *fel* a biztos)
16 óra tájon (H: óra tájdn)
19 hátul a bakon. (H: hátul *dll* a bakon.)
26 azok sem ötet. (H; NK: azok sem *öket*.)
29 hogy bemehessen a (H: hogy bemehessen *vele együtt* a)
30 szemc elől (H: szemei elől)
34 piruettjei, egészen (H: pirouettejei egészen)
- 341 1 kihajolt páholyból (H: kihajolt *a* páholyból)
6 idomározva érzékei, (H: idomározva *az* érzékei)
mindig ellenkezőjét (H: mindig *az* ellenkezőjét)
9 epedést, *ha szíve* (H: epedést, *a hol szíve*)
18 — Márkinő tudja már, (H: — *Marquismő!* Ön tudja már,)
26 még *ez élő* (H: még *az élő*)
27 lennék kényszerítve megkezdeni (H: lennék kényszeríteni megkezdeni)
30 De ami rám (H: De *a mi réám*)
nézve *a* legelviselhetlenebb (H: nézve legelviselhetelnebb)
- 342 7 Mért tenné (H: Miért tenné)
14 kígyó kétágú (H: kígyó *még akkor is* kétágú)
nyelvével *még akkor is* az ő (H: nyelvével az ő)
18 veled *ez éjjel* (H: veled *az éjjel*)
19 után s bebocsátlak. (H: után s bebocsátalak.)
24 velencei óratok kulcsát, (H: velencei órtok kulcsát,)
- 343 2 sem tudom. Talán meg hagyom (H: sem tudom. *Talán beérem azzal, hogy sirni látlak.* Talán meg hagyom)
5 ajtaján *dt* szöktess (H: ajtaján szöktess)
13 ide *azt* a kulcsot. (H: ide *ezt* a kulcsot.)
21 *azt* nem teszem, (H: *ezt* nem teszem,)
22 téged nagyon (H: *tégedet* nagyon)
32 akarja Calderiva (H: akarja Calderiva)
33 az *ön* páholyában, (H: az *ő* páholyában,)
34 és holnap az egész (H: s holnap az egész)
- 344 1 elfogatása s Calderiva (H: elfogatása s Calderiva)

Lap: Sor:

- 344 : 8 lehelletének a melegét (H: lehelletével a melegét 1877; NK:
lehelletének a melegét)
kihajolt páholyából, (H: kihajolt a páholyából.)
- 345 6 Este lévén (H: Este levén)
7 vele lakására. (H: vele a lakására.)
20 ajtaját megnyitja, (H: ajtaját felnyitja,)
kellott kéredezkednie. (H: kellett kéredezkednie.)
24 arra a causeuse-re (H: arra a causeusére)
- 346 23 rejtett fiókját sem. (H: rejték fiókját sem.)
26 tartlitztak egymással, (H: tarklitztak egymással,)
31 a pályafő étteremében (NK: a pályafő éttermében)
- 347 : 1 előbbvaló kötelesség (H: előbbvaló kötelesség)
2 őt el az oly (H: őt el az oly forrón óhajtott, az oly)
égő lehellettel (H; 1877; NK: égő lehellettel)
3 a kfnzó ördögösből (H: a kinzott ördögösből)
8 egy hírhedett (H: egyik hírhedett)
16 diák majd hanyatt (H: diák hanyatt)
- 348 4 de terád vártam. (H: de tereád vártam.)
5 te meg nem jössz. (H; 1877; NK: te meg nem jössz.)
Most már csak (H: Most aztán már csak)
15 tudta ágyát elhagyni (H: tudta az ágyat elhagyni)
- 349 : 5 oldalajtón jött be; (H: oldalajtón lépett be:)
13 az ajtón. — Nem mondtad (H: az ajtón. — Nem uszítottad
rá a kútyákat. Nem mondtad)
15 hogy ezt álmodtam? (H: hogy azt álmodtam?)
18 megszorongatá a kezét (H: magszorongatá a kezét — sh. —)
21 könnyeimmel áztassam (H: könnyemmel áztassam)
23 én még látnám (H: én látnám)
mintha én még hallanám azt? (H: mintha én szólanám azt?)
26 keblemre ezt az (H: keblemre azt az)
30 heves lélegzettel (H; 1877; NK: heves lélekzettel)
- 350 : 1 börtönben és ha (H: börtönben hal meg, ha)
7 homlokára lehelé a (H; 1877; NK: homlokára lehellé a)
8 szűzi léleknek, aki jobban a mennyhez tartozik már, mint a föld-
höz. — Elaludtam (H: szűzi léleknek. — Elaludtam)
- 352 10 oda toloncozzák haza. (H: oda toloncozták haza.)
15 világon legjobban (H: világon a legjobban)
29 teljes mértékben (H: teljes mérsékben)
34 ahol az arcképét (H: a hol arczképét)
- 353 5 igen nyájasan nyugtatá (H: igen nyájas arczczal nyugtatá)
6 parancs intézkedett (H: parancs kellőleg intézkedett)

Lap: Sor:

- 353 : 7 a belebbezett annak (H: a bellebbezett annak)
12 engedelmesen, kegydíját (H: engedelmesen, *még a kegydíját*)
- 354 : 10 egy főkönyvvivői állomás lesz (H: egy főkönyvvivő állomása lesz)
13 Rajtam is könnyíteni fog (H: Rajtam is könnyíteni fog)
16 rendbehozzuk az ügyet. (H: rendbehozzuk ez ügyet.)
22 hogy *minő* nagy (H: *hogy milyen* nagy)
29 meg *sem* köszönte (H: meg se köszönte)
34 oly frenetikus dühre. (H: oly *phrenetikus* dühre.)
- 355 : 6 akarja felszabadítani (H: akarja megszabadítani)
7 megbuktál és most (H: megbuktál s most)
15 méltón legyen (H: méltón legyen)
- 356 : 11 gömbölygött le előtte; (H: gömbölygött *végig* előtte:)
13 minden zónáival (H: minden zónaival)
- 357 : 1 tudok gondolkozni másról, (H: tudok gondolni másról,)
11 örülök *semmi* egyébnek (H: örülök egyébnek)
14 én *még* fehér (H: én *fehér*)
mint a *fehér* liliom, (H: mint a liliom,)
19 Kesztyű voltam (H: Kesztyű voltam 1877; NK: Kesztyű voltam)
24 Ne mondá senkinek (1877: Ne mond senkinek)
- 358 : 5 *lejár*, elsüllyeszti a hajót (1877; NK: elsüllyeszti a hajót)
10 rázárta a szobája (NK: rázárta szobája)
12 a birgejbe kivágni (H; 1877: a birgéjbe kivágni)
23 ki voltak törölve (H: ki voltak törölve)
- 359 : 11 halálküzdelem rémtüneményeivel. (H: halálküzdelem rémtüneteivel.)
22 ne *jőjj*; — halál (1877: ne *jőj*; — halál NK: ne *jőjj* — halál)
23 S az arcát (H: S arczát)
26 az asztalán heverő (H: az íróasztalán heverő)
- 360 : 2 s lélegzetét visszafojtva (H; 1877; NK: lélegzetét visszafojtva)
5 legsúlyosabb *terhelő* okmányai (H: legsúlyosabb okmányai)
18 el innen Szebenbe. — Orvosrendőri (H: el innen. — *El kell vinniök innen* Szebenbe. — Orvosrendőri)
24 — Ismerem én ezt (H: — Ismerem ezt)
29 Küldd el a hullámat (1877: Küld el a hullámat)
- 361 : 11 kicsordult a könny. (H: kicsordult a könny.)
12 varázs szakadna fel. (H: varázs szakadna föl.)
27 hangjai felvették (H: hangjai fölvtették)
láthatatlan szárnyaikra (H: láthatlan szárnyaikra)
28 utánavitték annak (1877: utánna vitték annak)

Lap: Sor:

- 362 : 11 mélyebben sülyyed a (H; 1877; NK: mélyebben sülyed a)
12 nélkül a feltámadásnak (H: nélkül a föltámadásnak)
20 A fejezet végén és a H-ban ez olvasható: (Vége.)
- 363 A Jegyzetek az 1877-i kiadás 6. kötetében jelentek meg először.
1 Az 1877-i kiadásban a JKK kiemeléseit általában ritkítva nyomták. A regény címét ez alkalommal kurzív betűkkel szedték. A későbbiekben vegyesen szerepel a kétféle kiemelés. A címszavak és a zárójelbe tett forrásmunkák címe és szerzőjének a neve általában kurzív szedéssel szerepel az első kiadásban, míg a magyarázó sorok közt előforduló kifejezéseket és szavakat általában ritkított szedéssel emelték ki. A JKK egységesen csak kurzívált kiemelést alkalmaz.
- 366 1 A 2. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a JKK 34. sz. jegyzete után következik a 112. lapon.
- 367 7 hogy affélébe (NK: hogy affélébe)
9 kívülről veres (NK: kívülről vörös)
11 A 7. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a JKK 3. sz. jegyzete után következik a 112. lapon.
13 15-i népnyilatkozat (1877: 15-diki népnyilatkozat)
20 (S. j.) (NK: Saját j.)
24 császár alatt (NK: császár előtt)
- 368 1 elég ahhoz (1877: elég ahoz)
ehhez tradíciók (1877: ehhez tr a d i t i ó k)
3 (Saját jegyzeteim.) (NK: (Saját j.))
7 A 11. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a JKK 12. sz. jegyzete után következik a 103—04. lapon, vagyis a 11. és a 12. sz. feljegyzés az első kiadásban fordított sorrendben szerepel.
- 369 1 A 14. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a JKK 27. sz. jegyzete előtt szerepel a 112—13. lapon.
4 (S. j.) (NK: (Saját j.))
15 hogy ehhez (1877: hogy ehhez)
- 370 6 Romagnában pusztított?" (1877: Romagnában pusztított?")
Az 1877-es kiadásban a JKK 18. és 19. sz. jegyzete felcserélt sorrendben szerepel a 105. lapon.
- 371 1 A 20. sz. jegyzete az 1877-es kiadásban a JKK 13. sz. jegyzete után következik a 104. lapon.
5 és az országgyűlés. (NK: és országgyűlés.)
7 A 21. sz. jegyzet az 1877-es kiadásban a JKK 18. sz. jegyzete után következik a 106. lapon.

Lap: Sor:

- 371 : 9 csapatja élén (NK: csapata élén)
- 372 : 11 25-én sikerült (1877: 25-kén sikerült)
18 A 27. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 37. sz. előtt szerepel a 113. lapon.
- 373 : 2 e pozsonyi (NK: a pozsonyi)
4 válság kitörésére (1877: válság kitörésére — sh. —)
5 kérdésül fennmaradt, (1877: kérdésül fennmaradt,)
7 (S. j.) (NK: (Saját j.))
A 28. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 26. sz. után következik a 107. lapon.
A 29. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 69. sz. után következik a 130. lapon.
- 374 : 6 élnek keresztény (NK: élnek keresztény)
20 4-ik parancsolat (1877: 4-dik parancsolat)
- 375 : 1 ünnepélyeik megülése (1877: ünnepélyeik megülése — sh. —)
6 megöléséért járó (NK: megöléséért járó)
- 376 : 5 észrevételei a fentebbiekre (1877: észrevételeire a fentebbiekre — sh. —)
28 Eben (1877: É b e n)
- 377 12 A 34—36. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 29. sz. után és a 38. sz. előtt található a 130. lapon.
- 378 9 A 37. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 27. sz. után és a 39. sz. előtt található a 113. lapon.
A 39. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 37. sz. után következik a 113—14. lapon.
20 Hunfalvy (1877: Hunfalvi)
- 379 : 7 A 41. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban az 59. sz. után következik a 114. lapon.
- 380 3 másodszor látták (NK: másodszor láttuk)
A 46. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 38. sz. után következik a 131. lapon.
- 381 4 néhány aranyosszéki (NK: néhány aranyosszéki)
- 382 A 49. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban az 58. sz. után következik a 118. lapon.
- 11 Torockón ősünnep. (NK: Toroczkói ősünnep.)
- 383 Az 52. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 42. sz. után következik a 114. lapon.
3 jótevőik iránt (NK: jótevőik iránt)
7 Az 54. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 46. sz. után következik a 131. lapon.

Lap: Sor:

- 383 : 18 Az 56. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban az 53. sz. után következik a 118. lapon.
- 384 : 1 Az 57. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 62. sz. után következik a 118. lapon.
10 Az 59. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban az 52. sz. után következik a 114. lapon.
14 A 60. sz. jegyzet a 1877-i kiadásban az 56. sz. után következik a 119. lapon.
A 61. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban az 55. sz. után következik a 131. lapon.
- 385 : 1 A 62. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 48. sz. után következik a 117. lapon.
5 A 63. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 60. sz. után következik a 119. lapon.
10 A 65. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 61. sz. után következik a 131. lapon.
14 A 66. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 64. sz. után következik a 119. lapon.
- 386 17 dobszóra megfutott (1877: dobszóra megfutottak — sh. —)
27 A 69. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 106. sz. után következik a 129. lapon.
- 387 : A 70. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 68. sz. után következik a 120. lapon.
- 388 : A 74. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 65. sz. után következik a 131. lapon.
A 75. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 73. sz. után következik a 121. lapon.
- 8 nem akarunk nevezni. (NK: nem akarnak nevezni.)
A 76. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 94. sz. után következik a 127. lapon.
A 77. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 83. sz. után következik a 129. lapon.
- 389 : A 78. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 76. sz. után következik a 127. lapon.
A 79. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 84. sz. után következik a 128. lapon.
A 80. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 74. sz. után következik a 131. lapon.
A 81. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 82. sz. után következik a 128. lapon.

Lap: Sor:

- 390 : A 83. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 81. sz. után következik a 128. lapon.
A 84. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 78. sz. után következik a 128. lapon.
A 85. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 99. sz. után következik a 122. lapon.
- 392 9 felyülről szórják (NK: felülről szórják)
11 az 59-i hadjáratban. (1877: az 55-iki hadjáratban.)
A 89. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 97. sz. után következik a 126. lapon.
- 23 Egyik hivatalos kimutatás szerint (1877: *Ugyanezen má* hivatalos kimutatása szerint)
- 393 3 sor az 1877-es kiadásból hiányzik.
A 90. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 88. sz. után következik a 124—25. lapon.
A 91. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 89. sz. után következik a 126. lapon.
- 394 : A 93. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 96. sz. után következik a 125. lapon.
A 94. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 92. sz. után következik a 127. lapon.
A 95. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 90. sz. után következik a 125. lapon.
A 97. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 93. sz. után következik a 125—26. lapon.
- 395 A 98. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 75. sz. után következik a 121. lapon.
- 396 : A 99. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 103. után következik a 122. lapon.
A 100. sz. jegyzet az 1877-i kiadásban a 98. sz. után következik a 121. lapon.
- 397 : 8 éhen meg ne haljanak (NK: éhen ne haljanak)
A jegyzetek az 1877-i kiadásban rendszertelenül keverednek. A JKK számozásához képest a következő sorrendben fordulnak elő: 1, 4, 6, 5, 9—10, 12, 11, 13, 20, 16—17, 19, 18, 21—26, 28, 30, 33, 2—3, 7—8, 14—15, 27, 37, 39—40, 52, 59, 41—45, 47—48, 62, 57—58, 49—51, 53, 56, 60, 63—64, 66—68, 70—73, 75, 98, 100—03, 99, 85—88, 90, 95—96, 93, 97, 89, 91—92, 94, 76, 78, 84, 79, 82, 81, 83, 77, 104, 69, 29, 34—36, 38, 46, 54—55, 61, 65, 74, 80.
12 sor utáni utolsó bekezdés az 1877-i kiadásból hiányzik.

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Lap: Sor:

- 7 7 *münstertorony* — a gót stílusú templomtornyok neve Jókainál
teokalli — nagy mexikói piramis
- 8 2 *Palma Jacopo, il Giovane* (1544—1628) — híres velencei festő, főleg vallásos tárgyú alkotásokat készített
- 3 *dózse palota* — Palazzo Ducale, a fejedelem lakhelye, a velencei köztársaság központja.
Palma il Giovane festményének a pontos címe: *Utolsó ítélet*. Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útirajzának *A dogek palotája* c. fejezetében részletesen írja meg saját élményeit Jókai. (*Megtörtént regék* 297—99.)
- 18 *trabakel* — trabaccolo, rövidjáratú kétárbocos vitorlás szállítóhajó. Az első kiadásban szereplő tarantasse (orosz fedett kocsi, tarantász) értelmileg nem illik a szövegbe.
- 10 3 *la Fornarina* — a pékné, a péklány, állítólag Rafaeello kedvesének a neve
Canova Antonio (1757—1822) — olasz szobrászművész, a klasszicista szobrászat legkiemelkedőbb alakja. Napóleon hűgát, Paolinát mintázta meg Vénusként. Az aktjelenetet és a szállóigét Lauka Gusztáv feljegyzéseiből vehette át Jókai. (*Szellemi szikrák*. Nevezeteseb emberek köz- és magánéletbeni elmés rögtönzései és élces mondatai. Pest 1862. 13.)
- 10 *beatificál* — boldoggá avat
- 11 *szent congregatio* — V. Sixtus pápa által alapított gyűlés, amelyen mintegy tíz bíboros vesz részt
- 16 *A Fekete gyémántokban* Berend Iván csábítja Magyarországra a Bécsben élő Angela grófnőt. (JKK I. k. 245.)
- 17 4 *A jövő század regényében* Rozália mondja Tatrangi Dávidnak, a vőlegényének: „— Mindenütt jó, ahol te vagy”. (I. k. 277.)
- 7 *mentő deszkaszál* — Buday Dezső hívja fel a figyelmünket arra, hogy Jókai romantikus regényhősei — a romantikus

Lap: Sor:

eszményhez illőn — általában életmentők is. Illavay, Kárpáthy Zoltán, Puskin és Adorján Manassé egyaránt megmentik kedvesüket. (I. m. 331—32.)

- 18 : 25 Zayzon János a *Jókai vallásos világnézetéről* c. dolgozatában felteszi a kérdést: „Honnan lehet Istent megismerni? Erre ilyen feleletet ad Jókai „Egy az Isten” c. regényében az Adorján Manassé szájába, a ki Blanka hercegnőnek válaszol.” Ezután idézi az „Azokból az emberekről, akik” kezd. (18 : 25) s „az egy Istent, aki a béke Istene” szavakkal végződő (19 : 8) részt. (Székely Nemzet 1894. jan. 19. 9. sz. 2.)
- 19 : 13 *ed io sano la beata* — és én a boldog nő vagyok
- 20 : 12 *Istria* — Őrgrófság a múlt századi az Osztrák Birodalomban Trieszt, Krajna, Horvátország, Fiume és az Adriai tenger között
Zboróy név — Az 1848—49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona. c. kéziratos gyűjtemény szerint a szabadságharc idején nem szerepeltek Zboróy nevűek a magyar hadseregben. Költött névvel van dolgunk.
- 21 *Útleveledbe beírjuk a nevemet, mint inasodt* — A szabadságharc bukása után Jókai utazott Laborfalvi Róza, azaz a felesége kocsisaként titokban, hogy fel ne ismerjék üldözői.
- 14 A Rómába utazó Jókai többször említett útirajzában ír a trieszti kikötőről. (*Megtörtént regék* 61. k. 279.)
Érdekes módon — Manasséékhoz hasonlóan — Jókaiék is éppen Triesztben vásárolnak maguknak ruhát: „Triesztet ismerik sokan... én csak annyi időt töltöttem benne, a mennyi kellett rá, hogy nőmnek és leányomnak meleg öltönyöket vegyek” (*Megtörtént regék*. 61. k. 279.)
- 16 *A három márványfej* c. munkájában is elvezeti olvasóit Jókai a Karszt barlanglyukaiba. (Solymossy Sándor i. m. 9.) Az Itáliába utazó Jenőy Kálmán Triesztig postakocsin, onnét pedig vitorlášhajóval tette meg az utat Velencéig. (*Eppur si muove* JKK 2. k. 160.)
- 23 1876-ban a Pestről Rómába utazó Jókai fordított sorrendben számol be a Karszt-vidékről: „Hazánkából az áldott Muraköz veteményes kertül ápolt vidéke után, az osztrák virányokon túl, a vasút a vendégszeretetlen Karszt hegygerinceire vezet fel. . . . A lég hideg lesz, az ablakok verítéket vernek, a fenyőerdő is elmarad, felváltja a borókabozót. Az is egyre törpébb lesz, a földre lapul, meghúzza magát a sziklák zugaiban; utóbb helyet ad a mohának,

Lap: Sor:

- gyopárnak, áfonyának. Mikor a szürkület kezdi megvilágítani a tájat, egy vigasztalan sivatag áll előttünk, egy holdbeli tájkép, csupa kőből. A Karszt hegygerinc fensíkján futunk végig s a mennyire a szem ellát, nem jön elé más, mint egymásra dülő sziklák, mészkő-szirtek, pala-rétegek, dolomit-tömegek, sehol egy emberalak, egy legelésző kecske, de még csak egy madár sem.” (*Megtörtént regék* 61. k. 276.)
- 22 18 *douanier* — vámhivatalnok, vámtiszt
- 29 Jókai az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában részletesen foglalkozik e földművelés különös formájával: „Az istenséggel harcoló ember, követ kő mellé hengerített, összekapargatta alóla a televényt, míg kiharcolt a sziklasivatagtól egy akkora tért, aminő az alföldön egy szérű, azt bevetette gabonával, a sziklákból emelt fal mellé gyümölcsfákat ültetett; a kőszánc egyúttal védi azokat a Bórától és a Siroccótól” (*Megtörtént regék* 61. k. 276—277.) Olaszország festői szépségű ligetei az *Eppur si muove* c. regényben is megjelennek. (JKK 2. k. 165—66.)
- 23 3 *itt a „város”* — Jókai maga is látta az itt lefestett „holt várost”, amikor a Karszton keresztül utazott Olaszországba. A regénybeli különös emberi lényvel azonban nem találkozott. (*Megtörtént regék* 61. k. 277.)
- 21 A Karszthoz hasonló rövidebb-hosszabb botanikai jellemzést közöl Jókai a következő hazai tájakról: „Alföld (Hétköznapok, Föld felett és víz alatt, Kiskirályok, Lőcsei fehér asszony, More patrio); Bihari hegység (Szegény gazdagok); Bükk hegység (Csataképek); Budai hegyek (Szerelem bolondjai, Flóra színháza, Hajdan most és valaha); Fertő tó (A névtelen vár); Hortobágy (More patrio); Komárom (Csataképek); Hideg Szamos vidéke Marisel táján (Erdély aranykora); Sárrét Fejér megyében (Enyém, tied, övé); Székelyföld (Bálványos vár, More patrio); Tátra (Árnyképek); Tordai hasadék (Egy az Isten). Ezekben a leírásokban alig-alig akadunk botanikai tévedésre”. (Moesz Gusztáv: *Jókai növényismerete*. TtudSzle 1925. 112—13.)
- 25 8 *zsendice* — oltott juhtej frissen forralt édes savója és túrója
- 12 *olla potrida* — összefőtt hús, sonka, hagyma, borsó stb.-ből készült keverék, spanyol nemzeti étel
- 28 10 Itt Jókai a Jellasics ellen 1848 szeptemberében fegyvert ragadott dunántúli népfelkelők hazatérésére utal. A schwe-

Lap: Sor:

- chati vereség — okt. 30. — után Görgey. Arthúr c gyakorlatlan katonákat hazaküldi.
- 28 : 16 *Lánchíd* — 1842-ben tették le a híd alapkövét. 1849. nov. 20-án adták át a forgalomnak. Történetével részletesen foglalkozik Hunfalvy János a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. kötetében, amelyet Jókai az *Egy az Isten* c. regényéhez forrásként használt. (Darmstadt 1860. 1. k. 63., 15—79.; JKK 1. k. 353., 2. k. 378.)
- hajóhíd* — ideiglenes híd a Dunán a mai Vigadó tér és a budai Döbrentei tér között
- 18 *Angol királynő* — népszerű szálloda a Színház (ma Vörösmarty) téri Vigadó (akkor Redout) szomszédságában, közel a hajóhídhoz, a *Nagyhíd* (ma Deák Ferenc) utcában. Jókainak is kedvenc tartózkodási helye volt. Gyakran adomázott itt Deák Ferencsel. (Tábori Kornél: *Jókai regénye*. Bp. 150.)
- 29 3 *Nyergesújfalu* — Komárom megyei község a Duna mellett. A vasúti személyszállítás megindulása előtt itt cserélték a gyorskocsikat vontató lovakat.
- 12 A hebegő alakjában Jókai kortársát Sükei Károlyt rajzolja. Sükei dadogásáról *Az én kortársaim* c. memoárjában is megemlékezik. (*Életemből* 1. rész. 96. k. 180.)
- 18 *Lucretia Borgia* — Victor Hugo „borzalmakban tobzódó” darabja, ill. Donizetti operája, amelyben különösen Kántornének volt nagy sikere (*Eppur si muove* JKK 1. k. 582.)
- 21 *Radical Lap* — 1848. jún. közepén indult politikai napilap, amelyet Mérci Mór és Rosti Zsigmond szerkesztett s amely júl. 17-én a Népelem c. hírlapba olvadt, ezért nov.-ben nem írhatott cikket ide Zimándy.
- 24 A gellérthegy-i sáncásáról Jókai több visszaemlékezésében olvashatunk. (Nógrádi László: *Jókai élete és költészete* Pozsony 1902. 24.; HhM 5. k. 13.)
- 32 *paraplé-revolúció* — az 1848. márc. 15-i pesti vértelen forradalmat nevezte Széchenyi István esernyő-forradalomnak, mert a tömegösszejöveteleken esett az eső és az emberek esernyővel vonultak fel. (L. JKK 2. k. 367.)
- A tengerszemű hölgy* c. regényében írja Jókai, hogy márc. 15-én, amikor Landerer és Heckenast nyomdájára előt tartotta a beszédét „elkezdett esni az eső, ez a legreakcionáriusabb ellensége minden forradalomnak. — Az én népemet az sem széleszté el. — Azonban az egész utca megtelt egyszerre kifeszített esernyőkkel.” (90—91.) *Az én kortársaim* c.

Lap: Sor:

- visszaemlékezéseiben is megemlíti ezt a körülményt. (*Életemből*, I. rész 96. k. 191.)
- 31 8 A szabadságharc idejére Szolnokig épült fel a vasút. Ez volt Magyarország második vasútvonala. Jókai 1849-ben újevkor utazott ezen a vonalon, amikor a magyar kormánnyal együtt Debrecenbe menekült.
- 14 A szatmári falusi jószágnak, Pálmásnak és környékének a rajza friss élményen alapul. Jókai közvetlenül a regény megírása előtt utazott Szatmár megyében barátjával, Teleki Sándorral.
- 32 : 13 Feszty Árpádné visszaemlékezése szerint Laborfalvi Rózát gyakran kínozza heves fejfájás: „Ha mama megharagudott, — migraint kapott. —” (*A tegnap* Bp. 1924. 72.) Jókai fogadott lánya később is megemlékezik Laborfalvi Róza „egész életét végigkísérő rettenetes migrain-jeiről”. (Uo. 114.)
- Aligha férhet kétség ahhoz, hogy Róza asszony betegsége nélkül nem lett volna olyan pasztikus Zimándyné pálmási migrén-jeleneteinek rajza. (Vö.: *A tengerszemű hölgy* 224.)
- 19 *Meergrün* — tengerzöld
- 20 *närrbös* — bolond, ideges (a német „nervös” vagy a francia „nerveuse” szóból elferdítve)
- 33 4 *causeuse* — kétszcmélyes pamlag
- 9 *Aeolus* — Alioos — a szelek királya, a görög-római mitológiában
- 26 *parlons français devant les domestiques* — beszéljünk franciául a cselédek előtt
- 32 *Mon dieu! Ah, mon Dieu!* — Istenem! Ó, Istenem!
- 34 : 1 *Dieu et Jesus Maria* — Isten és Jézus Mária (magyarosított franciasággal)
- 10 *repülő só* — illó olaj
- 35 9 *Szilice* — Sziliöcká, jégbarlangjáról híres szlovákiai kisközség a régi Gömör megye rozsnyói járásában
- 23 Manassé Áron nevű testvérét Gábor Áron életrajzi adataival gazdagítja Jókai. (JKK I. k. 314.)
- Gábor Áron (1814—49) — az 1848—49-i forradalom és szabadságharc székely hőse. 1848-ban Kézdivásárhelyt élt mint nyugalmazott tüzértiszt. Az erdélyi ellenforradalom fegyveres támadása ellen megszervezte a háromszéki székelyeket, akik az általa öntött ágyúkkal nov. 29-én a hid-

Lap: Sor:

- végi csatában megverték a császári csapatokat. 1849-ben 70 ágyút öntött, Bem számára. Az uzoni ütközetben esett el júl. 2-án. A kiegyezés után Jókai néplapja, az Igazmondó is ráirányítja a figyelmet a székelyek hősi vállalkozására. (*A székelység első ágyuja 1848-ban.* 1873. jún. 29. 26. sz. 203.)
- 37 : 26 *Mátyás-huszárok* — székely huszárok, akik a szabadságharc idején Bethlen Gergely, Bánffy János és Csutak főhadnagy vezetésével harcoltak Erdélyben. A Mátyás-huszárok Torda melletti harcairól a KossH számol be. (1848. nov. 11. 115. sz. 509.)
- 38 5 *dicasterium* — fontos kormányszék (helytartótanács, udvari kancellária)
- exconsiliarius* — volt tanácsos, megbukott tanácsnok
- 39 8 Jókai itt az 1848. okt. 16-i agyagfalvi székely gyűlésre utal, ahol Berzenczey László kormánybiztos és gróf Mikó Imre főkormányszéki elnök vezetésével a székelyek képviselői megtagadták az engedelmességet Puchnernak, a szebeni császári főparancsnoknak és székely népfelkelést rendeltek el az 1848-as alkotmány védelmére. „Ideiglenes fővezérnek székelyhuszár ezredes, Sombori Sándor tétetett,” (Kövéry László: *Erdély története 1848—49-ben* Pest, 1861. 94.)
- 40 : 34 *horror* — borzongás, irtózat
- 41 1 *pavor* — remegés, rémület, izgalom
- 45 2 *Deés* — Dés, románul: Dej, város a Nagy-Szamos és a Kis-Szamos találkozásánál, hajdan Szolnok-Doboka megye székhelye
- 12 *carbonari köpenyeg* — carbonaro, élénk színű, főleg vörös béléssel és hajtókával ellátott ujj nélküli, kerek köpönyeg, amely a XIX. század elején volt divatos
- 15 *Nagy-Bánya* — románul: Baiă-Mare, arany, ezüst és ólom-bányászatáról ismert város a Gutin hegység tövében, a régi Szatmár megyében.
- 17 *Pintye Gregor* — Gligor Pintea, a Rákóczi-szabadságharc idején az észak-erdélyi román szegénylegények vezére. Viselt dolgairól emlékeztető megjegyzéseket olvashatunk Jókai 14. sz. noteszében annak bizonyítékeként, hogy Torockó környéki tanulmányútja alkalmával hallotta a rejtélyes történeteket. (Fj II. 71—72.; JKK I. k. 340.) Az *Úti táskából* c. útleírásában olvashatjuk: „történeti múltja Dénes nádor elzúllott fiának: Pintye Gligor rabló-név alatt ismeretes kalandhősnek szikla- emlékeit mutogatja”. (*Megtör-*

Lap: Sor:

- tént regék, 61. k. Vö.: *Szegény gazdagok* JKK 396, 529.;
A lócei fehér asszony JKK 2. k. 102, 327.)
- 45 21 A bányákról az *Úti táskámból* c. útleírásában is megemlé-
kezik Jókai. (348—49.)
- 25 *mireny* — arzen
- 46 5 *József császár* — II. József
- 25 *Alsirdth hídjá* — a mohamedán hit szerint a másvilágba vezető,
kardpengéből álló vékony híd, amelyen a megholtak lel-
kein át kell menniük; akiket megbántottak, azok innét
lerántják őket.
- 31 *kolozsvári nagy híd* — a Szamos hídjá Kolozsvárott
- 32 *Baldacci Manó bárót* (1807—1852) — 1848. okt. 27-én Erdély
főparancsnokává nevezték ki. 13 000 főnyi seregét nov.
16-án Urban megtámadta. Noha a honvédek az ellenséget
visszaverték, a seregben levő szabolcsi nemzetőrök futásnak
eredtek és magukkal rántották a sereg többi részét is. E hírre
Kolozsvárott felbomlott a rend. Az erélytelen Baldaccit,
akit a kolozsvári nép árulónak kiáltott ki, saját katonái
fogságba vetették. Kiszabadították és a maradék sereg felett
Bánffyhunyadon átvehette a parancsnokságot. Erélytelen-
ségének azonban egész Erdély eleste lett a következménye,
s ezért a kormány Pestre rendelte és hadbíróság elé állította,
amely felmentette. 1848 végén mint gyáva katonával
gúnyolódik vele Jókai. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 439—
40.)
- 48 5 Miként Manasséék Jókai is Szatmáron és Kolozsváron
keresztül utazott Erdélybe 1876-ban.
- 18 *ahajt* — azon a helyen, amott; tájszó, amelyet a székelyek
beszéd közben mondataik közé vegyítenek minden külön-
nösebb jelentés nélkül.
- 22 *fenyővíz* — borókapálinka
- 49 22 *Leányka-kő* — Az Aranyosnak egy csodálatos szépségű
sziklakapuja, közel Várfalvához. Mesterséges, sziklába vajt
út, amely egy leszelt sziklagerinc és egy gúla alakú sziklaszál
közt vonul el. Orbán Balázs írja le a sziklaszál elnevezésének
regjét.
- „Ibla volt a várfalvi vár urnője akkor, midőn a várat az
ellenség (tatároknak mondják) körül táborozta; a hős ama-
zon maga vezette harcosait, kik az egyenetlen küzdelemben
elvértettek; végre maga maradt . . . midőn ő az éj sötétben
a sziklákon leereszkedve elmenekült, s azon sziklaszál tetején

Lap: Sor:

nőtt magas fű közé rejtőzködve megmaradt, miért azt *Lednykőnek* nevezték el.” (*Székelyföld leírása* 5. k. 177.)

Az *Úti táskámból* c. rajzaiban írja Jókai *A Lednyka-kőről* a VU 1877. dec. 16-i számában: „A Tordáról Torockóra vivő utban Aranyos folyam partján emelkedik egy természet-alkotta obeliszk; mint egy óriási kapu bálványa, keskeny utszoroszt engedve a meredek sziklafallal szemközt.”

A néphagyomány szerint a nevét azért kapta e kiemelkedő sziklatorony, mert a repedéseiben burjánzó gindárbozótok között rejtőzött el a tatárok üldözése előtt a szomszéd Várfalva urasszonya, a szép Ibla (a kiről a Várhegy keleti oldalát ma is Ibla kertjének nevezik). (50. sz. 793.)

- 49 : 34 *Balyika vára* — a Tordai hasadéknak csaknem 200 m magas függőleges sziklafalán levő barlangnyílás, amely a betyárok búvóhelyül szolgált. Regényes rajzát *A nagyenyedi két fűzfa* c. elbeszélésben (*Erdélyi képek* 90.) és a *Török világ Magyarországon* c. regényében *A nagyenyedi ijedés* c. fejezetben is megörökíti Jókai. (Versényi György: *Jókai emlékezete ErdMúz* 1904. 435.; Jókai az utóbbi regényben tévesen Balina-barlangról emlékezik meg.) Gyallay Domokos figyelmeztetett arra, hogy a várról Eötvös Károly *A két ördög vára* c. elbeszélésében rendkívül pontos helyismerettel írt. (*Egy táj tükröződése irodalmunkban* It 1958. 450.)
- 51 : 26 *Mezőség* - románul: Cîmpia, az Erdélyi medence humuszos rétegtű, földgáz-, só- és gipsztelepeiről ismert északi része.
- 28 *Torda* — románul: Turda — Kolozsvártól délkeletre fekszik, az Aranyos partján, a hajdani Torda-Aranyos vármegye székhelye.
- 52 2 Nov. első felében Kolozsvár mellett már csak Nagyenyed, Torda, Dés, Szamosújvár volt a magyar kormány közigazgatásában. Jókai itt a nov. derekán lejátszódott eseményekre céloz. „F e l v i n c füstfellegére, s a Grátz által vezérelt román tábor közeledésére, T o r d a város megrémült. A benne volt fedezetet, melyet P ó c s a János, székelyhuszár őrnagy tartott, kivonulni nem hagyá; az ágyuknak elébe állott, s csak miután nov. 14-én a visszavonulást ellenőrző polgárságra ágyut töltetének, úgy hagyhaták oda Tordát; hová az nap Grátz tábora kardcsapás nélkül bevonult.” (Kőváry László i. m. 116.)
- 11 *Hesddd* — az Aranyos folyó bal oldali mellékpatakja

Lap: Sor:

53 : 11 *bahó* — bolondos, bohó, csacska, ostoba

54 : 3 *felekehgyi. . . földgő* — Kolozsvártól délkeletre levő hegy, amelyen a Tordára vezető út áthalad.

5 A „tordai okos malac” története a helynév jelölése nélkül *Eltiprott malac* címen a Nagytükkörben jelent meg 1858-ban:

„A falu birájának komája eltipratott kocsjával egy malacot. A kupak tanács részrehajlatlanul kártérítésre ítélte a tettest; mit ez megtudván, fia által egy jó darab sódart, és egy csutora bort küldött azon izenettel, hogy ha lehet, fordítsanak a dolgon.

A bíró szemet vág a tanácsbeliekkel.

„Mindjárt mondtam én, — igazodjék fel a törvénybíró — hogy nem kell hamarkodni az ítélettel. Káros ember lépjen be.”

Belép.

„Hány esztendő volt a kend malaca?

Ez azt híven, minél többet mond, annál zsirosabb lesz a kártérítés „kötözéskor mult másfél éves.”

„Hohó atyafi — mond elmésen a bíró — másfél éves malacnak kellett volna annyi eszének lenni, hogy ne ment volna a kerék alá,’ s vége lett a processusnak.” (227.)

E történetet Jókai az 1853-i vagy 1858-i erdélyi útján hallhatta, esetleg valaki beküldhette a szerkesztőségbe.

26 Orbán Balázs is kiemeli a 11., 32., és 73. zászlóaljakra berosztott torockóiak 1848—49-es magatartását: „Torockó népe mindvégig hű is volt a haza szent ügyéhez, mely nekik szabadulást hozott; . . . munkaedzett fiai a bányász-csákányt fegyverrel cserélték fel, s midőn a fiatalabb nemzedék mint önkéntes sorakozott a 11. 32. és 73. honv. zászlóaljakra, s azokkal a csaták vérszeiben osztakozva, nyertek hősi babért; addig otthon az idősebbekből egy 280 főből álló nemzetőrcsapat alakult, mely a várost az oláhok megtámadásai ellen fedezte és védte.” (I. m. 5. k. 207—08.)

31 II. Endre és IV. Béla kiváltságlevelei elvesztek, de III. Endre 1291-es kiváltságlevele világosan utal rájuk. Ebben Torockó lakosait úgy jellemzi, mint akiket „boldogemlékű elődeinek Felső-Ausztria Eisenwürzel nevű városából hoztak be”, akik „az országnak nagy szolgálatokat tettek szorgalommal űzött bányászatukkal, már korábbi uralkodóktól kiváló szabadalmakkal és előjogokkal voltak felruházva”. (Orbán

Balázs i. m. 5. k. 200.) Az adománylevél a szabadalmakat meghagyja és a város részére önkormányzati és vásárjogot, valamint a területi szabad birtoklás jogát biztosítja. Mátyás halála után a szentgyörgyi várban lakó Thoroczky-család az adománylevél elsikkasztásával földesúri jogait gyakorolta a város felett. Az évszázados perben a város és a szentgyörgyi földesúr között a város húzta a rövidebbet. II. Lajos 1516-os adománylevele és az 1659. évi beszercei országgyűlés Torockót jobbágyi szolgáltatásokra kötelezi. Torockó lakosainak felmentése a hadiszolgálat alól a gyakorlatban érvényesült általában, kiváltságleveleik elvesztek, az 1291. évi okiratnak csak másolatát találták meg az 1790-es években, ebben sincs azonban kifejezetten erről a kiváltságról említés. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 201—06.)

- 54 : 33 1702-ben egy udvari leirat, mely az erdélyi bányászok sérelmeinek orvoslását ígérte, forrongást idézett elő Torockóban. A bányászok kezdték megtagadni a jobbágyi szolgáltatásokat. Thoroczky Péter, a földesúr elfogatta a torockói bírót és az egyik esküdtet, de „a bányákban dolgozó nép a kíséretre ráütvén, azt szétverte s a foglyokat kiszabadította”. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 204.)

Az 1702-es fehérvári országgyűlés a lakosokat megintette, hogy „fejvesztés büntetése alatt földesuraik ellen feltámadni ne merjenek”. (Uo.) A vezetők letartóztatásával szembenálló torockóiak ellen a kormányzék karhatalmi végrehajtást rendelt el.

1702. nov. 17-én éjjel Rabutin tábornok csapatai megharagták Torockót. A várost a katonák kirabolták, a lakosok nagy részét kegyetlen verések között összefogdosták és az elmenekülni nem tudókat a templomba zárták. Az önkény ellen tiltakozó Ekhárt Andrást és Szabó Gergelyt felakasztották. A város legszebb lánya leeresztett hajjal, térden csúszva kért kegyelmet a többiek számára. Kegyelmet csak azoknak adtak, akik egy előreclkészített reverzalist aláírtak. A reverzális szövege: „Mi vétkes lázongók, nem gondolva két országgyűlés határozatával, nem Isten és emberrel és a commissiók számtalanszor ismételt intéseivel, harmadszor is rebelláltunk, miért generalis Rabutin assistentiájával némelyek példás büntetéseket elvették; megérdemeltük volna, hogy mint megkeményedett nyakú, vakmerő emberek mindnyájan bűnhődjünk, de földesuraink minket újból

Lap: Sor:

gratiájokba vettek, azért mi is egész városostól, kicsintől nagyig kötelezzük magunkat a következőkre:

1-szor. Hogy többé soha afféle rebellióba, urunk elleni insurrectióba nem elegyítjük magunkat, s maradékainknak is meghagyjuk, hogy affélékbe ne elegyítsék magokat.

2-szor. Hogy ha akár köztünk levő, akár másunnan jövő ember lázítani akarna bennünket, az ilyet elfogjuk, vagy följelentjük földesurainknak.

3-szor. A bányákat hiven, szorgalmasan műveljük, tétovázás nélkül szolgálunk, szót fogadunk.

4-szer. Ha valaki ezen pontok ellen akár közönségesen, akár személy szerint vétene, fejével lakoljon, az ország két rendbeli ítélete szerint. Ezekre pedig jó akaratunkból minden erőltetés nélkül kötelezzük magunkat.

Költ Torockón, 1702. nov. 17-én. Következik több száz aláírás. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 205.)

- 55 9 *György fejedelem* — II. Rákóczi György (1621—1660) 1648-tól Erdély fejedelme, Habsburg-ellenes politikája megerősítése érdekében a lengyel trón megszerzésére törekedett, de sceregét elfogták a tatárok. (Uralkodása végéről szól a *Domokosok* c. regény)
- 56 : 2 Az 1848. szept. 15—25-én Balázsfalván megtartott második román népgyűlés létrehozta az ellenforradalom és az erdélyi román nemzeti mozgalom szövetségét.
- 3 *Agyagfalva* — (Lutița) erdélyi falu a múlt századi Udvarhely vármegyében a Fancsika völgyében. Az agyagfalvi gyűlést 1848. okt. 16-ra Berzenczey László kormánybiztos hívta egybe. A megjelent mintegy 60 000 székely a román felkelés hatékonyságát igyekezett ellensúlyozni. A hazafias felbuzdulás azonban csak rövid ideig tartott. (JKK 2. k. 30 : 26.)
- 9 *Kő* — Székelykő
- 6 1848. nov. 11-én egy 10 000 főt számláló román tábor vette körül Torockószentgyörgyöt Moga József vezetése alatt. A lakosság a templomokba menekült, „honnan küldöttség ment a vezérhez, tudatva, hogy az urak közül senki sincs jelen, ők magok mind szegény jobbágyok, s készek, mi tőlük kitelik, kívánat szerint kiszolgáltatni. A feltételek — mi 16 vágó-marha és a fegyverek kiszolgáltatása volt — teljesítették, s ezen tábor az udvarok kirablása, azok marháinak elhajtása után minden további kártétel nélkül távozott.” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 227—28.)

Lap: Sor:

57 : 10 Nagyenyedről báró Baldacci parancsára gróf Mikes Kelemen ezredes nov. 8-án kivonult 2500 katonájával Kolozsvár irányába, nehogy bekerítsék őket. A város lakosságának nagy része is elmenekült a katonasággal.

Tordáról nov. 14-én vonult ki a magyar védősereg. A lakosok jelentős része követte őket.

Nagyenyedet Losenau alezredes; Tordát Gratze csapatai foglalták el. (Kőváry László i. m. 116.)

18 *Oldh Fenes* — erdélyi község Kolozsvár mellett, Tordától északnyugatra

20 *Szent László* — Torda melletti erdélyi község a Tordai hasadéktól északnyugatra

58 24 *palánkkal körülvett emeletes ház* — a *More patrio* c. elbeszélésben Jókai Avram Jancu nagybátyjának, Pope Jánosnak a házát részletesen ismerteti. Megírja, hogy „regényes koborlasi” közben ebben a nemesi lakban pihent meg éjszakára. Ez a ház merőben különbözik a szegényekétől. Épületei „mind emeletre vannak készítve: a földszin képezi a pincét, s ez rendszeren kőből van építve; az emelet fából van s az szolgál lakásul; ha pince nincs alatta, akkor csak kőoszlopokon áll, úgy hogy keresztül lehet látni e ház alatt. — A házak oldalai kívül-belül oly simára vannak gyalulva, eresztékeik olyan finomul egymásba róva, mintha a legszebb asztalos munka volna az egész; semmi sártapasztás, semmi mohhaltömés nem segít az épületet szélmentessé tenni; olyan az mint egy csinos katulya, magas zindelyes földelével, sok oszlopu tornácaival, rácsos lépcsőzetével s szép tarkára körülfestett ablakaival.” (*Magyarhon szépségei*. Bp. 1862. 72—73.)

A regényben említett ház körül 5—6 hasonló épület emelkedik a család kiházasított tagjai számára. Jókai a továbbiakban Onucz Jánosnak a házát mutatja be részletező tárgyyszerű pontossággal. (I. m. 73. JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 164—65.)

59 : 3 *regalista* — királyi haszonélvezetek bérlője

4 *Az Élet komédiáisi* c. regényben szereplő Tukmányi — mi-ként Ciprianu a kakasait — szép aranyszínű centifóliát őriz féltő becsvágygal, s ebből a rózsából ad Líviának. (JKK 110.)

31 *tanórkapu* — külső kapu a palánkon kívüli kerítésen; a tanór elkerített rét vagy füves telek a székelyeknél

Lap: Sor:

- 60 : 1 *Sze treaszka* — éljen
9 *domnule* — úr, uram
- 61 3 *bálmos* — kukoricalisztból és friss túróból készített étel
- 62 : 15 *pazsura* — császári menlevél a román felkelők részére; Az 1848. szept. 15-i második balázsfalvi népgyűlésen a résztvevők óvást emeltek az unió ellen, a román comitét kormánytestületnek nyilvánították, és megbízták, hogy Erdélyt, mint Dákorománia alapját, prefekturákra ossza fel.
A pazsurákat Kőváry László szerint Urbán kezdte el osztogatni: szept. 4-én „Vidéke népét Naszodra, stabhelyére rendelé, a császár hűségére s a magyarok elleni lépésre esketé fel, s ismertetőjelül egyeseknek és faluknak kétféjű sasos biztosító-levelkét adott, mit a nép pazsurának nevezett, mi oláhul sasot jelent.” (I. m. 79.)
- 63 32 *Jákób El-Bethelben* — Jákób Béthel nevű palesztinai városban küzdött álmában az Úrral, akkor látta az égisz éró létrát, s élete végén oda tért vissza. Akkor hangzott el a Jókai által a következőkben idézett, jóslatszerű mondás. (Mózes I. k. XXXV. rész 11. verse)
- 65 9 „*egyeseekben*” — egy személyes üvegpalackokban
10 *kdszu turó* — kisméretű kéregedényben tartott túró
baraboly — fehér virágú, 180 cm magas piros foltos évelő növény, fiatal lisztes gyökeréből készül a mihóka nevű népi eledel
- 66 18 Adorján Áron és Manassé, ill. Ciprianu barátságos „búcsú-kortyát” felvillantó epizódot Jókai személyes élményei alapján szötte a regénybe. A jelenet emlékeztet az 1876-i monastériai fraternizálásra. (*Keletkezése, forrásai* JKK 1. k. 306.)
- 67 34 *kokojszás* — kokajcás ; kokojcás, apró veresbogyójú áfonyafele növényvel benőtt vizenyős terület. 1853-ban írja Jókai a Szent Anna tava környékéről, hogy „Az egész tért valami zöldesbarna sűrű moha fedi, mellyből csoportonként állnak elő a csáténemü sötétzöld füvek zombékjai, az afonya és medveszőllő itt ott berkeket képez, mellyekből hús, harminc lépésnyire áll ki egy egy csenevész szomorú lúcfenyő.
E helyet hívja a köznép a *k o k o j c á s n a k*, és azon aggály, azon borzalom, melly az első tekintetre meglepi az embert, közös minden emberrel, minden állattal, mert e hely halálos veszély helye, alatta feneketlen víz van, ha ember vagy állat ez ingadozó mohos felszínre lép, a moha lesüpped alatta, és őt elnyelik az ismeretlen szövevények.” (*Utí leve-*

Lap: Sor:

lek. Jókai Mór Sajóhoz. VI. Szent Anna tava. Délibáb 1853. júni 19. 25. sz. 797.; Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben.* 55—56.)

- 68 : 4 *dógvány* — ragadós, sűrű sár
5 *buga* — olyan összetett virágzat, amelynél a fürtös tengelyvázon füzérek helyezkednek el (zab, rizs, cirok)
8 *rohadvá lett* — elrohadt, elkorhadt
- 69 18 *fenyőgeszt* — fiatal fenyves
- 70 14 *magyar zsidók* — erdélyi szombatosok (L. JKK 2. k. 541.). Jókai a *Bardisfalvi lévitá*ban is megjeleníti a szombatosok szokásait. Kadarkuthy tetteti magát a szekta tagjának. (94. k. 97 skk.)
- 18 *szadduceusok* — ókori zsidó felekezet tagjai, akik a vallásos hagyomány szerepét tagadták, a farizeusok ellenfelei
- 71 4 *csodakút* — 1858-ban Dézna mellett — Török Gábor kíséretében — nézte meg Jókai az ún. „dagadó forrást”. Egy kis völgyben „egy szikla tövében van az a barlang, amelyből minden fél órában előjön a forrás, azután ismét fél órára visszavonul, a meder száraz marad.

Mi ezuttal különös kedvencei voltunk a sorsnak. Alig érkeztünk meg a sziklanyíláshoz, midőn rögtön hallhatók azt a rejtélyes korgást, bőfögcst, mely az emelkedő víz jöttét megelőzi, s nem sokára kibuggyant a sziklákból a hullám, annyira megtöltve a sziklamedencét, hogy állóhelyeinket kénytelenek voltunk elhagyni. Mintegy öt percig folyvást dagadt a víz, azután elkezdett lohadni, a másik öt perc mulva egészen szárazon állt a sziklameder.

Huszonkét perc mulva ismétlődött e titokteljes tünemény” (*Magyarhon szépségei.* 75—76.) A néphit szerint ez a forrás betegeket gyógyít. (Uo.) Noteszfeljegyzései és a *More patrio* c. útirajza arról tanúskodnak, hogy a dagadó forrás működését 1858-as erdélyi útja alkalmával személyesen figyelhette meg Jókai. (Fj I. 727 : 75.)

- 74 : 2 *zsurmalék* — sziklás föld, omladékony köves talaj
9 *Indal* — románul: Indel, erdélyi község Tordától északnyugatra, a hasadék közelében
- 23 *iromba* — világos és sötét szín pettyes változata
- 75 : 24 *Tizri* — Tisri; a zsidó időszámítás első hónapja (október); e hó 1-én van a zsidó liturgiában újév
- 27 *Garizim* — hegy régi neve Palesztinában, ahol a törvényt megáldották

Lap: Sor:

76 : 3 *Eben Haäser* — a XVI. században keletkezett, házasságjoggal foglalkozó zsidó vallási törvénykönyv. A „Schulchan aruch” első törvénykönyve. Jókai az 1837-es német fordításban olvasta. Címe: *Der Schulchan aruch oder die vier jüdischen Gesetz Bücher in's Deutsche übertragen.* 1—2. Buch. Übersetzung von Heinrich Georg Löwe. Hamburg 1837. Erstes Buch, oder des ersten Theils erste Artheilung, Eben haäser, enthält: Alle Gesetze über die Ehe in ausgebreiteten Sinne des Worts [A Schulchan aruch vagy a négy zsidó törvénykönyv németre fordítva. 1—2. könyv. Fordította Heinrich Georg Löwe . . . Első könyv vagy az első rész első szakasza az Eben haäser valamennyi házassági törvényt tartalmazza a szó tágabb értelmében.] Egyéb előfordulásairól részletesen JKK Regények 63. k. 232. lapon a jegyzetben.

5 *makkót mardót* — korbácsütés. Helyesen: makkot mardut

13 *Chalizeh* — (Vö.: *Egész az északi pólusig* III.) chalicach zsidó vallás szertartás. Az Eben Haäser XVI., XXXI. és XXII. fejezete tartalmazza elsősorban a kötelező magatartást az idegen (nem-zsidó) nőkkel szemben

A fejezet alcíme: Egy nem-zsidó nővel vagy egy rab-szolganővel való egyesülés tilalmáról. Az 1. paragrafus 39 korbácsütést rendel el annak a zsidónak, aki egy nem-zsidó nővel házasság céljából együtt van, mert „meg van írva: ne keveredj velük sógorságba” (Eben Haäser 23.). A további paragrafusok is (23—24) igen súlyos büntetéseket tartalmaznak; a kéjnnővel való egyesülést 13 korbácsütéssel büntetik, sőt a „legbűnösebb” esetben a kivégzést is előírják.

A XXI. fejezet alcíme: A férfinak távol kell tartania magát az eltiltott asszonyoktól. 5. paragrafusa kimondja „A férfi idegen nőt nem üdvözölhet és nem üdvözöltethet, még saját férje által sem”. A többi paragrafus súlyos tilalmi között szerepel az is, hogy *ránézéstől is tartózkodni kell*, különösen ha tiltott gondolatokat juttat eszébe. Szolgálatokat tenni és szolgálatait igénybe venni sem szabad (Eben Haäser 36—37.).

A XXII. fejezet 1. paragrafusa így szól: „Senkinek sem szabad egyedül lenni a tiltott csoportokba tartozó nőkkel; ha ilyesmit tapasztalnak, mindketten megfenyítettnek és az eset nyilvánosságra hozatik”.

17 *Scholem dlech* — Szálem alejkum; béke veletek; Keleten, a zsidóknál és araboknál köszönési mód

Lap: Sor:

76 : 21 *Peterd* — Magyarpeterd, román község Tordától nyugatra, a Tordai hasadéktól északra (JKK 2. k. 476.)

77 : 5 *Tebeth* (hónap) — a tizedik hónap a zsidó időszámítás szerinti esztendőben (december—január).

Bernstein Béla *Jókai és a zsidók*. c. könyvében írja ezzel kapcsolatban: „A héber naptárban általában kiváló jártasságot tanusít [Jókai] téves ugyan, hogy a Sabbath Vajára Tibeth hónapban van; ez sohasem lehet, de helyesen számít Sziván hónap Sabbath Slahlehaig, a zsidó ünnepeket mind ismeri, az természetes, hisz a Szentírást betéve tudja.” (Bp. 1925. 22.)

6 *klepsidra* — homokóra

Sabbath Vajera — szombati ünnep

7 *Sabbath Slah leha* — a megkülönböztetett ajándékozás szombati ünnepnapja

10 *manizerin* — házasságtörésből vagy vérfertőzésből származó zsidó leánygyermek, akit kizárnak a felekezetből

23 *keszubba* — keszubó; házasságlevél; itt: kelengye, stafiring. A leány apja követeli a keszubát, a móríngot — az ősi zsidó szokások szerint — és viszont ad szedunját, nászhozományt.

Az Eben Haäser „Über die Verlobung” c. része részletesen ír róla. (Eben Haäser 41—74.)

Az *Egész az északi pólusig* c. regényben szereplő Naháma számára az öreg zsidó patriárka is keszubbát, azaz móríngot, ajándékot követel. (113.)

25 *Mathatias* — a Makkabeus dinasztia megalapítója az i. e. II. században

26 *Fineds* — a harmadik bírónak, Helinek (Elinek) az egyik fia, aki a biblia szerint eladta az áldozati húst, s ezért fivérével együtt elesett a csatában. Amikor apjuk ezt megtudta, hanyatt esett székében és meghalt.

Simri — hét napig uralkodó ótestamentumi király

33 A bracho imáival a Schulchan aruch IV. törvénykönyve foglalkozik. Címe: *Der neunte und letzte Abschnitt des ersten Traktates des babylonischen Talmud betitelt: Brachoth (Von den Lobsprüchen)* 1—56.

[A babiloni Talmud első értekezésének 9. és egyben utolsó szakaszának ez a címe: Brachot. (A dicséretekről)]

78 : 13 *midianiták* — Midián népe — őskori néptörzs Észak-Arábiában, a monda szerint Midiántól, Ábrahám fiától származtak

Lap: Sor:

- Baal Peor* — sémi istenség, kinek kultushelye a Peor hegyen állott
- 78 : 14 *emoreus* — amorita, nyelvileg és néprajzilag Izraellel rokon néptörzs, Kánaán hegyvidékre telepített őslakói, akiket a honfoglaló zsidók csak kemény harcokban tudtak legyőzni
- 29 A szent Matuzsálemhez hasonló özönvíz előtti öreg zsidót verepeltet Jókai az *Egész az északi pólusig* c. regényének titokzatos jégvilágában. (110.)
- 34 A „Min haolam, wead haolam” üdvözlést a Brachot 2. lapjának 1. bekezdése magyarázza: „Hajdanában azt mondták azok, akik az üdvözlésre válaszoltak: Dicsértessék Izrael Istene az örökkévalóságban (*ad haolam*), a szadduceusok fellépése óta azonban, akik azt állítják, hogy csak egy világ, ez a világ (*olam*) létezik, úgy válaszol az ember: örökkévalóságtól örökkévalóságig (*min haolam wead haolam*), annak bizonyítására, hogy még egy (az a világ) van.”
- 79 15 *Saddók* — Saddaj; mindenható; a zsidó bibliában az Isten mellékeve
- 31 *Servet, Michel* — Miguel Serveto (spanyol? 1511—1553) orvos, hittudós és reformátor. Nagy hatást gyakorolt az unitárius egyház alapítóira, Blandratára és Dávid Ferencre. Az inkvizíció elől Genfbe menekült, ahol Kálvin kezdeményezésére az államtanács mint eretneket megégette.
- 32 *Blandrata, Giorgio* (? 1515—1588) — olasz származású orvos. Előbb a lengyel királyi, majd az erdélyi fejedelmi udvar orvosa. Az antitrinitarizmus lelkes apostola.
- 33 *Simon* — Pécsi Simon (? 1570—1642) a szombatos szekta terjesztője Erdélyben, 1638-ban birtokait szombatosága miatt elkobozták és várfogságra ítélték. I. Rákóczi szombatos üldözését az unitáriusok inkább csak kényszerűségből támogatták. A keresztény felekezetek közül teológia és valószínű történelmi kapcsolatok szempontjából egyaránt az unitárius állt legközelebb a szombatosokhoz.
- 81 : 32 *arur* — súlyos zsidó átok
- 34 *schófer* — schófar; a zsidó újesztendőben használt, kosszarvból készült szent kürt; igen súlyos zsidó átok. A félelmetes borzongással leírt schófer átkot Buday Dezső a *Rab Ráby* „idegölő zsidó esküjéhez” hasonlítja. (I. m. 341.)
- A noteszfeljegyzések tanúsága szerint az arur és a schófer átkot erdélyi útján hallotta Jókai, s személyes élményeként került a regénybe. (JKK I. k. 341.)

Lap: Sor:

- 82 : 34 A noteszfeljegyzések tanúsága szerint a hálaadó imát is erdélyi útján hallotta és jegyezte fel Jókai. (JKK 1. k. 342.) *A jövő század regényében* mondja II. Habsburg Árpád király Tatrangi Dávidnak, a székelyföldi magyarnak: „Vannak a Székelyföldön magyarok, kik a szombatot tartják meg, kik a keresztelést nem az atya, fiú, szentlélek, hanem Ábrahám, Izsák és Jákob Istenének nevében végzik, bűjtöt és munkaszünetet tartanak zsidó szokás szerint”. (1. k. 72—73.) E vallás hívei legközelebb állnak az *Egy az Isten c.* regényben bemutatott ún. „magyar zsidókhoz”.
- 85 5 *Móga fölkelő tábor* — 1848. nov. 11-én Móga József vezetése alatt mintegy 10 ezer román népfelkelő táborozott Torockó közelében. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 227. JKK 2. k. 469.)
- 6 *Szind* — (románul: Sind), vegyes lakosú falu a múlt századi Torda-Aranyos vármegyében
- 13 *Magyarpeterd* — (románul: Petrești-de-jos) román lakosú kisközség a múlt századi Torda-Aranyos vármegyében
- 16 *büdü* — büri, gyaloghíd
- 22 Orbán Balázs kétszer foglalkozik a 12 bányoni huszár legenda hősiességével. (I. m. 5. k. 47—48. és 166.)
1848. okt. 13-án az agyagfalvi gyűlésre siető aranyosszéki székely küldöttséget 12 bányoni huszár védelmezte meg több ezer románnal szemben Radnótnál. „... bámulatos hősiességgel vágtak be az oláhok tömör sorai közé, s azok egy részét a Marosnak, más részét a Radnóth melletti mocsárok-
nak szorították. Ezalatt Szilágyi kocsija feldőlt, mi a gyors
továbbvonulást megakadályozta és a harcot meghosszab-
bította. Három óráig tartott azon bámulatos küzdelem,
melyben 12 elszánt hős harcolt ezrek ellen mindig győzel-
mesen” (I. m. 47.)
- 27 *borévi híd* — két sziklafokra, a Toronyoldal és a Kolczu-
daszkaluj sziklatarajára épült Aranyoson átívelő híd Borév
községnél, közel Torockóhoz, amelyet a Torockóiak 1777-
ben roppant áldozattal építettek. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 197.)
- 89 19 *Salinopolis* — Salinae, római helység Dáciában, valószínűleg
a mai Felvinc helyén
- 90 16 *kalugyer* — görögkeleti szerzetes (Vö: *Szegény gazdagok*
JKK 523.)
- 91 5 *horonyzat* — horony, metszéssel vagy véséssel nyert csa-
torna, mélyebb bevágás
- 10 *döbör* — mélyedés, gödör

Lap: Sor:

- 93 : 17 *Haynald Lajos* (1816—1891) — bíbornok, kalocsai érsek. 1846-ban nevezték ki prímási titkárnak. 1852-ben erdélyi püspök. 1860 után sürgette Erdély és Magyarország unióját, s főként a pápa támogatásával lett kalocsai érsek 1867-ben, majd 1879-ben bíboros. Botanikai tanulmányokat is folytatott, sokat foglalkozott a szentírásban előforduló növények kiderítésével.
- 94 : 1 *Ovidiusszal együtt sírhatott* — Publius Ovidius Nasót i. e. 8-ban Augustus császár Tomiba (valószínűleg a mai Constantinába) száműzte. Hiába könyörgött visszatéréséért, számkivetésben halt meg i. sz. 17-ben.
- 21 „*Ősz-tavaszkujca*” (*Arbutus unedo*) — arbutus = fehér vagy halvány rózsaszín virágú, ágas-bogas, örökzöld fa vagy cserje, szamócaszerű termése van. Moesz Gusztáv szerint Jókai talán piros bogyós áfonyafélére gondolt itt. Ezt „különböző helyeken említi. A kokojzás lóp medveszőlője bizonyosan valamelyik pirosbogyós áfonya. Legbővebben szól róla az „Egy az Isten” című regényében . . .
- Kétségtelen, hogy az *Arbutus unedoról* szó sem lehet, mert ez hozzánk legközelebb csak a Földközi tenger partvidéki országaiban él. De nem lehet szó az *Arctostaphylos uvae ursi*ről sem, mert ez a tordai szorosban nem él. Kérdés, honnan vette Jókai ezt az adatot, hogy olyan határozottsággal és bőven szól róla?
- Diószegi az Arctostaphylost medveszőlőnek és az Arbutust ősztavasz kujcának* nevezi. A nevek tehát innen származnak. A tordai szorosban való előfordulást pedig Orbán Balázs „Torda város és környéke” című művéből vette. Itt olvashatjuk a következőket: „. . . örökzöld (Kujca, Arbutus uva ursi) indiái fonnak díszkoszorút a sziklák redős homlokára. Egy pásztorgyermek nemrég abból szedni akarván, lezuhant a mélységbe s a keresett zöld koszorút csak a túlvilágon lelte meg.” Hogy Orbán Balázs kitől kapta ezt a hamis adatot, azt aligha sikerül megtudjunk.” (I. m. 117—18.) (Moesz G. föltételezése kétes, mivel Orbán Balázs Tordáról szóló könyve csak 1889-ben jelent meg.)
- 26 *puzspáng* — dúsan elágazó örökzöld cserje; virágagyat és pázsitot szoktak vele körülvenni
- 96 : 7 *a fölkelő tábor* — 1848. nov. 22-én arról ad hírt a KossH, hogy a felkelő románság „elborította Enyed, Torda, Bonchida környékét” (134. sz. 545.)

Lap: Sor:

- 96 : 8 *szádd* — *száj*
21 *docka* — *deszka, palló*
- 98 : 30 *paticsfa* — *husáng, karó*
33 *kalodafa* — *nyomórúd*
- 101 : 23 *Ti jöttök énrdm . . .* — bibliai idézet. Dávid mondja a filiszteusoknak (Sámuel I. könyve XVII. 45.)
- 102 : 22 *Ha Isten velem, ki ellenem* — Bocskai István jelmondata; *kissé* változtatva: Szt. Pál levele a rómabeliekhez 8 : 31 alapján.
- 103 2 *kockáztatott út* — Igen sok cikk számolt be 1848 őszén arról, hogy Erdélyben — különösen a felkelők által megszállt területeken — rengeteg kellemetlenséggel és veszéllyel járt az utazás. Egy-két adatot idézünk Jókai könyvtárában és hagyatékában talált egykorú hírlapokból, amelyeket írónk az *Egy az Isten* c. regény írásakor forrásként használt. Medgyes Lajos is arról számol be 1848. okt. 15-én, hogy Kolozsvár környékén „Az utasok feltartóztatnak”. (Ellenőr 94. sz. 370.) Okt. 26-án „legbiztosabb kútfőből” tudatja az Ellenőr, hogy „Erdélyben a közlekedés csak úgy áll, mintha pyrenei havasok között volnának. Egyik helyről a másikra crős katonai fedezet nélkül csak életveszéllyel lehet mehetni. A magány gyorskocsik M. Vásárhely, Szeben, Brassó és Kolozsvár között többé nem járnak”. (100. sz. 393.) 1848. okt. 31-én arról számol be a KossH, hogy Dés környékén a „közlekedés a főbb úton megakadt.” (105. sz. 469.) 1848. nov. 28-án — az erdélyi „iszonyatos fajirtó háború” kegyetlenségeinek felsorolása közben — írja a PH: „Az utak elhagyatva, senki sem utazik, alig mehet át a posta.” (*Hazai mozgalmak.* 208. sz. 1049.)
- 106 18 *Szívemet hozzád emelem . . .* — a XXV. zsoltár első sorai Szenczi Molnár Albert fordításában
- 107 : 25 *csepegőkő* — *cseppkő*
A Fekete gyémántok c. regényben Berend Iván „a csepegőkő vulkáni származásáról értekezett igen alaposan”. (JKK I. k. 189.)
- 108 : 4 *alajt* — *alít, vél, sejt*
29 Jókai elsősorban saját élményi alapján írt a Tordai hasadékról. (JKK I. k. 305.)
- 109 1 *Neptunus csak inasa s Vulkanus csak kályhafűtője* — Az *Aranyembernek a Vaskapu* c. nyitó fejezetében veti fel Jókai: „A ránehezülő víztömeg törte-e magának e kaput, vagy a föld alatti tűz repeszté kétfelé a hegyláncot? Neptun alkotta-e

Lap: Sor:

ezt, vagy Volcán? Vagy ketten együtt? A mű Istenél" (JKK 1. k. 5.)

A székelyföld vulkanikus jelenségeiről behatóan írt *A jövő század regényében.* (1. k. 156—60.) Földvári Aladár Jókai magyarázó jegyzetei után geológiai tudomány legújabb állásfoglalása alapján fejtegeti a Tordai hasadék eredetét. (JKK 2. k. 550—51.)

- 111 17 *az egyforintost négyfelé elvdgni* — A szabadságharc idején és a Bach-korszak kezdetén gyakran előfordult, hogy aprópénz híján az egyforintost és általában a papírpénzeket szét-darabolták. (Vö.: JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 302.)
- 24 *Reichsschatzschein* — állami bankjegy
- 31 *gubernium* — erdélyi kormányzóság
- 32 *gusztál* — a kiosztott kártyák minőségéből a kínálkozó lehetőségeket elemzi
- 112 4 *sánta* — alsó a kártyában
- 6 *farha* — szín a kártyajátékban
- 30 *girigár* — négy különböző színű, egymás utáni értékű kártyalap, amely a ferbliben a legértékesebb figura
- 34 Pongrácz Alajos a *Jókai legújabb forrásai* c. cikkében idézi a „Most azután jött a döntő” (2. k. 112 : 21.) kezd. és a „besöpré a kasszát” (2. k. 112 : 34.) szavakkal végződő részt s megállapítja, hogy ennek az epizódnak egy 1848-ban az Életképek hasábjain megjelent közlemény volt a „forrása”. (JKK 1. k. 322.)
- 113 18 *färbl geht vor* — ferbli az első
- 19 *vizi* — pénzbeli alapegység a ferbliben
- 114 10 *Brodsitzer* — vsz. Bordsitzer, oldalt ülő, kibic
- 11 *Manassé egyre nyert* — Kiválóan kártyázott *A lélekidomárban* szereplő Lándory Bertalan is, aki a következőket mondotta: „— Minden játékhoz értek. Éppen azért nem játszom, mert az első osztás után minden kártyát megismerek a hátáról.” (2. k. 50.)
- A *Fekete gyémántokban* Berend Iván a kártya művészeit verte meg (JKK 1. k. 237.), Adorján Manassé oly ragyogóan forgatta az ördög bibliáját, mint egyik modellje, Nyáry Pál, aki azért nem kártyázott, mert egyetlen keverés után hátlapjukról megismerte a kártyákat. (*Megtörtént regék* 10—11.)
- 31 *mausi* — mózsi, zsidó, lefordított kártyalap
- 115 22 *Hora, Kloska* — A korabeli lapok gyakran nevezik Hórávilágnak az erdélyi véres eseményeket.

Lap: Sor:

- 116 : 2 *hdtibőr* — a kanászok juhbőr kacagánya, amelyet arra fordítanak, amerről a szél fúj
- 15 *szentgyörgyi vár* — a torockószentgyörgyi vár, amelynek leírásával és történetével részletesen foglalkozik Orbán Balázs (I. m. 5. k. 230—38.)
- 19 A székelykői tatárdúlásról és a székelyek hősiességéről Maszák Hugó is megemlékezik. (*A torockói völgy* VU 1859. júl. 17. 20. sz. 340.)
- 22 *defilé* — hegyszoros
- 117 3 Kolozsvár és Erdély megszállásával részletesen foglalkozik Kőváry László. (I. m. 117—19.)
- 15 A KossH 1848. nov. 1-én tudósít arról, hogy a felkelők — miként Adorján Manassét — gróf Kornis Gábort kezésül Naszódra vitték. (106. sz. 473.)
- 123 11 *borévi hídnál* — Jókait is Adorján Manasséhoz hasonlóan várták a torockóiak a borévi hídnál 1876-ban. (JKK 1. k. 303.)
- 124 : 13 *Puchner Anton báró* (1779—1852) — császári hadvezér, 1846-tól Erdély hadi főparancsnoka. 1848. okt. 18-án nyíltan proklamálta Erdély különállását és bejelentette, hogy a magyar kormányt nem ismeri el, a magyar hivatalnokokat pedig törvényen kívül helyezte. Okt. 21-én elismerte a román komitét és Erdély prefektúrákra osztását. 15 román légiót állított fel, amely az osztrák birodalom 33-ik hadtestét képezte. A császáriak erdélyi hadműveleteit irányította és 1848. dec. végén egész Erdély uralma alá került. Miután Bem kiverte Erdélyből, Bécsbe távozott, hogy igazolja magát. (Vö.: Kőváry László: *Erdély története 1848—49-ben*. 95—97.)
- 14 *sárga zászló* — fekete-sárga zászló, a Habsburg hatalom elismerésének jelképe
- 125 : 22 *kolláció* — vendégség
- 126 : 24 *jebuzeus* — jebuzita, kicsiny kánaáni törzs Juda hegyiségében és Jeruzsálemben
- 127 : 23 *cincár* — macedóniai román, aromun
- félkékalmár* — csaló
- 31 Ifjú házaspár utaznak hasonlóan veszélyes helyeken rablók között a Felvidéken a *Szép Mikhál* c. regényben. (JKK 35.)
- 128 5 *Aranyos* — (románul: *Arieș*), a Bihar hegyiségben eredő folyó, amely Tordától délkeletre ömlik a Marosba. Székelykő alatt kiszélesedő völgyét a XIII. században székelyek szállták meg

Lap: Sor:

- 128 : 11 *helepolis* — ókori ostro m g'p
19 *kerezs* — málhás zsák, kettős tarisznya, általvető kas, amely-
lyel a kimért érckövet lóháton hordták
23 A vasból készült torockói útról, a „vas útról” korábban
is (JKK I. k. 44.), és a 14. sz. jegyzetnoteszében is megemlé-
kezik Jókai. (Fj II. 63.)
24 *chaussée* — országút, műút, töltés, kocsíút
129 : 12 *Mezőségbánya* — bánya a Tilalmas-hegy Nagyberc nevű
előhegyében
Prudentia — múlt századeleji kezdetleges vasbánya neve
Torockó mellett a Tilalmas-hegy aljában
Jókai Orbán Balázs adatainak megfelelően szerepelteti a
bányákat. 1800-tól „a Mezőség és a Prudentia virágoznak”.
(Orbán Balázs i. m. 5. k. 210.)
13 *Washington* — 1870 körül a legjobban felszerelt vasbánya
neve Torockó mellett
14 *Hermány* — Torockó melletti hámor
Cibulds Gárgyds — Torockó melletti vasbánya
Hármas hámor — Székelykőnek a „Vársziklája” nevű csú-
csán levő vaskohó
15 Jókai 1876-i útja alkalmával noteszében jegyezte fel a bányák
neveit. (Fj II. 62.; JKK I. k. 336.) Ezzel igyekezett a feledéstől
megóvni személyes élményeit. Zboróy Blanka önkéntelen
bámulatát tehát Jókai maga is átélté.
19 A Székelykő harmadik csúcsán, a Várszikláján emelkedett a
XIII. században épített Székelyvár a Thoroczky család
birtokában. Eredeti neve Truszkó vagy Torockó vára. A
tatárjárás idején a vár védői a kézdi székelyek segítségével
megsemmisítették az ostromlókat, ennek a nagy győzelem-
nek emlékére nevezik Székelyvárnak, amely a győzelem
után letelepített Aranyosszék székelyeinek birtokába jutott.
Orbán Balázs részletesen foglalkozik a Székelykő történeti
múltjával (I. m. 5. k. 185—93.) és Jókai bőven merít ennél a
résznél is belőle. „... a Várhegy keleti alján elvonuló roppant
mély sánc . . . körül folyt a várórizet és az ostromló mongo-
lok között a legelszántabb harc, mit igazolni látszik az is,
hogy e sánc körül teméntelen sok fegyvertöredékeket s főleg
feltűnőleg sok nyilhegyet lehet találni, még pedig két fajtát:
sima és szakálos nyilhegyeket; mondják, hogy a szakálos
nyilhegyek a székelyeké, a simák a tatároké voltak.” (Orbán
Balázs i. m. 5. k. 192.)

Lap: Sor:

- 129 31 *szakállas nyíl* — kampós nyíl, amelyen a kulcs szakállára emlékeztető kiálló rész van
- 130 1 Jókai a 14. sz. noteszének egyik feljegyzése szerint torockói látogatása alkalmával figyelte érdeklődéssel a „kőben termesztett búzát”. (Fj II. 63.; 484.)
- 7 Jókai 1876-ban járt Toscanában. Személyes tapasztalatai alapján emlékezik meg az olaszországi földművelésről.
- 14 A bányászok életét megjelenítő Jókairól Dombay Hugó is megemlékezik. (*Jókairól*. Csokonai Lapok 1904. jún. 1. 10—11. füzet 219—222.)
- 131 7 A 14. sz. noteszének egyik bejegyzése szerint Jókai Torockón hallotta és csodálta meg az „egyszer ütő harangot”. (Fj II. 63.)
- 16 Jókai személyes élményei alapján írja le a Torockóra érkezést és a fogadtatást. (*Keletkezése, forrásai* JKK 1. k. 303—04.)
- 133 2 *az őscsaládok fejei* — „A torockóiak a hagyományok alapján még most is meg tudják jelölni az ős családok utódait, ezek: Ihob, Thobis, Tobjás, Bozsla, Pozsgi, Pál, Czupor, Kriza . . . Bartók, Dimény, Székely, Rác, Török, Lengyel . . . A betelepült német gyarmatból jött családoknak ezeket mondják: Ekkárt (régén Eckhardt . . .) Vernes (régén Werner), Göndöl (régén Gendel) Zsakó (régén Sacken).” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 214—15.) Az erdélyi tudós, akire Jókai céloz, Székely Sándor.
- „Székely Sándor Nemz. Társ. 1838. II. félévi foly. 175—176. lapon mondja, hogy a dákok által befogadott zsidó menekültek kezdtek Diernában (Torda) a só, Torockón a vasművelést; ezt abból vonja ki, hogy több torockói család neve zsidó eredetű: mint Tob (jó), Bartok (választott fiu), Buch (Sánta), Vernesch (tüzfá), Tobisch (jó férfi), Tzupor (tüzkő), Zsakó (imádkozó).” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 199.)
- 3 *makkhabeus* — család az i. e. I—II. században, amely a zsidó államnak visszaszerezte önállóságát. Hosszú időn át e családból származtak Judea királyai. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 705., *Eppur si muove* JKK 2. k. 417. *Szegény gazdagok* JKK 525.)
- 15 *somodi* — „fűszerben dús strudl-féle tészta”, amely az ünnepek süteménye Torockón . . . „nagyra azért csinálják, hogy a maradékot a bányászok magokkal szokták vinni a bányákba”. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 222.)

Lap: Sor:

- 134 : 22 Orbán Balázs részletesen ismerteti a torockóiak „túlságosan zsiros konyháját”. Húsfogyasztásuk bőségét a nehéz fizikai munkával magyarázza. (I. m. 5. k. 219.)
- 34 A 14. sz. notesz egyik feljegyzése szerint Jókai érdeklődéssel figyelt a vegetáriánusokra. (JKK 1. k. 338.)
- 135 5 *egyet a „zöld” hagymák közül* — Moesz Gusztáv érdekesnek tartja Jókainak azt az „eredeti” magyarázatát, amelyet a Tordai hasadék híres hagymájának származásáról ad. (I. m. 114.)
- 14 *Carus cézár — Marcus Aurelius* — hódító római hadvezér, majd császár. I. sz. 282-ben kiáltották ki római császárnak. Feldúlta Mezopotámiát, egy évig uralkodott.
- 23 *Semiramis* — a monda szerint Assíria hódításairól, függőkertjeiről és kegyetlenkedéseiről híres királynője. *A nagyenyedi két fűzfa* c. novellában szereplő tordai Szabó Gerzson, „szemtelen asszonyszemélynek” nevezte. (*Erdélyi képek* 92.) *A jövő század regényében* (1. k. 363.), a *Politikai divatokban* (JKK 605.) és a *Megtörtént regékben* (289.) is előfordul.
- 24 *Vasthi királynő* — Vasti, Ahasverus (Xerxes) perzsa király felesége, aki a biblia szerint nem akarta megmutatni szépségét férje asztaltársainak. Ezért királynői rangjáról leléptették és helyére Eszter került. (*Eszter könyve* 1.) A királynő hagmaevése játékos anekdota lehet.
- 29 *Salamon pecsétje* — polygonatum sigillum Salamonis nevű növény
- 30 *Ahasvér király* — Xerxes perzsa király bibliai neve. Darius Hystapes fia és utóda. I. e. 485—465-ig uralkodott; megtámadta Görögországot, de legyőzni nem tudta.
- 136 14 *Az Eppur si muove* c. regényben szereplő Decséry Dorothea tér protestáns vallásra, hogy elválhasson. (JKK 2. k. 311.) *A Fekete gyémántokban* Angéla szintén ezért lesz protestáns. (JKK 253.; Vö.: *Eppur si muove* JKK 2. k. 453.) Lis Blanc Lyonel mondja anyjának *A lélekidomár* c. regényben, hogy a római katolikus hitről az unitáriusra tér át, hogy elválhasson. (2. k. 219.) Ferencz József az *Unitárius kis tükör* c. munkájában a vallás néhány fontosabb törvényei között emlékezik meg az áttérésről: „Mindenkinek, a ki 18 évet már bétöltött, szabad bármelyik vallásra áttérnie . . . Mi végre az áttérni akaró ezen szándékát általa választott két tanu jelenlétében kijelenti saját papja előtt s erről bizonyítványt vesz, ugyanezt ismétli

Lap: Sor:

14 nap eltelte után és legfőlebb 30 nap eltelte előtt és arról vizsvont bizonyítványt vesz.” (59.)

Az általános szabályok ismertetése után írja Ferencz József: „E törvények alapján az unitárius egyház azokat, a kik hozzá akarnak csatlakozni, az illető bizonyítványok bémutatásával minden külső ceremonia nélkül átveszi, nem tudakozván azoknak hitét és vallásos meggyőződését, nem esketvén meg őket semminemű confessióra [gyónásra] vagy hitvallásra; valamint azokat, kik az egyházból ki akarnak lépni és más vallásra térni, minden kényszergetés nélkül elbocsátja; mert ezeknek ugy, mint amazoknak tiszteletben tartja lekiismeretét.” (61.)

Buday Dezső írja, hogy Jókai regényeiben „A hősök szerelme az eljegyzés és az esküvő körül forog. Nem is lehetett ez másképen a komáromi nemesi kúria világából szemlélve. De nagy csókokat, izzóan kitörő szerelmeket hol keressünk? Csak Zboróy Blanka nyomja oda úgy a száját védelmezőjéhez, hogy annak ajkából a vér kiserdüil. Egyébként a szerelmek láncot fonnak virágfüzérből nem is egyszer és aztán titkos és szemérmes boldogsággal készülnek az esküvőre. Addig is Seif Alumuluk kardja van közöttük, mint Baradlay Richard és Edith között, mint Tanussy Manó és Liza [!] között, mint Adorján Manassé és Blanka között, ahogy a félenk Jókai csinálná”. (I. m. 339.)

136 15 A sokára bekövetkező házasság előtt három heti kihirdetést kell kivárni a „református templom fehérre meszelt falai között” a szerelmes Timeának és Timárnak épp úgy, mint Lindenwall Edithnek és Zboróy Blankának. (Vö.: Buday Dezső i. m. 339.)

34 *Bafomet* — Baphomet, a templáriusoknak tulajdonított biszexuális, kétfejű arab felírású kőszobrok (*Eppur si muove* JKK I. k. 540.; *Egy hírhedett kalandor* JKK 127—44.; 310—11. a párhuzamos helyekkel.)

A Bafomet bálványról Jókai ír a jegyzetei között. (JKK 2. k. 379.)

137 : 32 A békekötésről ugyancsak olvashatunk Jókai magyarázó jegyzeteiben. (JKK 2. k. 379.)

140 : 30 *immortelle koszorú* — szalmavirág koszorú

142 1 Buday Dezső szerint Jókainak a „beteg leány, akit bátyja szeretettel ápol, már kedvesebb alakja (mint a férfias amazonok)”. (Pl. Lándory húga és Kőcserepy Vilma.) (I. m. 334.)

Lap: Sor:

- 143 7 *A lélekidomárban szereplő Trauhold Godivának Lándory Sarolta sorolja elő — Annához hasonlóan —, hogy szíve szerelme, Lándory Bertalan milyen nagyszerű ember. (JKK 104.)*
- 19 Adorján Anna és Zboróy Blanka barátságának előzménye az *Egy magyar nábob* című regényben szereplő Szentirmayné és Fanni meghitt kapcsolata.
- 145 10 *Keresztesmező* — nagy kiterjedésű síkság Aranyosszék és Torda vármegye határán, Keresztes falu közelében. Számos történelmi esemény: országgyűlés, csata emléke fűződik hozzá.
- 20 *Ava Saxa* — Afva Saxa, Avaszara, 226 m magas domb Finnország Uleaborg kerületében
kétszer látják a napot felkelni — Orbán Balázs számol be arról, hogy „kétszer volt alkalmunk az alvó természetnek mindig örömteljes fölébredését látni, mert midőn Várfalváról elindultunk, a nap elősugarai már végig lebegtek a Keresztesmező virányain; de az Aranyos-szoros szűk magas hegyei közé jutván, a hajnal aranykoszorúja rejtve maradt, s midőn két órai út után Torockót megközelítők, annak havasok közé fogott szűk völgyére nézve a nap még nem költ volt fel, mintha a mi gyönyörködötésünkre tartotta volna fel a regg pompáját; s ha igazságos akarok lenni, be kell vallanom, hogy soha szebb napkeletet nem láttam, mint midőn a nap a Székelykő tetőormán gyujtá fel világot melegítő lángözönét, s az addig fél homályban merengő völgyet és az szegélyező havasokat dúsan színeze és ragyogóan világítá meg. E napon kétszer láttuk felkelni a napot, egyszer szelid tér felett, másszor roppant havasok égremeredő bércei közt. Egy más alkalommal kétszer láttuk lenyugodni, mert Torockóról való délutáni indulásunkkor a nap már lehanyatlott volt a Vidálykő magas bércei mögé, csak búcsúsugarai aranyozták a Székelykő büszke ormait, míg a szűk völgyben és az Aranyos szorosában is az esthomály derengett. De mily nagy volt kellemes meglepetésünk, midőn Várfalvához kiérve az egyszer már havasok között lenyugodni látott napnak búcsúsugarait láttuk arany lepkelként szétáradni a Keresztesmező virányain.” (I. m. 5. k. 198.)
- 27 A torockói templomot övező régi várkastély leírását Orbán Balázs művében olvashatjuk. (I. m. 5. k. 216.)

Lap: Sor:

- 145 : 28 *darázskő* — *mészkö*
30 *remontant rózsák* — *futórózsa*
- 146 : 9 *nagy pünkösdi népnépe* — Orbán Balázs nem pünkösdi, hanem áldozócsütörtöki népnépe-ről ír. (I. m. 5. k. 222.)
21 A torockóiak katonáskodásáról Orbán Balázs is megemlékezik. (I. m. 5. k. 207—08.; JKK 1. k. 467.)
25 *az akkori idők harci indulója* — a *Kossuth Lajos azt izente* kezdetű dal, amely Kossuth 1848-i alföldi toborzó körútján keletkezett. (*Egy dal keletkezésének története.* — HhM 4. k. 44.)
- 147 9 Sőtér István szerint „Jókai Torockó-mitosza majd kiterelbélyesedik még, s a két világháború közti Magyarország Erdély-mitoszában hozza meg végső hajtását. — ez a Torockó egy olyan sovíniszta mitoszi képet jelent, melyet kedvére dagaszthat majd föl Szabó Dezső — vagy Nyírő József.” (*Jókai pályafordulata (a Rab Ráby) = Romantika és realizmus.* Bp. 1956. 494.)
- 20 *eisenwüzzeli települők* — III. Endre 1291-i kiváltságlevele említi először, hogy Torockó bányász lakosai Felső-Ausztria Eisenwüzzel nevű városából telepedtek ide még a tatárjárás előtt. A város keletkezésével és magyarrá válásával sokat foglalkozik Orbán Balázs. (I. m. 5. k. 199., 200., 214.)
- 21 „A torockói nép nagyon szép magyarsággal beszél, nagyon kevés tájszólási sajátossággal. Ilyen például az *r*-nek erős hangoztatása, az *a* helyett *á* használata, s főként az, hogy a mult idő többesének harmadik személyében a képző ragot *n a k - és n e k*-kel helyettesítik, *p. v o l t a n a k, j ö t t e n e k, c s i n á l t a n a k, e t t e n e k, i t t a n a k,* stb., különben mind ezen nyelvsajátosságok az aranyosszéki székelyeknél is megvannak.” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 215.)
- 22 *a kis maroknyi népnek* — Torockó lakosságáról számszerű adatokat közöl Orbán Balázs. 1765-ben 1500, 1847-ben 1800, 1869-ben 1810 lakosa volt, amely a népesség igen csekély emelkedését mutatja. (I. m. 5. k. 219.)
- 24 *Lánynevelőjük legrégebb az országban* — Már a XVI. században iskolát szerveztek Torockón, amely 1595-ben algimnázium lett. 38 rektorának tevékenységét az iskola történetét Uzoni Fosztó István vallástörténete írja le. Az iskolába járó helyi tanulók száma 100 körül volt a XIX. század közepén. A tanulókat 6 osztályba (4 elemi 2 gimnázium) sorozták egy igazgató (rendszerint a kolozsvári főiskoláról jött ide) és

Lap: Sor:

több segédtanító vezetésével. A XVIII. századtól kezdve a kölcsönös tanítási rendszer alapján folyt az oktatás.

„A másik tanoda az 1780-ban alapított, 60—80 leánytanulóból álló nőnövelde.” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 216—17.)

Noteszjegyzeteinck tanúsága alapján érdeklődéssel figyelt fel Jókai a torockói „nőiskolára”. (Fj II. 63., 494.)

147 : 26 Torockó népének műveltségéről Orbán Balázs a következőket írja: „... a nép közműveltsége oly általános, értelmiséggel párosult józan esze oly szembeötlő, mint kevés helyt hazánkban; mit legszembeötlőbben tanusít az, hogy Torockón nincs oly férfi, és nő, ki írni, olvasni ne tudna, ki hazája történelmét s a számtan életszükséges elemeit ne ismerne. A torockói nép nagyon szereti az olvasást, hirlap is sok jár a községbe, és a szobák mestergerendáin csaknem mindenütt található a biblia mellett más hasznos olvasókönyveket, melyek a közértelmiség terjedésére üdvösen hatnak. Mind ezt jól berendezett iskolájának tudhatni fel...” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 218.)

27 *Valahány angol utazó ott járt* — Jókai itt — többek között — Booner könyvére utal (JKK I. k. 342.)

A messziről jött szegény székely fiuk taníttatásáról és támogatásáról Orbán Balázs részletesen beszámol.

„A segédtanítók az ez iskolába felvett 16 szegény székelyfiu idősebbjei és értelmesebbjei közül kerülnek ki... E mellett a székely ifjak takarítják — a nekik rendes lakásul szolgáló — iskolát, seprik a templomot, végzik a harangozást s isteni tisztelet folyama alatt őrt állanak az egyház ajtajainál. A községnek tett ezen csekély szolgálatokért viszont a község gondoskodik élelmök- s egyéb szükségleteikről, mert a városi tanoncok naponta egy-egy porzsoló (fazék) főtt ételt visznek magokkal, melynek fele magán tanítójukat illeti. Estve ők mennek a városnegyedenként sorrendbe vett polgárokhoz vacsorára, a vendéglő-gazdát néhány templomi vagy hazafias dal eléneklésével megtisztelni, miért vacsora mellett néhány krajcár ajándék is ki szokott járni. A szombati hetivásár alkalmával levágott marhából megszabott mennyiségű húsjárulékot kapnak vasárnapra... Pénzjövödelmük abból van, hogy sátorosünnep-napokon nemcsak a városi, hanem a vidéki jobb módú gazdákat is köszöntés és énekkel megtisztelik, miért ők is kisebb-nagyobb tiszteletdíjt kapnak. A begyűlt pénz egy része a tanítóé,

Lap: Sor:

- a többi egyenlően oszlik a székely fiak közt, kik azonban illetéköket tartoznak az intézet takarékpénztárába letenni, honnan szükségleteikre jegyzőkönyvi számolat mellett részletenkint kapják ki." (Orbán B. i. m. 5. k. 217.)
- 150 10 *akkor én számadást csinállok* — Jókai saját noteszfeljegyzéseire utal. Ezek valóban gyakran tartalmaznak részletes számadatokat. Különösen a bevételeket és a kiadásokat rögzítő részeket, ill. a hírlapi cikkek ívterjedelmét megállapító fejezetek.
- 11 *Következett aztán ... a vasárnap* — Az egykorú feljegyzések alapján Jókai is — mindenképpen meg akarta nézni Torockó vasárnapi életét. (JKK I. k. 302.)
- 30 A templomi helyfoglalási rendet hasonlóképpen írja le Orbán Balázs. (I. m. 5. k. 218.)
Jókai leírása az istentiszteletről, amelyet végignézett, nem minden vonatkozásban követi híven az unitárius vallás előírásait. Ferencz József pl. azt állapítja meg az *Unitárius kis tükör* c. munkájában, hogy „A templomban senkinek se legyen tulajdon széke, hanem kiki üljön oda, a hol üres helyet talál.” (68.)
- 32 A Zsakó család — a város egyik legtekintélyesebb családja. Zsakó István 1848—49-ben Torockó nemzetőrségének parancsnoka, majd az abrudbányai bányatörvénytörvényszék referense volt. (L. *Szereplők* JKK I. k. 311.)
A Bosla (vagy Bozsla) család — az egyik torockói őscsalád. Orbán Balázs a torockói iskola XIX. századi fejlődésével kapcsolatban lábjegyzetben közli: „Torockó leggazdagabb embere, Bosla egy alapítványt tett, melynek addig kell kamatozni, míg abból a tanító fizetése a tanulók minden terheltetése nélkül kitelik; ez már is annyira szaporodott, hogy a tanító évenként a Bosla-alapból 40 frtot kap.” (I. m. 5. k. 217.)
- 151 2 A torockói népviselet leírása megegyezik Orbán Balázs részletes ismertetésével. (I. m. 5. k. 220—22.)
ködmön — ködmön, a hosszú fehér irhamellényre felvett rókaprémes gallérú kabát; „ennek ujjai csak könyökig érnek, hogy a kéz szabad mozgását ne gátolják, kütönben azt télen szokták felöltetni, nyáron mindig panyókára viselik”. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 221.)
- 3 *muszuly* — elől felhajtott, színes, széles szegélyű redőzött szoknya (Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. Bp. 1907. 53.; Fj II. 517 250.; Orbán Balázs i. m. 5. k. 221.)

Lap: Sor:

- 151 15 A torockói férfiak öltözködéséről részletesen ír Jókai a 15. sz. noteszában (Fj II. 99—100.)
- 18 Ugyanitt olvashatunk a nők öltözködéséről is. (JKK I. k. 345.)
- 22 *fersing* — szoknya; „felső ingből lett, mivel az a hosszú ingre felül jön. Ebből lett a székeleyknél ferding elnevezése ezen ruhadarabnak . . . Két fajtája ismert: fekete kösnyős és veres kösnyős *fersing*” (Orbán Balázs i. m. 5. k. 220—21.)
- 23 *garázna* — gyermekes asszonyok ujjatlan mentéje
- 33 A római és a torockói templom közti különbségre a vonatkozó megfigyeléseinek tartalmát pongyola megfogalmazásban olvashatjuk Jókai 14. sz. noteszában. (Fj II. 69., JKK I. k. 340.)

A Magyar Sion c. „egyházirodalmi folyóirat” Liberius álnevű recenzense katolikus elfogultsággal idézi az unitárius pap prédikációjáról írottakat. „Az egyszerű ének után” szavakkal kezd. (2. k. 152 : 10.) mondattól a „mellett indultak azt fölkeresni” szavakkal végződő (2. k. 152 : 19.) részt idézi és hozzáfűzi:

„Mily zürzavar és mily eszményi magaslata a toleranciának!” (*Utóhangok Jókai Mór irodalmi jubileumához*. I. h. 1894. jan. 26. I. füzet 49.)

Zoványi Jenő szerint „Hogy mennyire nem a papság . . . elleni gyűlölet vezette tollát, azt kétségen kívül helyezi az a körülmény, hogy nem egy rokonszenves alakja van, aki pap, mégpedig felekezeti különbség nélkül. Milyen rokonszenves rajzot ad például az unitárius istentiszteletről, a sorok között egyúttal élesen bírálja a többi felekezet istentiszteletét”.

Ezután idézi „Az egyszerű ének után” kezd. részt. (A Világosságban a citátum hosszabb 1924. márc. 2. 52. sz. 18.) Majd hozzáfűzi: „Másutt meg egyenesen kimondja, hogy az, én Istenem nem kíván cifra imádságot, énekszót, áldozatot, templomot harangokkal . . .” (*Jókai antiklerikalizmusa* Haladás 1950. márc. 9. 10. sz. 3.)

Az Enyém, tied, övé c. regényben Áldorfy Ince — fogalmazza meg a itt megjelenített hazafias vallásosságot: „Hiszek az emberiségben, hiszek a hazámban, hiszek a mennyországban”. (JKK I. k. 26.)

- 152 19 *Az Enyim, tied, övé* c. regényben Sós Márton, a dudari levita hirdeti a vallási toleranciát. (JKK I. k. 35.)

Lap: Sor:

Jókai *A tengerszemű hölgy* c. regényben első személyben jelenti ki, hogy mint protestáns „szabadelvű és jóindulatú minden más vallás iránt”. (274.; Vö.: 207.)

A 14. sz. noteszben olvasható „isteni tisztelet” bejegyzés arról tanúskodik, hogy Jókai különös gonddal figyelte a torockóiak vasárnapi templomlátogatását. (Fj II. 63., JKK I. k. 337.)

A torockói papra vonatkozhat a noteszébe feljegyzett „Krisztus a te szerelmed”. (Fj II. 63., 484.)

Boros György szerint „Jókai az unitárius papot és beszédjét igyekszik a legjellemzetesebben adni vissza s ez is kiválóan sikerül neki: mert igaza van, hogy az unitárius szószékben nem a csodákról, nem a mysteriumokról, hanem arról beszélnek, a mit mindenki megért”. A továbbiakban Jókait idézi. (*Egy az Isten’ Ellenzék* [Kolozsvár] 1894. febr. 3. 27. sz. 1—2.)

- 152 21 A torockói unitárius templomból való távozás sorrendjét a 14. sz. noteszbejegyzése szerint is élénk figyelemmel kísérte Jókai. (Fj 64., JKK I. k. 338.)
- 34 Manassé lényegében azt mondja a torockói nők szépségéről, mint Orbán Balázs. (I. m. 5. k. 220.)
- 153 4 *kősnőd* — selyemmel hímzett fersing tartó, amely Orbán Balázs szerint „a tiroliaiak modorában a mellen kétfelől felmegy és a háton keresztelve le”. (I. m. 5. k. 221.)
- 17 A szép menyasszonyt alaposan szemügyre vevő Jókai bámulatát a regényben ismét Zboróy Blanka csodálkozása váltja fel.
- 154 6 *lemennek a föld alá* — Jókai itt összegezi Orbán Balázs részletes leírását a torockói vasiparról. (I. m. 6. k. 208—13.)
- A torockóiak a vasat a szürke vaskőből termelik, amely a csillámpala és a mészkő érintkezési pontján található, elsősorban a Tilalmas Torockó felé nyúló Nagy- és Kisbérc nevű előhegyeiben. Régebbi bányák a Mészáros, Lakatos, Séra, Terő és Györgyes, a XIX. század első felében a Mezőség és a Prudentia virágzott. Az ércő kibányászása igen kezdetleges és veszélyes körülmények között, nagyon nehéz fizikai munkát kívánt. A kihordás is a legtöbbször emberháton történt. Majd következett a bányák előtt halomba töltött vaskövek felosztása kinek-kinek részesedése szerint. A vas kivonása éppoly kezdetleges volt, mint az érckövek kikapcsolása. Kohóik és verőik a XIX. században nem sokban

különböztek a XII. századitól. Lovak hátára helyezett kasokban hordták a vasércet az olvasztás színhelyére. Előbb apróra törték, majd szénnel vegyesen a mijérbe (törpe falak által elválasztott ágyásokba) rakták és a tűz hatására olvadóbbá lett ércökvet ezután helyezték az olvasztókemencébe, amelynek fuvóit vízierő hajtja, a kis üregen kifutó izzó tarack (vassalak) különféle alakzatban kenyérvassá tömörül. Ezután következett a kenyérvas helyezése nagy fogók segítségével egy szénporos gödörbe, ahol embererővel elszeltek. „Két félmertelen ember nagy, nehéz rovó fejszével, minden csapásnál hallható kiáltással vagy inkább mellhörgéssel kettészeli a tömzset. Így jut aztán a verőbe, hol ismét izzóvá tétetvén, vízajtotta — nagyon kezdetleges szerkezetű — súlyos kalapáccsal apró darabokra szelik, s a szükséglet szerint sing, kasza- vagy laposvasakká nyújtják.” (i. m. 5. k. 211.)

Érdekes az 1846-ban készült kimutatás a vasmíveléssel foglalkozó egyének rétegződéséről:

Bányatulajdonos	— 50
Bányász	— 127
Torockói szénégető	— 104
Idegen szénégető	— 60
Vaskészítő mester	— 52
Segéd	— 84
Vasváltó	— 30
Szekeres	— 10

Bár a torockói vas minőségre nézve Erdélyben az első helyen állott, mégis a vastermelés állandó hanyatlása figyelhető meg a XVIII—XIX. században. 1760-ban még 19 kohója és 23 verője volt, 1847-ben már csak 11 kohó és 12 verő, 1870-ben 7 kohó és verő található.

1847-ben 12 180 mázsa, 1870-ben pedig csak 4000 mázsa vasat termeltek. A hanyatlás egyik fő oka a kezdetleges technikájú kisüzemi termelés, amely a termelési költségeket rendkívül megdrágította. A másik fontos ok 1848 előtt a bányászokra nehezedő súlyos feudális szolgáltatásokban, 1848 után pedig a külföldi versenyben keresendő. Jellemző az 1846-ban készült kimutatás a vasművelésből származó bevételről és kiadásokról.

1846-ban 11 100 mázsa vasat termeltek, ezért kaptak 199 800 forintot. Közterhekre, földesúri járulékra, termelési

Lap: Sor:

költségekre, élelmi szükségletekre, egyházi szükségletekre kiadott pénz 182 305 forintot tett ki, s így a tiszta bevétel csak 17 495 forint volt.

A hanyatlás okai között szerepel még a kohókat és verőket működtető pataknak kicsinysege, az erdők letarolása és a vasbányák kimerülése.

- 154 : 15 *művelik a sziklába vágott szántóföldeiket* — a hegyek közti szűk, termékeny talajú völgyeket a lótarás végett életbevágó takarmánytermelésre használják, a Székelykő alján és oldalában lévő kavics-tengert azonban dús trágyázással olyan termékennyé teszik, hogy „Erdély legszebb, legúlyosabb és legtöbbet eresztő tiszta búzája Torockón terem”. Ezt a földet főként idegen napszámokkal műveltetik meg, s így kevés tiszta jövedelem marad fenn. A búza-termelés fele részben sem fedezi a lakosság szükségletét. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 214.)
- 26 1876. aug. 13-án ad hírt a Kolozsvárott megjelenő Kelet c. napilap az árkosi püspökválasztó gyűlésről, s egy herceg feleségének unitárius hitre téréséről. (184. sz. 725.) Talán ez a hír is megerősítheti Jókait abban, hogy Blankát vallás-cserére bírja.
- 155 3 *itteni birtokosnak kell lennie* — A lélekidomárban szereplő Lis Blanc Lyonel grófnénak — miként Blankának — érdeke volt, hogy a családi ékszereket eladja és birtokot vásároljon Erdélyben. (JKK 28.)
- 156 30 *Az én csizdmám disznóbőr* — a székely csürdöngölő táncnóta első sora (L. JKK 2. k. 504—05.)
A 14. sz. noteszben feljegyzett „tánc” szó azt bizonyítja, hogy Jókait mindenképpen meg akarta őrizni emlékezetében a csürdöngölő táncot, amelyet — más források tanúsága szerint — az ő tiszteletére mutattak be. (Fj II. 63.; JKK 1. k. 337.)
- 157 8 *csimpolyás* — dudás (Vö.: *Szegény gazdagok* JKK 161., *Névtelen vár* JKK 198.)
- 13 *Urlób* — szabadság, munkaszünet (Urlaub)
- 158 6 *tribunus plebis* — néptribun, választott előljáró, akinek az volt a feladata, hogy a gazdag patríciusok, állami tisztviselők túlkapásaival szemben a nép érdekei felett őrködjék az ókori Rómában
- 159 : 10 *zalathnai napok* — 1848. okt. 23-án román felkelők Dobra prefektus vezetésével körülvárták, majd fölgyújtották a fő-

Lap: Sor:

ként magyarulakta Zalatna (románul: Zlatna) városát, az abrudbányai havasok arany- és ezüsbányászatának központját, az Erdélyi Érc-hegység délkeleti részén.

A zalatnai napokról tárgyi adatokkal és gazdag történeti források alapján számol Szeremlei Samu a *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről* c. munkájában, amelyet Jókai *A kőszlű ember fiai* c. regényéhez is forrásul használhatott fel. (Pest, 1868. 267—68.; *A kőszlű ember fiai* JKK 1. k. 380. Vö.: Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. Genf, 1865. 2. k. 129.)

160 : I Báró Kemény István a *Das schwarze Buch* (A fekete könyv) szerzője — akinek az adatait forrásként használta Jókai az *Egy az Isten* c. regény írásakor — *A zalathnaiak iszonyú lemészárlatása* címen kezdi kötetét. Az ő adata szerint 1848. okt. 22-én Zalatnán „körülbelül 640 magyar gyilkoltatott le. Még a Jánk által vezénylő tábornok Puchner ő excelljához [!] intézett jelentésben is 540 legyilkolt említettik”. (Történeti Lapok 1876. nov. 26. 48. sz. 699.)

A jövő század regényében is megemlíti Jókai, hogy „a románok, egyetértve az orosz nihilistákkal, azoknak az odesszai táborát Erdélyre vezetik, s Zarándban, Hunyadban, Fehérben már kigyújtják a lázadás vésztüzeit, ki akarják irtani a magyart”. (1. k. 406.)

Tatransági Dávid szerint azonban ezek „csak szándékosan terjesztett rémhírek és kóbor kalandorok sikertelen kudarcai, amik a múlt századok rémjeleneteit sírjaikból előidézik”. (1. k. 408—09.)

6 Az 1848. októberi eseményekről — a *Siebenbürger Bote* c. szász újság közleményei alapján — a PH is beszámolt Zalatna pusztulásáról. (*Hazai mozgalmak*. 1848. okt. 26. 207. sz. 1045.)

9 *Kolozsvárott a sajtó megszüntette működését* — Kolozsvárott a sajtó felvirágzásának a császári megszállás vetett véget. (Dezsényi Béla: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 106.)

161 6 *boscaretto* — erdős liget, parkos rét

10 *capitale* — főváros, székváros

27 *chassé croisé* — keresztlépés a táncban, helycsere a táncban

163 1 *française* — francia négyes

13 *hét főbűn* — kevélység, fősვნყenség, bujaság, irigység, torkosság, harag, restség

Lap: Sor:

- 163 15 *subalternus* — alárendelt, alantás
28 *pharsingar* — indiai rablógyilkos (a Jókai hagyatékában maradt, 1868 *Meyers Konversations Lexikon* XII. köt.)
- 166 1 A Jókai által említett szomorú év: 1849. Újévkor hagyták el a magyar csapatok az ország fővárosát, s Windischgrätz császári hadserege büszkén vonult be jan. 5-én Pestre.
- 13 *Alboni, Marietta* (1826—1894) — olasz operaénekesnő. Nagy sikert aratott Milánóban, Bécsben, Szentpétervárott és Párizsban. 1847 őszén Pesten szerepelt. Ez alkalommal Jókai hosszú cikkben méltatta kivételes képességeit. (*Mi hírt Budán? Életképek* 1848. nov. 7.; *JKK Cikkék és beszédek* 1. k. 358—61.)
Vieuxtemps, Henri (1820—1881) — francia hegedűvirtuóz és zeneszerző. Nagy sikerrel szerepelt Európában és Amerikában is. Pesten 1837-ben és 1843-ban koncertezett. Amikor a pesti német színházban fellépett, botrány ütött ki. Kossuth és Széchenyi is elítélte ezt a magyarkodó botránykeltést a sajtóban 1843 nyarán.
- 16 *Ellsler Fanny* (1810—1884) — klasszikus szépségű, világhíres bécsi táncosnő. Több ízben fellépett Pesten is.
- 18 *Kobler automat színháza* — Jókai vsz. Kobler Ferenc (1796—1884), a német születésű balett-táncosra gondolt, aki 1852-ben lépett fel a Nemzeti Színházban. Rejtélyes bábszínházról szól *A Koblerék táncoló babái* c. karcolata. (91. k. 222—27.)
- 167 22 *corsette* — vállfűző
- 168 33 *Jezabel* — Jézabel, Izrael Ákháb nevű királyának gonosz felesége i. e. 875 körül. (Királyok könyve I. 21.)
- 170 16 *escroquerie* — csalás
27 *Fi donc!* — pfuj!
advocatus diaboli — az ördög ügyvédje; a szentté avatási perben a szentté avatandó ellen érveket felsorakoztató személy
- 172 17 *Fredegonda* — Fredegunda, gyilkos, gonosz frank királyné a VI. sz.-ban (ld. hasonló c. novelláját NK 25. k. 197—202.)
Lady Machbeth — Machbeth skót király felesége; vö. Shakespeare tragédiáját.
- 176 29 A preszákai mezőn történetek adatai megegyeznek a Kőváry László által közzétettekkel:
„D o b r a , praefect, octóber 23-kán Z a l a t h n a előtt állott, mely mint az itteni arany s ezüst bányászat főhelye,

Lap: Sor:

Fejérvárról fegyvereket kapott s nemzetőrséget szervezett vala; Dobra most körülvette őket s azt kívánta, hogy fegyvereket szolgáltatassák ki... N e m e g y e i János, bányaadminisztrator, egyszersmind nemzetőri parancsnok alkudozni kezdett; azonban az alkudozás a románok türelmét kifárasztá, a várost felgyújták: lakosai mindenüket hátra hagyva futásnak eredtek, Fejérvárnak tartottak. Petrosínál már át kellett magokat vágni; nem sokat használt, mert Galac és Fenes közt úgy körül valának véve, hogy fegyvereket le kelle tenniök. Mint rabokat kísérek tovább, estve P r e s z á k á r a értek, hol a mezőn meghálaták őket. Nov. 24-én viradólag legelőbb is pénzüktől, ékszereiktől foszták meg. A szerencsétlenek egyrésze elmenekült, de azért az itt legyilkoltak számát 640 főre teszik, köztök volt a cs. k. bányatisztség nagyrésze. Az alatt Zalathna leégett, a kormány nagyszerű bánya épületei hamuvá lettek". (I. m. 101.)

- 177 : 9 A sárdi, a borbándi, kisleludi, benedeki és magyarigeni vérengzések történetét ugyancsak Kőváry László munkája alapján mutatja be Jókai. „... oct. 23-án A x i n t e tábora is hozzáfogott. Fejérvár mellett az ugynevezett Hegyalját, B o r b á n d, S á r d, B o c s á r d, K r a k k ó, B e n e d e k, I g e n híres bor termő helységeket támadtatá meg. Lefegyverzé lakosait Krakkóba hurcolák; több kebellázító jelenet merült fel; s azok egy részét is, kik közben el nem estek, oct. 28. lesújták". (I. m. 102.)
- 17 *Krakkó* — egykori Alsó-Fehér megyei község a magyarigeni járásban
- 18 *Kis-Enyed* — (románul: Sângătin,) vegyes lakosú község a múlt századi Alsó-Fehér vármegyében
A román felkelők elől 1848. okt. 14-én Kisenyedre menekült mintegy 400 ember. Nagyszebeni felszólításra a védelmi állásba helyezkedett magyarok lerakták fegyvereiket, majd okt. 18-án éjjel 140 menekültet a felkelők kivégeztek. (Borbély István 141 halotról tesz említést. I. m. Ellenzék [Kolozsvár] 1908. aug. 27. 195. sz. 2.)
- 23 *A Száz leány egy rakáson* c. novellában Gligor is úgy szabadította meg a lázadók kezei közül az egyik leánygyereket, hogy feleségül vette. (69. k. 166.)
- 25 *Dumas ezeregy kísértete* — Dumas père, Alexander (1803—1870) 1849-ben *Les mille et un fantôme* címen megjelent regénye.

Lap: Sor:

178 : 24 *Nagy-Enyed* — (románul: Aiud) ősi református kollégiumáról ismert erdélyi város a Maros közelében, annak jobb partján. Egykor Alsó-Fehér megye székhelye. Pusztítását 1848. nov. 8-án Loseanu alezredes vezette.

31 Br. Kemény István „Fekete könyvének” a második fejezete: *Nagy-Enyed felprédálata*. Így kezdődik:

„Enyed semmivé tétetett és kitöröltetett a városok sorából. Alig képzelhet az ember magának még a részrehajlás vagy hamis nézetek miatt elkábult gondolkozású emberek közt is olyat, ki az E n y e d utcáin kutyák és orvmadarak által félig marcangolt holttetemektől vissza ne borzadna és szemeit s gondolatját éghez ne emelnél Az egész város a szó szoros értelmében, kivéve egy pár házat, elpusztult” (Történeti Lapok 1876. dec. 3. 49. sz. 707.)

Maszák Hugó szerint Nagyenyeden „10 év nem volt elég beheggeszteni a sebeket, miket a polgárháború mérge égetett”. (*A torockói völgy*. VU 1859. júl. 10. 28. sz. 327.)

Jókai 1851-ben részt vett a Nagyenyedi Album szerkesztésében. Itt jelent meg a *Korondi szerelemért* c. novellája, hogy ezzel is hozzájáruljon a lerombolt város újjáépítéséhez. (Szentimrei Jenő: *A vallásszabadság városában*. = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 83.)

1853-ban látta meg Jókai a nagyenyedi rémes pusztulás nyomait: a kormos falakat és a gyászos romokat: „Ott maradtak lelkében a fájdalmas benyomások; egyik másik a kisegítő anachronismus útján belekerült „A nagyenyedi két fűzfa” c. gyönyörű elbeszélésébe, mely éppen ebben az évben jelent meg”. (Fogarasi Albert: *Nagyenyeden*. = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 103.)

Jókai 1884-es látogatásáról a Nagyenyedi Közérdek c. hetilap okt. 26-án számol be. Írónk beszédéről mondja: „Járt még itt Enyed feldúlása után pár évvel felejthetetlen és megboldogult barátja, br. Kemény István társaságában, ki megmutogatta a vértől áztatott hantokat s helyeket. Nincs szó a látottak kifejezésére s az író, ha meg is írja e borzalmas látványt, az olvasó el nem hiheti, hogy megtörtént dolog. De hagyjuk azt, folytatá, ilyesméről nem lehet keserűség nélkül szólni s ezt tenni nem akarja”. (Fogarasi Albert: *Nagyenyeden*. = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 106.)

179 : 4 *Agrippina* — Germanicus férfiás bátorságú, uralomra vágyó,

Lap: Sor:

- előkelő származására büszke felesége. Azonos nevű lánya Néro felesége volt.
- 179 : 17 Kolozsvárt Bem József 1848. dec. 25-én, karácsonykor foglalta el. Apahida felől lepté meg Erdély fővárosát, ahonnan az őrség néhány ágyúlövés után Felekre menekült.
- 31 *Felvinc* — Unirea, magyar lakosú nagyközség volt a múlt századi Torda-Aranyos vármegyében, Aranyosszék székhelye.
- Avram Jancu vezetésével a román felkelők 1848. nov. 13-tól 15-ig dúlták fel Felvincet. A helységben maradtak közül mintegy 30 ember esett áldozatul.
- A „felvinci bravúrról” Jókai *A fekete könyv* alapján emlékezik meg. Az itt bemutatott jelenetekre reagál magyarázó jegyzeteiben. (JKK 2. k. 381.)
- Az 1849. jún. 16-i „felvinci bravúrról” Orbán Balázs részletesen, de kissé eltérő adatokkal ír: 40 Cress-lovas, két kis honvédszázaddal és önkéntesekkel Perczy százados vezetésével ugrasztották szét Felvincnél az Axente vezetete több ezres román tábornok. (I. m. 5. k. 98—99.)
- 180 10 *Aranyosszék* — az Aranyos folyónak Székelykő alatt kiszélesedő mintegy 350 km² területű völgye, amelyet a XIII. században székelyek szálltak meg s amelyet 1876-ban Torda vármegyével egyesítettek
- 181 11 *pakulár* — román hegyi pásztor (*Szegény gazdagok* JKK 522.)
- 182 22 Wanderer tábornok 1848. nov. 18-án, Kalliany tábornok pedig nov. 20-án vonult be a feladott Kolozsvárra.
- 183 29 *argandi lámpa* — Aimé Argand (1755—1803) svájci technikusról elnevezett üveghengeres lámpa
- 184 22 *reptil* — csúszó-mászó, hüllő
- 23 *Báthory Erzsébet* — Nádasdy Ferenc Vas megyei főispán kegyetlenségéről hírhedett felesége, aki főleg a szolgálatára rendelt fiatal lányok kínzásában gyönyörködött. 1614-ben örülten halt meg.
- 33 *nehézkór* — epilepszia
- 186 12 *sacramentum* — szentség, a hét szentség egyike (oltári szentség), itt a házasságra is gondolhatunk
- 188 12 *fleurs animées* — életrekelt virágok, virágjelmezbe öltözött személyek
- 191 27 *Cernovic* — helyesen: Csernovic, hajdan Bukovina fővárosa a Prut folyó mentén, ma az Ukrán Szocialista Köztársasághoz tartozik

Lap: Sor:

- 192 3 *manes* — a meghalt ősök lelkei a római mitológiában, akiknek hatalmuk volt ártani és kárt okozni az élőknak, ezért áldozatokkal a holtak számára rendezett ünnepekkel igyekeztek őket kiengesztelni
- 33 *vid-tánc* — vitustánc, izomrágásos betegség
- 194 : 1 Nagy Miklós szerint „a szép Cyrene” meg Cagliari herceg sakkfiguraként tologatják maguk előtt a római reszpublika népszónokait és az orgyilkosokat, sőt még Erdélybe is elér a karjuk. (*Utószó. = Egy az Isten.* Bp. 1960. 603.)
- 195 9 *a kóváncsi Semele* — Zeusz kedvese, aki — a féltékeny Héra által félrevezetve — arra kérte Zeust, hogy abban az alakjában látogassa meg, amelyben Hérát szokta ölelni. Zeusz villám alakjában jelent meg, mire Semele szörnyethalt. (Vö.: *Fekete gyémántok* JKK 2. k. 295—96.)
- 30 *Le jeu est fait* — a kocka el van vetve, szó szerint: a játék meg van téve
- 32 *congreve röpöptenyű* — Congreve, Sir William (1772—1828) angol tüzerőrnokról elnevezett hadi rakéta (Vö. *A kőszlű ember fiai* JKK 30., 390.)
- 198 5 *elementum* — elem, létalap
- 24 *Epsom* — lóversenyciről híres város Angliában. Itt futják évente az ún. angol derbyt.
Longchamp — lóversenyéről híres Párizs melletti helység, ahol a Grand Prix (Nagy Díj) versenyt rendezik
- 31 *streichquartett* — vonósnégyes
- 32 *karinthy kapu* énekesei — Kärntnerthor Theater színház (Bécsben) énekesei
- 199 1 *Thorwaldsen, Bertel* (1770—1844) — kiváló, klasszicizáló ízlésű dán szobrász
- 23 *mailposte* — postai őrszem
- 24 *affaire d'un colteletto* — bicskázási ügy
- 28 *contagies* — ragályok, fertőző betegségek terjedését közvetítő anyagok
- 200 27 az „*új Pitaval*” hősei — Pitaval, François Gayot de (1673—1743) francia ügyvéd; húszkötetes munkájával lett híressé, amely a világhírű bűneseteket ismerteti
Az új Pitaval teljes címe: *Der neue Pitaval. Eine Sammlung der interessantesten Criminalgeschichten aller Länder aus älterer und neuer Zeit.* Begründet von Criminaldirector Dr. I. E. Hitzig und Dr. W. Häring (W. Alexis).
Jókai ebből a gyűjteményből az ún. Eynatten-féle csalásokra

Lap: Sor:

vonatkozó anyagot e regényében használta fel. A regény jegyzeteinek tanúsága szerint a mű az 1872-i lipcsei második kiadás 35. kötetéből merítette anyagát. (JKK I. k. 354., 356.; 2. k. 388.)

A gyűjtemény legérdekesebb cseiteit egyébként 1869-ben két kötetben Pesten kiadták.

- 200 : 29 *Choiseul-Praslin herceg* — Praslin, Choiseul Theobald (1805—1847) híres francia családokból származó gróf, aki feleségét, kilenc gyermekének anyját 1847. aug. 18-án megölte, s miután a gyanú ráterelődött, öngyilkos lett. (Vö. *Cikkek és beszédek*. I. k. JKK 792.)
- 31 *laudanum Sydenhamii* — Sydenham (1624—1689) nevű angol orvos eljárása szerint készült ópiumos gyógyszer
- 202 : 20 *Traian dédunokái* — gúnyos célzás a dákoromán elméletre. Attila dédunokáinak említése is kapcsolatban van a magyarság eredetkérdésével.
- 203 : 13 *a torockói gazdák lakásai* — Orbán Balázs írja többször idézett munkájában: „A ház belsejében, mint külsőjén, valamint az egész udvaron felismerhető a rend és tisztaság kiváló szerete. A belbutorzat ósmagyaros, itt-ott német reminiscenciák nyomaival. A szoba fődíszét itt is a fal felső felén végig futó fogasok alkotják, melyek porcellán-, üveg-, cserép-bokályokkal és kancsókkal vannak tele aggatva. A fogasok felett a fölephez erősített rudak nyúlnak el, melyek különböző élénk színekkel kihímzett rudra-
v a l ó k k a l vannak tele aggatva. A rudravalók lábnyi széles kelmevégek, melyek a szó teljes értelmében finom hímzéssel vannak elborítva, s melyeknek a díszítésnél más célja nem lévén, a gobbelinek [!] egyszerű utánzásául veendőek. A szoba egyik felén a rudravalók megszűnnek, mert itt helyöket a fölepig felvetett ágyak foglalják el, melyeknek takarója és f é v a l j a i (párna = fejalj) még cifrában vannak kihímmezve, mint a Székelyföldön. Alól a fal hosszában padok nyúlnak el, melyeknek hát-támja nincsen, de ezt előnyösen helyettesítik a f a l r a v a l ó k ’, vagyis az ülő feje tetejéig felérő oly falhoz szegzett deszkák, melyek a falat az elsurolástól, a ruházatot az elmeszesedéstől védik. Ezen falravalók, valamint a szoba minden butorzata, g y a n t á r o s ’, azaz megvan [!] festve s virágcsokrok és arabesk fonadékokkal ékesítve. Ilyen a padok előtt elhelyezett asztal is”. (I. m. 5. k. 218—19.)

Lap: Sor:

- 203 : 25 Jókai a menyegzői és az esküvői szokásokat Orbán Balázs műve alapján szövi regényébe.
- 204 1 Orbán Balázs írja, hogy „az első kihirdetés vasárnapján templomozás után az ifjak elmennek úgy a menyasszonyi, mint a vőlegényi házhoz szerencsekívánataiknak kifejezésére, mikor főtt mézes török buzával (kukorica, tengeri) vendégtetnek meg; de viszontszolgálat fejében az ifjaknak meg kell törni a lakadalmi vendégséghez szükségelt fűszereket, mikor az egybegyűjtött rézmozsarak csengése-pengése messze elhallszik”. (I. m. 5. k. 222.)
- 9 *vasárnap kezdődik, kedden végződik* — Orbán Balázs szerint „Mátkásodáskor előre meghatározzák a lakodalom idejét, a mi leginkább tavaszon, ritkábban nyáron is tartatik, s rendszerint szombat estvén kezdődve egész szerdáig elhuzódik”. (I. m. 5. k. 222.)
- 205 15 „*féltél napja*” — Orbán Balázs szerint „A bányászélet sok veszélyrel és nélkülözéssel jár; azért a bányászok is, miként a vésszel küzdő hajósok, nagyon vallásosak, . . . úgy a bányászok is, midőn a féltél eltölt, *F é l t é l e s t v é j e* nevű hálával egybekötött ünnepélyt rendeznek, mit velők az egész város meg szokott ülni. E nap délutánján minden kürtöből füstoszlop emelkedik, jelölve, hogy a gazdasszonyok valami rendkívülire készülnek. Estvére aztán minden háznál nagy lakoma van, az asztalokon párolognak a zsirban uszó sütek, de főleg sütemények készítésében tesznek ki az asszonyok; fánk, kürtöskalács mellett ott van az ünnepélyek szokásos süteménye, az óriási *s o m o n d i*, mi fűszerben dús strudl-féle tészta, s főleg igen jó borkorcsonya. A süteményekből a papnak és a tanítóknak is küldenek, mert ők is részesei az ünnepélynek, a mennyiben a rákövetkező vasárnapon *f é l t é l h á l á j á t* szokták a templomban megülni”. (I. m. 5. k. 222.)
- 206 10 *a vendégek adnak „búcsúvacsorát”* — Orbán Balázs szerint nem a vendégek, hanem a menyasszony szülei rendezik a búcsúvacsorát. [Jókai változtatását a regény eseménysora nyilvánvalóan indokolja.]
„A harmadik kihirdetés vasárnapjának estvén a menyasszony szülői *b ú c s ú v a c s o r á t* adnak, melyet *t y ú k o s v a c s o r á n a k* neveznek arról, hogy a meghívott rokonok és vendégek mindenike egy tyúkot és *s o m o d i t* szokott a menyasszonynak vinni. Ezen *ingyen-vacsorának*’

Lap: Sor:

is nevezett estélyt tánc rekeszti be, mi a vőlegényi háznál — hol a vigság már azt előzőtt szombat-étén megkezdődött — folytatódik. a pincében elhelyezett hordók mellé csaplárost tesznek, ez kívánatra mindenkinek mér; de a bor kiváló jóságáról a gazda felelős, ki, ha a korcsmainál jobb bort nem tesz ki, károsodik. A pénzért való bormérés aztán az egész lakodalmi ünnepély folyama alatt tart”. (I. m. 5. k. 222.)

Maszák Hugó is leírja, hogy a torockói lagziban „urasági engeményezés folytán kiváltsága van az örömcsaládnak a különben urasági jogot gyakorolni, s vendégei számára bort árulni, mi ilyenkor szép mennyiségben kél el”. (A torockói völgy. VU 1859. júl. 10. 28. sz. 328.)

Nagy Ferenc már 1838-ban megjegyzi a Nemzeti Társalkodóban, hogy a lakodalmi borárúsítást biztos nem a magyaroktól tanulták el a torockóiak. (I. m. 233.)

206 : 15 *Az összegyűlt pénzt odaadják az iskola szükségéire* — Jókai egy fokkal kegyesebb célokra áldozza a vőlegényi bor-árából befolyt hasznot. Orbán Balázs szerint ugyanis „a torockóiak lakadalma igen költséges; egy ily lakadalmon elkel rendszerint egy vágómarha, 12 véka tiszta buza-liszt kalácsnak, egyannyi kenyérnek, számtalan majorság, tojás és főzelek s 100—150 veder bor; de a bornak magas ára rendszerint visszafordítja a kiadások egy részét. A nagy tracta magyar eredetű, a bor árának fizettetése azonban Ausztriából magokkal hozott szokás lehet, a mennyiben Magyarországon tudtommal sehol sincsen divatban. Annak kalmári színezetét azonban némileg szépíti azon körülmény, hogy a borból bejövő nyeresémből rendszerint egy tehenet vagy lovat szoktak az új házaspár számára venni.” (I. m. 223.)

Orbán Balázs szerint is „a tulajdonképi lakadalom hétfőn kezdődik, mikor a város egész népe hivatalos. Hétfőn reggel a menyasszony és vőlegény kölcsönösen elküldik egymásnak nászajándékaikat. A vőlegény ajándéka áll szives csizma, selyem cipkés kötény, övbevaló és fejfátyolból; a menyasszony ajándéka nyakkendő, selyemvarratos ing és fris virágból készült nász bokrét a. Vecserneyi harangszóra megindul a templomba a vőlegény násza egyfelől, a menyasszonyé másfelől, kitűzött ponton egyesülendők. A menet pároslag az öreg rendű férfiak nyitják meg; utánuk jönnek sorrendben az ifjak, ezeket követik csoport-

Lap: Sor:

- ban a nők; a vőlegény a két vőfőj, a menyasszony a két nyoszolyaleány közt lépdel s úgy ezek, mint az egész gyülekezet legünnepélyesebb öltözetében". (I. m. 5. k. 222.)
- 206 : 28 Orbán Balázs nem tesz említést a tanuló ifjak ünnepi énekléséről és a pap beszédéről.
- 207 : 4 *egy darab népszólmú* — Orbán Balázs írja le, hogy „Esketés után az egyesült násznép ugyanazon renddel indul vissza, a minővel ment; de ezt megzavarja a ‚kalácsos ifju’. Erre a legjobb futó ifjut választják, ki egy nagy kalácsot fel tartva, mondja: ‚itt a menyasszony kalácsa, ki el tudja venni, az adja át, azé lesz a menyasszony ajándéka s egyéb jutalmát is kapja’. Erre az inában bizó fiatalság közül többen kiválnak s üzőbe veszik a sebesen haladót, kit, ha valaki utólér, az, — ha pedig beérni nem tudják, maga a futásra felhívó viszi el a menyasszonynak díszes kalácsát, váltás-gul nyakkendőt vagy egyéb ajándékot nyerendő.” (I. m. 5. k. 222—23.)
- II Az ifjak versengése után — folytatja Orbán Balázs — „a násznép elkiséri a menyasszonyt a szülői házhoz, hol a násznagy a lekötött menyasszony kiadatását sürgeti, mit kereken megtagadnak; erre hosszas szóváltás következik, mi az ily alkalmakkal szokásos elménckedés kíséretében mindaddig tart, míg a házi szószóló az érvelésből kifogyva, bevehető feleletre nem képes; ekkor aztán a násznagy átveszi a menyasszonyt, a vőlegény ünnepélyesen biztosítja a búsongó szüléket: ‚hogy leányuknak atyja helyett atyja, anyja helyett anyja, testvérei helyett testvére lesz, s ezen rábizott kincset hűségesen megőrzi és gyarapítja’, mire a búcsúztató (versben) kezdődöttével a menyasszony is sirva vesz búcsút szülőitől, testvéreitől, rokonaitól”. (I. m. 5. k. 223.)
- 27 *rdzendltik . . . a zsolozsmát* — Zsolozsmát Orbán Balázs ez alkalommal sem említ. Az ifjúság kegyes éneke helyett nyomban tánccal hangolják jókedvre a menyasszonyt. A búcsúztatás után — Orbán Balázs szerint — a „fiatalság résen áll, s a menyasszonyt kiragadva a bánat karjaiból, a vőlegényi házhoz röpitik, hol a mellékszobában a nyoszolyóasszonyok pártját kérik; de ő azt sokáig vonakodik átadni, végre hosszas kérésre lehull rózsakorának e fényes szép füzére, helyére jön a vőlegényi ajándékkal kapott főkötő és fejfátyol, melylyel felkontyozva, asszonyként vezetik a nésznép elibe, hol leánysága jelvényé-

Lap: Sor:

- nek elvesztése feletti bánatát a menyasszonyi tánc azonnali megkezdésével igyekeznek vigasztalni". (I. m. 5. k. 223.)
- 207 : 28 *Dicséret, dicsőség, tisztesség* — régi református ének, a 179. dicséret 10. verse
- 208 17 *kedrlátó* — a szülők első látogatása férjhez ment lányuknál, akinek távozása miatt kárt szenvedtek
- tyúkverő* — a lakodalom utáni napokon tartott mulatozás
- 25 *hopciher* — elhomályosult ördögnev, Ipolyi Arnold szerint már a XVII. században is előfordult
- 26 *A kuferces táncról* — miután sem Orbán Balázs munkájában, sem Jókai feljegyzései között nem találtam adatot — Réthei Prikkel Marián megjegyzéseit idézhetjük. Ő írja *A magyarság táncai* c. kötetében: „A dunántúli mártogatós, buktató v. mártogatós frissben a táncosok bukásai (gugganásai) függőlegesek, a férfi hajlása valamivel kisebb mint a nőé: ezért látszik úgy, mintha a nőt emelné s buktatná (= mártogatná). Az alföldi lippenős v. lippen-tős lényegében ugyanilyen, csak valamivel mesterkétebb, t. i. a táncos pár lelippelve (= bukva), balról-jobbra, majd ismét lelippelve, jobbról-balra fordul, hirtelen a férfi is, nő is egyaránt”. Ezután jegyzi meg lapalji jegyzetben a szerző, hogy „A kuferces tánc, melyet már Csokonai említ, szintén nem lehet más a lippentősnél, mert neve valószínűleg a lekupercol, azaz lehajlik, legugrogol igével függ össze. Vannak azonban, kik a kuferces nevet a kufecses (kufec = vásári alkuvó) elrontásának vélik.” (Bp. 1924. 80—81.)
- cigány . . . Lányi* — Lányihoz hasonlít *A fekete vér* c. kisregényben bemutatott aranyosó cigány. (Versényi György i. m. 441.) Buday Dezső említi, hogy Jókai gyakran ír a cigányokról. (I. m. 334.)
- 209 13 *spencer* — fémgombokkal díszített, ujjas rövid kabát
- 210 : 14 *Ole Bull* — Bull, Ole Bornemann (1810—1880) norvég hegedűművész (JKK *Cikkek és beszédek* I. k. 182., 709.)
- 15 *Milanollók* — Milanollo testvérek, világjáró olasz hegedűművésznők (JKK *Cikkek és beszédek* I. k. 182., 709.)
- Vieniausky, Henryk* (1835—1880) — a múlt század egyik legnagyobb hegedűművésze. Európának és Amerikának csaknem minden zenei központjában hangversenyzett, lengyel temperamentummal, lírizmussal és könnyedséggel. *Reményi Ede* (1828—1898) — Családi neve: Hoffmann,

Lap: Sor:

- nagynevű hegedűművész. Már 9 éves korában hangversenyezett szülővárosában, Miskolcon. Görgey Arthur tábori hegedűseként vett részt a szabadságharcban. Hazafias magatartása miatt emigrált előbb Konstantinápolyba, majd Párizsba és Londonba. — 1861-től az 1870-es évek elejéig Pest és általában Magyarország zenei életének egyik legnépszerűbb egyénisége. Számos nemzeti akció áldozatkész támogatója és szervezője. Ő gyűjtötte össze hangversenyein a pesti Petőfi szobor alapját. (Vö.: JKK 20. k. 128., 394. és JKK 30. k. 249., 275.; *Fekete gyémántok*. JKK 1. k. 128. és 394., a jegyzetekben; *A fekete vér* jegyzetei.)
- 210 : 20 Jókai noteszében feljegyezi Lányi cigány produkcióját. (Fj II. 63.) Zboróy Blanka tapsa ebben az esetben is Jókai személyes elismerését nyugtázza.
- 25 *orchestrum* — orchestrion, itt: a zenei hangok széles skálájú változata
- 211 5 *az igazi „csúri” székely tánc* — „Az erdélyi székelyeknek — írja Réthei Prikkel Marián — régi büszkeségünk a c s ü r d ö n g ö l ő . . t á n c u k . . . A székely fiatal-ságnak a melegebb idő alatt tudniillik legkedvesebb tánc-helye valamelyik gazda csüre.. főleg újan épült csüre, melynek földét (szerte hintett agyagját) hosszadalmas sulykolás helyett tánccal szokta ledöngölni a falu ilyesmire mindig kész fiatalsága, hogy a tulajdonos gabonája majd csépléskor bele ne verődjék”. (i. m. 182—83.)
- 13 *dalolja a táncnótát* — Az Erdélyben hallott népdalnak kissé stilizált változatát, amelyre a csúri székely táncot, a csürdöngölőt járták, a 14. sz. noteszében jegyezte fel Jókai. (Fj II. 68., 487., JKK 1. k. 339—40.)
A csúri székely táncot éppúgy nem említi Orbán Balázs, mint a zsolozsmákat.
- 5 Réthei Prikkel Marián dallammal együtt közli a csürdöngölő szövegét a következő megjegyzéssel: „K á l d y G y u l a milleneumi táncismertetése óta közhitté lett, hogy a csürdöngölőt erre az ismert szöveges népdalra szokták járni:

Vígan, olykor szilajon.

Az én csizmám disznóbőr.

Apám hozta Sükéből.

A sükei mesternek

Lap: Sor:

Disznaja volt szegénynek.
Kicsi nekem ez a csűr
Kirepülök, mint a fűr madár". (186.)

Ugyancsak Réthei Prikkel Marián írja, hogy Seprődi János, az „eléggé számottevő népzenei tekintély kerekén babonának minősíti azt a hiedelmet, hogy a csürdöngölőnek szöveges dallama volna". (I. m. 187.) Sőt lapalji jegyzetben a következőket is hozzáfűzi: „Seprődi szerint e babona Jókainak Egy az Isten c. regénye alapján terjedhetett el." (I. m. 187.)

- Seprődi János szerint *Az én csizmám disznóbőr* nem egyéb mint táncszó, amelyet a csürdöngölőbe belekurjongatnak.
- 211 : 9 Székely kézfogót ír le Jókai a *Petki Farkas leányai* c. novellájában. (*Erdélyi képek* 20—29.)
A torockói mennyegzőre emlékeztet a *Bdlványosi várban* megjelenített leánynéző és a *Minden poklokon keresztül* c. regény székely lakodalma. (Versényi György i. m. 441.)
- 212 : 10 Nagy Miklós szerint „A nagy összefüggésekben botladozó Jókai biztosan jár, sőt, sokszor elragadót alkot a részletekben . . . Tüzes színek ünneplik a környezet nagyszerűségét (Székelykő, Tordai hasadék), s e fenséges keretbe meleg, intim életképek kerülnek be az Adorján-családról, sőt a Jókainál oly ritka balladás homály is megjelenik — gondoljunk csak a lakodalomba a holt vőlegényével együtt érkező Zenóbiára". (*Utószó. = Egy az Isten*. Bp. 1960. 603—04.)
Ugyanott megemlékezik Zenóbia „keserű és fatalista" szavairól, amelyekkel a magyar—román gyűlölködés tartósságát festi le.
- 213 : 14 *Vánkostáncot* járnak a *Szép Mihályn*ban bemutatott kalákában, ahol a házasuló fiatalok „tisztesleges mulatozás közben egymással megismerkednek". (JKK 104.)
A vánkostánc vagy párnatánc leírását olvashatjuk Réthei Prikkel Marián könyvében. (I. m. 123., Kőváry László i. m. 128—32.)
- 25 *A felvinci verekedés* — Jókai itt az 1849. jún. 16-án történt felvinci csetepatéra utal. Kemény Gábor is egyetlen halottat említ magyar részről. *Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben*. 186.)
- 214 : 27 *Áldászketye dumnye Zó!* — Áldjon meg az Úristen! (*Szegény gazdagok* JKK 529.)

Lap: Sor:

- 218 : 18 *cantus praeses* — a kollégiumi énekkar vezetője
- 20 *Jöjj az ablakomba kedves* — kezdetű műdalról Jókai az *Enyim, tied, övé c.* regényében (JKK I. k. 48., 330.) és *A világ-szép leányok c.* novellájában is fr. (Vö.: HhM 5. k. 323.) Arany János a *Bolond Istók* II. éneke 51. szakaszának utolsó sorában idézi e dalt.
- 27 *Nyilj meg kriptaaajtó . . .* — halotti református ének, temetéseken énekelték; A *Petki Farkas leányai c.* novellában a nagyenyedi diákok énekelnek Petki Ilonka temetésén. (*Erdélyi képek*, NK 23. k. 32.)
- 219 5 *birgej* — a temető neve Torockón. Valószínűleg a német bergből származik, mivel a temető a város délnyugati oldalán egy dombocskán van. A temetési szertartások leírását Jókai Orbán Balázs művéből meríti. (I. m. 5. k. 223.)
- 9 *a holtak lakhelye sem olyan Torockón, mint másutt* — Orbán Balázs is Jókai regényével megegyező sorrendben tér át a lakadalmi szokások leírása után a torockói temető bemutatására: „De ha résztvettünk a torockóiak vigadozásaiban, illő, hogy bánatosabb perceikben se vonjuk meg részvétünket; ha életük főbb mozzanatai felett szemlélt tartánk, illő, hogy elkisérjük végső nyughelyeikre a temetőig, melyet Torockón *birgejnek* neveznek”. (I. m. 5. k. 223.)
- 11 A seleuciai sziklasírboltok a *Janicsdrok végnapjai c.* regény első fejezetében szerepelnek.
„A temető — írja Orbán Balázs — annyiban sajtáságos, hogy igen sok családnak van ott sziklába vésett sírboltja minden külső jel vagy felirat nélkül. Halálkozás esetén sírásót még akkor sem fogadnak, ha a halottas családnak kriptája nincsen, mert a sírásást, valamint a sírboltban való koporsóüreg helyét a közelebbi rokonok és szomszédok szokták díjtalanul elkészíteni. . . A sírkészítők a halottas háztól egy kenyeret és pálinkát kapnak.” (I. m. 5. k. 223.)
- 26 Az unitárius temetkezési szertartásról Ferencz József viszonylag részletesen emlékezik meg az *Unitárius kis tükör c.* Kolozsváron kiadott munkájában. (90—91.)
Orbán Balázs leírása szerint „A halotti szertartás rendszerint a templomban történik; innen a tanulók által megnyitott menetet a férfiak követik pároslag, az öregek elől, utána a többiek, a nők a koporsó után tömegesen mennek. A sír mellett az egyház világi főnöke (gondnok), vagy más arra

alkalmas egyén rövid emlékbeszédet tart, melyben elősorolja az elhunytnak életét, érdemeit s végül köszönetet mond az egyházi személynek és az egész gyülekezetnek ezen végtisztességtételben való részvétért, mire rendszerint a pap válaszol, röviden megáldva a sirt.

A siralmasokat egy-két rokon kíséri csak haza, örökség vagy osztály felett értekezendők". (I. m. 5. k. 223.)

220 : 31 Orbán Balázs említi egyik lapalji jegyzetében: „A torockóiak midőn nagyon megharagusznak, káromkodásképpen azt szokták mondani, hogy: „Egyen meg a birgej”". (I. m. 5. k. 223.)

221 : 23 Gyertyámos — Gyertyános, románlakta kisközség a hajdani torockói járásban

222 : 8 „*Aki fegyvert fog, fegyver által vesz el!*” — Jézus bibliából idézett szavai valóban több változatban fordulnak elő az újszövetségben. Az is igaz, hogy a négy evangélista közül egy határozottan, kettő óvatosan fogalmazza meg a fegyverre vonatkozó észrevételeket, egy pedig hallgat róla. A szereplőket azonban felcseréli Jókai. Máté a következőket írja (Károlyi Gáspár ford. szerint): „És ímé egy azok közül, kik Jézussal valának, kezét nyújtván, kivoná az ő szablyáját, és mikor a fő Papnak szolgájához vágott volna, elvágá annak egyik fülét.

Akkor monda annak Jézus: Tedd el a te szablyádat helyére: mert valakik fegyvert fognak, fegyverrel kell vesznük". (XXVI. rész 50—51. vers) Jókai idézete tehát értelem- s nem betűszerinti. S nem Péternek mondja Jézus, hanem egyik tanítványának.

II Máté állítja . . . , de Lukács és János nem emlékeznek róla — Jókai nem pontos, amikor azt állítja, hogy e fegyveres bibliai leletről Lukács és János nem emlékeznek meg, Márk pedig igen. Fordítva.

Lukács szerint sokaságnak árulta el Judás Jézust az elfogatás előtt. „Látván pedig azok, a kik ő körülte valának a mi következnék, mondának néki: Uram! vágjuk é őket fegyverrel?

És egy ő közzűlök vágá a fő Papnak szolgáját, és elvágá annak jobb fülét.

Felelvén pedig Jézus, monda: Elég eddig. És illetvén annak fülét meggyógyitá azt." (XXII. rész 49—51. vers) Az „Elég voltról” tehát nem Márk, hanem Lukács evangélista írt.

Lap: Sor:

János szerint „Simon Péter pedig, kinek vala szablyája, kivoná azt, és a fő Papnak szolgáját megsapdosá, és elvágá annak jobb fülét. Annak a szolgának pedig neve vala Málkus. Monda azért Jézus Péternek: Tedd hüvelyébe a te szablyádat; avagy nem kell é meginnom a pohárt, mellyet az Atya adott nekem?” (XVIII. rész 10—11. vers) Márk szerint Jézus figyelmen kívül hagyja a fegyveres atrocitást és csak saját erőszakos elfogatása miatt méltatlankodik, amikor a Judás kíséretében megjelent, s fegyverekkel és fustélyokkal felszerelt sokaság az árulás után elfogta: „És egy az ott állók közül, az ő szablyáját kivonván, a fő Papnak szolgájához tsapa, és elvágá annak fülét.

És felelvén Jézus monda nékik: Mint egy gonosz ember ellen, úgy jöttetek-é ki fegyverekkel és fustélyokkal, hogy engemet megfogjatok?” (XIV. rész 47—48. vers)

- 222 17 *mártott falat* — Áron itt János evangéliumának 13. részére utal, ahol Jézus egyik tanítványának kérdésére megnevezi árulóját: „Az pedig Jézus kebelére hajolván, monda néki: Uram, ki az? Felele Jézus: Az a kinek én a bemártott falatot adom. És bemártván a falatot, adá Iskáriótes Judásnak, a Simon fiának.” (25. és 26. vers)
- 29 *Decebal* — a dákok fejedelme, i. sz. 102-ben és 105-ben Traianus római császár két hadjáratában legyőzte, országát provinciává tette
- 223 4 *nem állunk vérbosszút* — Jókai már 1848. okt. 29-én a *Nem szeretem a sápadt arcokat!* c. cikkében azt hirdeti, hogy „A büntetés nem érheti azon népeket, kik ellenünk támadtak, hanem azokat, kik őket ellenünk vezették”. (Életképek 1848. II. félv. 18. sz. 546.; *Cikkek és beszédek* 2. k. JKK 385.)
- 224 10 *Pentateuch* — az Ószövetségben Mózes öt könyve (Tóra)
11 *reggelre túl legyenek a „Kő” szorosán* — A Székelykő — Orbán Balázs szerint — „nagyszerű emlékkő... , mely a nagy idők nagy tetteinek örökítésére nyerte diccsugár-övezte elnevezését” (I. m. 185.)
- 25 „*cigánygyerek*” — a Göncöl három csillagból álló rúdjának a középső, Alkor csillaga feletti, szabad szemmel alig ki-vehető kis csillag népies elnevezése
- 226 : 2 *Szilas patak* — Torockószentgyörgynél fakadó patak, amely a torockói völgy kapujához, a Kő szorosához folyik
11 „*Kő szorosa* — Kőköze, a torockói völgy kapuja, hatalmas sziklahegyek által összeszűkített hasadék. A legfontosabb

Lap: Sor:

- sziklahegyei a Bogza, a Kolczu deákuluj, Plíásza és a Cse-
tátye.
- 226 : 15 Az itt leírt történelmi események részletesen olvashatók
Orbán Balázs munkájában. (I. m. 5. k. 241—42.)
- 227 5 *Muzsina* — erdélyi község Torockó és Nagyenyed között
az Enyed patak partján
- 15 *plájsz* — határőr
- 228 2 *Traian* — Marcus Ulpius Traianus (53—117) 98-tól a római
birodalom császára. A románok éppúgy utódainak tekint-
hették magukat, mint az olaszok.
- 11 *Bayard* — Pierre du Terrail, Chevalier de (1476—1524).
„félelem és gáncs nélküli lovag”, kitűnő harcos
- Du Guesclin* — Duguesclin, Bertrand (1320—1380) francia
hadvezér. Harci sikereiért grófi címet, majd marsalli rangot
nyert. Fényes győzelmeket aratott az angol seregen.
- Oroszlánszívű Richárd* (1157—1199) — angol király, a 3.
kereszteshadjárat egyik vezére
- 12 *Horatius Cocles, Publius* — mondai hős, aki i. e. 507-ben
egyedül védte a Tiberis cölöphídját az etruszk Persenna
ellen a jobb parton, míg társai a bal parton lebontották azt
az ellenség előtt
- 21 *Ernani* — Victor Hugo *Hernani* c. drámája, amelyből Verdi
Ernani címmel 1844-ben operát szerzett
- 229 : 1 *Senacherib* — Szin-Akké-Eriba, asszír király (i. e. 703—
681)
- 230 : 17 *orchys* — orchis — kosbor, hegyvidéki füzéres virágú növény
epipactis — nőszőfű, vizes réteken termő növény
- 231 6 *Abrudbánya* — Abrud, arany és ezüstabányászatáról ismert
bányaváros az Erdélyi Érchegységben, Kolozsvártól dél-
nyugatra. Ebben az Alsó-Fejér megyei bányavárosban kez-
dődött meg a békealkudozás 1849. máj. 4-én a magyar
kormány megbízottja: Ioan Dragoş nemzetgyűlési kép-
viselő és a román felkelők vezetője: Avram Jancu között.
Amikor Hatvani Imre őrnagy szabadcsapata az egyezke-
désről mit sem tudva, bevonult a városba, a román vezérek
azt hitték, hogy törbe akarják őket csalni, ezért egy részük
— köztük Jancu — elmenekült, másik részüket pedig
Hatvani — a tárgyalás félbeszakadása láttán ugyancsak
kelepcétől tartva — letartóztatta. A menekülők fellármázták
a havasokat, a felkelők máj. 9-én megtámadták a várost,
kiverték onnét Hatvani Imrét, akinek fél legénysége oda-

Lap: Sor:

- veszett, majd, mivel a lakosok közül is sokan a magyarok oldalán vettek részt a küzdelemben, felégették Abrudbányát. (*A köszlív ember fiai* JKK 2. k. 74., 410., *Enyim, tied, övé* JKK 1. k. 148., 337.)
- 231 : 7 az örült Hatvani — Hatvani Imre (?? — 1856), ügyvéd, az Egyenlőségi Társulat tagja. Bihar megyében szervezett szabadcsapatot. Részt vett a román lázadók elleni harcban. Az abrudbányai oktalan támadása miatt vizsgálatot indítottak ellene. Az aradi fegyverletétel után emigrált. Jókai műveiben általában igen meggondolatlan és kártékony egyéniség. (HhM 6. k. 307—09. — *A gyémántos miniszter*)
- 12 halálfejes légió — talán a halálfejes jelvényt viselő bécsi légió. Először 1848. szept. 14-én érkezett Magyarországra 400 bécsi önkéntes, főleg diákok, egyetemisták, akik részt vettek a pákozdi csatában és Jellasics üldözésében. Légióvá 1848 novemberében szerveződtek, ill. ekkor csatlakoztak az ún. német légióhoz. Ezt Giron Péter aacheni forradalmár — foglalkozásra nézve illatszergyáros — vezette, s a bécsi aulában tanult, a bécsi forradalmi harcokból aktív részt vállalt, majd 1848 őszén Windischgraetz bukása után Magyarországra szökött 107 ifjú alakította meg. E kiváló harcosok és bátor katonák később Bem vezetésével Erdélyben harcoltak, s túlnyomó többségük hősi halált halt. Kozma idézett műve szerint 1849. febr.-ban már 12-re apadt a számuk, mire Bem a századot feloszlatta, megmaradt tagjait tisztekké léptette elő, s más csapattestekhez osztotta be. (Vö. Szokoly Viktor: *Honvédelet*. Humoreszkek, életképek s beszédek 1848—49-ből. Pest 1861. II.) — Jókai Mór egyik visszaemlékezésében írja, hogy a bécsi légió tagjai fekete ruhás, lelkesült ifjak voltak, „ezüst halálfóvel kalapjaik mellett”, önkéntesek, akik a „magyar szabadságharc segélyére vérüket följánlották”. (*Egy dal keletkezésének története*. = *Megtörtént regék* NK 61. k. 49.; Jókai Mór: *Forradalom alatt írt művei*. 68—69.)
- 232 5 Lajos csúcs — másik nevén Csegezi gesztég, a Székelykő középső csúcsa
- 9 A Székelykő leírása megegyezik Orbán Balázs ismertetésével. (I. m. 5. k. 185—93.)
- 30 A Székelykő elleneseinek — Orbán Balázs szerint „a Székelykővel éppen szemben fekvő, azzal magasságban versenyző Vidálykő, Tilalmas, Kesely és Ordaskő...”

Lap: Sor:

égre meredő kopár gerincei a legfantasticusabban vannak kicsipkézve. Mint óriási fűrésznek félelmes fogai merednek fel apró, egymást sűrűn követő tetőcsúcsai; fűrész is az, mely a viharteljes felhőket metszi át; kopárok azok, de kopárságukban a legfestőiebbek s festőiségük mellett a leghasznosabbak, mert keblükbe vasat, rezet, ezüst és aranyereket fektetett a gondos természet, s azok a megfélemlítő csattanások, azok a hegyeket vizshangoztató kopácsolások, melyeket a tájékozatlan útas egyelőre magának megfejtetni nem tudott, ezen ércek kiaknázására és feldolgozására irányozott cyklopsi erőlködéseit jelölik az embernek". (I. m. 5. k. 187.)

233 : 27 *hidasi Geszteg* — a Székelykő három csúcsának egyike a Lajos csúctól délre

234 : 20 *Csegezi várak* — Orbán Balázs írja le, hogy „A Lajos csup, vagy csegezi Geszteg... eocengyüleg s augut porfirból álló sziklái sötétek, míg az ettől délre eső hidasi Gesztegne k nevezett másik csúcsa a világos jura-mészke hullámzatos képleteit tünteti elő, pedig a két csúcs folytonosságban van, s a választékukat egy alólról alig felöltő csekély begyürődésnek tetsző átmetszés alkotja. Pedig az a valóságban egy roppant mélységű sziklateknő, melynek közuhanyokkal kelt torkolatja éppen Torockó felé nyílik, honnan Székelyvár árkaának nevezett veszélyes ösvény huzódik hajmeresztő szirtek közt fel e félelmes sziklaszorosba". (I. m. 5. k. 187.)

Orbán Balázs szerint „A barlangnak Csegezi vár neve — mint mondják — onnan ered, hogy úgy a mongol dúláskor mint az azutáni kun, török, tatár és labanc-járások alkalmával is, e barlang volt a csegezick oly biztos menhelye, melyet ellenség bevenni soha sem tudott. Különben e barlangnak elől egy tágas, 6—8 öl átmérőjű terme, hátul pedig egy felfelé hatoló s vagy 20 öl hosszúságú tágas folyosója van, úgy, hogy a barlangban száz ember kényelmesen elhelyezkedhetet". (I. m. 5. k. 188.)

23 *sziklapárkányon* — Ugyancsak Orbán Balázs írja, hogy „Székelykő harmadik, legszebb és legérdekesebb csúcsa, a Vársziklája, melyhez bizonynyal megatva s fokozott érdekeltséggel fog közelíteni mindenki, ha tudatával bir annak, hogy e csúcson fektűt azon büszke vár, melynek székelyek által védett falain megtört a mongolok

Lap: Sor:

- hatalma, hol legyőzhetlenségüknek nymbusa csorbát szenvedett". (I. m. 188.; Vö.: Uo. 188.)
- 234 : 31 *főlkapaszkodott* — Orbán Balázs arról emlékezik meg, hogy maga személyesen is „megküzdött a sziklaszoros nehézségeivel”, s megmászta a csúcokat; „pedig ez átmetszés oly mély, sziklafalai mindkét oldalról oly függélyesek, hogy csak bátor és étellel keveset törődő ember tud, sziklák erezeteibe kapaszkodva, félelmes örvények felett csüngve a hidas Gesztegre felhatolni, melynek oromszélére csovát helyeztek, mintha azt akarnák jelölni, hogy tilos az odajutás; de mivel e csovát ember helyezte oda, s mivel ottlétemkor is kecske-nyájával kellemes kolompzenét hallató pásztor legelteté ott nyájait, én az odajutást, lehetetlennek nem hittem; áthágtam a tilalmat, s félórai küzdelem után a hidas Geszteg tetején levő azon egyetlen fenyőfáról szakíték rügyet, mely ott a sziklák rétegciben megfogamzott”. (I. m. 5. 187—88.)
- 235 : 20 *egy barlangban friss forrásvíz is van* — Anna itt a kiskőerdejei barlangjára utal, amely a Székelyfő Várhegyének északi oldalában van és belső folyosójában egy gazdag forrás buzog. Főként ez a forrás látta el vízzel e Székelyvár védő-őrségét.
- 238 3 *frátye* — testvér
- 240 : 33 *Kengürth* — Székelykőnek a tatárjárás előtt használt elnevezése (Orbán Balázs i. m. 5. k. 188.)
Truszkó vára — Székelyvár egyik elnevezése (Orbán Balázs i. m. 5. k. 188—189.)
- 241 : 14 Orbán Balázs szerint Kengürthnek Székelykőt, Vársziklának pedig a Székelykő egyik csúcsát nevezik. (I. m. 5. k. 188.)
- 15 a . . . *Székelyvár omladékai* — Orbán Balázs írja le, hogy „A Székelykőnek . . . két csúcsa északról keletre terjeszkedik. A hegység e főzöméhez egy a Lajos csuppal összefüggő, nyugatra kirugó ága, vagy harmadik csúcsa van a Székelykőnek, azon egészen világos jura-mészkből alakult sziklagúla, mely alólról tekintve is külön válik, s a többi fölé emelkedve e hegység fénypontját alkotja. E büszke csúcs sziklaidomzatainak meglepő szépsége, s az egésznek öszhangzatos nagyszerűsége mellett azért is legszebb és legclassicusabb része a Székelykőnek, mert ennek tetőormán feküdt a mongoldulások közepette dicsfényben feltűnt

Lap: Sor:

- Torockó vagy Székelyvár, honnan székely őseink oroszlányi bátorsággal csaptak le, hogy a világ és országdúló mongolok felülvalkodását megtörjék. Az ország minden részébe ellátású ez óriási sziklagúlára eltörölhetlen be-tükkel van bevésve a székely név dicsősége". (I. m. 5. k. 191.)
- 241 18 *V alakú sínc* — Orbán Balázs írja a Várhegyről, hogy „ott, hol az út . . . a sziklagerincen a hegynek vagy 6 ölnyire ez oldalról is meredeken leszelt oromszélre sziklába vésvé felvonult, egy hatalmas, látszólag körídomú zömtorony . . . állott. Ezen zömtoronytól jobbra és balra, vagyis dél-kelet és északkeletre V idomban hatalmas védfal nyúlt ki, mely a felvonuló utat mindkét oldalról fedezte, s honnan és a központon levő zömtoronyból a feligyekvő és a keskeny úton csak kis tömegben rohanható ellenséget nagyon könnyen meg lehetett semmisíteni". (I. m. 5. k. 191.)
- 242 10 *Bihar* — Munții Bihorului, kristályos palából álló zord éghajlatú, ércekben gazdag, észak-dél irányú, 50—60 km hosszú hegység az Erdélyi-szigethegységben. Vízválasztó a Körös, a Szamos és a Maros között. „Bihar már a havasok rangjában állt” — írja Jókai a *More patrio* c. útleírásában. (JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 166.)
- 243 1 *Abrudbányáról* írja Jókai 1858-ban a *More patrio* c. úti-rajzában: „Sajátságos világ ez itten. Minden ember élete egy regény, tele rém-eseményekkel s Isten csodáival, a mik azokból kiszabadíták: most már hozzá vannak szokva emlékeikhez, most már azt is megszokták, hogy utcán, piacon szanaszét találkozzanak azokkal, kik erről, meg amarról emlékezetesek előttük s egymásnak köszönnek és azt mondják: „No rok bun’, hanem a ki azt először látja, hallja, annak valami végig fut a lelkén. Megjegyzem, hogy egész Abrudbányán nem láttam egy öreg embert vagy öreg asszonyt”. (VU 1858. nov. 28. 48. sz. 567.; JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 154., Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 156.)
- 245 3 Az abrudbányai római emlékeket noteszfeljegyzései között rögzíti Jókai. (Fj I. 236—37.) Befalazott római emlékekről a *More patrio* c. erdélyi útleírásában is megemlékezik Jókai. (JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 156—57.)
- 7 *Sit tibi terra levis!* — legyen neked könnyű a föld!
- 11 *Caja* — Caia, római női név
- 21 Jókai 1858-ban a 7. sz. noteszében lerajzolja a *Fabu popit*

Lap: Sor:

(a pap tölgyfáját). A *More patrio* c. útleírása szerint Körösbánya közelében látta. (Fj. I. 740.)

1858-ban írja Jókai: „*Körösbánya* valaha igen szép kis virágzó magyar város volt, most háromnegyedrészre rom; a legnagyobb uri lakok ablakain embermagasságnyi dudva hajlik alá, az udvarok be vannak növe fűvel. Míg lovainkat nyergelték, azalatt elsiettem az ide közel fekvő hirhedett *Fabu popi*hez. Ez azon történeti emlékü templom és óriási tölgyfa, melly alatt *Hora és Kloska* lázadó cimboráikkal összeküdték, innen indultak ki üdvtelen munkájukat megkezdeni. Az a legkülönösebb, hogy ez a templom épen azon *Cebe* falu határába esik, mellynek oláh lakosait soha sem bírták a magyar urak ellen fellázítani.

.... A *Fabu Popi* most egészen el van hagyva; csak temetőnek használják még a környékét”. (*More patrio*. VU 1858. nov. 21. 47. sz. 557. JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 147.; Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 153.)

247 : 26 *Károlyfélérvár* — Gyulafélérvár, Alba-Iulia

30 *Jelasics* — báró Josip Jelačić (1801—1859) horvát-szlavón bán. 1848 decemberétől az osztrák inváziós hadsereg egyik hadtestét vezényelte a Magyarország ellen folyó harcokban. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 665.)

31 A „brádi győztesek” 1848. okt. 25-én végezték ki a Brády család 13 tagját. Jókai a *Bárdy család* c. novellájában (Csataképek) dolgozta fel részletesen a tragikus eseményeket. E novella forrásai közt szerepel Szilágyi Sándor időszakos kiadványában Tibor álnéven megjelent *Tizenhárom Brády* c. történeti elbeszélés. (Magyar Emléklapok. Történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából. Pest 1850. 402—12.)

248 :24 *sose bántottak* — Jókai az 1858-as erdélyi útja alkalmával ismerte meg alaposabban az erdélyi románság életét, a helyszínen a maga eredetiségében. Kristóf György szerint „A Jókai észrevételei néprajzi vagy társadalomtudományi szempontból nem mindig pontosak, nem kifogástalanok. De lehet-e joggal ilyen kívánni a költőtől? Az azonban bizonyos, hogy rokonszenvesen s romantikus felfogás szeretetével és meleg érdeklődéssel írt eddig is a románságról, most még inkább.” (*Jókai napjai Erdélyben*. 123.)

A *More patrio* c. munkájában írja Jókai: „Az oláh nép közszellemében nem ellensége semmiféle szomszédjának, leg-

Lap: Sor:

- kevésbé a magyarnak; az oláh köznép engedelmes, munkás, kevéssel megelégedő, könnyen barátkozó; a mi rossz, a mi félelmes bennc: az a közmiveltség elhanyagolása". (VU 1858. dec. 12. 50. sz. 590—91.; JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 162.; Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 158—59.)
- 249 : 20 Jancu, Avram (1824—1872) — az egykori Alsó-Fehér megyében élő felsővidrai román parasztbíró fia, 1848-ban marosvásárhelyi írnok. Az 1848-i erdélyi román forradalom, majd felkelés balszárnyának vezetője, a Román Nemzeti Komité tagja, a „havasok királya”. A feudális privilégiumok ellen harcol, de a nép jogos érdekeiért folytatott küzdelem közben — akár maga a román mozgalom — a Habsburgok ellenforradalmának szövetségesevé válik. Világos után e tragikus tévedés felismerése tébolyba kergette. Az Abrudbányai hetivásárra Vidráról feljárogató Avram Jancuról említi Jókai a *More patrio* c. útirajzában, hogy a havasok egykori királya igen megviselt állapotban van. (VU 1858. nov. 28. 48. sz. 567.; JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 162.)
- 250 16 dászkeál — román tanító (*Szegény gazdagok* JKK 146., 522.)
- 17 a Brády-család kiirtása — Az 1858-as erdélyi útja alkalmával ellátogat Jókai Körösbányára: „Este felé érkeznek meg Körösbányára: innen rajta, az ut mellett látszik egy hosszú sirhalom, sokkal nagyobb, mint közönséges sirhalmok szoktak lenni; egyszerű kőemlék áll előtte. Ez alatt fekszik a tizenhárom Brády”. (*More patrio*. VU 1858. nov. 21. 47. sz. 556.; Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 152. JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 147—49.) 1858-ban a *More patrio* c. útirajzában személyes élményként írja le Jókai a következő történetet: . . . „nehány hét előtt a v . . . i dászkeál, ki a Brády család katasztróphájából lett híres, este a brádi kastély előtt lovagolt keresztül több társával; a mint a kastély előtti hidra ért, lova megbokrosodott alatta, leveté nyergéből s gyilkosul összetaposta. A ronsolt embert aztán felvették társai, s szállást kerestek számára. Egy kapun sem eresztették be őket; a kisértettéltő nép irtózott az így meggázoltat házába fogadni, utoljára ugyanazon leégett Brády-kastélyba voltak kénytelenek vinni, melly most is uratlanul áll, ott reggelre meg is halt”. (VU 1858. nov. 21. 47. sz. 556—57.; JKK i. m. 147—48.)
- 26 a „nagy comité” eddigi titkára — az erdélyi román komité titkára Florian volt (Kőváry László i. m. 110.)

Lap: Sor:

251 5 1848. okt. 5-én írja az erdélyi véres mozgalmakról a Pesti Hirlap: „A lázadás Erdélyben nem csillapul, sőt mérgesedik. Olvasván az újságcikkeket és magánleveleket, melyek az ősvidékek véres tájairól hozzánk jutnak, a kép, melly szemink előtt alakul, egy tökéletes Hórvilág képe . . .

S e véres drámában a szászoké a legalacsonyabb szerep, kik . . . az oláhokat a magyarok ellen felbujtogatták, Puchner által a sorkatonaságra támaszkodnak.” (Nem hivatalos rész 206. sz. 1040.)

253 : 5 *apellatorium forum* — fellebbezési hely

7 A Károlyfehérvárt ostromzár alatt tartó magyar hadosztály Stein parancsnoksága alatt júl. 25-én kezdte meg visszavonulását.

10 *segesvári ütközet* — az 1849. júl. 31-i csata, a melyben Petőfi is elesett és Erdély sorsa is eldőlt

Orbán Balázs írja, hogy „1849-ben a nyugati havasokat cernirozó magyar hadsereg centruma Torockó völgyén nyomult fel, ezen hadművelet folyama alatt kifejtett csaták alatt Gyertyános egy honvéd csapat leölési kísérlete miatt felégettetett. Ezt — midőn a muszkák beütésével a magyar seregek innen elhúzódtak — Szent-Györgyön boszulták meg az oláhok.” (I. m. 5. k. 228.)

253: 16 *Poena talionis* — az azonos mérvű megtorlás joga az ókori zsidóknál és görögöknél

22 *hantnuk* — ércszállításra használt, fasíneken futó, kis négykerekű szekér

254 : 6 Manassé békefilozófiája ismét az elvi elgondolásokra emlékeztet, amelyeket a debreceni békepárt vezetői hirdettek 1849-ben.

8 Orbán Balázs szerint Torockót — a Torockószentgyörgy-
hez hasonló — elpusztítástól „csakis nemzetőreink elszánt védelme menté meg. Ugyanis ők eltökélve utolsó emberig védni magokat, állást foglaltak a város Szent-György felé eső végénél; az oláhok azonban cselet használva, nem itt, hanem a várost megkerülve, a túl oldalról rohanták meg, s már be is hatoltak a városba, midőn ott termett a bátor nemzetőrcsapat, s egy elszánt útcai harc után visszavetette őket. Azonban a prédaleső oláhok nem távoztak, hanem a város körül a gyümölcsösök és a kalongyák közé megbujva várták az éjt, hogy annak sötét leple alatt végrehajtsák sötét, néppgyilkoló szándékukat, melyet Sz.-Györgyön

Lep: Sor:

oly rémes előzmények közt kezdettek meg. Torockó helyzete a legváltásosabb volt, mert a város minden oldalra szolgáló utcái által minden irányban nyitva és a sok oldali megtámadásnak volt kitéve, mely ellen nemzetőrcinek sokfelé feloszlott csapatja a 8—10,000-nyi ellennel szemben alig védhette volna; azért azon cselt használták, hogy vagy 40-en, egybeszedve a nemzetőrség és az iskola dobjait, a Székelykő felől nyitva levő oldalon észrevétlenül kilopództak, s a Székelykő oldalára felmászva ott egyszerre elkezdtek iszonyatosan dobolni, lövöldözni, s roppant kiáltozás közt a városba levonulni, hol fennhangon kiabálták hívják elő a bírót, hogy a megérkezett 3000 aranyosszéki nemzetőrnek vacsorát és szállást rendeljen. Az oláhok félénkebb része már a hegyek viszhangja által sokszorozott lövöldözés és dobzóra megfutott, kik hátra maradtak, a szóval beszállásolt 3000 székely megérkeztének hallott hírére eszeveszetten futott szét, s Torockó meg volt mentve, többé háborgatni nem is merték egészen az oroszok megérkeztéig; akkor azonban, midőn az oroszok Tordán megjelentek, s Aranyosszékot behódoltatták, egy Csurilán nevű oláh tribun vagy két század magával megjelent Torockón, tudva, hogy azok az orosz seregek közelléte miatt nem fogják védni magokat, s miután néhány polgárra sarcot vetett, a fegyvereket beszedte, s a magyar zászlót eltépte, kihúzódtott a városból. Így menekült meg Torockó nemzetőrcinek elszánt bátorsága, s az eszélyes csel által Enyed, Felvinc és Szent-György gyászos sorsától, melyet az oláhok vad eltökélése kimért volt számukra”. (I. m. 5. k. 208. vö.: Uo. 228.)

255 : 30 *Uriel* — a négy arkangyal egyike, „Isten világa” jelentésű héber eredetű nevét azért kapta, mert az ószövetség szerint tőle küld az Isten Izraelnek világosságot

31 *Rafael* — a három főangyal egyike, aki az ószövetség szerint az ifjú Tóbiás útítársa volt és magát az Úr előtt álló angyalnak nevezi

Gabriel — a három főangyal egyike, héberül azt jelenti a neve, hogy „Isten hőse”. A művészetben általában mint isten liliomszálat tartó hírnökét ábrázolják.

Michael — Mihály főangyal héber eredetű neve. Az angyalok lázadása óta áll az Istenhez hí angyalok élén. A zsidók nemzetük védőjének tartották.

Lap: Sor:

- 255 : 32 *Izrael* — Jákób ősatyjának és a tőle származott népnek a neve. A név héber formája: Jiszraél. Jelentése: „Az Isten harcol”. (*Eppur si muove* 2. k. 446.)
Jókai a *Szép Mikhál* c. regényében némileg módosított formában szerepelteti az „ismeretes bűvrontó mondásként” ez angyalneveket (JKK 187., Vö.: 399—400.)
- 259 : 26 *Multie meszku* — helyesen: *Multumesc* — köszönöm
- 260 : 11 Kapossy Lucián a szegény, földhözragadt cigány jellemzésére idézi — filológiaiilag eléggé pontatlanul — az „Egyszer csak megszólalt” kezd. (2. k. 260 : 11) és a „meg az országút” szavakkal végződő részt (2. k. 260 : 28) hozzáfűzi: „Meg tegyük hozzá — amije sok magyarnak nincs: igaz hazaszeretete!” (*Jókaitól*. Pápai Hírlap 1905. dec. 9. 49. sz. 4.)
- 19 A farkasgúzt Jókai magyarázza a 266 : 4. lapon. Lányi cigány pozitív szerepeltetésében szerepet játszhatott, hogy a magyarországi cigányok felléptek a Bach-rezsim ellen. (*A Bach-korszak adomáiban*. Összegyűjté egy Bach-huszár. Pest 1869. 6—7.)
- 261 14 Orbán Balázs szerint a torockószentgyörgyiek hét békekövetét koncoltatta fel a felkelők vezére. (I. m. 5. k. 228.; Vö.: JKK. 267.)
- 21 *poszpász* — finom étel, csemege
- 267 22 Torockószentgyörgy felgyújtásáról Orbán Balázs emlékezik meg: „1849. júl. 30-án a bisztrai oláh pap fia Fodor László által vezetett roppant oláh tábor közelgett Szent-Györgyhöz, lángtenger jelölte útjokat, mit a mezőn levő szénaboglyák felgyújtása idézett elő. A távolabb lakók illumináltak, míg a szomszéd falusiak a mezőn levő gabonát az ország útjára hordva csépeltek és takarították haza, hogy így a kifosztandóknak az utolsó falat kenyeret is kivegyék kezeikből. A nép ekkor is békekövetséget küldött a vezérhez, de a kiküldött 7 ember azonnal lekoncoltatott. Ezt látva a nép, a havasokra menekült, vagy 20-at a késedelmezők közül legyilkoltak a falut megrohant oláhok, kik az udvarokból és a falu házaiból mindent, mi értékes volt, szeke-
rekre rakva gondosan eltakarítottak, a falu mindennemű csordáját elhajtották, s azután a falu négyzögletét meggyújtva, úgy elégették, hogy csak 2 félreeső ház maradt épen. Itt nem népet nyomorgatott földesurakat boszultak meg, hanem velök azonos sorsú szegény volt jobbágyokat fosztottak ki és lettek földönfutókká”. (I. m. 5. k. 228.)

Lap: Sor:

- 269 : 29 *bitang fegyver* — gazdátlan fegyver
- 270 : 19 *Zenóbia* — Buday Dezső szerint Jókai műveiben „A férfias nők kicsiny csoportját Axamita leányasszony (Egy játékos, aki nyer), Lubomira fejedelemasszony (Három márványfej) és Zenóbia, az amazon (Egy az Isten), képviselik. Dicséretére legyen mondvá a mindig izzóan heteroszexuális Jókainak, hogy nem sokat és nem szeretettel időzött ezeknél az alakoknál”. (I. m. 334.)
- 272 : 3 *Bedellő* — (románul: Izvoarele), falu a Kőszorosnál, a Pliasia lábánál
- 9 *Ennek vége van* — Szása asszony mondja *A jövő század regényében* Tatrangi Dávidnak: „vége a harcnak; nem vagyunk ellenségek többé. Nem is leszünk... legyünk jó szomszédok”. (I. k. 525.)
- 273 : 1 *Zenóbiához hasonló mély érzelmű, szenvedélyesen szerető nő a Szegény gazdagok* c. regényben szereplő szép fata, *Anica*. (Versényi György i. m. 440.)
- 3 *cine mintye* — tartsd eszedben, jegyezd meg (helyesen írva: *ține minte*). Nagy Károly, Petőfi képviselő ellenlábasa épp a költőnek írt válaszában említi, hogy „az oláh ezt akkor mondja, mikor ellenfelét orozva akarja leverni”. (*Szózat Petőfi Sándorhoz!* PH 1848. júl. 5. 99. sz. 622.)
- 275 : 24 *Norok bun!* — Jó szerencsét! (helyesen írva: *Noroc bun!*)
- 284 : 3 *magával tehetetlen alak* — Vajdár Benjamin közeli rokona a háború után sárban mászó Szása asszonynak, akit a sors szintén ellenfele kezébe juttat. (*A jövő század regénye* I. k. 516—17.)
- 22 Jókai regénybeli jóslatai — mint általában — itt is szó szerint teljesednek.
- 288 : 18 *exorbitans* — túlzó, hirtelen
- 289 : 16 A 14. sz. noteszbe tett emlékeztető bejegyzés (Kő ágyúk) szerint is Torockón hallotta Jókai Áron bátya ágyúinak történetét. (Fj II. 64.)
- 17 *nagy ünnepélyek alkalmával hatalmasan ágyúztak belőlük* — E néhány sor arra vall, hogy Jókai 1876-ban erdélyi körútján személyesen látta a torockói ágyúkat. (L. JKK 2. k. 338.)
- 290 : 1 Beszámol Orbán Balázs arról a küzdelemről, amelyet a torockóiak a természettel vívtak a megélhetésért: „Hősies bátorsággal folytatott örökös küzdelem a bányász élete;

Lap: Sor:

- e küzdelem, az embernek a veszélyekkel való bátor szembe-
szállása, Torockó bányászainál még nagyobb mérvű,
mint másutt". (I. m. 5. k. 209.)
- 290 : 13 Orbán Balázs részletesen ír arról, hogy „Torockó völgye
az áradmányi és özöncsoportozáshoz tartozik, azonban a völgyet
bekertelődött havasok a legválasztékosabb kőzetek csoportosi-
tását tárják fel". Megemlékezik arról, hogy itt „fordul elő
azon szürke vaskő, melyből a torockóiak a vasat gyárt-
ják". (Uo. 209—10.)
westfali — vesztfáliai
- 17 *Hochöfen* — nagyolvasztók
- 19 *hámorai* — megszűnés nélkül zuhog az ezerérmés gőz-
kalapács — A torockói bányák — Orbán Balázs szerint
— „egypár kivételével, oly nyomorult szerkezetűek, oly
kezdetlegesek, minőt másutt alig lehetne találni, s e mellett
az azokba való behatolás oly veszélyes, hogy a ki valame-
lyiknek megjárására el szánta magát, midőn fenekére ért,
bizonytalán jótékonyági fogadalmat tesz azon esetre, ha
Isten szép égét meglátni megadatik neki. A folyosók oly
törpék, hogy legtöbb helyt legörnyedve, néhol hason-
csuszva lehet áthatolni. Egy kopott recsegő deszkaszál
szolgál járdául". (I. m. 5. k. 210.)
- 22 Orbán Balázs munkája és személyes tapasztalatai alapján
nagyon részletesen tárgyalja a vasérc feldolgozását. (I. m. 5.
k. 210—12.) A bányászok nehéz munkájáról és hazaszere-
tetéről részletesen ír Jókai a 14. sz. noteszében. (Fj II. 71.,
490.) Ez személyes élményekre vall.
- 291 3 „*kenyérvas*” — Orbán Balázs szerint „A salak kiváltával
a vasércek egy testté tömörülnek, midőn a kibontott kemen-
céből a *kenyérvasnak* nevezett vastörmzset nagy
fogók segítségével szénporos gödörbe helyezik, hol egy mütét
kezdődik, melynek láttára az ember oknélküli erőlködésén
szánakozó bölcsész felkiált: „Oh gépészet, jöjjen el a te
országod”. Igen, mert itt a *kenyérvas* elszelése még mindig
embererővel történik. Két félmeztelen ember nagy, nehéz
rovó fejszével, minden csapásnál hallható kiáltással, vagy
inkább mellhörgéssel ketté szeli a törmzset. Így jut aztán
a *verőbe*, hol ismét izzóvá tétetvén, vízajtotta — nagyon
kezdetleges szerkezetű — súlyos kalapáccsal apró darabokra
szelik, s a szükséglet szerint: *sing*, *kasza* — vagy *laposvasakká*
nyujtják”. (I. m. 5. k. 211.)

Lap: Sor:

- 291 : 14 Rokongondolatokat fejteget Jókai a *Megtörtént regék* c. kötetében, a *Hogy lesz a kőből forint* c. novellájában. (346., Fj II. 490.)
Hasonló okból került a noteszébe a „Vasat! pénz” bejegyzés. (Fj. II 63., 483.)
- 28 *ergotismus Kriebelkrankheit* — anyarozs-mérgezés, bizsergő betegség, viszketegség
- 292 : 11 A vasérc feldolgozása Orbán Balázs szerint „épp oly kezdetleges, mint az érckövek kiaknázása; az ember itt is, ott is roppant fáradalommal, oknélküli önkínzással csak kevés eredményt tud felmutatni, minek fő oka a torockóiak minden ujitástól való idegenkedésében, a régi roszhoz [!] való szívós ragaszkodásban, s főleg a társulati szellem teljes hiányában keresendő. Innen van, hogy kohóik, verőik még ma is azon állapotban vannak, mint a minőben lehettek azok, melyeket őseik a 13. században a Eisenwüzelbül magokkal hozott ismeretek alapján felállítottak”. (I. m. 5. k. 211.)
- 27 Az egykori szabadságharcos hősök — köztük Baradlay Richárd — *A kőszívű ember fiai* c. regényében is a kapitalista építő munkában helyezkednek el.
- 293 13 Adorján Manassé számításai és kezdeményezésének módszerei a *Fekete gyémántok* c. regényben szereplő Berend Ivánéhoz hasonlítanak.

A *Fekete gyémántokról* írja Sőtér István azokat a sorokat, amelyek lényegében a torockóiak Új-Telepére is vonatkoznak: „A regény alapeszméje kétségtelenül valamely nemzeti kapitalizmus kialakítása mellett érvel, a nemzeti iparosítás nagy céljait dicsőíti. De ez az érvelés, ez a dicsőítés újból csak sok illúziós elemet tartalmaz. Jókai egy külön utakon fejlődő kapitalizmust kíván, melynek végső, eszményített formája talán Delej-ország lehetne . . . Berend a kisüzem, az óvatos vállalkozás, a lassú, de biztos terjeszkedés híve”. (*Romantika és realizmus* 444—45.)

Buday Dezső a *Jókai lelke* c. 1918-ban keletkezett és 1925-ben megjelentetett dolgozatában írja, hogy háromféle aktív hős, „a három vasgyáros, a ki igazán cselekszik valamit Jókai regényeiben: mind vassal dolgozik. Adorján Manassé, Torockónak az ura és vasgyárosa, Berend Iván, a bondavári Derblay Fülöp és Tatrangi Dávid, az Otthon államgyarmatosítója.

Ez a háromféle aktív ember az igazi hős Jókai regényiben. Mindegyik csinál valamit, az egyik kicsiben, a másik nagyban, de mindegyik virágzó várost és szociális államot csinál, hozzá még nyereségrészesedéssel. Mindegyiket imádják emberei. Mindegyik krisztusi megbocsájtással diadalmaskodik a riválisain. És mindegyik szegény-gazdag leányt visz el az államába koronázatlan királynőnek, akit előbb tűzön-vízen keresztül, ármányokon át megszabadított magának.

Alkotásuk sikerül és virágzó nagy várost, boldog gyarmatot alapítanak. Az emberiséget is boldoggá teszik. Az államuk egész kis utópia-állam, ahol a regényírónak derűs és mosolygó lelke kiéli magát a munka, rend, tisztaság, szépenöltöző és sokszor szülő nők, iskolázott gyermekek, nagyszerű intézmények szociális paradicsomában". (Nyugat 1925. 327.)

- 293 15 *vontsövű ágyú* — huzagolt ágyú (Jókai itt talán Kruppék ágyúira céloz)
- 26 Manassé végeredményben Orbán Balázs jövőre vonatkozó képzeléseit váltja valóra. Orbán említi ugyanis, hogy a torockói vasipar visszafejlődésének megakadályozására „a legüdvösebb lendületet az által lehetne adni, ha néhány kitünőbb torockói ifju bányászati egyetemeken nyerhetne oktatást... ezek aztán ujitásoktól idegenkedő földieikkel talán meg tudnák értetni a tudomány kívánalmait, a kor igényei és saját érdekeik által is oly sürgősen parancsolt átalakításnak szükségességét, elkerülhetlenségét; talán fel tudnák ébreszteni a társulati szellemet és az erők egyesítésének hatalomérzetét". (I. m. 5. k. 212.)
- 28 Orbán Balázs szerint „Föld alatt és annak felületén mindenütt nagy akadályokkal, nagy nehézségekkel áll szemben e nép; de lelki ereje, szívós önfentartási ösztöne, s fáradalmat nem ismerő méhszorgalma mindaddig megmenté az elsatnyulás és közelszegényedéstől, mi ily viszonyok között minden más népnél bekövetkezett volna". (I. m. 5. k. 214.)
- 33 Buday Dezső szerint Jókai, „a szociális álmodozó, a maga nagyszerű emberszerető szívével kigondolt egy külön szociáлизmust, az arisztokrata-szociáлизmust. Adorján Manassé Torockója, Berend Iván Bondavára és Tatrangi Dávid Otthon állama ilyen szociális telepek, ahol mindenki-

Lap: Sor:

nek jó módja van, mindenki boldog, de mindenki dolgozik. Ezeket a kis államokat a három nagyszerű hős arisztokratikus alapon, szinte diktátori hatalommal kormányozza.

A komáromi úricsalád puritán, de nyárspolgárius levegőjében nevelkedett Jókai csak úgy tudta elképzelni az államot, ha azt egy ember dirigálja.

Még A jövő század regényé-ben sem demokratikus Jókai államrajza". (I. m. 341—42.)

Buday Dezső szerint „Tatrangi Dávid és Adorján Manassé [Jókai] két technikus hőse szombatosok. Szombatos eskü, szombatos igazmondás, szombatos krisztusiasság megtestesítői. Passzívak akkor, amikor keresztények, de aktívak akkor, amikor a műhelyükről és államukról van szó. Sok nazarénus vonást vegyít Jókai ezeknek a szombatoságába". (I. m. 341.)

Nagy Miklós hívja fel a figyelmünket arra, hogy Torockó és Gottfried Keller *Hét igazak zászlaja* című elbeszélésében szereplő svájci városállam közeli rokonai egymásnak, azonban Keller hősei nem riadnak vissza a Jókai által elutasított erőszaktól. (*Utószó = Egy az Isten.* Bp. 1960. 598.)

294 : 11 *Ő volt az ellenőrző szelleme a vállalatnak — A jövő század regényében* Rozália éppúgy munkatársa Tatrangi Dávidnak, mint Blanka Manassének (i. k. 290.), vagy *Az arany emberben* Timea Timárnak.

Az Enyim, tied, övé c. regényben Hanna grófnő tanul meg Blanka mintájára dolgozni. (JKK 2. k. 99.)

296 : 15 *declamatorius* — szónoki

19 *Manassé . . . „bányász” — A Fekete gyémántokban* Berend Iván is mint „kőszénbányász” töltötte a „nap világos részét a föld alatt”. (JKK 1. k. 242.)

297 : 16 *keleti háború* — az 1853 októberében kitört krími háború, amelyet Törökország indított Oroszország ellen. Anglia és Franciaország, majd Piemont a törököket támogatta. Ausztria a fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedve nagy létszámú hadsereggel megszállta Moldvát és a Havasalföldet, az angol és a francia csapatok pedig a Krím félszigeten szálltak partra, elfoglalták Szevasztopolt. A háború 1856-ban ért véget. A „keleti háborút” *A tengerszemű hölgy c.* regényben jeleníti meg Jókai.

298 : 6 *praeferentissime* — megkülönböztetett tisztelettel, a legelőzékenyebben

Lap: Sor:

- 299 : 26 Adorján Manassé csaknem egyidős Jókaiival. Írónk 1848-ban 23 éves volt. (L. Keletkezése, forrásai JKK 1. k. 324.)
- 300 13 Nagy Miklós szerint Manassé pályáján „érthetetlen és erőszakolt mozzanatokra bukkanhatunk: zavaró rejtélyt jelent az olvasónak, hogy Manassé Metternich uralma alatt magasrangú kormányhivatalt viselt, az sem világos, hogy miért kell egy hamis és könnyen kivédhető vádat cáfolat nélkül hagyva bevonulnia katonának a történet végén.” (*Utószó = Egy az Isten*. Bp. 1960. 603.)
- 301 3 A szabadságharc bukása után Lándory Bertalant is besorozzák, mert a Lehel-huszárok kapitánya volt. (*A lélekidomár* JKK 2. k. 132.)
- 13 *ex offo* — hivatalból
- 302 9 *megyek veled* — *A tengerszemű hölgy* c. regény főszereplője egy ideig követte is férjét a keleti háborúban.
- 33 *Az élet komédiáisa*ban szereplő Zárkány Napóleon sok szempontból rokona Adorján Manassénak. Mindkettőjük külön, ritka képességeire utal Sőtér István. (*Romantika és realizmus* 459.)
- 303 7 *a mostani háború* — a krími háború
- 305 13 *wirklicher Gefreiter* — tényleges őrzetető
- 307 15 Orbán Balázs arról is megemlékezik, hogy Torockón ebben az időben 11 kohó közül négyben kioltották a tüzet, s 12 hámor közül hét abbahagyta a munkát. (I. m. 5. k. 212.)
- 26 Jókai nagybányai élményeiből táplálkozó novellája, a *Hogy lesz a kőből egy forint* c. is bemutatja, hogy „Egy részvénytársaság sok éven át míveltetett egy tárnát folytonos veszteséggel”. (*Uti táskámból = Megtörtént regék* 61. k. 351.)
- 308 : 25 *au comptant* — készpénzben
- 309 13 Jókai ír Vojvodináról magyarázó sorokat. (JKK 2. k. 388.)
- 310 : 26 Buday Dezső szerint Jókai romantikus hőseinek „van elég alkalmuk ahhoz is, hogy krisztusian elnézzenek az intrikák felett . . . Manassénak nem kell a felesége milliója, egy vallási formulán fennakadó érzékenysége miatt”. (I. m. 331.) — Buday megállapítása téves, mert az asszony utasítja vissza a pénzt.
- 311 24 *nihilistákat* — a nihilizmus elképzelt képviselőit szerepelteti Jókai *A jövő század regényében*. *nazarénus* — erről a szektáról sokat mond el a *Szerelmem bolondjai* keletkeztörténete (JKK 276—93.)
- 312 9 *semnító törvényszék* — semmítő szék, legfőbb bíróság.

Lap: Sor:

- amely érdemileg nem határoz, hanem a megtámadott ítéletet az elkövetett törvénysértés miatt megsemmisíti, s új eljárást rendel el
- 313 : 3 A *Fekete gyémántok*ban Berend Ivánhoz is hűségesek maradnak a legértékesebb és legértelmesebb munkásai. (JKK 2. k. 78.)
- 315 : 34 Anakronizmus 1859-ben Monarchiáról beszélni, mert a Habsburg birodalmat hivatalosan 1867-től kezdve nevezték Osztrák—Magyar Monarchiának.
- 316 : 32 *massematta* — hamisítványból származott pénz
- 317 : 6 A hadsereg éheztetését l. még *A jövő század regényében* (1. k. 362.), valamint a *Szerellem bolondjai*, *Egy katona, aki rablókat fog* c. fejezetében.
- 17 *calico* — karton
- 318 : 2 *csinvat* (*Zwilch*) — lágy szövésű szövet, vászon
- 4 *corpo di Bacco* — teringettét, ördögbe (olasz káromkodás)
- 32 A nagyszabású bűnözést *A jövő század regényében* is titokzatos kezek takarják el a közvélemény elől: „fel lett hantolva a borzalmas rémper”. (2. k. 70.)
- 319 : 1 *our common friend* — Dickens *A mi közös barátunk* c. regényének pontatlan címe. Jókai összekeverte a regény angol (*Our mutual Friend*) és francia címét (*Notre ami commun*). Calderiva hercegnő nem célozhatott Dickensnek erre a regényére, mert az 1864-ben jelent meg.
- 19 *lazaretum* — lazarett, járványkórház, a középkorban a belpoklosok háza volt
- 320 : 15 *Sanson* — főhőhér a francia forradalomban; működési területe a Place de la Revolution
- 321 11 A versenypályázati csalásokat a *Fekete gyémántok*ban is megjeleníti Jókai. Berend Ivánról írja: „Ilyen tudós ember, aki még azt képzei, hogy azért van a pecsét a levélen, hogy azt, ami benne van titokban tartsa, . . .
- Mikor aztán felbontják a vállalatot, s kiderül, hogy a pártfogoltnál még olcsóbban is vállalkozott valaki, akkor azt mondják a pártfogoltnak: „Itt a toll, itt a papír, írj gyorsan más levelet, s tégy még fél percenttel olcsóbb ajánlatot!” (JKK 2. k. 116., 290.)
- 322 1 *Solferino* — észak-olaszországi falu a Garda tó mellett. 1859. jún. 24-én itt győzték le III. Napóleon francia hadai az osztrákokat. Az osztrákok húszezer, a győzők tizcnéhétezer embert veszítettek.

Lap: Sor:

- 322 : 3 *A solferinói csata* címen nagyon részletes egykorú beszámolót olvashatunk Jókai Magyar Sajtó c. napilapjában a különböző nyugati sajtóbeszámolók alapján. (Pl. 1859. jún. 30. 113. sz. 449., Uo. júl. 1. 114. sz. 453—54.) Különösen érdekes a Times levelezőjének a cikke. (*Az olaszországi háború*. MS 1859. júl. 11. 122. sz. 485.)
Az ütközetről *A tengerszemű hölgyben* is megemlékezik Jókai. (255.)
- 323 : 27 *kolna* — borház, présház, villa. Ez utóbbi értelemben a *Szegény gazdagok* JKK 73.; 520 hozza
- 29 *Spia d'Italia* — fellekvár
- 34 Az MS egykorú lapudósításai is nagy jelentőséget tulajdonítanak a solferinói falunál vívott csatában a francia tüzer-ségnek. (1859. júl. 7. 119. sz. 473.)
A Moniteur c. francia lap azt írja az osztrák tüzérsegről, hogy „csalhatatlanul kitetszett, hogy a mieinkkel nem mérkőzhetik”. (MS 1859. júl. 7. 119. sz. 474.) Később ugyan-
ebben a cikkben így folytatja: „egészen rendkívül rémítő hatású volt az ellenségre az új tüzérsgünk. Lövései oly távolságra találtak, a honnan az ellenség legnagyobb teriméü ágyui sem valának képesek visszafelelni.”
A köszívű ember fiai c. regényben arról ír Jókai, hogy a szabadságharc kezdetén a gyakorlatlan nemzetőrök előtt volt „lezúzó hatása” az addig ismeretlen, nagyhatású osztrák fegyvernek, a hadi röppentyűeknek.
- 324 : 10 *haubitz* — tarackágyú
- 15 *Nem olyan szép az, mint a hősköltemények írják.* — Hasonló gondolatokat olvashatunk az MS hasábjain az egykorú riporter beszámolója alapján: „Bejártam a magenetai csatátért, megismerém a háborut a legborzasztóbb oldaláról”. Ezután leírja, hogy mennyire ellentétes a költők esztétikailag rendezett „csataképeivel” a nyers valóság rettenetes látványa. (1859. jún. 20. 105. sz. 418.)
- 325 : 5 Bizonyos mértékig Teleki Sándor visszaemlékezése nyomán születhetett meg a solferinói csatátér leírása: „Borzasztó volt látni és hallani a kínok e *Bábelében* azon fájdalmas kiáltásokat, melyet franciak, arabok, kabilek, elzászi németek, provanszálók, kátálónok, bretónok, olaszok minden tájszólással; magyarok, oláhok, tótok, horvátok, osztrákok, csehek, lengyelek, mindegyik saját nyelvén jajgatott”. (I. m. 400.) Általában Teleki Sándor *Garibaldi*

Lap: Sor:

- alatt 1859-ben c. visszaemlékezésének hatását más részletekben is feltételezhetjük, hisz mindkét szerző emberbaráti, háborúellenes állásfoglalása közös.
- 325 13 *a hadjárat leírói a ciprusok halmának említenek* — A hadjárat itt említett leírója, minden bizonnyal Jókai egyik barátja, a noteszfeljegyzések tanúsága szerint 1869-ben beszélt el írónknak a csata történetét. Ezeket az élményeket őrizte meg jegyzeteiben a „ciprusok halma” emlékeztető szavakkal. (Fj I. 521.; JKK I. k. 335.)
- 327 : 7 *A Visszapillantások az olasz hadjáratra* c. cikksorozatban a VU is beszámol a solferinói csata utáni borzalmas látványról: „Mondják, hogy Napóleon császár egész testében reszketett, midőn régi szokásból a csatamezőt végig lovagolta. Erősítik, hogy egy illy látvány birta őt arra, hogy a solferinói nap után egyszerre olly meglepő hajlamot mutatott a kibékülésre”. (1859. okt. 23. 43. sz. 510.)
- 8 *a dicsőség minden lépcsője egy hullá* — Megrendítő történeteket olvashattott Jókai az olaszországi háborúról a VU hasábjain is. (Pl. *Apróságok a lefolyt háborúból*. 1859. júl. 24. 30. sz. 359.)
- 13 *Madonna della Scoperta* — Szűz Máriáról elnevezett épület, pajta
A Madonna della Scopertáért, az egyes halmokért folytatott véres harcokról nagyon részletesen számol be a Moniteur egykorú tudósítója. (MS 1859. júl. 7. 119. sz. 474.)
A major elfoglalásával részletesen foglalkozik a *Krieg in Italien* c. hivatalos kiadvány. (L. JKK I. k. 366., 2. k. 367.)
- 328 1 *Lábhöz a fegyvert!* — vezényszó, amelyről Jókai egyik noteszben található versében ír rokon gondolatokat. (*Keletkezés, forrásai* JKK I. k. 323.) Ettől a sortól a fejezet végéig terjedő részt idézi Tabéry Géza az 1925-ben Nagyváradon megjelent kötetben, s hozzáfűzi: „Az erdélyi magyarság létért való küzdelmében a fegyvertelen szó a legszentebb szerep. A mi Solferinónk elfoglalandó Madonna della Scopertája egy mainál, jobb, becsületesebb kisebbségi életstandard. Ebben az ütközetben, amelynek Manassé-szerepére senki sem lehet méltóbb, mint Jókai: ebben a harcban csak dalolva győzhetünk, mint ahogy ő dalolt szelíden és mesélt rendületlenül egy életen át.” („Egy az Isten”. — Jókai Erdélyben. 14.)
- 28 *Erős várunk nekünk az Isten* — Luther híres zsoltára, *A lőcsei*

Lap: Sor:

- fehér asszony* c. regényben is ezt éneklék. (Solymossy Sándor i. m. 8.)
- 329 4 *Ki megvéd a kélsértet ellen* — az előző zsoldár folytatása
- 330 : 15 *császári gárda* — a könnyű lovasság egyik fajtája
- 28 *a catalauni tömeggyilkolás* — Attila hun király csatája 451-ben a mai Châlons-sur-Marne helyén az Aëtius vezette rómaiak és Theodorik nyugati gótgjai ellen
- 331 7 Az egykorú beszámolók szerint 12 órán át folyt váltakozó szerencsével a solferinói csata. (MS 1859. júl. 1. 114. sz. 455.)
- 20 A Presse egykorú beszámolója szerint — amelyet Jókai napilapja, az MS is közzétett — „Az esti 6 óraker kitért valódi tropikus vihar összeköttetésben egy irtózatosan dühöngő orkánnal pillanatnyi szünetet idézett elő a csatában, mely aztán kétszeres elkeseredéssel egész az éj sötétig folytattatott”. (*A solferinói csata*. 1859. júl. 1. 114. sz. 454.) A Moniteur jún. 28-i jelentése — amelyet az MS júl. 7-én tett közzé — némi változtatással ugyanezt mondja a vihar átmeneti voltáról.
(*Az olaszországi háború*. 119. sz. 474.)
A Moniteur cikkírójának véleménye szerint az osztrákok visszavonulása „egy borzasztó, több mint egy óráig tartó vihar által védett; mennydörgés, jég és végre egy borzasztó felhőszakadás lehetetlenné tett bármit is megkülönböztetni a csatatéren”. (*Az olaszországi háború*. MS 1859. júl. 4. 116. sz. 462.)
- 332 : 6 *Brescia* — lombardiai város és tartomány
Victor Emanuel Bresciában ütötte fel főhadiszállását. (*Legújabb a csatatérről*. MS 1859. jún. 17. 103. sz.)
- 6 Manassé ajándékára, a 48-as honvédegyenruhára a 14. sz. noteszben találunk utalást. (Fj II. 70.)
- 12 Teleki Sándor elbeszélése nyomán ír Jókai a regényben a bresciai foglyokról.
- 15 A noteszbeli feljegyzések tanúságaként Adorján Manassé-nak Teleki Sándor jellemvonásaiból is kölcsönöz Jókai. (JKK 1. k. 340., Fj II. 71.)
- 15 Teleki Sándor emlékezik meg hasonló jelenetről, amely a solferinói csata után történt: „Egy reggel Bergamo alatt Garibaldi magához parancsol, s azt mondja: — A magyar nemzeti igazgatóságtól, Genuából, egy iratot kaptam, melyben felszólítanak, hogy azon foglyokat, kik a magyar légio-

Lap: Sor:

ban szolgálni kívánnak, küldjem Genuába... A cs. kir. hadifoglyokat Bergamóban, egy kolostor udvarán őrizet alatt találtam. Szegény fiúk! de ki voltak éhezve! — Úgy látszott rajtuk a koplalás; nem csoda, hisz *Eynattennek voltak kosztosai*.

Felszólítám őket: volna-e kedvök a magyar légióban szolgálni? — Lelkesült örömmel fogadták ajánlatomat, ...” (I. m. 361.)

- 332 : 26 Az 1859-i olasz háborúhoz kapcsolódó politikai reménykedések nyomait az *Enyim, tied, övében* is megtaláljuk. (JKK I. k. 267—68.)
- 335 : 1 *A történelmi nevelő nagy ember* — Türr István (1825—1908) magyar szabadsághős, olasz altábornagy
- 33 *Villafranca* — város Verona mellett. A solferinói csata után itt kötött fegyverszünetet — s nem békét, mint Jókai írja — 1859. júl. 11-én III. Napóleon és Ferenc József. A villafrancai fegyverszünet elejét vette a forradalmi tömegmozgalom olaszországi továbbhullámszásának és átterjedésének Magyarországra.
- 34 A villafrancai fegyverszünet után valóban feloszlatták a Magyar Légiót. 1859. júl. 16-án jelent meg a Nemzeti Igazgatóság búcsúlevele a légio feloszlatajáról. (Ürmösy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19. — 1866. április 17.* I. k. 194—95.) A Magyar Légio feltámasztására azonban még a későbbiek során is gondoltak. Erre enged következtetni az MS *Olaszországi ügyek* c. közleménye, amely szerint 1860. nov. 1-én Nápolyban Garibaldi és Türr István tábornok jelenlétében szentelték fel a Magyar Légio zászlaját. (1860. nov. 13. 262. sz. 1159.) A villafrancai eseményekről igen keserűen szól Teleki Sándor idézett cikkében. (i. m. 406.)
- 336 15 Jókai személyes élményeit eleveníti fel Manassé torockói fogadtatásakor. Erdélyi útjáról írja az *Életképek a Kelet* c. lap tudósítása nyomán, hogy „Torockón lelkesedéssel fogadták; a mint a mezőváros határához közeledett, egész meglepetésére a torockói ifjakból alkotott, saját viselőjük szerint rókaprémis öltözetű bandérium két diszfogattal vágatott elébe ...” (*Vegyés Közlemények*. 1876. aug. 13. 61. sz. 544.)
- 24 Érdekes, hogy Adorján Manassének és Blankának csak két gyermeke van, jóllehet Jókai lelkes hive a torockóiak szapo-

Lap: Sor:

- rodásának. Ezért is van a főhősnek nem kevesebb, mint nyolc testvére. Nagy a valószínűsége, hogy a Bach-korszakot jól ismerő író nem akart anakronizmusba tévedni. Az aradi kapituláció után ugyanis azokat a családfejeket, akiknek kettőnél több gyerekük volt, nem sorozták be katonának. (Ürmösy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. I. k. 62.)
- 336 : 31 Adorján Anna úgy hervadt a sír felé, mint Szép Ilonka Vörösmarty Mihály versében.
- 337 : 22 *Napvilágra kerültek egymás után a sűrű fangos családok* — A szemetes gabonát és a rossz minőségű szövetet Franz Richter bankigazgató szállította a hadseregnek. Ugyancsak *A jövő század regényében* egy katonatiszt önmagát is leleplezve deríti ki a bűnügyeket: „Az öngyilkos nagy emberek között volt egy tábornok, kinek legnagyobb része volt abba, hogy a nihilisták megalázó békefeltételei elfogadtassanak.” (2. k. 68–69.)
- 338 12 Az említett öngyilkos tábornok August Friedrich Eynatten volt, akinek csalásairól később részletesen frunk.
- 15 *a fő-fő államférfi* — Karl Bruck pénzügyminiszter
- 19 *bankigazgató* — Franz Richter
- 29 *A jövő század regényében* az itt bemutatottakhoz hasonló nagyszabású öngyilkosságok sorozata következik be a főúri csalások és árulások leleplezése után. „A magasrangúak legolvasottabb lapja, a *„Keresztes lap”* naponként új meg új hírcit hozta a megdöbbentő öngyilkosságoknak. Egy nap a király főkomornyikja vetette le magát a bástyáról, másnap az udvarmester vágta fel ereit a ráclüldőben”. (2. k. 68–69.)
- 343 7 *georgiai* — grúz
- 10 *prestidigitateur* — szemfényvesztő, bűvész
- 19 *pulcinello* — nápolyi jelmezbe (pulcinellába) öltözött táncos, bohóc
- 34 34 *moabita* — sémita néptörzs Arábia északi részén
- 344 4 *aqua toffana* — mérgező ital; Spanyol- és Olaszországban különösen a XVI. és XVII. században használták
- urdré* — urári, curaré — nyilméreg
- 9 Buday Dezső szerint Jókai regényeiben „A gazemberek végrendelet-hamisítók, tolvajok, méregkeverők, pénzhamisítók, gyilkosok egy személyben, de a világ közbecsüléssel övezi őket. Hátszegi Lóránt [!] a hatalmas

Lap: Sor:

- földesúr pláne kétalakúságban szenved és Fatia Negra álnév alatt, rabolja a vidéket, akárcsak másik kollégája Vajdár Benjámin, aki hasonlóképpen az erdélyi oláh hegyekbe helyezi regényes működését Diurbanu álnév alatt az Egy az Isten-ben". (I. m. 328.)
- 344 : 13 Gulyás József a *Jókai kacér nőalakjai* c. cikkében kifejtettek szerint a szép Cyrene romlott lelkű párjai következők: Alphonsine (*A köztvű ember fiai*), Brazovics Atália (*Az arany ember*), Pajtayné (*Uj földesúr*), Caesarine, Fatime (*Enyim, tied, övé*), Atalanta (*Akik kétszer hálnak meg*), Azraële (*Erdély aranykora*), Idalia (*Páter Péter*), Lemmingné (*A szerelem bolondjai*), Dobokyné (*A régi jó tóblabírdé*), Ghedimin hercegnő (*Szabadság a hó alatt*), Csollár Bertiné (*Eppur si muove*), Kengyelesy grófnő (*Szegény gazdagok*), Sára asszony (*Kis kirdlyok*), *A tengerszemű hölgy hősnője*, és Lubomira (*Három márványfej*). Kevésbé hosszú és erőszakolt Caldariva lelki rokonainak felsorolása Buday Dezsőnél (I. m. 337.), ill. Lengyel Dénesnél (*Jókai regényeinek romantikája*. ItK 1938. 164.)
- 347 : 9 *chansonette* — sikamlós dal
- 350 : 5 Megemlékezik Buday Dezső a Jókai-regényekben szereplő boldogtalan szerelmesekről, akiket „a hős nem szeret, észre sem vesz, hervadva várja az elmúlást és halála, hervadása a liliom hullása, mint Bondaváry Angeláé és Kőcse-repy Vilmáé . . .” Hozzájuk hasonló Adorján Anna, aki csendesen és boldogan hal meg, mert közölték vele, hogy Benjámin testvér megtért az ősi házba büntudattal. (I. m. 335.)
- 351 : 2 Ebben az időben gyakran találkozunk hasonló jelenséggel. Az MS írja 1860. okt. 15-én, hogy a „bellebbezett” Károlyi Ede grófot Bécsből „egy rendőr-hivatalnok kíséretében a nyugati vas pályán Pestre”, majd Fótira szállították. (237. sz. 1029.)
- 4 A solferinói csata után a hazafias felbuzdulás a nemzeti divat kultuszában nyilvánult meg. Jókai is ennek a célnak a szolgálatába állította az Üstökös c. vicclapját. A *Magyar divat* c. költeményében lelkes propagátora a hazafias felbuzdulásnak:
„Régi dolmány, régi kalpag,
S kik a honért éltek-haltak
Feltámadnak hát megint”.
(Zsigmond Ferenc: *Jókai Bp.* 1924. 239.)

Lap: Sor:

- Az 1861-i magyar divatra céloz Jókai a *Fekete gyémántokban* (JKK 1. k. 193.) és az *Enyim, tied, övé* lapjain (2. k. 50.) 1878. febr. 8-án mondott országgyűlési beszédében már kritikával szól Jókai a védegyletei mozgalom és az 1860 körüli magyar divat hazai iparpártolásáról... (Jókai Mór: *Politikai beszédei*. 1. k. 264.)
- 352 13 *Cayenne* — Guayana, múlt századi francia gyarmat. 1852 után ide száműzték a foglyokat és fegyenceket
- 356 : 24 *a két India* — Elő- és Hátsó-India
- 361 20 *a harang „készülőre” kongat* — a temetés kezdete előtti harangszót nevezik így
- 363 1 *Jegyzetek* — A Szép Mikhálhoz írt „jegyzeteiben” is felsorolja Jókai a forrásmunkáit. (JKK 284—90.) Hasonlóképpen a *Fekete gyémántokban* és *A jövő század regényében*. Magyarázó jegyzettel látja el továbbá a *Bálványos vár*, a *Rákóczy fia* és a *Levente* c. munkáit. De már a *De-kaameron* c. novellagyűjteményben is olvashatunk némi utalást. *A névtelen várban* hasonlóan. Ugyanígy az *Egy hírhedt kalandor*, a *Rab Ráby* és a *Szabadság a hó alatt* c. regényeiben.
- 3 *a műbírálóknak... ostroma* — Az 1870-es években Jókait nagyszámú elfogult bíráló érte. Ezt bizonyítja az Athenaeum c. folyóirat 1873. jan. 23-i (4. sz. 245—49. hasáb) bírálata, amely — Oltványi Ambrus szerint — talán a szerkesztő Beöthy Zsolttól származott: „Távol van tőlünk, hogy mentegetni akarjuk Jókai hibáit; van neki elég és nem iránykritikát írunk. Nem mentegetni célunk; de megmenteni azt, a mi benne szép, igaz, nagy és méltánylandó s a mit Jókainak egyik-másik bírálója nagy felháborodásában látni sem akar, éreztetni és magyarázni még kevésbé. Csak az a szándékunk, hogy visszaintsük a már-már hamisan mutató mérleget, és megóvni a közönséget attól, nehogy elhiggye, miszerint szeretetét véggkép érdemtelenre pazarolta és pazarolja”. (Vö.: *Az arany ember* JKK 1. k. 352.)
- Gyulai keményen elmarasztaló bírálatai közül talán a legszigorúbb is a 70-es években lát napvilágot: az *Eppur si muove*t elítélő. Regényével kapcsolatban megállapítja: „Jókain mindinkább évről évre erőt vesznek könnyelmű hajlamai, bizarr szeszélyei”. (Uo. 105.) Később ilyen sommás ítéletet is olvashatunk: „De nemcsak a korrajz nem sikerült, hanem a főjelleme és cselekmény sem”. (Uo. 111.)

363 4 Szép számú cikkben támadják szenvedélyes szigorral Jókai művészi gyengéit. A FövL recenzense szerint pl. az *Egész az északi pólusig* c. regény eseményeit „hajlandók volnának paródiának tartani, ha a sok ásványtani, ősrajzi és történeti idézet, meg a phantasztikus hang pathosza nem bizonyítaná, hogy a koszorús regényíró itt komolyan tréfál. Ezt a genre-t azonban engedje egészen át Jules Verne-nék, a kinek a phantázián kívül az effélékhez alapos tudománya is van”. (*Fővárosi hírek*. FövL 1876. júl. 5. 151. sz. 709.)

Az *Egy az Isten* c. regény írásával kapcsolatban szeméretetik, hogy Erdélyben „Inkább a tájakat nézte meg mintsem történelmi anyagot gyűjtött volna ujabban irandó regényéhez, mert erre a célra ez a utazás rövid, gyors és zajos vala”. (*Vidék*. FövL 1876. aug. 11. 183. sz. 860.)

Ugyanez a lap *Történelmi baklövések* alcímmel mohó részletességgel gyűjti egybe a *Rendkívüli nők* c. elbeszéléskötet históriai tévedéseit.

- 5 sortól a bekezdés végéig terjedő részt — némi kihagyással — idézi Rédey Tivadar a *Jókai és a történelem* c. dolgozatában. (L. *Irodalom*. JKK 1. k. 386.)
- 6 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében idézi a „nem ismerem el azt a kötelezettséget” kezd. mondatot s megállapítja, hogy Jókai mégis számos „igazoló adatokat hoz fel”. (MKult 1924. 143.; Vö.: *Irodalom* JKK 1. k. 379.)
- 22 Jókai nem azért tartja szükségesnek a források felsorolását, mert az *Egy az Isten* c. regény „tárgya ismeretlen a jelen közönség előtt”. Véleményem szerint igazán nem lehet egy szépirodalmi műnek értékmérő kritériuma az, hogy az olvasók eleve ismerjék a tárgyát. Különben is 1848 „olaszországi” torzítással felvetített eseményei aligha ismeretlenebbek, mint pl. az *Enyim, tied, övé* c. regényben a szabadságharc új aspektusból bemutatott jelenetei. Még *A kőszívű ember fiai* élő modelljei sem éltek annyira a köztudatban, hogy mindenki előtt ismertek lettek volna. Mint ahogyan számos munkájában — közte a *Politikai divatokban* — a saját maga életrajzi vonatkozásait is bátran módosíthatta az író. De akár a történeti vagy a színgazdag keleti tárgyú munkáinak a tárgyát sem ismerhették alaposabban olvasói, mint éppen az *Egy az Istenét*. S mégis egy időben évtizedeken

át a források megjelölése nélkül adta ki műveit. S a források nélkül is olvasták népszerűségnek örvendő regényeit.

Jókai a források megnevezésével az olvasók egy részének az igényét igyekszik kielégíteni. A romantikától távolodó korban az alacsonyabb ízlésbeli nívón megrekedtek szívesen vették, ha ismerős atmoszférában peregetek előttük a regény eseményei. Jókai bizonyos mértékig ezeknek nyújtja a biztonság érzetét keltő forrásokat. A felsorakoztatott adatok segítségével aztán mint a történelem Ariadne-fonalával tájékozódhat Jókai világában a „realizmusra” hajló újabb generáció.

Érzékenyen figyel Jókai a 1870-es években bekövetkezett ízlésbeli változásokra. S továbbra is tartani igyekszik a kapcsolatot olvasóival, vagy ha úgy tetszik át akarja menteni korábbi népszerűségét. A források megjelölésével végső fokon azt bizonygatja, hogy ő lényegesen több, mint dús fantáziájú mesélő, aki fittyet hány a realitásra, a történelem eseményeire. Nem más ez, mint természetes védekezés az ellen, hogy olvasói — gyakran épp a kritika hatására — divatját múltnak tekintsék.

A korszerűtlentől való félclem miatt bizonygatja történelemszemléletének alaposságát ilyen sok apró adattal a kritikusok előtt is és saját maga előtt is. Egyidejűleg ebben az igyekezetében felkomorlik politikai pálfordulásának a magyarázatása is.

Lényegében hasonló célt szolgálnak a 70-es évektől rohamosan szaporodó visszaemlékezései egyes regényekre (pl. *Hétköznapokra*). Az NK sorozat megindulásakor — pl. az *Egy magyar nábob* és az *Az új földesúr* esetében a végeredményben azonos céllal életre keltett utóhangokban is folytatja a korai regények történelmi forrásainak a megnevezését. Ezzel akarja elérni, hogy mint egy szobor megvilágítása új aspektusból, más értelmet, aktuális érdekességet nyerjen a mű.

- 363 : 22 Amikor Jókai felsorolja egy-egy műve forrásait, nemcsak a kor filológiai kíváncsiságát igyekszik kielégíteni, hanem olvasóit akarta elkápráztatni, de legalábbis meggyőzni őket. Így fellebbezett az olvasóhoz a hitelét rontó kritikusok ellen. Ez a mérközés azonban csak döntetlenül vagy indifferens eredménnyel végződhetett. A támadó bírálat ugyanis nem Jókai lényegét kérte számon, s az író is műfajon kívüli

területre tévedt. Nem csoda, ha lényegében minden maradt a régiben, azaz sem Jókai igyekezete, sem a kritika nem befolyásolta a megindult „fejlődésfolyamatot”.

- A kritikai sorozat filológiai vizsgálatai azokat a csekély számú irodalomtörténészeket igazolják, akik azt állítják, hogy Jókai sokkal inkább a realitás talaján áll, mint gondolták.
- 363 22 Az itt felsorolt források és e források vizsgálata kétségtelenné teszik, hogy Jókai műgonddal készítette munkáit, s nemcsak gyönyörködtetni akart, hanem tanítani is. (Vö.: JKK *Cikkek és beszédek* I. k. 13.)

De nemcsak a szőrszálhasogató és gáncsoskodó egykorú kritika (L. *Irodalom* JKK I. k. 360.), de a realisan mérlegelő modern filológia is jogos kifogást emelhet az ellen, ahogyan Jókai a forrásait olvasói elé tárja. Ha megvizsgáljuk az *Egy az Istenhez* készített *Jegyzetek* c. forrásfelsorolás filológiai bírálatát, észrevehetjük, hogy Jókai a regény feldolgozása után csak részben ad pontos utalásokat, részben még ekkor is emlékeztetere hagyatkozik.

- 363 : 24 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében idézi a „némi igazolással [Jablonkay szerint *igazsággal*] tartozom” kezd. s a „következetes harc idézte elő” szavakkal (327 : 7) végződő részt abból a célból, hogy később e kijelentést az író fejére olvassa. (MKult 1924. 143.; JKK I. k. 378.)

Péterfy Jenő idézi az 5. sortól a 13. sorig terjedő részt s a korszerű „Cultur- und Sittengemälde” jargonát ismeri fel benne. (*Összegyűjtött munkái*. Bp. 1901. I. k. 97.)

Lapalji jegyzetben többi között így folytatja Péterfy: „Az *Egy az Isten* epilógjában pedig a költészet és a történet viszonyáról elmélkedik s az a bátorsága van, hogy elmékedése eredménye gyanánt a történet komoly műzsját a „Venus vulgivaga”-hoz hasonlítja. Nem tudom, mit szólna pl. egy Kemény Zsigmond ilyen hasonlathoz; bizonyos, sehogy sem tetszenék neki”. (Uo. 97—98.)

- 365 2 Ferencz József szerint az unitáriusok jelmondata: „Nekünk egy Istenünk van, amaz Atya, kitől mindenek vannak, s mi is abban vagyunk.” (*Unitárius kis tákör*. Kolozsvár 1875. 41.)

Az „Egy az Isten” jelmondat legrégebb feljegyzése rovásírással maradt ránk az enlakai templom mennyezetén, amelyet Musnai György készített. (Musnai László: *Rovásírási emlékeink*. MNy 1967. I. sz. 73—76.)

Lap: Sor:

Jókai 1902 őszén a kolozsvári unitárius kollégiumban beszédet mondott az unitárius vallásról. (Gyalui =Tabéry és Incze i. m. 77.)

Az unitárius vallás Jókai előtt is több regényben szerepel. Ezeket az írókat (Kemény, P. Szathmáry, Halmágyi Sándor) említi Boros György. (*Egy az Isten'*. Ellenzék 1894. febr. 1. 26. sz. 1.)

- 365 II Fretwell, John (1837— ?) — angol kereskedő és humanista érzésű turista. Szoros összeköttetésben állt az 1850-es évek emigráns politikusaival: Kossuth Lajossal, Mazzinival és Louis Blanc-nal. 1873-ban Halle Ewett társaságában meglátogatta Erdélyt. Az unitárius egyház érdekében 1874-től kezdve felolvasásokat tartott, amelynek jövedelméből mintegy 15 000 forintot az erdélyi unitárius egyháznak juttatott. Ezen a kolozsvári unitárius kollégiumban tanszéket alapítottak. Jókainak a *Szegény gazdagok* c. regényét is lefordította angolra.
- 16 A magyarázó jegyzetek élén álló első számok mindig az 1877-i első kiadásra vonatkoznak, s Jókai — eléggé pontatlan — elrendezését tükrözik. A JKK helymegjelölését a szögletes jelbe zárt adat mutatja.
- 18 Jablonkay Gábor idézi az 1. sz. jegyzetet a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében, cáfolja Jókai pontatlan ismereteit, a „magyar szerbek”-ről. Majd folytatja: „Egyébként az unitáriusokat nemcsak „a legtöbbben”, hanem a kissé műveltek közül alig valaki tartotta az „unitus” görögkatolikusoknak; azt hisszük, még a Jókaival egyenmű iskolát végzettek sem”. (MKult 1924. 140—41.)

Ferencz József szerint az unitárius vallás „szentháromságot . . . tagadja s az Istennek nemcsak lényi, hanem személyi egységet is tulajdonít. Ennél fogva sem a Krisztust, sem a szenteket nem tartja egyenlőknek az Istennel, még kevésbé tartja ezt a hármat egynek. Innen az unitárius név is, ezen latin szótól unus = egy s mintegy ellentétét képezi a trinitas = háromság szótól származó trinitarius elnevezésnek. E mellett az unitáriusok tagadják a többi keresztény felekezet által tanított eredendő bűnt, bűneikért a Krisztus halála általi elégtételt, a sacramentumoknak, mint Isten különös kegyelmi eszközcinek, titkos hatását. S habár a szentírást az unitáriusok is nagy becsben tartják s azt a ker. vallás történeti okmányának tekintik, abból csak azt fogadják el,

Lap: Sor:

- a mi a Jézus életének s beszédeinek szellemével s egyszersmind a józan ésszel és lelkiismerettel is megegyezik". (42.)
- 366 : 2 A *Följegyzések* c. kötetben, Jókai 1876-i útján használt 14. sz. noteszében találtam egy olyan bejegyzést, hogy az „U.nak kétszaru van”. Minden bizonnyal Brassai Samu-tól hallotta Jókai ezt a megjegyzést, s itt emlékeztethették rá. (*Keletkezése, forrásai.* JKK I. k. 339.)
- 4 Brassai Sámuel (1797—1897) — torockói születésű, sokoldalú tudós és író, 1837-től a kolozsvári unitárius főiskola tanára. A tudománynak és a művészetnek alig van olyan ága, amellyel ne foglalkozott volna. Írt művészeti filozófiai, történeti, természettudományi, közgazdasági cikkeket és zenekritikákat. 1850-ben Pestre költözött. Apja unitárius lelkész volt. Brassai Sámuel munkáiban szó esik az unitáriusokat ért bizonyos rágalmakról, mint pl. arról, hogy az áldozathoz kisgyerek vérért is használják, Bafomet bálványát imádják s hogy Krisztus viasz-szobrát gombostűkkel szurkálják a szíve táján. Az a vád azonban, hogy szárvaik vannak, hiányzik. Értelemszerűen helyeztük ehhez a laphoz Jókai jegyzetét. (Vö.: Boros György: *Jókai és Brassai.* Ellenzék 1925. febr. 23. 43. sz. 11.)
- 19 P. Szathmáry Károly könyvének a pontos adatai a következők: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* (Nagy-Enyed 1868.) A Jókai által jelzett 138—41. lapon nem a torockói iskola történetéről ír P. Szathmáry Károly, hanem a nagyenyedi menekültek és sebesültek csoportjáról, akiknek a torockóiak nyújtottak 1704-ben segítő kezét.
- 367 : 10 Orbán Balázs báró (1830—1890) — erdélyi etnográfiai író, országgyűlési képviselő. 1847-ben beutazta a Közel-Keletet. A világosi kapituláció után Londonba, majd Törökországba emigrált. 1859-ben tért haza, 1867-ben Kolozs megye főjegyzője lett. Függetlenségi programmal választották országgyűlési képviselőnek több cikluson át. Főműve a Székelyföldről szóló. (JKK I. k. 329.) Orbán Balázsról *A jövő század regényében* is megemlékezik Jókai. (I. k. 156.) — Orbán Balásznak a bracchiumra vonatkozó megjegyzéseit a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetünkben idéztük. (JKK I. k. 468.)
- 12 Booner, Charles (1815—1870) — angol költő és útirajzíró.

Lap: Sor:

- Híres könyvet írt a zergevadásatról. 1865-ben jelent meg magyarországi — közte az általunk részletesen elemzett torockói — élményeit rögzítő munkája. (JKK I. k. 343.)
- 368 6 *Reuchlin, Hermann* (1810—1873) — német evangélikus lelkész és történétíró. Nagy történeti munkájának címét Jókai nem egészen szabatosan idézi. A pontos cím a következő: *Staatengeschichte der neueren Zeit. Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis zur Gegenwart*. IV. k. 1860., V. k. 1860-ban jelent meg Leipzigben. 1866-ban Jánosi Ferenc magyarra fordította.

Jókai hivatkozásai Reuchlinre általában, még a lapszám tekintetében is pontosak. Apróság az, hogy a kötetek számának jelzését mellőzte, továbbá egy esetben (a 25. sz. jegyzetnél) mindenfajta közelebbi hivatkozást elhagyott. Megállapítható, hogy ez a részlet Reuchlinnél az V. k. 52. lapon található. Jelentéktelen tévedés történt a 19. számú jegyzet esetében, amelynek valójában Reuchlin V. k. 44. lapjára kellene utalnia.

Jablonkay Gábor idézi a 11—13. sz. jegyzeteket, majd megállapítja, hogy „ezek szerint Jókai bcállítása a válóperről eléggé igazoltnak látszik. Azonban a dolog egészen másképp áll”. (L. *Irodalom* = JKK I. k. 380.)

- 8 *sacramentalis copulatio* — a házastársak szent összedása a templomban

Jablonkay Gábor, a jezsuita szerzetes *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében reagál Jókainak a 11. sz. jegyzetére: „Jókai szereplői és az „igazoló jegyzetekben” maga Jókai is utal egy pápai titkos instrukció 13. §-ára (465. sk. 1.) [L. *Irodalom* JKK I. k. 379.], azonban sem Schultében, sem másutt, sehol sem találni a titkos pápai instrukció nyomát sem. Schulte könyvében pl. található ugyan házassági ügyekre vonatkozó teljes pápai bullák, brévék, encyclikák, deklarációk és instrukciók egész szövegei; de ezek közül egy sem *titkos*. Továbbá egy sincs §§-okra osztva, XIV. Benedek *Dei miseratione* kezdetű bulláját kivéve; és a magyarországi vagy ausztriai viszonyokra vonatkozó (471. 1. breve a magyar primáshoz s érsekhez 1841. április 30-áról, — 474. 1. Lambrusini bíboros instrukciója 1841. április 30-áról, a magyar püspökökhöz, — 476. instrukció az osztrák püspökökhöz) a vegyes házasságról s nem a válásról szólnak, tehát az utóbbiak ismét nem tartoznak a regényben

Lap: Sor:

érintett kérdéshez. Végre XIV. Benedek idézett bullájának van ugyan 18 §-a; de ezek közül a 13. § arról szól, hogy mely római ítélőszékek mily fajta házassági ügyekben ítélnek; a 14. pedig azt mondja, hogy ezen ítélőszékek egyikének sem lehet végleges a csak egyszer hozott semmisségi ítélete, hanem az ügyet vagy ugyanannál, vagy a bullában megnevezett másik ítélőszéknél elejétől végig megegyeszer le kell tárgyalni, s annak ítélete előtt a házasság érvénytelenítését kérő felek nem köthetnek más házasságot". (MKult 1924. 144—45.)

368 15 *Schultze* — helyesen: Johann Friedrich von Schulte (1827—1914) német egyházjogtudós. Berlini tanulmányai után a prágai és a bonni egyetemen tanított. A német „ó-katolikusok” vezéralakja. Főműve az 1855-ben megjelent *Handbuch des katholischen Eherechts*. — Schulte munkájához nem tudunk hozzájutni.

Jablonkay Gábor szerint „Schultze kétszeri megnevezése nemcsak sajtóhiba, hanem tévedés. Ily nevű író, aki *Eherecht* címen vagy bármely más címen a házasságjogról Jókai könyve megjelenéséig írt volna, sem az egyházjogi könyvek, sem Wurzbach, sem más bibliographiai művek nem ismertek. Hanem igenis volt *Schulte* J. F., aki prágai jogtanár volt s később az ókatolikusokhoz pártolt. Csak ennek van *Handbuch des kath. Eherechts* című könyve. (Megjelent Giessenben, 1855.) Azonban Jókai ebből is helytelenül idéz. Nincs meg Schulte-nél a 16. §-ban, hogy „a házasság érvénytelen még sacramentalis copulatio ellenére is, ha az egyik fél dühöngő álomjáró s nehézkóros?” Az egész fejezetben álomjárókról s nehézkórosokról nincs egy szó sem. Csak ez van benne: „So stellt sich die Unfähigkeit der Wahnsinnigen, Trunkenen, Schlafenden als eine natürliche (Eehindernis) das, welche keiner Ausdrücklichen Anerkennung im Rechte bedürfte. Diese (Anerkennung) ist aber dennoch erfolgt.” [Így a tébolyultak, részegek, alvájárok képtelensége a házasságra természetes házassági akadályként jelentkezik, amelynek nem volt szüksége kifejezett jogi megfogalmazásra. Ez a megfogalmazás, azaz való okként való elismerése azonban később bekövetkezett.]

Van még e fejezetben szó őrzöngőkről s olyanokról, akiknek világos óráik vannak; van szó hülyékről, vakokról, siketnémákról, de másokról nincs. De mindezek egyáltalán nem

Lap: Sor:

tartoznak a Jókai tárgyalta esethez. Ez a tridenti zsinat előtti tan nem is szorul semmi pápai titkos instructióra sem.” (MKult 1924. 143—144.)

368 : 15 A 12. sz. jegyzetre Jablonkay Gábor a következőképpen reagál: „A második idézet Schultze-ből nem szerencsésőbb. Jókai az 51. és 52. §§-okat idézi. Ám Schultze-nál az 51. §-ban elejétől végig arról van szó, hogy az érvényesen kötött, de még be nem fejezett házasság köteléke az ünnepélyes szerzetesi fogadalom által felbomlik, ami nyilvánvalóan nem tartozik a tárgyunkhoz; tehát az idézet tárgyatlan. Az 52. §-ban az érvényes, de be nem fejezett házasság pápai dispensatio által való felbonthatóságát tárgyalja a szerző, ami nyilvánosan tudott és könyvekben tanított tétel volt. Azonban Jókai idézete ezen §-ban sem fordul elő. Itt az áll: ‚Nach der Lehre und Praxis des apostolischen Stuhles, hat der Papst auch wirklich die Macht, das Band einer nicht vollzogenen Ehe zu trennen’. [Az apostoli szentszék tanítása és gyakorlata szerint a pápának valóban meg van a hatalma arra, hogy egy nem végrehajtott házasság kötelékét feloldja.] A kegyelmi útról nincs szó, még kevésbé arról, hogy a vesztés fél többé nem léphet házasságra. Sőt ezen dispensáció esetén mind a két fél házasságra léphet; de az első házasság be nem fejezett (el nem hált) voltának be kell bizonyítva lenni.” (MKult 1924. 144.)

Jablonkay Gábor írja a 13. sz. jegyzetről (a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében): „A *Walterre való* hivatkozás is megtevéstő. A helyet Jókai nyomán alig lehetne megtalálni; de megtalálhatjuk másutt (Lehrbuch des kath. Kirchenrechts, Bonn, 1846, VII. Buch, 4. Kapitel VI. §. 305, II. [A katolikus egyházjog tankönyve. VII. könyv. 4. fejezet]). A tévedésről szól, mint bontó akadályról, de nem a titkos instrukció 14. §-a alapján, mert ilyen nincs, és csak ezt mondja: ‚Die neuere Wissenschaft u[nd] Praxis zählt aber dazu . . . eine bleibende Gemütskrankheit, ein begangenes peinliches Verbrechen . . .’” [Az újabb tudomány és gyakorlat még hozzá számítja a tartós lelkibetegséget és egy elkövetett kínos bűncselekményt. (MKult 1924. 144.)

368 : 20 Jókai a szerzőt talán az 1855-ben született Walter Gyulával, az esztergomi kanonokkal tévesztette össze, aki számos egyházi vonatkozású tudományos munkát írt, de egyházi jogról nem jelent meg tőle semmi.

Lap: Sor:

372 : 9 *Cantu Caesare* (1804—1895) — olasz író, tanár. Egyik munkájáért az osztrákok lecsukták. Európa-szerzte nagy elismerést aratott *Storia Universale* c. 35 kötetes klerikális szellemű világtörténete, amely nagyon sok nyelven terjedt el. Magyarországon 1856 és 1860 között látott napvilágot a Szent István Társulat kiadásában. Jókai könyvtárában is megvolt ez a kiadvány és a *Báldvnyos vdr*, ill. a *Minden poklokon keresztül* c. regényciben is forrásként használta.

373 : 10 A Jókai által említett könyv — *Magyarhon szépségei* — 1860-ban jelent meg Emich Gusztáv kiadásában. (Vö.: Rajka László: *Jókai román tárgyú novellái*. ErdMúz 1935. 117.)

13 Jókai jegyzete az első balázsfalvi népgyűlésre utal, amely 1848. máj. 15—17-én volt. (JKK 2. k. 469.)

19 Jókai ebben az esetben téves adatot közöl. *A magyar zsidókról* szóló közlemény nem Győri Lajos munkájában olvasható. Egyébként Győri dolgozatának a bibliográfiai adatai is pontatlanok. A Jókai által említett folytatásos közlés *Az erdélyi szombatosok* címen jelent meg a VU 1874-i évfolyamában, a szept. 20-i (38. sz. 598.) szept. 27-i (39. sz. 614—15.) és az okt. 4-i (40. sz. 630—31.) számában. E cikket Jókai egyáltalán nem használta fel. E cikk bevezető sorai azonban lehetővé tették számunkra a további vizsgálódást: „A Vasárnapi Ujság múlt évi évfolyamában egy cikksorozat jelent meg, nagyobbára Ürmösi Sándor úr jegyzetei nyomán, az erdélyi székely szombatosok eredetéről”. (1874. szept. 20. 38. sz. 598.) A Győri Lajos által említett cikksorozat a VU 1873-1 évfolyamában jelent meg ugyancsak *Az erdélyi szombatosok* címen négy részletben ápr. 6-án (14. sz. 157—68.) ápr. 13-án (15. sz. 175—76.) ápr. 20-án (16. sz. 190—91.) és ápr. 27-én (17. sz. 202—03.) aláíratlanul.

A szombatosok nevének a megváltoztatása magyar zsidókra, gyakorlatilag Győri Lajos egyik lapalji megjegyzéséből is adódhat, amikor a cikkszerző arról emlékezik meg, hogy 1874-ben ismét az érdeklődés előterébe kerültek az erdélyi szombatosok: „Közelebbről volt a lapokban, hogy az erdélyi, jelesen a bőződujfalusi székely szombatosok egy küldöttsége járt Temesvárott az ottani rabbinál, az egész felekezetnek nyíltan az izraelita vallásra való áttérése érdekében. E tény újra fölszínre hozta ama rejtélyes múltú és jelenü magyar-zsidók ügyét.” (VU 1874. szept. 20. 38. sz.

- 598.) Írónk a névtelen 1873-as dolgozatot erősen lerövidíti, de velejét híven adja vissza.
- 373 : 19 Az említett 1873-i cikk szerzője a bözödújfalvi szombatosokról írja: e „sajátságos kis felekezethnek eredetéről s életéről, a jelenkorig, bár vázlatos, de hű rajzot szándékozom adni. Méltó megismerkednünk e felekezettel, mely ősi hagyományos erkölcsseivel s a keresztyén magyar társadalommal teljesen szakítva, üdvét egy közmegvetésben élt népfaj hitében találva föl, mégis annyi üldöztetések, annyi véres kinok között, fen bírta tartani magát s egyszer magáévá tett hitéhez ragaszkodni meg nem szünt. Valóban, e titkos és rejtelmes felekezet, bármily véleménynyel vagy érzülettel viseltessünk hite iránt, szilárdságával mintegy követelőleg kierőszojolja tiszteletünket. Ellenségei, hogy hitéből kitéríték, mindent elkövettek; a fenyegetés büntetés, kínzás, erőszak egyfelől, — kecsegtetés, ígéretek, fényes jutalmak másfelől, — egykép ostromolták; gunyt, rágalmat, szidalmakat ők hidegen tűrtek; megaláztatások és kinok iránt érzéketlenek, ígérlet és jutalom iránt közönyösek maradtak. Nem rendültek meg hitökben, s egyszer fölvelt vallások gyakorlatában és szokásaiban többé legkisebb változtatást sem tettek; istentiszteletök s szertartásaik végrehajtásában a legorthodoxabb zsidó szigorúságával járnak el, és attól semmitse tágitanak, dacára annak, hogy együtt élnek keresztyény magyar fajrokonakkal, egy mezőben és erdőben dolgoznak, egyforma ruhában járnak s ugyanazon nyelven beszélnek ezekkel. Egyszóval megmondva, ők székely (magyar) zsidók, nemzetiségökre magyarok, vallásukra zsidók, s egyik, mint másik irányban a leghivebbek és leglelkiismeretesebbek.” (I. m. 167.)

Bözödújfaluról részletesen ír a VU: „Az egész falu hetedfél száz lelket számlál, száznegyven egynehány családban. Népeének egyrésze református, néhány nemes család unitárius, egy rész pedig egyesült-görög hitü román. S e három felekezetbe van látszólag beolvadva, de igazában csak közévegyítve s oszolva, a huszonnyolc szombatos család, lélekszám szerint másfél százan, mert a törvény és világ üldözése elől beosztották magukat külsőleg az említett felekezetekbe. Legtöbben református, néhányan unitárius, kevesen görög-katholikus szint vallanak s e felekezetek templomait látogatják is; részint hogy a keresztyén templo-

mokat megvetni ne láttassanak, részint, hogy a nyílt üldözést, melyben annyi részök volt, elkerülhessék; A templomban magaviseletök föltűnő. A keresztyén hitelvek fejtegetését néma komorsággal hallgatják; de ha az ó-testamentom és Mózes tanai jönnek (mint keresztyén templomban szintén gyakran jönnek is) említésbe, mintegy felüldülve emelik föl fejöket, arccal a lelkész felé fordulnak s feszült figyelemmel hallgatják beszédét, arcok halvány színe kigyul s szemek lángolnak. De ha Jázus neve fordul elő a beszédben, lesütik szemöket s kínos rángás fut végig arcaikon. A protestáns vallás gyakorlásától, úgy látszik, kevésbé idegenek, de hogy annak nagyobb ünnepein s kivált az urvacsora-napokon átessenek, sok kínos szenvedésökre kerül évenként. A keresztyén husvét napja a zsidokéval (s így az övékkel is) összeesvén, ilyenkor távol tartják magukat a keresztyén templomból. Már urvacsora-ünnepen is ritkán s kevesen jelennek meg, mert a kovászos kenyér (melyet a protestánsok az ó-testamentomi kovásztalan helyett vesznek) távol tartja őket az Ur asztalától. Ha mégis egyik vagy másik el nem kerülheti s ugyyszólva kényszerrel tolatik az urvacsorához: elhalványodva és minden tagjában reszketve veszi szájába a kenyérfalatot, de később volna meghalni, mintsem azt megrágja és lenyelje, hanem elfordulván, visszabocsátja zsebkendőjébe s otthon a kutyának dobja.” (I. m. 167.)

374 : 14 A magyar zsidók ünnepeiről írja a VU: „Általában az ünnepeken, ha csak teheti, távol tartja magát a keresztyénektől és a templomtól, a házába zárkózva csöndben dolgozik, vagy átalussza az ünnepet.

Annál szivesebben megüli saját szombatos (zsidó) ünnepeit, legyenek azok akár tisztán vallásos, akár zsidó nemzeti ünnepek, a mely utóbbiak megülésén nemcsak mi, hanem zsidó nemzetiségü hitsorsosaik is méltán bámulnak. Pénteken este kezdődik a zsidó szombat megülése. Mihelyt megpillantják napkelet (Jeruzsálem) felől az első csillag föltünését, leteszik kezökből a munkát s áhitattal fordulnak felé. Azonnal meggyul a gyertya minden szombatos ház ablakában és késő estig hallhatni szombatosainktól a zsidó vecsernyét. A szombat másnap estig a csillag föltüntéig tart s annak minden óráit oly szigoruan szentelik meg, a mint azt a negyedik parancsolat betüi követelik. A szom-

Lap: Sor:

battal összefüggésben azt hiszik, hogy Jeruzsálem keleti oldalán van egy csekély mélységű patak, melynek vize egész héten át oly borzasztóan hánykódik, hogy rajta nemcsak átmenni, de hozzá közelíteni sem lehet; de pénteken este az első csillag feltüntével folyása megcsöndesedik, hullámbzás elsimul s egész a szombatesti csillag feltüntéig oly csöndesen és lassan foly medrében, hogy a legkisebb gyermek is meglábolhatja. E patakkal együtt, csöndben ülik meg ők is a pihenő szombat ünnepét.

Minden ház belsejében, a szomszédok látásától jól elrejtve, egy sekrestyeszerű fülke van építve, kelet felé, a szobától függönnyel elválasztva, mintha az csak egy falszekrényt rejtene. Ha a ház ablakai nyugatra néznek, e fülke természetesen a lakás fenekére esik, miután kelet felé kell esnie. De ha a ház homlokzata keletre néz: akkor a fülke utcai ablakát is sűrű függöny takarja, hogy az oltári gyertyák világa s a lármás imádság ki ne hasson s a járó-klők figyelmét föl ne ébressze. Az isteni tisztelet külalakja mindenben hasonló a zsidókéhoz; ugyanaz a megővedzés a kendővel, könyökszíjj, a hajlongások, az ima mormogása és az éneklés közben." (I. m. 167.)

374 : 25 *tefillim* — tefillin, a szentírás négy különböző fejezetét tartalmazó ima, amelyet a zsidók hétköznapi reggeli imájuk alatt keskeny fekete szíjjal kötnek a homlokukhoz és a bal karjukhoz

27 A magyar zsidók énekeiről írja a VU aláíratlan cikkírója: „De énekeik mások, mert a zsoldárokat és egyéb zsidó énekeket, Pécsy Simon, a híres erdélyi fejedelmi kancellár által zsidóból fordított szöveg szerint éneklük; néhány eredeti is van közöttök, melyek szintén Pécsy Simontól, az ő szentdemeteri, balázsfalvi és szenterzsébeti kastélyából kerültek ki, mint a szombatos énekes-könyv első lapjain olvasható. A villámlás- és mennydörgéskori imát, vagy inkább éneket, — mely szintén Pécsytől való, — akárhol is éri őket a zivatar, szobában vagy künn a szabadban, azonnal elkezdik énekelni, de ha otthon vannak, előbb ablakaikat kinyitva:

„Nyisd meg uram, nyisd meg,
Irgalmad ajtaját!
Küldd el nekünk, küldd el,
Az igaz Messiást!”

Dallama, úgy látszik, katolikus énektől van kölcsönözve, valamint több másoké a ma is szokásos unitárius énekektől. Énekelni és imádkozni, mihelyt beszélni tudnak, mindjárt megtanítják gyermekeiket; irástudók is mindnyájan, férfiak és nők egyaránt.” (I. m. 167—68.)

375 : 5 Ünnepek megüleséről olvashatjuk a VU-ban: „A szombati s más kisebb ünnepi isteni tiszteletet otthon végzik; de nagyobb ünnepek megülesére valamelyik társok háza van fölszentelve synagógának, a hova aztán nemcsak Bözödujfaluból, hanem távolabbról is minden szombatos egybegyül, jelesen Nagy-Ernyéről, hol még egynehányan vannak, s mindenünnen, a hol csak fentarhatta még vagy egy magát a keresztyén nép között. Ilyenkor az isteni tiszteletet egy általok választott s fölkenet és fölszentelt rabbi vezérli, kit azonban gyakran változtatnak, hogy a keresztyének ne tudhassák ki az; a kit választása után fölkennek és szentelnek, de elmozdítása után sem szabad többé megborotválkozni, ha már egyszer rabbiságot viselt. Más fizetése nincsen, mint a baromfiak megülesétől járó díj. Az ötvenes évek közepén Csukor Mihály volt a rabbijok (58 éves.)” (I. m. 168.)

12 A székely szombatosok könyveiről írja a VU cikke: „A szombatosok több rendbeli vallásos kézi könyvet használnak. Imakönyvük az ótestamentom s különösen a zsoltárok eszmekörében és nyelvén tartva, alkalmak szerint rendezve; énekes könyvük: hasonlókép a zsoltárok s más ótestamentomi szentiratok, jelesen Mózes és a próféták átdolgozásai. Törvénykönyvük a zsidó pentateuch (Mózes öt könyve), különösen az isteni szolgálatra vonatkozó részek kimerítő kommentárokkal s Pécsy Simontól tudós és polemiai jellegű toldalékokkal ellátva, mely a Messiás várt eljövételéről s annak céljáról szól; továbbá a keresztyének Krisztusáról mint hamis antikrisztusról, megcáfolva a ráruházott isteni jellemet; az igaz Messiás eljövételének idejéről, annak előjeleiről s az akkor bekövetkezendő világvégéről, mikor minden más nemzet eltöröltetik a föld színéről, az egy szombatosokon kívül, kik az időben összegyülnek a Kanaán földén s ott az új életet és új világot megkezdik. A szombatosok e törvénykönyvet, mely nekik teljes bibliájok, kiegészítve a Pécsy Simon toldalékaival, mint a zsidóké a thalmuddal, mint titokteljest, a frigyháza thorájaként őrzik s azt soha keresztyén szemének nem szabad látnia, és holléte el nem

árulására a legszorosabb s rettenetesb esküvel kötelezik magukat.” (I. m. 168.)

A szombatosok hitelveiről a VU a következőképpen emlékezik meg: „Milyen volt kezdetben Pécsy Simon tana: bizonyossággal alig mondhatjuk meg minden részleteiben; kétségtelen, hogy a szombatosok mai hiedelmeinek egy része csak később hozzá ragadt babona, miknek eredete részint Pécsy írásainak félremagyarázásában, részint hagyományokban keresendő, s annál könnyebben kimagyarázható, mert szombatosaink között harmadfél százados üldöztetésök alatt egy oly tehetséges ember sem támadott, ki őket visszavitte volna az eredeti utra, vagy legalább nagyobb tévedések-től megóvta volna.

Igy a mint vannak, bátran mondhatjuk, hogy hitök kevésbé tiszta a zsidókénál s több babonával és balhiedelemmel van keverve a legvakbuzgóbb thalmudistákénál is. Maga helyzetök, melynél fogva névleg keresztyének s tényleg zsidók, a mi mindkét rész előtt megvetettek-ké teszi őket, megtartva, sőt tuljutva a zsidó szertartásokat, a zsidó ünnepet hitből, a keresztyént kényszerűségből ünnepelve, az ételben (jelesen a sertés hust illetőleg is) az ótestamentomi tilalmaknak szigoruan alávetve; a gyűlölet, melylyel a más felekezetek megvetését viszonozzák az elfojtott boszu érzete minden (nem szombatos) embertársaik ellen: megannyi ok testi és lelki elsatnyulásra, társadalmi megsemmisülésre, az életkedv elöletésére s arra, hogy az emberi méltóságból, melyet isten képének nevezünk, csaknem teljesen kivetkőzve legyenek. Ha fentebb azt mondók, hogy hithűségök által önkénytelen tiszteletre, ehhez hozzá kell tennünk, hogy nyomorult sorsuk által mély szánalomra kényszerítenek.” (I. m. 168.)

A szombatosok eredetéről részletesen emlékezik meg a VU többször idézett cikke: „Irott emlékek e részben sem hazai, sem külföldi történelmi forrásokban nincsenek; legfőlebb apró jegyzetek pl. Haller Gábornál, Kemény János emlékirataiban s itt-ott régi levelekben. De ha ezeknek hinnénk, azt kellene mondanunk, hogy a szombatoság születése után azonnal el is enyészett, s a napvilágot egy évtizedig sem látta, hanem alapítójával együtt örökre s teljesen megszűnt. Pedig előttünk áll a tény: hogy létezik ma is, harmadfél száz év mulva, és ha aránylag kevés számú

egyénekben is, de úgy látszik, szivós s egy hamar még jövő nemzedékeken át is egy könnyen ki sem irtható életet él. De ha irott kutfók és történelmi források nem tudnak is rólok, van azért módunk vizsgálni eredetök s történelmök körül; ők maguk: élő emlékei multjoknak, hű őrzői hagyományaiknak, melyeket az apák korán átszállítanak gyermekeikre, úgy hogy a nyolc-tíz éves gyermek már jártasabb a szombatosság s kivált Pécsy Simon történetében, mint a mi gyermekeink akár a keresztyénség, akár Magyarország alapításának, Jézusnak vagy Árpádnak s Szent Istvának történetében. És a mi több: e hagyományokból s azok körüli ismereteikből a szombatosok a legkevésbé sem csinálnak titkot. Fogj el akárhol az utcán egy nyolc éves szombatos gyereket s egy pár krajcárért annyit beszél neked Pécsy Simonról, a mennyit csak akarsz, még szerelmi kalandjait, második nejével, a szép Eszterrel, is el tudja mondani, apja pedig, az öreg szombatos, egy kupa lisztért, a felekezet esküdt titkain kívül (minők: a törvénykönyv holléte, az épen akkori rabbi neve, a templomnak használt házuk stb.) mindent kész elbeszélni.” (I. m. 175.)

375 : 22 Ugyancsak a szombatosokról írja a VU cikke: „Könyveik tartalmát sem titkolják előled; mert a törvénykönyv, másolatban, valamint énekes és imakönyveik, minden valamire való szombatos házában s imádkozó sekrestyéjében megvannak; ők abból neked idéznek, erősségeket hoznak föl, vitatkoznak belőlük vett érvekkel, bár a könyveket kezdre nem adják. Szombatosságukat nem tagadják, s nem annak eltitkolása végett, hanem csak azért tartoznak valamely más felekezethez, mert a törvény s a hatóság nem tűri meg, hogy mint szombatosok, tehát be nem vett felekezet tagjai, nyilvános isteni tiszteletet is tartsanak. Sőt azt sem tagadják el tőled, hogy a Pécsy Simon eredeti törvénykönyvéhez hogyan jutottak. Csak a jelen század első negyedének vége felé hozta azt hozzájuk Bözöd-Ujfaluba egy ujszéki 84 éves agg nő, ezt mondván: „én — ugymond — falumban végső maradéka vagyok a szombatosoknak, e könyvet atyáimtól s hitsorsosimtól örökölve, hiven megőriztem; most halálom közeleg, s ott már nincs senki, a kinek átadhatnám, elhoztam nektek, viseljétek gondját!”” (I. m. 175.)

23 Hosszasan beszél el a Pécsi Simonhoz fűződő történeteket a VU cikke, majd kitér a házassági szertartásokra: „Miután

a keresztyén lelkész a maga módja szerint megeskette az új párt — elviszik magukkal a szombatos szülők és lakodalmi vendégek, — nem szombatosokból vendéget nem híván, — az arának hosszú haját levágják, körül, mint a férfiakét szokás, s akkor vőlegényével valami superlát alá állítván, a szombatos rabbi, zsidó módra, újra megesketi őket és úgy bocsátja el, áldással. E másodszori esketés nélkül nem tekint-hetnek magukat házastársaknak. Történik az is, hogy szombatos leány valódi zsidóhoz megy férjhez. Ily esetben a leány keresztyén papjának nem jelentenek felőle semmit, csak titkon elviszik a leányt a vőlegény (zsidó) papjához s az az eset aránylag elég gyakori is. Keresztyén férfihoz azonban a szombatos leány soha sem megy férjhez; a férfiak sem vesznek keresztyén leányt, ha csak előre nem kötelezi magát a szombatos életre; erre azonban egy egész próbá-évet engednek neki s csak akkor veszik át.

Az áttérés cerimóniái megérdemlik, hogy különösen is fölemlitessenek. Az áttérendőnek heteken át magyarázzák a Mózes törvényeit s ismertetik annak külső szertartásait és gyakorlatát; de a valódi titkokat csak az áttérés bevégzése után, s akkor is csak apródonként tárják föl előtte. Az áttéréskor esküt tesz az áttérő, melyben megtagadja apját, anyját és a Krisztust, s örök hűséget fogad a Mózes törvényeinek. De ha később, midőn a mysteriumba is bevezetetik, — vagy a szombatoshoz nőül ment keresztyén leány, — sok sanyarúsággal járó szombatos élethez szokni nem tudván, ha ahhoz kedvetlenséget mutat, — erőszakkal maguk közt nem tartják a nőt, ha el akar válni, elvásztják férjétől; eleresztik a szombatosság kötelékéből; de az elkülönözés óráján rettenetes esküt tesz és hallatlan átkot mond magára, hogy a szombatosság titkait soha, senkinek el nem árulja, — s hogy eskü és átok mily borzasztó lehet, onnan gondolhatni, mert ily elvált nőtől soha nem hallani semmit a szombatosásgról, a szombatosok életéről s szertartásairól, annál kevésbbé titkairól, melyeket, talán ha kinpadra vonatnának, sem árulnának el.

Ha szombatos leányt kérő keresztyén férfi, vagy szombatoshoz férjhez menni akaró keresztyén leány, a próbá-évet botránkozás nélkül kiállják s kedvet mutatnak a különös élethez, csak akkor viszik végbe az átvételt — a zsidók szertartásai szerint." (I. m. 202.)

Lap: Sor:

- 375 : 30 A böjtről a következő sorokat olvashatjuk a VU-ban: „Böjtjük még tovább terjed a zsidókénál, vagy is a babonával meghaladja azt, a mennyiben minden szerdán külön böjtöt tartanak a gonosz lelkekre, részint azok megengesztelése, részint hatalmuk megrontása végett. A böjtnek nagy crőt tulajdonitanak nemcsak az isten megengesztelésére, hanem az ördög elűzésére is. Babonájuk azt tartja, hogy Isten az ördögöknek a déli és éjjeli tizenkét óra közeli perceit szabad tetszésükre hagyta, fölhasználniok gonosz szándékaik kivitelére, kik egyébkor a szemétdombokon és keresztutakon vannak megkötözve, szemmel tartván az embereket, hogy szabadulásuk pillanataiban valakit azonnal nyakon csiphessenek. A gonosz lelkek semmiért sem bosszankodnak annyira, mintha valaki pénteken fészülködik, vagy a szemetet a feljövő nappal szembeönti stb., ezt hát kerülni kell, nehogy ok nélkül ingereltesse.” (I. m. 202.)
- 34 Az átokról és a legendákról írja a VU cikkírója: „Mint a böjtnek szintoly hatást tulajdonitanak az átoknak is; azt hiszik, ha az teljes lélekből történik, beteljesedik. Azért nem könnyen vetemednek rá, hogy valakit megátkozzanak; leginkább hitük csufolót vagy tetteges háborgatóit illetik átokkal s az ily átok beteljesedéséről nem egy adatot (vagy adomát) tudnak beszélni. Így egy P. Sincerus nevű szerzetesről, ki őket a fiscusnak feljelentette, azonkívül szombatonként erőszakkal munkára hajtotta, mezei dologra kényszerítette, a min elkeseredvén, azzal átkozták meg: hogy a férgek egyék meg! S ime, oly betegségbe esett, hogy az átok teljesedett rajta. Mulatságosabb ennél a gagyi Miklósi Pál históriája, a ki dulló-segéd (székely terminologia szerint, a szolgabírói esküdt) volt s a szombatosokat tőle telhetőleg mindig sanyargatta, rajtok kegyetlenkedett, azonkívül csufolta, s jelesen: borjúknak nevezte; a min megboszanodván a szombatosok, azzal átkozták meg, hogy: no, meg ne haljon addig, míg csak egy borjút nem szül a világra.” Miklósi később tévedés folytán valódi borjút dobott a kútba, amelyet saját szülöttének vélt. (I. m. 202—03.)
- 376 : 4 Ferencz József válaszcikke *Dávid Ferenc és a szombatoság* címen jelent meg a VU nov. 22-i számában 1874-ben. (47. sz. 746—47.)
- 13 Ferencz József szerint a Jókai által idézett versszak azt bizonyítja, hogy „a szombatosok bizony az unitáriusok ellen is

Lap:

- kikeltek, őket is gúnyolták". (I. m. VU 1874. nov. 22. 47. sz. 747.)
- 376 : 28 *Eben Häezer* — (L. JKK 2. k. 473.)
- 377 : 2 Schulchan Aruchról az *Egész az északi polusig* (113.) c. munkájában és *A jövő század regényében* is megemlékezik (I. k. 193.)
- 6 Ferencz József munkájának a teljes címe a következő: *Unitárius kis tükör vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyház-alkotmánya és szertartási rövid foglalata.* 1875-ben adták ki Kolozsváron. Az *Unitárius kis tükör* c. munkájában Ferencz József valóban foglalkozik Blandrata és Dávid munkájával. Kitér az unitarizmus terjesztésére, az olasz kezdeményezésre és Servet megégetésére. (I. m. 2—4.)
Részletesen tárgyalja Ferencz József az unitárius vallás történetét. (I. m. 4—29.) Ő közli azt a statisztikai adatot is, mely szerint az „unitáriusok létszáma az 1869-ki népszámlálás szerint Erdélyben 53 539, Magyarországon 788, együtt 54 327.” (I. m. 34.)
Az unitárius vallás angliai és amerikai elterjedéséről ugyancsak Ferencz József könyvében olvashatunk. (36—40.)
- 23 a 28. sorig terjedő részt Péter Zoltánék is idézik a *Följegyzések* c. kötetben, s magyarázó jegyzetként hozzáfűzik: „Forrása Szalárdi János Siralmas krónikája lehetett, mely az újabb Nemzeti Könyvtár c. sorozatban jelent meg Kemény Zsigmond gondozásával 1853-ban.” (Fj I. 645.)
- 378 10 Bágyon a székely huszár határőrezredhez tartozott. Jellemzésüket és hősi tetteiket Orbán Balázs többször idézett munkájában olvashatjuk. Jókai jegyzete nem teljes. A hiányzó lap száma: 162—66.
- 17 Orbán Balázs viszonylag nagyon keveset ír a Tordai hasadékról. (I. m. 5. k. 174.) Jókai nyilván elsősorban saját úti-élményei nyomán emlékezik meg róla.
Földvári Aladár szerint Jókai az *Egy az Isten* c. regényében „leírja a Tordai hasadékot, és az vulkáni eredetűnek tartja, bár megjegyzi, hogy a geológusok még vitatkoznak a vulkánikus vagy vízi eredetén. A tudomány mai véleményét *Cholnoky Jenő* képviseli, szerinte a Tordai hasadék olyanféle földalatti barlangi pataknek a beszakadásából keletkezett, mint amilyen az Aggteleki cseppkőbarlangban folyik. Így tehát

Lap: Sor:

- ebben az esetben megcsalta *Jókait* az elgondolása." (*Jókai — a geológia népszerűsítője*. TtudSzele 1939. 359.)
- 378 : 20 *Hunfalvy János* (1820—1888) — a magyar tudományos földrajz megalapítója. 1846-tól statisztika- és történelem-tanár volt, de szabadságharcos tevékenysége miatt bebörtönözték. Ezután Pesten lett nevelő majd lapszerkesztő. 1866-ban a műegyetemre, majd 1870-ben a tudományegyetem földrajzi tanszékére nevezték ki, s ott működött haláláig. Sokoldalú tudományos munkásságot fejtett ki. Szentimrei Jenő jegyezte le, hogy az egyik tordai visszaemlékező szerint „A hasadékból jegyzeteket csinált Jókai, majd afölött vitatkozott a társasággal, hogy e gyönyörű természeti csoda vulkánikus eredetű-e, vagy a víz munkája. Ő maga azon az állásponton volt, hogy csak vulkáni eredetű lehet.” (*Élő emlékezők Jókai erdélyi útjára*. Ellenzék (Kolozsvár) 1925. febr. 16. 37. sz. 11.)
- 379 2 A román felkelők vezére Moga major 1848. szept. 9-én a torockóiakat „felszólította, hogyha a békének barátai és békekedvelők, a kezükben levő fegyvereket minden hozzátartozó municióval rakják le; a béke jelet — fehér zászlót — azonnal tüzzék ki és minden béke szivlelő egyén fehér szalagot viselni köteleztetik. Mit ha megtesznek, személy és vagyonra nézve biztosíttatnak, ellenkező esetben faluikat felgyújtom, az ellenállókat keményen megbüntetendem s még egyéb károktól is tarthatnak”. (Borbély István: *Torockó története 1848—49-ben*. Ellenőr [Kolozsvár] 1908. aug. 21. 190. sz. 2.)
- 3 Az említett helység Torockószentgyörgy.
- 4 Orbán Balázs szerint „A feltételek — mi 16 vágó-marha és a fegyverek kiszolgáltatása volt — teljesítettek, s ezen tábor az udvarok kirablása, azok marháinak elhajtása után minden további kártétel nélkül távozott”. (I. m. 5. k. 228.; JKK 2. k. 469.) Orbán Balázst ezúttal aránylag pontosan idézi Jókai.
- 19 A torockói két hajnalt bemutató Jókai összevontan ír jegyzeteiben. Orbán Balázs szövegét — amely reálisan magyarázza ezt a furcsa természeti jelenséget, korábban idéztük. (JKK 2. k. 485.)
- 20 Az Orbán Balázs munkájából elhagyott lapszám: 198. (L. JKK 2. k. 485.)
- 380 : 15 *báró Kemény István* (1811—1881) — a szabadságharc idején Alsó-Fehér vármegye főispánja. Az 1860—70-es években a

képviselőház tagja. Az erdélyi arisztokrácia tipikus alakja. A reformkorban a hazafias ellenzéki mozgalomhoz csatlakozott. A román felkelés idején bátran mentette a megátámodottak életét. A *Das schwarze Buch* c. munkájában igyekezett objektíven leírni a borzalmakat.

Kristóf György írja Kőváry László jellemzése után, hogy „Nem kevésbé érdekes egyéniség báró *Kemény István*, Jókai enyedi, illetve csombordi házigazdája. Politikus és történetíró, különc és jószívű jellem, mint a Kemények általában. A szabadságharcban sokat áldozott, és sokat szenvedett. *Das schwarze Buch* c. könyvében a 48–49-diki alsófehérmegyei véres eseményeket ismertette. A könyvet, noha maga a szerző Schwarzenberg hg. osztrák katonai kormányzónak is kezébe juttatta, elkobozták. Úgyhogy csak 1876-ban jelent meg magyarul. A megmentett eredeti német kiadás egy példányát Jókai Keménytől ajándékba kapta, megőrizte s még évtizedek múlva is hivatkozik rá. (l. az *Egy az Isten*-hez csatolt jegyzeteket . . .). Kemény István egyébként is érdekes jellem, az enyedi Bethlen-kollégium főgondnoka s a szegény diákok egyik legbőkezűbb patronusa.” (Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. 40. Vö.: *Források*. JKK 1. k. 353.) K. Papp Miklós *A fekete könyv. Br. Kemény István emlékiratai* címen a kolozsvári Történeti Lapokban 1876-ban magyar nyelven tette közzé a *Das schwarze Buch* szövegét. (*Források*. JKK 1. k. 353.) K. Papp Miklós szerint „Az emlékiratnak, mely 'Fekete könyv' név alatt volt ismeretes kézirati másolatokban, eredeti címe ez: Ifj. Báró Kemény Istvánnak a szerencsétlen 1848-ik évben Alsó-Fehérmegye utolsó főispánjának emlékiratai, melyekben az oláh rablól csordák által a fegyvertelen földesurak (nemesek) ellen intézett kiirtó háború egyes eseményei vannak feljegyezve. Benne foglaltatik még pár ide vonatkozó okmány is.”

K. Papp Miklós szerint: „Tagadhatatlan, ez emlékiraton megérezik, hogy az események befolyása alatt született; ámde azért száraz adatai tiszták és megbízhatók, mert a szerzőnek mint Fehér megye főispánjának leginkább volt alkalmá a hivatalos adatokat összegyűjteni”.

Kemény István *Fekete könyvének* érdemeiről szép szavakkal ír Kemény Gábor. Az ő *Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—49-ben* c. kötetét Jókai is felhasználta az *Egy az*

Isten c. regényében. *A fekete könyv* szerzője nemcsak a feldolgozott adatokat közölte Kemény Gáborral, hanem szóbeli közlésekkel is ellátta az érdeklődőket. (I. m. XIV.) Nyilván Jókai is hallott tőle érdekes adatokat személyes beszélgetéseik során.

380 : 20 báró Kemény Gábor (1830—1888) — politikus, országgyűlési képviselő, az MTA tagja. A nagyenyedi kollégiumban tanult. A szabadságharc alatt Csányi László minisztériumában dolgozott fogalmazóként. Erdélyi képviselőként a Deák-párthoz csatlakozott. 1875-ben Tisza Kálmán mellett belügy-miniszeri államtitkár lett. A nagyenyedi pusztításról szóló könyve egyik legkiemelkedőbb munkája.

Báró Kemény István írja le, hogy Váradi Anna közlése szerint Pál Máriát, egy birtokos leányát Toma György felkelő csak azzal a feltétellel hagyta életben, hogy feleségül megy hozzá. (Történelmi Lapok 1876. dec. 24. 52. sz. 730.)

N.E.V. — *Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—49-ben*. Pest 1863. Ebben a munkában említi Kemény Gábor, hogy egy meg nem nevezett földbirtokos özvegyét cigánylegény házasságkötésre kényszerítette. (60—61.)

Ugyancsak br. Kemény István írja azokat a sorokat, amelyeket Jókai pontatlanul, ill. erősen lerövidítve idéz: „A gyilkolás és rablás több napokig tartott, jöllehet Fehérvár és Balázsfalva, hol sorkatonaság volt, Enyed közelében feküdtek. Ezen iszonyatosságok hírére és mivel sok enyedi menekültet találtak az erdősegekben bolyongva, éhség és hideg által majdnem félholtan, Tordán vezetésem alá gyülekezett 40 lovas és két, nagyhamarjában összeállított honvéd compania, néhány aranyosszéki nemzetőr és a szerencsétlenek megmentésére való jó indulatból Paget János, br. Wesselényi Ferenc, Szilvási Miklós és gr. Teleki Lajos. Ez a kis sereg emberi érzelmükben fellelkesülve indult útnak. Felvinctől Enyedig minden lépésre megölt és megfagyott embereket találtunk, kiknek hullái a kutyák és kesclyiük által szét voltak marcangolva. 10 lovas és 20 honvédből álló clócsapatunk mindjárt Enyednél egy jól felfegyverzett oláh rablócsordára akadt, mely Torockót szándékozott felprédálni, de P e r e c z i kapitány előrelátással összekötött bátorsággal Szilvásival és 10 lovassal megtámadta az oláhokat és mielőtt a 20 honvéd odaérkezék, egy őrmester

veszteséggel széljelugrasztá őket. Miután a kaszármába (!) beszállásoltuk magunkat, az erdőkbe szerteszéljel embereket küldék, honnan a magyarok vérző lábakkal szállingóztak elő és ezen alkalommal egy éjjel mintegy 700 magyart mentettek meg. Most kezdődtek előttünk a felindulás leirhatatlan megrázó jelenetei, midőn a kétségbeesett elvesztettek hitt atyját szoritá keblére, a másik egyetlen gyermekét veszi karjába egy emberbarát kezeiből; egy megmentett anya szorongó szívvvel vizsgálja a menekülteket, de nincs bátorsága, hogy fiai után tudakozódjék; ezek alatt szívzaggató kiáltásait hallók azoknak, kik megtudták, hogy szeretteik agyonverettek vagy megfagyva az erdőkben fekszenek.

A körülfekvő falvakból innen-onnan előkerült szerencsétlenekkel, kik közül a betegek és az éhségtől elgyengültek 70 szekérre ültek, másnak Torda felé indultunk. Vinc előtt a lesben álló oláhok előcsapatunkra törtek; Vincnél egy csatarendbe állított nagy oláh tábort találtunk és a körülfekvő falvakból felénk száguldó lovasokat vettünk észre. Jóllehet a sok szekér megmenekülési műviket nagyban nehezité és az oláh csorda jól fegyelmezett és Fehérvárról kapott fegyverekkel jól el volt látva, mindazonáltal, hála a Perczi kapitány rettenhetetlenségének és célirányos intézkedéseinek, hála honvédeink bátorságának, hála a Paget János buzdításainak s aranyosszéki nemzetőrség hősi önfeláldozásának, de leginkább hála a mindenhatónak, a győzelem részünkre dőlt el. Hogy az igazságnak eleget tegyek, kötelezve érzem magam kinyilatkoztatni, hogy D o b o z i és B á n ó urak a honvédek lelkesítése és saját részvétök minden veszélyében a győzelem kivívására igen sokat tettek. A n a s t á s i őrmester is igen kitüntette magát. Noha a háboru az embereket elvadijtja, mindazonáltal megfoghatatlan, hogy az illető katonatisztek minden lovagiaságokat levetkezve, mikép tudták a 700 beteg, nők és gyermekek legyilkolását megengedni és elnézni”.

- 381 5 Paget János (1808—1892) — „Erdélyben letelepedett hitrokon”, azaz angol származású unitárius, — s bár nem szerepel Kozma György szabadságharcos szereplőinek gyűjteményében — hősiessen harcolt, s még az aradi kapituláció után is kijárta, hogy az angliai unitáriusok segítsék az erdélyieket.

Lap: Sor:

381 : 7 Érdemes megemlíteni, hogy a *Das schwarze Buch* szerzője — legalábbis a rendelkezésünkre álló 1876-i szöveg szerint — gróf Teleki Lajost szerepelteti a nemzetőrökhöz csatlakozott úrlovasok között. Jókai ezt a nevet gr. Toldy Lajosra javítja. Nagy a valószínűsége, hogy jelen esetben helyes kritikával bírálja felül forrását. Kozma György ugyanis nem ismer gróf Teleki Lajost a szabadságharc szereplői között, pedig ugyancsak részletesen megemlékezik a forradalomban pro és kontra résztvett Telekiekről. Gr. Toldy Lajos viszont szerepel gyűjteményében. (I. m. 5. k. 160.)

Gr. Toldy Lajos — a szabadságharc idején — a 15. sz. Mátyás-huszárezred közkatonájaként vitézül harcolt, míg 1848. okt. 24-én a Nagylak és Vaidaszeg közt vívott csatában meg nem sebesült. 1855-ben halt meg.

Könnyen lehet, hogy Jókai téved, mert a felvinci bravúr 1849 májusában zajlott le, (JKK 2. k. 159 : 10.) gr. Toldy Lajos pedig már 1848. okt. végén megsebesült. Nincs azonban kizárva, hogy Toldy az ősszel vett részt a román felkelők elleni harcban, s Jókai is erre gondol. Bárány Wesselényi Ferencről és Szilvási Miklósról — Kemény István munkáin kívül — nem találtam adatot.

31 *Percezi (Precl) Péter* (1809—186?) — mint tényleges katona a szabadságharc kitörésekor főhadnagy volt a Cress lovasrezdben s Erdélyben harcolt. Decemberben százados lett, s 1849. febr. 4-én őrnaggyá léptették elő, majd Bem kinevezte alezredesnek. Aug. 7-én ő kapta a parancsot, hogy a temesvári ostromgyúkat Aradra szállítsa. Megsebesült s az aradi várban ápolták. Osztrák fogságba esett. A haditörvényszék nov. 17-én kötélt általi halálra ítélte. Ezt kegyelemből 18 évi vasban töltendő várfogságra változtatták.

32 *Dobozy István* (1800—1875) — 1848-ban Bihar megye egyik főszołgabíráiaként nemzetőri csapatot szervezett. Mint katona különösen kitűnt 1849. jan. 16-án Nagyenyed megmentésénél. Vitézségéért 1849. ápr. 12-én előléptették nemzetőri alezredessé, s kinevezték Marosszék és Vásárhely kormánybiztosává. A haditörvényszék 1850. ápr. 24-én kötélt általi halálra ítélte, amit négyévi várfogságra változtattak. *Bánó Miklós* (1818—1877) — a szabadságharc kitörésekor állt be közhonvédnek egy önkéntes csapatba, s vitézül harcolt. 1848. nov. 21-én kinevezték hadnaggyá az 50. honvédszászlóaljhoz.

Lap: Sor:

- 381 : 34 *Anasztazi György* — a 27. sz. honvédszászlóaljba állt be a szabadságharc idején mint közhonvéd. Itt őrmesterré lépett elő, majd 1849. márc. 11-én kinevezték hadnaggyá.
- 382 : 12 Orbán Balázs idézett művének Jókai által a 49. sz. jegyzetben elhagyott lapszáma: 222. (L. JKK 2. k. 500.) Az 50. sz. jegyzetben elhagyott lapszám: 222. (L. JKK 2. k. 501.)
- 383 2 Az 52. sz. jegyzetben említett renegát: Fodor László, a bisztrai román pap fia. Orbán Balázs a megjelölt helyen ír tevékenységéről.
Az 53. sz. jegyzetben elhagyott lapszám: 223. (L. JKK 2. k. 506.)
Orbán Balázs munkájának az 54. sz. jegyzetben elhagyott lapszáma: 241—42. (L. JKK 2. k. 194 : 2.)
- 384 2 Dragoş egyezkedéséről és Hatvani Imre támadásáról részletesen ír báró Kemény István többször idézett munkájában. (Történeti Lapok 1876. dec. 24. 52. sz. 735—36.)
- 4 Hatvani Imréről a *Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben* c. munkájában olvashatunk. Az abrudbányai ütközetről írja Kemény Gábor: Máj. „18-án mindjárt napfelköltéssel kezdődött a támadás, és már 8—9 óra körül a csatározás általánossá vált. Nagyon emelte az oláhok hangulatát az, hogy Hatvani egy támadás visszaverésére egy félszázad „halálföst” küldvén ki, azt az oláhok azonnal körülvették és elfogták . . .
Az oláhoknak könnyű volt, mert biztos rejtekhelyeikből, mondhatni saját veszedelmök nélkül, tehettek nagy károkat a magyarokban.” (I. m. 242.)
- 14 Máj. 19-én az abrudbányai és a zalatnai menekültekkel egy gomollyá keveredett a körülzárt csoport, s Hatvani Imre szabadsapatának a vezér által elhagyott része „általános mészárlás” áldozata lett. Kemény Gábor írja le, hogy „A nyomorult expeditio ama végperceiben, midőn körülfogva minden felől, a küzdés lehetetlen volt, az elmenekülésre rendkívül csekély esély, mint állítják, nem egy eset adta magát elő, hogy a „halálfejesek’ felszólításra, egyik a másikat szúrták le. Hiszen ők „halálfejesek’ voltak, akiknek tehát, nem szabad a fogságba esni. A kínoztatásnál is jobb a rögtöni halál.” (245.)
Székelyvár leírása Orbán Balázs munkájának az 5. kötetében olvasható, de nem a Jókai által jelzett 220., hanem a 191.

Lap: Sor:

- lapon. (L. JKK 2. k. 214 : 2.) A 220. lapon a *Torockói népviselet és népünnepek* c. fejezet kezdődik.
- 384 : 14 Abrudbányát 1858-ban meglátogatta Jókai. Nemcsak a *More patrio* c. útirajzában, hanem számos visszaemlékezésében is írt arról, hogy mily megrendüléssel szemlélte az egykori csatak színhelyét, s közte Vasvári Pál sírját. (HhM 5. k. 52.)
- 16 Az abrudbányai római emlékekről a *More patrio* c. útirajzában írt Jókai. (JKK 2. k. 217 : 16.)
- 26 Máj. 17-én az abrudbányai csatározások során nem értek el eredményt a román felkelők. Kemény Gábor szerint „Ugy látszik, hogy a magyar fegyverek ezen a napon előnyben voltak. Ezen napról találok följegyezve, hogy Bucsum felől egy 600 főnyi csapat, három ágyúval, melyek a zalathnai gőz- és vulkoi vízgépek csőiből voltak csinálva, rohanta meg a magyarságot. De ezeket 13 székely egy tiszttel, szétkergette, ágyúikat elvette, ellenük ki is sütötte, Bucsumot felgyújtotta.” (L. Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai.* 245.)
- 385 6 *fabu popi* — 1. JKK 2. k. 215.
A 65. sz. jegyzetben az elhagyott lapszám: 228. (L. JKK 2. k. 224 : 36.)
A 66. sz. jegyzetben az elhagyott lapszám: 228. (L. JKK 2. k. 238 : 2.)
- 14 Torockószentgyörgy felgyújtásáról Orbán Balázs emlékezik meg. (I. m. 5. k. 228. L. JKK 238 : 2.)
- 20 Orbán Balázs szövegét szokatlanul pontosan, de egy-két helyen értelemszerűen idézi Jókai. Egy-két szó elhagyásával most is „finomítani” igyekszik az eredeti szöveget. A „prédaleső oláhokból” pl. mellőzi a jelzőt. A „sötét népgyilkoló szándékból” is elhagyja az első szót. Orbán Balázs azt is megemlíti, hogy az ellenség 8—10 000 főnyi volt. Az idézet első részének végétől hiányzik Jókainál az a rész, hogy a városba bevonuló nemzetőrök „fennhangon kiabálták, hívják elő a bírót, hogy a megérkezett aranyosszéki nemzetőröknek vacsorát és szállást rendeljen”.
- Az idézet utolsó sorai után Orbán Balázs még folytatja, hogy ellenséges csapatok Torockót többé nem háborgatták „egészen az oroszok megjelentéig; akkor azonban, midőn az oroszok Tordán megjelentek, s Aranyosszékét behódolták, egy Csurilán nevű oláh tribun vagy két század magával

Lap: Sor:

megjelent Torockón, tudva, hogy azok az orosz seregek miatt nem fogják védeni magokat, s miután néhány polgárra sarcot vetett, a fegyvereket beszedte, s a magyar zászlót eltépte, kihúzódott a városból. (Csurilán most Offenbányán ajtóról ajtóra koldulva, tengeti nyomorult vérferdőtette életét.) Így menekült meg Torockó nemzetőreinek elszánt bátorsága, s az eszélyes csel által Enyed, Felvinc, és Szentgyörgy gyászos sorsától, melyet az oláhok vad eltökélése kimért volt számára." (I. m. 5. k. 208.)

- 386 : 22 Az 1876-os erdélyi útján hallott anekdotákat *Uti táskámból* címen jelenteti meg Jókai az Üstökös c. satirikus lapjában. 1876. okt. 14-én közli az *Ágyuból kilőtt menyecske* c. történetet, amely szerint Torockón ünnepély alkalmával egy menyecske fogadásból „hozott magával egy laskagyuró deszkát, azt rátette a mozsár szájára, arra ráült vitéz szívvel és aztán még maga kommandőrozta hogy ,fájer'!

Igaz, hogy felrepült egy kicsit a levegőbe; de az is igaz, hogy talpra esett, mikor leért. Egy csepp baja sem történt."

Jókai a következő sorokban elárulja, hogy nem az első alkalommal látta ezt az ékes jelenetet:

„S most már megteszi azt a Kunsztstuckot ingyen is, csupa tiszteletből, ünnepélyes szertartások alkalmával, hogy ráül az ágyura, kilöveti magát a levegőbe; de mindig talpra esik, s nem történik vele semmi szégyen." (Üstökös 1876. okt. 14. 42. sz. 496—97.)

- 387 : 8 A 71. sz. jegyzetben említett torockói vastermeléssel nemcsak a 212. lapon foglalkozik Orbán Balázs. A XIX. sz. *Vasipar és földművelés Torockón* c. fejezet a 208-tól a 213. lapig részletesen fejtegeti a torockóiak vastermelő munkáságát. (L. JKK 2. k. 520.)

- 13 A torockói bányászok kényszerű katonai bevonultatását saját feljegyzései alapján szöhetette Jókai regényébe. Orbán Balázs munkájában — Jókai jegyzeteivel ellentétben — nem találtam erre vonatkozó adatot. Különbösen Orbán történeti fejtegetéseinek ez a része csak 1849-ig terjed.

- 388 : 3 Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven új közigazgatási kerületet létesítettek a Bach-korszakban. (*Politikai divatok* JKK 451., 616.)

- 19 A Pitaválról megemlékezik Jókai a *Fekete gyémántok* (I. k. 63., 387.) a *Szép Mihhál* (JKK 288.; Fj II. 126.) és *A lélekidomár* (JKK 2. k. 202.) c. regényeiben.

Az Eynatten-csalással *A szerelem bolondjai* (JKK 319—38.) és *Az arany ember* (JKK I. k. 330—31.) c. regényében is foglalkozik Jókai, de nem nevezi meg a tetteseket. (Fj I. 686—87.) Eynattent gúnyolja Jókai már 1861-ben az Üstökös hasábjain. (*Kakas Márton emléklapjaiból*, márc. 9. 10. sz. 79.)

Pitaval írja: „Eynatten vétke súlyos volt, de keményebb ítéletet hajtott végre önmagán, mint ahogyan azt a bíró és a törvény tette volna. Az emberi igazságszolgáltatás alól kivonta magát és önhatalmúlag állította magát a világ bírójának trónszéke elé. A vizsgálat csak annyiban foglalkozott azzal amit tett, hogy elő lehessen állítani bűntársait. Közben kiderült, hogy Eynatten adósságaitól szorítva — amelyekről önmaga kis mértékben tehetett — hitelezői becsapták. Áldozatul esett a nyomásnak, a legnagyobb nyereséget bűntársai tulajdonították el.

1852 és 1854 között mint vezérőrnagy Veronában ismereteket kötött a hadsereg szállítóival, többi közt Hermann Junggal, aki lábbelivel látta el a hadsereget. Jung hamar észrevette, hogy Eynatten báróné nagylábon él s szakadatlan finánciális zavarral küzd. A spekuláns szolgálatkészen felajánlotta segítségét s kifizette adósságait. Kezdetben egyszerű ígérettel is megelégedett. Uzsorakamatot nem fogadott el. Még akkor sem amikor Eynatten késett a visszafizetéssel. Bőségesen kárpotolták őt a szállítási üzletek. 1857-ben Eynatten Bécsbe került. Jung utána ment és átnyújtotta a számlát. Eynatten a számlát kiegyenlítette.”

A Pitaval szerint „Jung felvette Eynattennel a kapcsolatot. Gyakran meglátogatta családi körében. Valósággal házibaráttá lett. 1859. jún. 25.-én bemutatta az altábornagy családjának vejét, Basevi Mózeszt, egy vállalkozó szellemű triesti kereskedőt, akit Bruck báró pénzügyminiszter is ajánlott Eynattnak. Jung és Basevi bejáratosak voltak az altábornagy házába. Az itáliai háború idején ökröt, birkát és bort szállítottak a hadseregnek. Eynatten elfogadta Jung és társa ajánlatait. Ezek a lelkiismeretlen zsidók aztán — a Pitaval szerint — körülfonták ajándékokkal, diszkrét kölcsönökkel látták el, azért, hogy őket az államkincstár terhére másokkal szemben előnyben részesítse.” (I. m. 8.)

A 77. sz. jegyzetben írottak a Jókai által jelzett 95. lapon olvashatók: „A Richter per ellenzői nemcsak a nagy pénz-

Lap: Sor:

ügyi világból toborzódtak, hanem bizonyos vallásos, politikai csoport tagjaiból is. Bruck báró halálát ügyesen összeköttetésbe hozták a perrel és a liberális miniszter elbocsátását illiberális magas uraknak és az ultramontán párt állítólagos intrikáinak tulajdonították, amely párthoz Bruck mint protestáns nem tartozott." (I. m. 95.)

Jókai magyarázó jegyzetében pontos, de tömörít. A 79. sz. jegyzetben tárgyalatról több fejezetnyi terjedelemben foglalkozik a Pitaval többször idézett kötete. (I. m. 16—50.)

Hermann Jung és Basevi Mózes voltak a Pitaval szerint a hadsereg szállítói.

A 80. sz. jegyzetben Jókai enyhíteni akarja a bécsi katonai és politikai körök felelősségét, amikor a szállítókat olaszoknak nevezi. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Jung és Basevi rendelkezéseit olaszok hajtották végre. Érdekes, hogy Jókai ezen az egyetlen helyen nem adja meg a Pitaval lapszámát.

389 : 15 *Az Egész az északi pólusig* c. regényben is hírhedt spekulánsokként szerepelnek az olaszok. (13.)

A 81. sz. jegyzetben Jókai pontos adatokat idéz.

390 : 4 A 82. sz. jegyzetben foglaltakról a Pitaval a következőképpen ír: „Bebizonyosodott, hogy a külföldi kötelezvényeket külföldön a pénzügyminisztérium számlájára 72 százalékra — tehát 5%-kal olcsóbban — adták el. A megváltott árfolyam és költségvetés következtében a pénzügyminisztérium keretét 70 ezer forinttal emelték fel. Ezeket a kötelezvényeket a pénzügyminiszter kontójára 1859. dec. 31-re 68 1/4 százalékra, tehát 1 024 375 forintra vitték át. Dec. 31-én azonban nem 68 1/4 százalékon álltak a kötelezvények, hanem 73 százalékon, vagyis 4 3/4 százalékkal magasabban. Így a pénzügyminisztérium számláját ismét 37 500, összesen 107 500 forinttal kedvezőbben állították be." (I. m. 84—85.) — Jókai számadatai pontosan megegyeznek azzal, amit a forrásmunka megjelöl.

A 84. sz. jegyzetben írottakról a Pitavalban olvashatjuk, hogy a jún. 28-i ajánlatot csak júl. 8-án, a júl. 9-ít csak júl. 11-én regisztrálták a vételi jegyzőkönyvben. A jegyzőkönyv vezető még júl. 11-én sem kapta meg az ajánlatot, noha a szerződést már két nappal korábban megkötötték. Az írásbeli szerződéstervezetet csak 10-én vagy 11-én fogalmazták meg, de 9-ére antedatálták. (I. m. 14.)

Lap: Sor:

- 390 : 18 *A solferinoi csatater leírása* — Elöljáróban el kell mondanunk, hogy Jókai két fontos részletből eltekintve, amelyeket már Riedl Frigyes is megemlített idézett bírálatában, ragaszkodik az általa megnevezett osztrák katonai szakmunkához, s annak lapszámait is általában pontosan idézi. A csatater leírása mértéktartó költői színezésében egyezik azzal, amit a *Der Krieg in Italien* a terület szagगतott, dombos jellegéről, a sík terepet is átszelő nagyszámú csatornáról meg sөvényről közöl. Ehhez hasonló olasz tájat sokszor láthatott a költő! A forrásmunka címét két adattal egészíthetjük ki. Megjelenési hely: Wien, idő: 1876.
- 391 2 *Eltévedt dandár* — E hadmozdulatról valójában a 243—244. számol be, a lovasdandár neve azonban nem Leiningen, hanem Lauingen, vezetője vezérőrnagy.
- 8 *A Zedtwitz hadosztály eltűnéséről* csakugyan a megjelölt helyen olvashatunk.
- A Törház* c. rovatban Jókai Mór szerkesztői megjegyzésével megjelent közlemény kiemeli az olasz háborúban a magyar huszárok haditetteit, majd így folytatja: „mindez megváltozik most a vontcső és az Armstrong-ágyu előtt. Legyen bár a ló mégegyszer olly gyors, s legyen a kard bármilly éles, vagy a lovas bármilly bátor, a csucsos golyóval nem bírhat”. (*A magyar lovasság és a jövődöbéli hadviselés*. VU 1859. aug. 14. 33. sz. 391.)
- Jókai személyesen is érdeklödött az újfajta ágyúk iránt. Erről tanúskodik 1875. okt. 9-én mondott parlamenti beszéde. (Jókai Mór *Politikai beszédei*. I. k. 250.)
- 14 *A Monte Scalán felállított francia ágyúk messzehordó lövedékeiről* nem a 285. hanem a 261. tudósít.
- 18 *A Zichy lovasdandár mindkét ütegenek gyászos végéről* a megadott lapon kapunk hírt.
- 392 : 21 *Húszezrével* — *A Der Krieg in Italien* szerint mintegy 22 000-en váltak harcképtelenné osztrák részről, közülük 2200 a halottak, 10 800 a sebesültek, 8600 a hadifoglyok és eltűntek száma (i. m. 2. k. 354.).
- 393 16 *A küzdelem* — Jókai hivatkozása helytálló, azonban mindez nem a Monte Cernal, hanem a Monte Carnal körül történt.
- 23 *Egyetlen lövés nélkül* — *A Madonna della Scoperta* elfoglalásáról a jelzett lapon azt olvassuk, hogy az a II. Hadsereg több egységének diadala volt, amelyet valóban *lövés nélkül*, azonban a szurony (esetleg a puskatus) használatával vívtak

Lap: Sor:

- ki. Erre utal a német eredeti „mint blanker Waffe” kifejezése, amelyet Jókai következetesen mellőz. A békepostol Manassé katonái semmilyen módon sem onthattak vért!
- 394 : 10 *Vihar a csatatéren* — A Jókai említette lapokon nem mindet találtam meg a felsorolt események közül. Így az olaszok tévedésének s a francia lovas vadászok katasztrófájának nincs meg a tárgyalása sem egyik, sem másik helyen. Még fontosabb az, hogy a hivatalos kiadvány felfogása szerint az égháború csak megakasztotta az ütközetet, de nem vetett véget neki (így értelmezi a forrást Riedl is), éppen a 2. k. 335. kijelentése igazolja ezt legvilágosabban: „Doch diese durch die Elemente erzwungene Waffenruhe war nur von kurzer Dauer.” A zivatar 1/4 6-kor érte el tetőpontját, s körülbelül ugyanakkor küldte el a visszavonulási utasításokat Ferenc József a csapattestekhez, ám a két esemény nincs összefüggésben egymással. A császár az egyre jobban kibontakozó vereségből vonta le a megfelelő következtetést, s maga a visszahúzóadás sem folyt le küzdelem nélkül. Ezzel szemben érdekes adat, hogy a századvég kitűnő historikusa, Marczali Henrik Jókaiival megegyező módon ítélte meg a vihar szerepét Solferinónál: „A véres csatának délután égi háború vetett véget.” (*A legújabb kor története*. Bp. 1892. 782.) Ugyanő az olasz—francia győzelem főtényezőjének szintén a vontcsövű ágyúk alkalmazását tekintette.
- 22 „*Két hadsereg folytatja a harcot a sötétben.*” — Jókai joggal beszél Benedek altábornagy hosszan tartó küzdelméről. A *Der Krieg*-ben 351—53. lapon találhatjuk meg a csata utolsó felvonásának elbeszélését hasonló értelemben, nincs szó azonban itt késő estig tartó zivatarról sem az égő Mentonerről. Ez utóbbi említése különösen érthetetlen, minthogy ilyen nevű várost csak a tengerparton, az Olasz és Francia Riviéra találkozásánál ismernek közkeletű lexikonaink. „A hivatalos jelentés az eltűntek számát hatezerre teszi”. Mint láttuk i. m. 354. sokkal többről, 8600 fogolyról és eltűntről tud.
- 22 Az osztrák részről Benedek tábornok, a franciák közül Niel tűnt ki.
- 395 : 3 A Mincio folyó vonala volt Ausztria déli határa. Az egykorú lapok — köztük Jókai napilapja, az MS — is részletesen ki-fejtük a Mincio stratégiai fontosságát (*Az olaszországi háború*. 1859. jún. 21. 106. sz. 421.)

Lap: Sor:

395 : 20 A 98. sz. jegyzetben említett nyilatkozatot a Jókai által megadott helyen olvashatjuk. A Pitaval szerint Gerhauser alvezreddel közölte Jung, hogy 35 ezer forint kártérítést kaptak. A katonatiszt kifakadt, hogy az család volt, majd a maga „erőteljes módján” kijelentette: „Aki önöket ehhez segítette, akasztófát érdemlne”. (I. m. 45.)

Jókai magyarázó jegyzete tehát értelemszerűen itt is helytállóan bizonyult.

23 A Pitaval szerint „e per sok balszerencsés körülményhez társult még az is, hogy a törvényszék vezetésével megbízott Schwarz alelnök a tárgyalás négy napja után megbetegedett és az irányítást Winter úrnak, a legidősebb tanácsnoknak és ülnöknek kellett átvennie. Winter a vizsgálati aktákat nem ismerte pontosan és nem lehetett képes arra, hogy teljes mélységig megvizsgálja néhány nap alatt a szerteágazó nyomozásokat, vallomásokat és szakértői véleményeket. A tárgyalás általános kimerültséggel fejeződött be. A bírák — különösképpen Lienbacher államügyész és Berger védő — szemmel láthatólag meg voltak törve. Mindezek ellenére mindketten teljes energiával és ragyogó ékesszólással tartották meg a vád- és védelembeszédeket”. (I. m. 98.)

396 : 2 A 99. sz. jegyzetben a Pitaval szerint a Jókai által említett hírlapokat — még a külföldieket is — elküldték a vizsgálóbíráknak, hogy befolyásolják ítéletüket. Dr. Kellner főügyész azonban — akinek először került kezébe a per, és aki Richter letartóztatását elrendelte — névtelen fenyegető leveleket, a legszörnyűbb gyalázkodásokat kapta. A tárgyalások eredményeit több újság tendenciózusan eltorzította. (I. m. 96.)

9 Az elvázott kormányfő Bruck báró pénzügyminiszter volt.

A 101. sz. jegyzet vonatkozásait a Pitavalban találtuk. E szerint márc. 23-án „elterjedt a hír, hogy Bruckot szélütés érte. Kedden az a hír járta, hogy Bruck erőszakos halállal halt meg. A bírák indítatva érezték magukat arra, hogy hivatalosan kutassák az igazat. Márc. 25-én bizottság kereste fel a pénzügyminiszter lakását. A hír igaznak bizonyult. Egy halottra találtak. A holttestet megszemlélték és felboncolták. A nyakának a baloldalán 7 col hosszúságú, vízszintes, a tarkótól csaknem a nyak közepéig terjedő sebhelyet és 12 véreskapcsot láttak két vágási sebbel. A jobb

Lap: Sor:

alsó kar belső oldalán, a csukló felett másfél collal ferde, két col hosszú vágási seb volt látható, amelynek peremét 5 véres kapocs kötötte össze. Végül a bal alsó kar belső oldalán egy 3 col hosszú 6 véres kapocccsal bezárt vágási sebet is találtak ugyanabban a magasságban a két csukló felett. A látélet alapján az orvosok a következő szakvéleményt adták: A halál e sebek vérzése következtében állott be, a halott a sebeket maga okozta." (I. m. 91.)

396 : 12 A Pitaval szerint „az ítélet jogerőre emelkedett de az elítélendő nem volt már a földi igazságszolgáltatás hatalmában. Richter tífuszban megbetegedett és családja körében elhunyt. Rövid időn belül két bírása is meghalt, talán részben a tárgyalás következtében, amely nemcsak a vádlottak hanem az igazságszolgáltatás emberei számára is rendkívüli szellemi és testi megerőtetést kívánt". (I. m. 100.)

30 Rajka László írja a *Jókai és Pitaval* c. dolgozatában: „Az Egy az Isten hatalmas meseanyagát — nem minden keserűség nélkül — jelentékeny számú jegyzet kíséri. Ha ugyan — Jókai szerint — nem is azt a célt szolgálják ezek a jegyzetek, hogy a műbírálok ostroma ellen megvédjék, mégis csak a bírálok igazságtalan támadásai indították a nagy romantikust anyagának feltárására. Jókai maga is érezte, hogy ez nem fogja elhárítani az újabb kifogásokat. Ezek a jegyzetek inkább arra alkalmasak, hogy a jóhiszemű olvasót megtevésszék, abba a hitbe ringatva, hogy az idézett események valóban úgy történtek meg, mint ahogyan azt a regényben olvasta.” (ItK 1936. 52. Vö.: *Keletkezése, forrdsai* JKK I. k. 354.)

Az 1860 októberi diploma után szűnnek meg a bellebbezések. (*Bel- és külföldi kronika*. MS 1860. okt. 25. 247. sz. 1081.)

„*Sárossy Gyula* — írja az MS — még mindig Budveisban [Csehország] nyomorog. Nem igaz tehát, hogy az összes bellebbezettek szabadon lennének bocsátva.” (1860. nov. 6. sz. 1129.) Később már azt olvashatjuk, hogy kiszabadult. (nov. 10. 260. sz. 1152.)

397 6 1860. okt. 13-án írja az MS, hogy „Josephstadtban [Csehország] jelenleg 20 bellebbezett egyén ül”. (236. sz.) *Így tettek egy kitűnő regényírónkkal* — Pálffy Albertet 1853-ban Budweissbe internálták (Orosz László: *Pálffy Albert Gyula* 1960. 7.)

Lap: Sor:

- 397 : 11 *wints wol gespajzt cu haben* — Vájlék egészségérel (helyesen: Ich wünsche wohl gespeizt zu haben!)
- 12 A Jókai műveiről szóló bibliográfiákban nem találtam olyan adatot, amely szerint német nyelvű folyóirat közölte volna az *Egy az Istent*. (Sem Ferenczi összeállítása MBiblSzle 1925. 265., sem Johann Breidung kéziratosa bibliográfiája a Berlini Humboldt Egyetem Finnugor Tanszékén nem ismeri.) Az sem vezetett eredményre, hogy a Pesten található bécsi folyóiratokban kutattam utána.

★

Megjegyzés. A jegyzetanyag összeállításához nyújtott messzemenő segítségért különös köszönettel tartozunk. Eisner Gyulánának, Gíró Szász Lászlónak és Sallay Gézának, továbbá egyes apró adatokért a következőknek: Benedek Gyula, Berki Géza, Bergel Péter, Betkowskij Jenő, Bíró György, Bózsó Mihály, Hajnal László, Házfalvi Vilmos, Kincses Károly, Kürthy László, Makrai Nándor, Rosmanith Andor, Szathmáry György, Szele György és Takács Ákos.

Az itáliai jegyzetek készítésekor a *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* említettekén kívül felhasználtuk Fajth Tibor *Itália* c. 1968-ban kiadott kötetét, az erdélyi eseményekhez pedig a Constantinescu Miron szerkesztésében Bukarestben megjelent *Erdély története* c. kiadványt.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. A regény első kiadásának címlapja
- II. A regény kéziratának egy lapja (Petőfi Irodalmi Múzeum)
- III. A borévi híd (Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* c. művéből)
- IV. A Colosseum Rómában (Amatőr felvétel)
- V. Torockó látképe (Orbán Balázs művéből)
- VI. Torockói falurészlet (Malonyai Dezső: *A magyar nép művészete* című művéből)
- VII. Torockói népviselet (Orbán Balázs művéből)
- VIII. A torockói unitárius templom (Amatőr felvétel)

NÉVMUTATÓ

A második kötet lapszámait dőlt szedéssel jelezzük

- Adorján körorvos 310
 Adorján Domokos 310—11
 Aetius hadvezér 528
 Ágai Adolf 367
 Agrippina királyné 496
 Ahasverus király I. Xerxes
 Ákháb király 494
 Albert János 304, 327
 Alboni, Marietta 494
 Alexander Bernát 385
 Alexis, Willibald I. Häring, Wilhelm
 Allegri, Gregorio 456
 Anastazi (Anastási) György 554, 556
 Andrássy Gyula 286, 393
 Antonelli, Giacomo 455, 475, 483—84
 Antonius (Antonoos) 480
 Antonius Pius 465
 Arany János 506
 Argand, Aimé 497
 Argand, Aimé 497
 Árpád fejedelem 280, 547
 Attila király 280, 528
 Auber, Daniel François 444
 Augusta I. Zenobia királynő
 Augustus császár 477
 Aurelianus, Lucius Domitius 319
 Aurelius, Marcus Antonius Bassianus 475, 483
 Axinte (Axente) 495, 497
 Babos László 565
 Baldacci Manó br. 465, 470
 Balzac, Honoré de 361
 Bánffy János 464
 Bánó Miklós 554—55
 Bascvi Mózes 354—56, 559—60
 Bassianus, Varius Avitus 467
 Bata Imre 565
 Báthory Erzsébet 497
 Batthyány Lajos gr. 440
 Bayard, Pierre du Terrail 509
 Bedő Árpád 565
 IV. Béla király 467
 Bem József 340, 464, 480, 497, 510
 XIV. Benedek pápa 538—39
 Benedek Gyula 565
 Benedek Marcell 385
 Benedek, Ludwig August 562
 Bentham, Jeremy 343
 Beöthy Zsolt 377, 532
 Bergel Péter 565
 Bereger, Johann Nepomuk 563
 Berki Géza 565
 Bernini, Gian Lorenzo 453, 456—57, 481
 Bernstein Béla 474
 Berzenczey László 464, 469
 Bethlen Gergely 464
 Betkowski Jenő 565
 Bicknell, Percy Favor 278

- Bíró György 565
 Bíró Katica 319
 Bismarck, Otto von hg. 287, 463
 Bisztray Gyula 369
 Blanc, Louis 536
 Blandrata (Biandrata) György
 475, 550
 Boccaccio, Giovanni 456
 Bocskai István 478
 Bóka László 392
 Bolgi, festő 457
 Bonaparte, Charles Lucien (Lu-
 cian) 472—73
 Boner (Booner), Charles 293,
 342—46, 348, 357, 447, 449,
 487, 537
 IX. Bonifác pápa 459
 Borbély István 311—13, 320—21,
 257, 387, 495, 551
 Boros György 325, 375, 376,
 438, 445, 490, 536—37
 Bors Albert 305
 Bozsla Ferenc 320
 Bózsó Mihály 565
 Brassai Samu 297, 339, 537
 Breidung, Johann 277, 565
 Bródy Sándor 324
 Bruck, Karl 355, 530, 559—60,
 563
 Buday Dezső 484, 459, 475, 484,
 503, 519, 521—24, 530—31
 Buday László 374
 Bull, Ole Bornemann 503
 Burney (kiadó) 456
 Cattaneo, Enrico 278
 Cagliostro, Alexandre 454
 Caligula, Gaius Caesar Augustus
 469
 Canino hercege l. Bonaparte,
 Charles Lucien
 Canova, Antonio 459
 Cantu Caesare 354, 460, 472, 478,
 541
 Caracalla l. Aurelius, Marcus
 Antonius Bassianus
 Carlo Alberto l. Károly Albert
 Carus cézár l. Aurelius Marcus
 Cavour, Camillo Benso hg. 472
 Ceritto, Fanny 476
 Cholnoky Jenő 550
 Ciceruacchio, Angelo Brunetti
 454, 470, 478
 Cleopatra királynő 318
 Congreve, Sir William 498
 Constantini, Cesare 478
 Constantinus, Caius Flavius Va-
 lerius Aurelius 457
 Cornea, Victor 385
 Czákó Zsigmond 305
 Czigány Lóránt 277, 279
 Csányi László 553
 Császár Elemér 378
 Császár Ferenc 453
 Csegezy Mihály 305
 Csengey Gusztáv 372, 474
 Csokonai Vitéz Mihály 503
 Csuka József 565
 Csukor Mihály 545
 Csurilán tribun 517, 557—58
 Csutak főhadnagy 464
 Damasus pápa 466
 Dávid Ferenc 391, 438, 475,
 549—50
 Deák Ferenc 462
 Decebal, Decebalus fejedelem 508
 Demeter Tibor 277
 Dénes nádor 464
 Dezsényi Béla 493
 Dezső Gyula 389
 Dickens, Charles 361, 365, 369,
 525

- Diószegi Sámuel 477
 Dobozy István 554—55
 Dobra prefektus 492, 494—95
 Dóczy Lajos 378
 Domahidy Ferenc 300, 307
 Dombay Hugó 482
 Donizetti, Gaetano 462
 Dragos, Ioan (Dragos János) 509, 556
 Duguesclin, Bertrand 509
 Dumas, Alexandre, père 279, 291, 340, 372, 495
 Duquesnoy, Jérôme 457
 Durando, Giacomo 460, 465
 Dux Adolf 301
 Dzsingisz kán 469

 Eisner Gyuláné 565
 Ekhárdt András 468
 Eliot, George 369
 Elssler, Fanny 494
 Emich Gusztáv 541
 Emmanuel, Victor 340, 528
 II. Endre király 467
 III. Endre király 347, 467, 486
 Eörsi István 565
 Eötvös Károly 290, 359, 466
 Erzsébet királyné 294
 Ewett, Halle 536
 Eynatten, August von 285, 319, 330, 354—55, 498, 529—30, 559

 Faber, Filippo 278
 Fajth Tibor 565
 Farini, Luigi Carlo 477
 Farkas Béni 291
 Féja Géza 391
 Fényes László 481
 I. Ferdinánd király 439
 V. Ferdinánd király 451
 I. Ferenc király 321

 I. Ferenc József 294, 529, 562
 Ferencz József püspök 311—12, 325, 483—84, 488, 506, 535—36, 549—50
 Ferenczi Zoltán 277, 565
 Ferrari, Guiseppe 460
 Feszty Árpádné 299, 325, 353, 464, 463
 Feszty Masa 269—71
 Fiestola, Mino da 452
 Flavius, Titus 464
 Florian titkár 515
 Fodor László 518, 556
 Fogarasi Albert 496
 Földvári Aladár 389, 479, 550
 Fra Diavolo l. Pezza, Michele
 Fredegunda királynő 494
 Frtwell, John 278, 536
 IV. Fülöp király 458

 Gaal József 466
 Gábor Áron 314, 463
 Gál János 277, 358, 387—88
 Galetti, miniszter 480
 Gárdonyi Géza 372
 Garibaldi, Guieppe 323, 353, 472, 483, 526, 528—29
 Garzó Béla 377
 Gáspár Imre 371
 Gerhauser alezredes 563
 Germanicus, Gaius Julius Caesar 496
 Giacomo l. Antonelli, Giacomo
 Gíró Szász László 565
 Giron Péter 510
 Goethe, Johann Wolfgang von 454
 Gózon rokon 298
 Göde Jenő 374
 Görgey Arthur 462, 504
 Grachus, Tiberius Sempronius 442

- Grandoni 478
 Gratze 466, 470
 Gregor, Pintye I. Grigor Pinteá
 Grigor, Pinteá 291, 340
 Gulyás József 377—78, 531
 Gulyás Sándor 386
 Guzman, Eugénie, Maria 471
 Gvadányi József 466

 Gyallay Domokos 284, 309—11,
 326, 352, 359, 393, 466
 Gyalui Farkas 282, 300—03, 305,
 307, 312, 326, 252, 358, 372,
 536
 Györi Lajos 312, 541
 György fejedelem I. II. Rákóczi
 György
 II. Gyula pápa 452, 466
 III. Gyula pápa 458
 Gyulai Pál 367—69, 386, 532

 Hadrianus, Publius Aelius 480
 Hajnal László 565
 Haller Gábor 546
 Halmágyi Sándor 375, 536
 Hamvas László 565
 Hankiss János 389
 Hannibal hadvezér 451
 Hatvani Imre 394, 509—10, 556
 Haynald Lajos 477
 Hazdiš, titkár 293
 Házfalvi Vilmos 565
 Härijg, Wilhelm 498
 Heckenast Gusztáv 442, 462
 Hegedüs Géza 392
 Hegedüs Sándor 290—91
 Hegedüs Sándorné, Jókay Jolán
 290, 451
 Helogabalus I. Bassanus, Varius
 Avitus
 Hitzig, I. E. 498
 Homérosz 393

 Hora, Horia, Nicolae, Vasile
 Uron 479, 514, 516
 Horatius, Flaccus, Quintus 466
 Horatius, Cocles, Publius 509
 Horn Ede 290
 Horváth Mihály 493
 Hugo, Victor 291, 340, 369,
 462, 509
 Hunfalvy János 353, 399, 462, 551
 Hystapes, Darius 483

 Ibla várúrnő 465
 Incze Ernő 301, 307, 312, 318,
 327, 352, 388, 446, 496, 513—
 15, 536
 Ipolyi Arnold 503
 Irányi Dániel 443
 I. (szent) István király 547

 Jablonkay Gábor 360, 378—85,
 455, 462—63, 466, 468, 470—
 71, 476, 483, 533, 535—36,
 538—40
 Jakab Elek 353
 Jánk I. Jancu, Avram
 Jancu, Avram 318, 332, 399, 470,
 493, 497, 509, 515
 Janke, Otto 277
 Jankovich Ferenc 389
 Jánosi Ferenc 354, 538
 Jellasics, Jelađiđ, Josef br. 461, 510
 Jézabel királyné 494
 Johnston, R. M. 443, 454—55,
 460—61, 465, 469, 471, 473,
 475, 477—78, 480, 484
 Jókay Eszter 290
 Jókay Jolán 290
 Jókay Józsefné, Jókai édesanyja
 317
 Jókay Károly 290, 317
 Józán Miklós 326
 II. József császár

- Jung, Hermann 354—56, 559—60
- Kajcár József 271
- Káldy Gyula 504
- Kalliany tábornok 497
- Kálvin János 475
- Kapossy Lucián 377, 518
- Károly Albert 460, 476—77
- Károlyi Ede gr. 531
- Károlyi Gáspár 458, 507
- Kelemen Lajos 388, 446
- Keller, Gottfried 394, 523
- Kellner főügyész 563
- Kemény Farkas 312
- Kemény Gábor br. 439, 382, 505, 552—53, 556—57
- Kemény György 302
- Kemény István br. 353, 482, 493, 496, 551—53, 555—56
- Kemény János 546
- Kemény Zsigmond 375, 386—87, 391, 535—36, 550
- Keserű Ilona 277
- Kincses Károly 565
- Kispéter András 565
- Kiss Ferenc 565
- Kloska, Ioan, Closca 479, 514
- Kobler Ferenc 494
- Kolozsbári Aladár 371
- Kornis Gábor gr. 480
- Koronkai Antal 303, 327
- Kóspallagi Mózes 441
- Kossuth Lajos 308, 340, 486, 494, 536
- Kovács Ignác 323
- Kovács György 565
- Kozma György 312, 317, 510, 554—55
- Kőrösi László 376
- Kőváry László 282, 284, 297, 342—45, 352, 399, 439—40, 445, 447, 463, 482, 464, 466, 470—71, 480, 494—95, 505, 515, 552
- Kremmer Dezső 359
- Kristóf György 281, 283—84, 302 352, 388, 472, 514, 552
- Krivancsek Vendelin 370
- Kriza János 338
- Krupp, Friedrich 522
- Kubinyi Ferenc 297, 342, 446—47
- Kun Andor 290
- Kürthy László 565
- Laborfalvi Róza 290, 295—96, 298—99, 317, 451, 464, 460, 463
- II. Lajos király 468
- Lajos Fülöp 455, 472
- Lakatos Sámuel 374
- Lambruschini (Lambrussini), Luigi 538
- Landerer Lajos 462
- Laningen dandárparancsnok 561
- Lányi cigány 304, 317—19, 336, 503—04, 518
- Lauka Gusztáv 459
- Leiningen I. Laningen
- Lengyel Dénes 388, 395, 482, 531
- Lengyel Sára 313
- Liberius 374—75, 456—58, 467, 489
- Lienbacher államügyész 563
- Livius, Titus 437
- Loseanu alezredes 470, 496
- Löwe, Heinrich Georg 473
- Luther Márton 527
- Machbeth király 494
- Maderno, Carlo 457
- Makrai Nándor 565
- Malonyai Dezső 438, 488
- Mamiami, Terenzio 455, 480
- Marcell (Marcellus) pápa 458
- Marczali Henrik 562

- Maszák Hugó 298, 342, 446, 449,
 496, 501
 Mátyás király 468
 Mayerhoffer, Narcissus Gustav
 278
 Mazzini, Guisepppe 340, 470, 476,
 536
 Medgyes Lajos 478
 Mednyánszky Berta 291
 Mérei Mór 462
 Metternich, Lothar von -Vienne-
 burg hg. 524
 Michelangelo, Buonarotti 452
 Mikes Kelemen 470
 Miklós Miklósné 304
 Mikszáth Kálmán 302, 325, 367—
 69
 Mikó Imre gr. 464
 Milanolló testvérek 503
 Miron, Constantinescu 565
 Mocchi, Francesco 457
 Moesz Gusztáv 461, 477, 483
 Moga, Josef 310, 313, 469, 476,
 551
 Molnár József 322
 Montijo grófnő I. Guzman,
 Eugenie, Maria de
 Mozart, Woofgang Amadeus 456
 Mucius Scaevola 437
 Murillo, Bartolomé Estéban 340,
 399
 Musnai György 535
 Musnai László 535
 Musset, Alfred de 476
 Nádasy Ferenc 497
 Nagy Bella 481
 Nagy Ferenc 296—97, 356, 501
 Nagy Gyula 305
 Nagy Károly 519
 Nagy Miklós 277, 392—95, 484,
 498, 505, 523—24
 Nagy Sándor 312, 388
 I. Napóleon, Bonaparte 459
 III. Napóleon, Charles-Louis-
 Napoléon-Bonaparte 340, 471,
 475, 525, 527, 529
 Nemesyei János 495
 Néró, Claudius Caesar Germani-
 cus Nero 469, 474, 497
 Niel, Adolphe 562
 Nógrádi László 462
 Nyáry Pál 317, 320, 450, 479
 Nyíró József 486
 Odenatus Septimus 318
 Oláh Gábor 377
 Oltványi Ambrus 532
 Onucz János 470
 Orbán Balázs 293, 296, 311—12,
 329, 336, 338—39, 342, 345,
 347—50, 356—57 446—49, 465,
 467—69, 476—77, 480—90,
 492, 497, 499—513, 516, 518—
 22, 524, 537, 550—51, 556—58
 Orosz László 564
 Oroszlánszívű Richárd 509
 Ovidius, Publius, Naso 477
 Paget János 553—54
 III. Pál pápa
 Pál Mária 553
 Palestrina, Giovanni Pierluigi da
 458
 Pálfi Károly 305
 Pálffy Albert 443, 564
 Pálffy János 337
 Palma bíboros 480
 Palma Jacopo il Giovanne 459
 Paolina hercegnő 459
 Pap Gábor 440
 K. Papp Miklós 353, 552
 Pátkay Imre. 270

- Patkó Gergely 348
 Paur Géza 269
 Pazziazi, elnök 440
 Pécsi (Péchi, Pécsy) Simon 330,
 475, 544—47
 Penni, F. 452, 457
 Perecki százados 497, 553, 555
 Péter Zoltán 329—34, 336, 344,
 347, 349, 550
 Péterfy Jenő 371, 386, 535
 Petőfi Sándor 285, 291, 296, 300,
 304, 306, 316, 353, 444, 504,
 519
 Petrarca, Francesco 456
 Petrovics Elek 444
 Pezza, Michele 444
 Pietri, politikus 340
 Pila Anikó 285
 Pintye Gregor, Pintea, Gligor 464
 Pitaval, François Gayot de 354,
 388, 498, 559
 IX. Pius pápa 285, 316, 382, 442,
 454—55, 459—61, 465—66,
 469—72, 475, 480, 483
 Pócsa János 466
 Pongrácz Alajos 321—22, 389,
 479
 Pope János 318, 470
 Porsenna király 509
 Praslin, Choiseul Theobald 499
 Prém József 369, 376
 Pucher, Elisa 277
 Puchner, Anton br. 464, 480,
 493, 516
 Puskin, Alexandr Szergejevics
 460
 Rabutin, Jean Louis Bussy de 359,
 468
 Ráday Gedeon 320
 Radeaux 371
 Radetzky, Joseph 468—69, 476
 Raffaello (Rafael), Santo 452, 459
 Ragó György 269
 Rajka László 354, 388, 541, 564
 I. Rákóczi György 475
 II. Rákóczi György 469
 Ráth Mór 293
 Rédey Tivadar 386, 533
 Reményi Ede 309, 503.
 Renan, Ernest 343
 Réther Prikkel Marián 359,
 503—05
 Rétegi István 354
 Reuchlin, Hermann 354, 538
 Révay Mór János 353, 355, 378
 Richter, Franz 354—56, 530, 559,
 563—64
 Riedl Frigyes 316, 361—62, 364
 —70, 436
 Romano, Gaspere 452, 457
 Rónaky Kálmán 289
 Rosmanith Andor 565
 Rossi, Pellegrino Luigi de 285,
 317, 320, 294, 469, 470, 472—
 73, 475, 478, 480, 483
 Rossini, Gioacchino 450
 Rosti Zsigmond 462
 Rothaan atya 459
 Rottenbiller Lipót 461
 Rózsa Sándor 291
 Rubinyi Mózes 368
 Sallay Géza 472, 565
 Sanson főhóhér 525
 Sárdi Samu 320
 Sárosy Gyula 564
 Schulchan Aruch 550
 Schulte (Schultze), Johann Fried-
 rich von 538—40
 Schwarz alelnök 563
 Schwarzenberg, Felix hg. 552
 Scott, Walter 279
 Seprődi János 505

- Servet, Michel 475
 Severus, Septimus 475
 Shakespeare, William 343
 Sienkiewicz, Henryk 482
 Simon I. Pécsi Simon
 Simon Elek 301
 Sincerus, Pius 549
 V. Sixtus pápa 459
 Slaski, Jan 277
 Solymossy Sándor 460, 528
 Sombori Sándor 464
 Sőtér István 286, 389—92, 487,
 521, 524
 Spaur gróf 470, 484
 Stein parancsnok 516
 Sterbini bíboros 470, 478, 483
 Sükei Károly 462
 Sydenham, orvos 499

 Szabó Dezső 486
 Szabó Gergely 468
 Szabó Imre 562
 Szabó István 389
 Szabó László 302
 Szalárdi János 550
 Szász Károly 482
 Szathmáry György 565
 P. Szathmáry Károly 375, 536—
 37
 Széchenyi István 462, 494
 Székely Sándor 297, 311, 482
 Szekeres László 277, 285, 321,
 396
 Szele György 565
 Szcenci Molnár Albert 478
 Szentimrei Jenő 300, 302, 305,
 327, 352, 496, 551
 Szepezdi József 565
 Szeremlei Samu 493
 Szigethy Sándor 304
 Szilágyi Sándor 514, 557
 Szilvási Miklós 553, 555

 Szinnyei József 376
 Szokoly Viktor 510
 Tabéry Géza 284, 300—01, 307,
 312, 318, 327, 352, 388, 446,
 496, 513—15, 527, 536
 Tábori Kornél 462
 Takács Ákos 565
 Teleki Lajos gr. 553, 555
 Teleki László gr. 443
 Teleki Sándor 291, 300—01,
 307—08, 312, 312, 334—35,
 340, 353, 463, 526, 528—29
 Teleki Sándorné 307
 Theodorik 528
 Theuriet, André 369
 Thoroczkay Péter 468
 Thoroczkay Sándor 304
 Thorwaldsen, Bertel 498
 B. Tige hadvezér 338
 Tisza Kálmán 286, 290, 393, 553
 Toldy Lajos gr. 555
 Tolnai Gézáné 270
 Tolnai Lajos 374
 Tolvaj Dénes 340—41
 Toma György 553
 Toroczkai Cellus 447
 Toroczkay Máté 348
 Töltészi 440
 Török Gábor 333, 472
 Török Pál 287, 389
 Törs Kálmán 400
 Traianus, Marcus Ulpius 399,
 499, 508—09
 Türr István 529

 Tyok Tódor 331—32

 Újfalussy Miklós 307
 Urban, Karl 465, 471

 Ürmösi Sándor 541
 Ürmössy Lajos 281, 308—09,
 529—30

- Vadnay Károly 293
 Vahot Imre 297, 342, 446—47
 Vaga, P. del 452
 Vály Ferenc 290
 Ványi Ferenc 388
 Váradi Anna 553
 Váradi Károly 281, 301—05, 318,
 449
 Várady Aurél 302, 304—05
 Várady Gábor 290
 Vas István 395
 Vasvári Pál 442, 557
 Vayerné, Zibolen Ágnes 444
 Verdi, Guiseppe 509
 Verebélyi Lajos 565
 Vernezs, tanár 338
 Versényi György 377, 466, 503,
 505, 520
 Vészi József 481
 Wieniawsky, Henryk 503
 Vignola, Giacomo Barozzi da 453
 Vieuxtemps, Henri 494
 Vigano, Salvatore 448
 Vollain Pál 565
 Vörösmarty Mihály 530

 Walter Gyula 540
 Welden, Franz Ludwig Br. 473,
 477

 Werbőczy István 436
 Weress Dénes 302, 304
 Wesselényi Ferenc br. 553,
 555
 Windischgraetz, Alfred hg. 494
 Winter alelnök 563

 Xerxes 483
 Zaccone, Pierre 369
 Zádori János 437
 Zambianchi, Constantín Sante
 478—79
 Zayzon János 374, 460
 Zenóbia királynő 318—19
 Zichy Nándor 367
 Zilahy Károly 297
 Zoványi Jenő 438, 468, 489

 Zsakó Andor 312
 Zsakó Ferenc 312
 Zsakó István 281, 303, 309—11,
 313, 320—21, 488
 ifj. Zsakó István 310—11
 Zsakó Istvánné l. Lengyel Sára
 Zsakó János 312
 Zsakó Józsué 312
 Zsakó Rozália 319
 Zsigmond Ferenc 302, 384, 481,
 531

TARTALOM

MÁSODIK RÉSZ TÖRTÉNET, MELYNEK SOHA SINCSÉN VÉGE

I.	7
II.	17
III.	20
IV.	28
V.	42
VI.	45
VII.	53
VIII.	65
IX.	74
X.	84
XI.	89
XII.	96
XIII.	101
XIV.	104
XV.	110
XVI.	118
XVII.	123
XVIII.	128
XIX.	133
XX.	138
XXI.	144
XXII.	149
XXIII.	160
XXIV.	166
XXV.	174
XXVI.	188
XXVII.	195

XXVIII.	203
XXIX.	213
XXX.	216
XXXI.	219
XXXII.	224
XXXIII.	226
XXXIV.	230
XXXV.	237
XXXVI.	243
XXXVII.	253
XXXVIII.	258
XXXIX.	271
XL.	276
XLI.	280
XLII.	283
XLIII.	286
XLIV.	290
XLV.	301
XLVI.	305
XLVII. Solferinónál	314
XLVIII.	322
XLIX.	332
L.	337
LI.	345
LII.	348
LIII.	351
LIV.	356
LV.	359
JEGYZETEK	363
Jegyzetek	399
Rövidítések	400
Szövegváltozatok . . .	403
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	459
A képmellékletek	566
Névmutató	567

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős:
SZIGYÁRTÓ GYÖRGY^{NÉ}

Műszaki szerkesztő;
BUDAI ANIKÓ

A kötéstervező
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

Terjedelem: 36,25 (A/5) ív
AK 865 k 7074

70.68279 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

MTA ITU
R2008

1975

R 1985

R 1997

